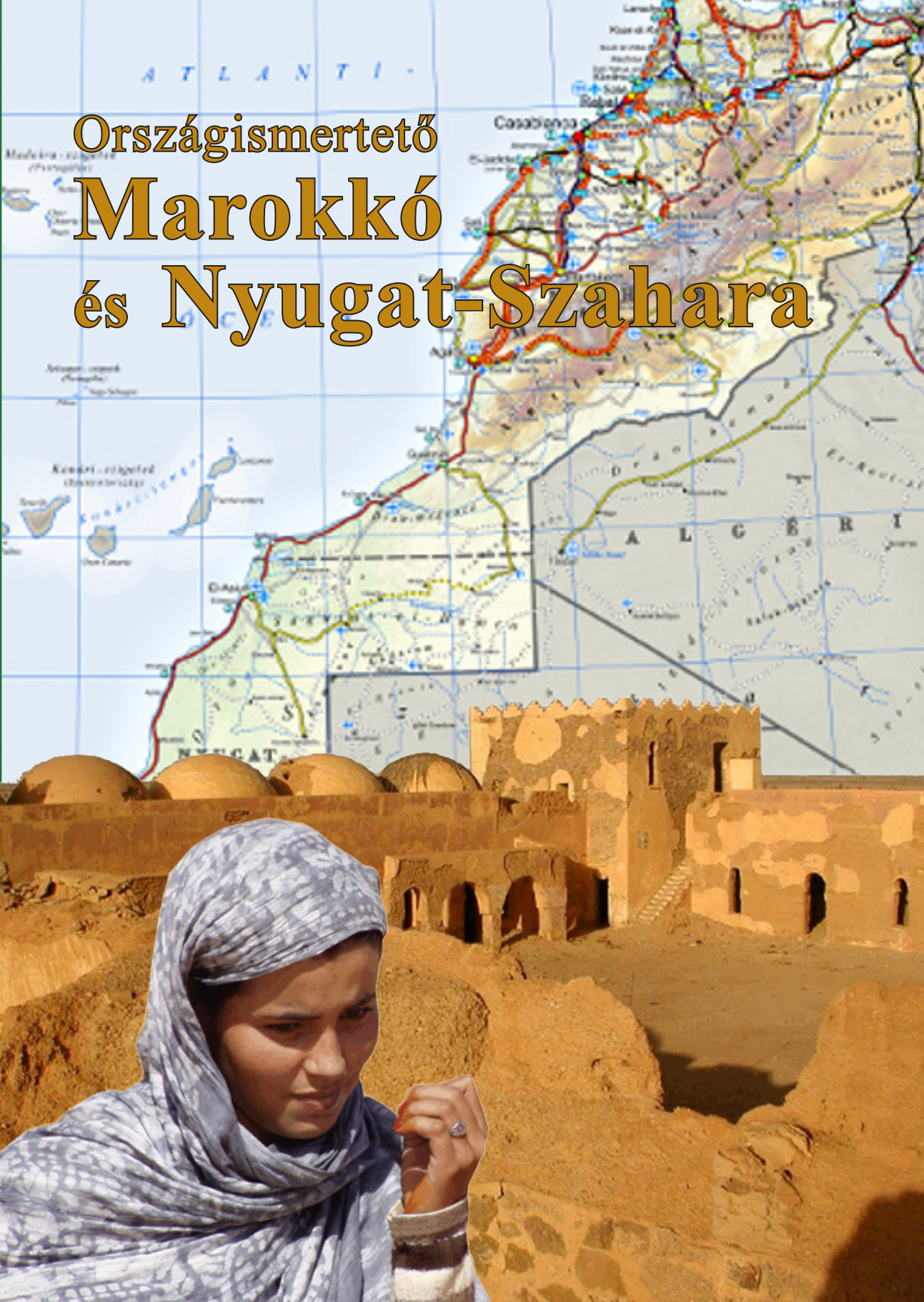

ATLANTI

Országismertető

Marokkó

és Nyugat-Szahara

Dr. Besenyő János – Miletics Péter

Országismertető

Marokkó Nyugat-Szahara

*A Honvéd Vezérkar Tudományos Kutatóhely,
a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat
és a Magyar Honvédség Geoinformációs Szolgálat kiadványa*

Felelős kiadó:

Dr. Orosz Zoltán altábornagy
Honvéd Vezérkar főnök helyettes

Kovács József altábornagy
KNBSZ főigazgató

Szalay László alezredes
MH GEOSZ mb. szolgálatfőnök

Szerkesztő:

Hosszu István százados

Szakmai lektor:

Dr. Búr Gábor egyetemi docens
ELTE-BTK

Térképeket szerkesztette:

Fülöp Sándor

Postacím: 1024 Budapest, Szilágyi E. fasor 7–9.

ISBN 978-963-89948-3-7

Nyomdai előkészítés:

MH GEOSZ

Felelős vezető: **Szalay László alezredes**

Nyomás:

HM Zrínyi Nonprofit Kft.

Felelős vezető: **Benkóczy Zotán ügyvezető**

Minden jog fenntartva!

Előszó helyett

Az eddig kiadásra került korábbi országhismertetőkkel ellentétben egy meglehetősen sajátos szerkezetű munka született meg. Ebben a kötetben a szerzők az Afrika északnyugati régiójában elhelyezkedő két – talán másfél vagy egyetlen? – politikai entitásról igyekeztek pontos, összefoglaló ismereteket felvázolni. Tették mindezt úgy, hogy a témakörben kiterjedt kutatási és misszós tapasztalatokkal is rendelkeznek, amelyek munkájukban tükröződnek.

Az eltérő geopolitikai érdekeket megfogalmazó Marokkó, valamint Nyugat-Szahara sajátos kapcsolatát e kötetben megismerhetik mindazok a Tisztelt Olvasók, akik akár szakmai alapon, netán személyes érdeklődésük okán nyitottak Afrika egyes-bajos fejlődési, politikai problémái iránt.

A két terület nem csupán történelmi értelemben kötődik szorosan egymáshoz, mindezt az összefonódást – indokolva a kiadvány szerkezeti struktúráját is – erősíti földrajzi elhelyezkedésük éppúgy, mint az a tény, hogy az itt élők jórészt az iszlám civilizációs térhez kötődnek, annak kulturális örökségét, hagyományait közösen élik meg. Magyarázhatja a kötet kettős szerkezetét az a tény is, hogy e társadalmi-politikai tereket összekapcsolják a gazdasági kihívások súlyos, nem elhanyagolható dilemmái, valamint az afrikai nemzet- és államfejlődés megkérdésességéből levezethető biztonságpolitikai kihívások, amelyek megoldása csak közösen lehetséges.

A kötetben kifejtésre kerülő probléma jelentőségét mutatja egyrészt az, hogy 1991 óta az északnyugat-afrikai régióban működik egy, az Egyesült Nemzetek Szervezete által indított misszió (MINURSO-ENSZ Misszió a Nyugat-Szaharai Népszavazásért). Elsődleges célja a nyugat-szaharai térségben keletkezett biztonsági-geopolitikai problémák orvoslása, a tervezett referendum nemzetközi jogi legitimitációjának megalapozása az érintettekkel együtt. Ebben a békefolyamatban – amelynek tétje Nyugat-Szahara önálló államisága, szuverenitása, területi integritása – magyar katonák is részt vettek/vesznek, így az afrikai „gyakorlótér” különös jelentőséggel bír a magyar állam, a Magyar Honvédség számára.

A kiadvány arra törekszik, hogy bemutassa a két fél természetes erőforrásait, politikai, gazdasági, valamint katonai eszköztárakat. A szerzők felvázolják mindkét terület – gyakran összekapcsolódó – történelmi, illetve kulturális fejlődését,

gazdasági lehetőségeiket. Teszik mindezt oly módon, hogy igyekeztek tartózkodni a nyugat-szaharai szuverenitás sokat vitatott legitimitását illető kérdésekben, ragaszkodva a korábban már megjelent országismertetőkre jellemző szakmai tradíciókhoz.

Budapest, 2016. december

a szerzők

Marokkó

Bevezetés: az arab/iszlám világ

A modern Marokkó geopolitikai-geostratégiai érdekartikulációinak, illetve a fejlődés lehetőségének alternatíváinak, a Rabat politikai ellenőrzése alatt álló társadalmi és gazdasági tér sajátosságainak megértéséhez szükségesnek véljük annak szűkebb, illetve tágabb geográfiai, stratégiai, kulturális környezete sajátosságainak felvázolását. Az északnyugat-afrikai állam politikai territóriumát az arab/iszlám civilizációs térhez tartozó földrajzi régióban fekszik. A gazdasági és kulturális értelemben változatos geográfiai egységhez sajátosan kapcsolódik Izrael, valamint a síta Irán területe, mind-egyik a MENA régiót (Middle East and North Africa) képezi.¹

A „rendetlen arab/iszlám világ”

Forrás: Saját szerkesztés.

A geopolitikai „zűrzavar”² – egyes államokban gyakorlatilag kaotikus helyzet alakult ki – által (is) jellemezhető nagy földrajzi tér északi határát a Kaszpi-tenger déli partvonala, a Kaukázus vonulatai, valamint az Anatóliai-félsziget déli területén hú-

- 1 Arab Civilization. – <http://www.alhewar.org/ArabCivilization.htm> (Letöltés ideje: 2013-07-20)
Middle East and North Africa. – <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/MENAEXT/0,,menu PK:247619~pagePK:146748~piPK:146812~theSitePK:256299,00.html> (Letöltés ideje: 2013-07-20)
- 2 A rendetlenség a 2011-es regionális változások következményeire utal.

zódó Taurus/Torosz-hegység (Toros Dağları) jelöli ki. Keleten a nagyrégió természetes választóvonalá a Zagrosz-hegység,³ déli határát az Indiai-óceán, illetve az Földünk legnagyobb zonális sivataga, a Szahara alkotja.⁴

A marokkói térben létező politikai entitás az afrikai kontinens északnyugati térségében – a Magreb régió⁵ – helyezkedik el, amely geográfiai, valamint egyben sajátos történelmi-kulturális-gazdasági egységet is alkot. A külső és belső regionális határvonalakat, a politikai szerveződés lokális mintáit a társadalmi-gazdasági tér fejlődése határozta meg, amely jól érzékelteti Északnyugat-Afrika történelmi átalakulásának belső sajátosságait.⁶

A régió politikai lehatárolásával kapcsolatos értelmezési dilemmák mellett a politikai közfelfogás számára korunkban megteremtődtek annak lehetőségei, hogy értelmezze és tartalommal töltsse fel azt a geográfiai territóriumot, amelyben kifejeződik politikai, illetve társadalmi és gazdasági aktivitása. A térség a VI–VIII. évszázad közötti történelmi időszakot meghatározó arab hatalom integrálta a birodalmi térstruktúrákba: 661–750. között a szíriai (mediterrán) Damaszkuszban székelő Omajjád-dinasztia, majd ezt követően a mezopotámiai Bagdadból irányító Abbászida kalifák arab etnikai fölényre épülő politikai és kulturális főhatalma összekapcsolta az Atlanti-, valamint az Indiai-óceán közötti területeket. Az iszlám birodalmi rendszer térszervezési központjának keletre történő áthelyeződésének sajátos következményeként azonban hamarosan megkezdődött a kalifátus politikai territóriumának dezintegrációs folyamata. Az addig viszonylag jól funkcionáló egység termegtartó erői nem voltak képesek ellensúlyozni a centrifugális erőket, a gyengülő arab hatalom nem tudta megfékezni a török, perzsa, mongol és az európai államok expanziós törekvéseit. Az arab etnikum által lakott politikai földrajzi tér fragmentálódása, az egység hiánya oly mértékűvé vált a hidegháborús

3 Amennyiben Iránt is a régióhoz tartozó államként értelmezzük, akkor a keleti határt a Kelet-iráni-peremhegyvidék jelöli ki.

4 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom. Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 5.

5 Az antikvitás korában Africa Minor-nak nevezett északnyugat-afrikai térségben – Magreb régió – élő törzsek általában megkísérelték megállítani a történelmileg egymást követő – karthágói, pun, római, vandál, bizánci, európai – expanziós törekvéseket. A terület a VII-VIII. század során a muszlim arab birodalmi struktúra szerves részévé vált, amelynek sajátos következménye lett többek között az iszlám és a hódítók nyelvének – eleinte részleges – befogadása. A lokális társadalmi – jellemzően törzsi-nemzetségi alapon szerveződött – rendszer azonban megőrizte különleges kulturális-szociális identitásának számos tradicionális elemét.

Maghrib. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/356614/Maghrib> (Letöltés ideje: 2013-07-15)

Le Gall, M-Perkins, K. /eds./ (1997): *The Maghrib in Question: Essays in History and Historiography*. University of Texas Press, Austin pp. 4-16.

6 Több geopolitikai térfelfogás létezik: a marokkói hatalmi territóriumot a nyugati világban a „tágabb Közel-Kelet” térségéhez sorolják. Nemzetközi szervezetek – köztük a Világbank – általában a Közép-Keletet és Észak-Afrikát egyesítő MENA régió részeként értelmezik.

Maghrib. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/356614/Maghrib> (Letöltés ideje: 2013-07-15)

korszakban, hogy Saul B. Cohen – jeles geográfus, geopolitikus – a régiót egy meglehetősen gyenge kohéziós potenciállal rendelkező nagyhatalmi puffer-övezetként (ütközőzóna) értelmezte. Az összetartozás politikai és gazdasági dimenziója ellen hatnak azok a belső, a helyi társadalmi-gazdasági térfejlődésben mutatkozó eltérések, miközben a globális – és gyakran a regionális – hatalmak geopolitikai és geoökonómiai érdekei az arab (és iszlám) világ térmegtartó erővel szemben hatnak.⁷

Nem zárható ki annak lehetősége azonban, hogy az utóbbi évtizedekben lezajlott események, a politikai, a kulturális-civilizációs fejlődés folyamata, a fokozódó gazdasági interdependencia az arab politikai elitek és a közvélemény számára esélyt kínál arra, hogy részben ismét önmaga körvonalazza a regionális térszervezés új mintázatát. A globalizáció és a fragmentáció folyamataira építve lehetségesnek tűnik az észak-atlanti afrikai térségtől a Közel-Keletig – beleértve az Arab-félszigetet, Mezopotámiát – húzódó makrorégió sajátos egységének megteremtése a kollektív civilizációs-kulturális örökség – az arab nyelv és az iszlám – közösségképző erőinek segítségével. Mindez kohéziós alapját képezhetné a térség államai közötti szorosabb együttműködésnek, akár az arab egység újradefiniálásának. A folyamatban a pánarab⁸ eszme, illetve az iszlamizmus (politikai iszlám)⁹ ideológiai modern térszervező/térmegtartó erőkké válhatnak. A régióban a gyarmatosítás örökségeként húzott politikai választóvonalak között mesterségesen kialakított geopolitikai entitásokra épülő helyi önmeghatározás a nemzeti

-
- 7 Cohen szerint az arab „shatterbelt” hatalmas, stratégiai helyzetű és értékű régió, amelyet számos egymással rivalizáló államter alkot és a szomszédos nagyhatalmak ütköző geopolitikai érdekei határoznak meg.
http://do.rulitru.ru/docs/13/12557/conv_1/file1.pdf (Letöltés ideje: 2013-07-25)
Strategic geography and the Greater Middle East. – <http://www.thefreelibrary.com/Strategic+geography+and+the+Greater+Middle+East.-a083295121> (Letöltés ideje: 2013-07-25)
Cohen, B. C. (1963): *Geography and Politics in a Divided World*. New York, Random House 347. p.
Kemp, G. and Harkavy, R. E. (1997): *Strategic Geography and the Changing Middle East*. Brookings Institution Press, Washington D.C. pp. 3–66.
- 8 Sajátos nacionalista eszme, amely az arab államok kulturális és politikai egységét hangsúlyozta. Eredete a Közel-Keleten a XIX. század végén és a XX. század elején kibontakozó arab reneszánszra nyúlik vissza.
Pan-arabism. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/878838/Pan-Arabism> (Letöltés ideje: 2013-07-15)
Dawisha, A. (2003): *Arab Nationalism in the Twentieth Century. From Triumph to Despair*. Princeton University Press, Princeton, Oxford pp. 1–13.
- 9 Lewis, B. (1988): *Islam Revolution*. – <http://www.nybooks.com/articles/archives/1988/jan/21/islamic-revolution/> (Letöltés ideje: 2013-07-14)
Roy, O. (2012): *The New Islamists*. – http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/04/16/the_new_islamists (Letöltés ideje: 2013-07-14)
International Crisis Group (2005): *Understanding Islamism. Middle East/North Africa Report N°37 – 2 March* – <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/Understanding%20Islamism.pdf> (Letöltés ideje: 2013-07-14)
Fuller, G. E. (2003): *The Future of Political Islam*, Palgrave MacMillan, New York p. 21.

lojalitás ideológiájának primátusára is ösztönözheti az egyes országok politikai elitjeit. Megjegyzendő azonban, hogy a térségben az állampolgárság nem a klasszikus ideával esik egybe, mivel a hagyományos arab társadalmi-politikai struktúrákban a nemzeti-ségi-törzsi szerveződés napjainkban is identitásformáló a mintegy 400 milliós arab közösség által formált társadalmi-politikai és civilizációs territóriumban.¹⁰

Egyes arab szakértők vélekedése szerint az ezredfordulón jelentkező térszervező és -megtartó erők – a gyorsan fejlődő tömegkommunikáció, az intenzívebbé váló arab/iszlám elkötelezettség, az energiahordozók birtoklására épülő gazdasági és politikai hatalom – megerősítették a regionális egység ideáját. Az iszlám világának egységesülését valamelyest már a 2003-as iraki háborút követő időszak is jelezte, amikor az amerikai haderő számos arab országból érkezett, de többé-kevésbé egységes politikai filozófiát követő radikális iszlamista csoportokkal konfrontálódott. Hasonlóan az egységesülés irányába mutatott, hogy a „Nyugat” kulturális „termelőerőinek” kritikáival szemben az arab/iszlám világnak azonos a véleménye.¹¹

Az arab világot napjainkban eltérő különböző társadalmi struktúrák, gyakran kusza politikai és gazdasági klíma jellemzi. A régiót alkotó államokat általában az ún. „második világ” részeként határozzák meg, mivel ellentétben az afrikai makrorégió országai-val nem csupán ásványkincsekkel, hanem jelentős és rugalmas humán erőforrásokkal, szellemi és anyagi javakkal rendelkeznek. A régóta tartó – a világgazdaság akciócentrumaitól való leszakadást eredményező – társadalmi és gazdasági stagnálást és recessziót valamelyest ellensúlyozhatják, akár a felzárkózás lehetőségét is biztosíthatják az olajtermelő arab államok, amelyek potenciális befektetőkké váltak az energiahordozókban szegényebb, de geostratégiai értékkel bíró helyi gazdasági terekben. Mindezzel részben biztosították a politikai rendszerek stabilitását, kielégítették a gazdaság tökeigényét, mobilizálták más arab államok – mintegy 150 milliós – humán erőforrásait.¹²

Az arab világ modern arculatának formálásában fontos szerepet játszik a globalizáció, mégis a MENA régióval kapcsolatban relatíve csekély ismeretekkel bíró,

---

10 Halim Barakat szerint az arab világot egységként, egyetemes társadalmi rendszernek kell tekinteni, nem pedig szuverén nemzetállamok alkotta heterogén politikai konglomerátumnak.

Barakat, H (1993): *The Arab World: Society, Culture and State*. University of California Press, Berkeley p. xi.

Tadmouri, Gh., O. (é.n.): *The Arab World*. – <http://www.cags.org.ae/abc01ar.pdf> (Letöltés ideje: 2013-07-20)

Arab World. – <http://data.worldbank.org/region/ARB> (Letöltés ideje: 2014-12-25)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 7–8.

11 Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 8.

Khanna, P. (2008): *The Second World*. Random House, New York pp. 171–175.

12 Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 8-9.

Khanna, P. (2008): *The Second World*. Random House, New York p. 173.

ám épp ezért általánosításokra, sztereotípiák alkotására fogékony Nyugat köztudatában az arab/iszlám világról konzervatív, archaikus, esetenként bigott, kirekesztésre hajlamos kép rögzült (feltehetően fordítva is igaz). Az internet hozzáférést, a külföldre utazó arab turisták, valamint az arab nyelvre lefordított és kiadott nyugati könyvek számát tekintve az állítás akár valósnak tűnhet, habár az USA-ban élő Edward Luttwak inkább a megkésettiséget, a lemaradás technikai jellegét hangsúlyozta.¹³

A politikai és területi entitásként megszervezett arab világ sohasem létezett zárt rendszerként. Mindezt igazolja, hogy a már az antikvitás korában nagy gazdasági és kulturális jelentőséggel rendelkező – meghatározó civilizációs központokat összekapcsoló – Selyemút¹⁴ infrastruktúrájának kialakításában szerepet játszott, működésében tevékenyen módon részt vett. A keresztes hadjáratok, a középkori mediterrán gazdasági kapcsolatok rendszere, az Indiai-óceán térségében kialakított kereskedelmi hálózat, a gyarmatosítás, a rabszolga-kereskedelem, valamint a világháborúk az Óvilág három kontinense közötti sokszínű érintkezés lehetőségeit biztosították. A XX. századtól pedig a világgazdaság működése szempontjából stratégiai erőforrások – jelenleg is meghatározóak a globális gazdasági térben – jelentenek értékes kapcsolatot Nyugat, Ázsia feltörekvő hatalmi központjai, illetve az arab világ között, hiszen az energiahordozók ismert készleteinek nagyobb részét az Öböl-menti országok birtokolják.¹⁵

Az arabok által benépesített politikai geográfiai régió minden nagyobb térszervező szolgáltatásokat nyújtó központjainak településmorfológiája, szerepe, valamint a lakosság életminőség iránti igénye sajátosan tükrözik a globalizációs folyamatok ellent-

-
- 13 Arab Human Development reports commissioned by the United Nations Development Program. <http://www.arab-hdr.org/> (Letöltés ideje: 2013-07-25)
Luttwak, E.N. (2007): The Middle of Nowhere. Prospect, May 26 – <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/themiddleofnowhere/#.UsKc5NLuLuk> (Letöltés ideje: 2012-07-25)
- 14 A fénykorában mintegy 8000 kilométer hosszú kereskedelmi útvonalhálózat, amely az ókorban fokozatosan alakult ki – feltételeit makedóniai Nagy Sándor (Alexandrosz) hódításai teremtették meg i.e. 327 után – és a középkorban is működött. A Selyemút gazdasági, kulturális kapcsolatokat hozott létre a civilizációs központok – Kína, India, Perzsia, Egyiptom, Arábia és Bizánc (Konstantinápoly) – között. A terminust Ferdinand von Richthofen német geográfus 1877-ben vezette be.
Eliseeff, V. (1998): Approaches Old and New to the Silk Roads. In: Eliseeff, V. (2001): The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce. UNESCO Publishing/Berghahn Books, Paris pp. 1–2.
Waugh, D. /ed./ (2007): Richthofen’s Silk Roads: Toward the Archeology of a Concept. The Silk Road 5 (1), The Silkroad Foundation, Saratoga pp. 1–10. – http://silkroadfoundation.org/newsletter/vol5num1/srjournal_v5n1.pdf (Letöltés ideje: 2013-07-28)
Francis W. (2002): The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia. University of California Press, Berkeley pp. 9–25.
Harmatta J. (2003.): A Selyemút nyelvei. Antik Tanulmányok XLVII (1), Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 81–88.
- 15 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 9-10.
Ehteshami, A. (2007): Globalization and Geopolitics in the Middle East. Routledge, London pp. 1–39., 161–171.

mondásait: jellegzetes, a térségben létező kulturális jelenség – szemben a gazdagabb és individuálisabb Nyugaton elterjedt mintákkal –, az internet szociális csoportképző szerepe a fiatalabb demográfiai csoportok körében.¹⁶

Az Arab Liga¹⁷ tagállamai egyben az Iszlám Konferencia Szervezetéhez¹⁸ is tartoznak, amely akár arra is utalhatna, hogy a nagy-arab gondolat (globális arab nacionalizmus) és az iszlamizmus egybevágó alapokra épülő ideológiák. A pánarab eszme ellen hatottak a poszt-koloniális korszak nemzetállamot percpcionáló mesterséges politikai választóvonalai, a térkonceptió természetes ideológiai kritikája és alternatívája maga az egységet szimbolizáló iszlám.¹⁹ Az etnikai (az arab), valamint az ideológiai (az iszlám) identitás történelmileg sajátos szétválását követően utóbbi, opportunistább eszmerendszer máig tartó dinamikus expanziója következett be.²⁰

---

16 Young People in a Globalizing World. – <http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/ch11.pdf> (Letöltés ideje: 2013-07-22)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 10.

Khanna, P. (2008): The Second World. Random House, New York p. 173.

17 A hét állam által megalapított Arab Államok Ligája 1945. április 22-én Kairóban jött létre. Habár eredetileg politikai megfontolásokból született, működésének alapja a tagállamok kulturális és földrajzi hasonlósága és közelsége. Célja az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás: a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális és katonai együttműködés fejlesztése. A szervezet székhelye Kairó, amikor azonban Egyiptom tagságát az 1979. március 26-án aláírt egyiptomi-izraeli békeszerződés miatt felfüggesztették, a szervezet Titkársága ideiglenesen Tuniszba települt. Amikor 1989-ben Egyiptom tagságát visszaállították, így a Titkárság visszatért Kairóba. Arab League Online. – <http://www.arableagueonline.org/> (Letöltés ideje: 2012-07-30)
Arab League. – http://www.worldstatesmen.org/International_Organizations.html#LAS (Letöltés ideje: 2012-07-30)

18 Az 57 tagállamból álló nemzetközi szervezet (OIC) székhelye Dzsidida (Szaúd-Arábia). 1969. szeptember 25-én alakult meg a marokkói Rabatban, válaszul az Al-Aksza mecset augusztus 21-i felgyújtására. A szervezet fő célja tagállamok közötti szolidaritás erősítése. Organisation of Islamic Cooperation. – http://www.oic-oci.org/oicv2/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en (Letöltés ideje: 2013-08-07)

19 Burgat, F. (2004): French and US Approaches to Understanding Islam. France-Stanford Centre for Interdisciplinary Studies, September 12–14. – <http://stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Islam/Burgat.pdf> (Letöltés ideje: 2013-08-10)

Cesari, J. (2004): American and European Muslims after 9/11: What is Different? France-Stanford Centre for Interdisciplinary Studies, September 12–14. – <http://stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Islam/Cesari.pdf> (Letöltés ideje: 2013-08-10)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 10.

20 Toynbee szerint az iszlám felemelkedése az emberiség történetének egyik legfontosabb eseménye volt. A korábban csekély jelentőséggel bíró területről és az ott élő népesség köréből származó válás alig egy évszázad alatt kiterjesztette politikai hatalmát az akkor ismert világ csaknem felére. Az iszlám erői hatalmas birodalmakat, ősi vallásokat győztek le, és egy új világot alakítottak ki, amely néhány generáció alatt a félhold szimbóluma alatt egyesítette a Pireneusok és a Himalája, Közép-Ázsia száraz térségei és a Szahara zónális sivataga közötti hatalmas területeket. Toynbee, A. (1948): Civilization on Trial. Oxford University Press, London p. 205.

Az iszlám már a középkorban sajátos civilizációs-gazdasági kapcsolatot teremtett a keresztény Európával, illetve a keleti birodalmakkal (Kína, Mongólia), a XVII–XVIII. század fordulójára a négy muszlim monarchia – Marokkó, Perzsia, az Oszmán–Török valamint a Mogul Birodalom uralkodói – birtokolták az afrikai kontinens, Európa, illetve Ázsia hatalmas térségeit. A modern politikai iszlám célja az arab etnikum által történelmileg benépesített társadalmi-gazdasági régió integrációja az iszlám ideológia, mint különleges térkohéziós potenciál kizárólagosságára épülő makrokontinentális méretű kulturális-civilizációs tömbbe.²¹ A muszlimok közössége – az umma²² – napjainkban nagyobb földrajzi térben él, mint a kalifátus virágkorában egykor birtokolt birodalmi territórium: a civilizációnak az arab nyelvű államok mellett részét képezik az európai – és más kontinensen élő – muszlimok, az egykori Szovjetunió közép-ázsiai és egyes kaukázusi államai, Törökország, Pakisztán, valamint a legnépesebb iszlám állam, Indonézia is. Nyugat-Európában és az Amerikai Egyesült Államokban sokak vélekednek némileg talán túlozva, hogy a radikalizálódott szélsőséges iszlamista csoportok céljaként hangoztatott iszlám állam, kalifátus (birodalom) helyreállításának gondolata a muzulmán világban általános támogatást élvez. Feltehetően ezért definiálható a középkor iszlám birodalmi korszaka a Nyugatot fenyegető expanziós időszakként, miközben kereskedelmi és kulturális közvetítői jelentőségéről gyakran megfélekednek (igaz, gyakran fordítottan is érvényes a megállapítás).²³

Természetesen lehetséges az is, hogy az iszlám világában szerveződő egyes politikai frakciók, szervezetek felfogásában a globális tér hagyományosan értelmezendő. Vagyis ennek megfelelően a Nyugat által a nemzetközi terrorizmus ellen meghirdetett háborúja sajátos módon visszatükrözi a tradicionális – már a Próféta utáni – mu-

---

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 10.

- 21 Az Egyesült Államok Nemzeti Hírszerzési Tanácsa szerint a politikai iszlámnak lehet a legjelentősebb globális hatása, amennyiben képes lesz integrálni különböző etnikai és nemzeti csoportokat, létrehozni egy politikai hatalmat, amely képes a nemzeti határokon keresztül érvényt szerezni akaratának. Global Trends 2020, National Intelligence Council 2005. pp. 75–96. – <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a497321.pdf> (Letöltés ideje: 2013-08-10)
- de Blij, H. (2005): Why geography Matters: Three Challenges Facing America: Climate Change, the Rise of China, and Global Terrorism. Oxford University Press, New York p. 123.
- Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom. Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP-MH KDK-MH GEOSZ, Budapest p. 11.
- 22 Az umma: közösség; a muszlim közösség, a hívők együttese, az „iszlám nemzet”. Az iszlám csak egyetlen közösséget ismer el, az ummát. Lásd még rajja: nyáj, az alattvalók, vezetettek összessége. Fogalmak. – http://vkk.feek.pte.hu/files/tiny_mce/File/fogalmak.pdf (Letöltés ideje: 2012-08-10)
- 23 Benard, Ch. – Chalk, P. – Fair, C.Ch. – Karasik, Th. – Lal, R. – Lesser, I. – Rabasa, A. M. – Thaler, D. (2004): The Muslim World after 9/11. Rand Corporation, Santa Monica-Arlington-Pittsburgh pp. 1–34. – http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2004/RAND_MG246.pdf (Letöltés ideje: 2013-08-15)

zulmán eszmerendszerben megfogalmazott Dar al-Islam és a Dar al-Harb²⁴ bipoláris világrendje.²⁵ A nyugati államok már a keresztes hadjáratokkal párhuzamosan, illetve az Oszmán-Török Birodalom hanyatlása óta szembesültek az arab, majd az iszlám politikai egységek feltöredezésével, a fokozatosan erősödő szellemi konzervativizmus okozta technológiai lemaradásával, ám az elmúlt időszak erőszakos cselekményei miatt annak létezését biztonságpolitikai kihívásként érzékelik.²⁶ Talán ezért azonosítja – nem feltétlenül pontosan definiálva, talán kissé túlhangsúlyozva annak biztonságpolitikai dimenzióját – az iszlámizmust kihívást jelentő új típusú ideológiaként (iszlamofasizmus),²⁷ amely rendelkezik az arab világban a már hagyományosnak tekinthető kleptokratikus monarchiák, szekuláris, nacionalista prezidenciális rezsimek felváltásának képességével, a társadalom számára hitelesnek tűnő, a problémák megoldását kínáló szellemi eszmerendszert nyújtani.²⁸

A szélsőséges iszlamista – dzsihádistá – csoportokhoz csatlakozók úgy vélik, hogy az ideológiai cél megvalósításának jogos és igazságos eszköze a politikai erőszak, a terror. A radikalista szervezetek – a nyugati társadalmak számára elfogadhatatlan – te-

---

24 A felfogása szerint létezik az iszlám hatalom – Dar al-Iszlám (az iszlám háza), ahol az iszlám jogrend – a saria – érvényes, és a vele szemben álló, hitetlenek által lakott terület, ahol gyakorlatilag állandó háború dúl (Dar al-Harb – a háború háza). A dzsihádisták által előírt kötelezettségek szerint az iszlám erőinek addig kell folytatniuk a küzdelmet, míg a másik territóriumban is az iszlám hit és jogrend lesz érvényes. Esetenként – a történelmi realitásoknak megfelelően – elfogadottá vált egy átmeneti békeövezet (Dar al-Szulh), amely terület uralkodója – elméletben – adót fizet, valamint elismeri az iszlám hatalom fennhatóságát Dar al Islam. – <http://www.mideastweb.org/Middle-East-Encyclopedia/dar-al-islam.htm> (Letöltés ideje: 2016-07-21)

Dar al Harb. – <http://www.mideastweb.org/Middle-East-Encyclopedia/dar-al-harb.htm> (Letöltés ideje: 2016-07-21)

Goldziher I. (2008): Előadások az iszlámról. Katalizátor, Budapest p. 142.

Lewis, B. – Churchill, B.E. (2009): Iszlám, nép és vallás. HVG, Budapest. p. 154.

25 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 12.

Khanna, P. (2008): The Second World. Random House, New York p. 174.

26 Muslim-Western Tensions Persist. Common Concerns About Islamic Extremism. Report 2011, – <http://www.pewglobal.org/2011/07/21/muslim-western-tensions-persist/> (Letöltés ideje: 2013-08-22)
Huntington, S.P. (2006): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Kiadó, Budapest pp. 434–515.

27 Az iszlám erőszakos, radikális és totalitárius politikai – és nem szakrális jellegére utaló kifejezés. Islamofascist. – <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Islamofascist> (Letöltés ideje: 2016-08-01)

Christopher Hitchens, Ch. (2007): Defending Islamofascism. – http://www.slate.com/articles/news_and_politics/fighting_words/2007/10/defending_islamofascism.html (Letöltés ideje: 2013-08-27)

Khanna, P. (2008): The Second World. Random House, New York p. 174.

28 Huntington, S.P. (2002): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Kiadó, Budapest pp. 170–189.

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom. Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP-MH KDK-MH GEOSZ, Budapest p. 12.

vékenysége esetenként kedvező erkölcsi megítélést kapott, mivel számos muszlim fundamentalista szerint a dzsihád az iszlám védelmének eredményes eszköze.²⁹

Számos, a muszlim világban élő politikai elemző – de esetenként nyugati szakértők is – egyetértenek abban, hogy nem helyes az iszlámot csupán huntingtoni³⁰ kihívást, a Nyugat számára bizonságpolitikai fenyegetést jelentő geopolitikai tényezőként definiálni. Az az általában percepcionált misztikus iszlám egység sokkal töredezetebb megosztottabb, olyan belső ellentmondásaiból adódó dilemmák terhelik, amelyek súlyosabb kihívást jelentenek számára, mint a nyugati hatalmak. Ennek következménye – a nyugati (az európai és az észak-amerikai) tömegtájékoztatók által gyakran sugallt vízió ellenére –, hogy nem létezik az iszlám világ integrációs tömbje, bár sajátos egységesülési folyamat kezdetére utalhatnak bizonyos jelek: pl. az iszlám intézményesülése a politika, a tőke, a bank és a média szféráiban, illetve a mecsetekben megjelent hívők számának emelkedése.³¹

A sajátos bipolaritást hordozó – arab-izlám – civilizációs térrel kapcsolatos dilemmát már az amerikai Henry Kissinger érzekelte és felhívta rá az elemzők figyelmét. Az etnikai alapon szerveződött arab közösséggel szemben a muszlim/muzulmán kifejezés egy szélesebb, ideológiai-kulturális alapon szerveződött nagyobb geográfiai térben létező közösséget jelent. A közösség primátusát hangsúlyozó iszlám civilizációs térszociális-gazdasági egységként történő felfogása alkalmas eszköznek bizonyulhat

-
- 29 Islamic Extremists: How Do They Mobilize Support? United States Institute of Peace, Special Report, no. 89, July 2002. – <http://www.usip.org/sites/default/files/sr89.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-10)
Perkovich, G. (2005): Giving Justice Its Due. *Foreign Affairs*, July-August p. 83.
Raz, G. (2006): The War on the World Jihad. *National Public Radio*, October 3. – <http://www.npr.org> (Letöltés ideje: 2012-08-15)
Schanzer, J. (2005): Al-Qaeda's Armies: Middle East affiliate Groups and the Next Generation of Terror. *Washington Institute for Near East Policy*, Washington D.C. pp. 13–29. – <http://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/AlQaedasArmies.pdf.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-15)
Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 12.
Esposito, J. L. (2002): *Unholy War: Terror in the Name of Islam*. Oxford University Press, New York pp. 26–117.
Fletcher, G.P. (2002): *Romantics at war: Glory and Guilt in an Age of Terrorism*. Princeton University Press, Princeton pp. 1–116.
- 30 Huntington civilizációs-kulturális determinizmusra építő világrendje az iszlámot agresszív civilizációként értelmezte, amelynek „véres” határain folyamatosan újratermelődnék a konfliktusok.
Huntington, S.P. (2002): A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. *Európa*, Budapest pp. 170–190., 347–363.
- 31 Besenyő J. – Marsai V. (2011): Forradalom vagy vezetécserék? – tanulmány az arab tavaszról. – <http://afriport.hu/index.php/elemzesek/4467-forradalom-vagy-vezetecserék-tanulmány-az-arab-tavaszi-rol> (2012-09-12)
Lynch, M. /ed./ (2012): *Islamists in a Changing Middle East*. 2012 Foreign Policy Group (a division of The Washington Post Company), pp. 6–24. – <http://www.tawergha.org/docs/2012-06-07-libya-foreign-policy-report-islamist-movements-after-the-arab-uprising-english.pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-12)
Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 12–13.

arra, hogy az egyénre fókuszáló identitás-központú európai és amerikai politikai közvéleményben megfogalmazódjon és megerősödjön a félelem sztereotípiája.³²

Az iszlám civilizáción belül azonban napjainkban viszonylag gyengéknek bizonyulnak azok a termegtartó erők – közigazgatás-térszervezés, adószedés, központi haderő – amelyek elősegítették a jelentős nagyhatalmi szerepet betöltő muszlim birodalmak (a Mogul, az Ajjúbida, vagy az Oszmán-Török) egységes és hatékony politikai-állami rendszerként való működését. Az iszlám világának magállamai – Egyiptom, Szaúd-Arábia, Irán, Pakisztán, Indonézia – egy olyan geostratégiai játszma keretében rivalizálnak, amelynek célja a hatalmi primátus megszerzése ebben a rendszerben. A fragmentált civilizációs-kulturális, geopolitikai territóriumban jelenleg nem látszódik esélye annak, hogy valamely iszlám állam hegemon helyzetbe kerülve makroregionális méretű ideológiai – és gazdasági, politikai – integrációt, szövetségi rendszert hozzon létre. Az egység, a termegtartó erők ellen ható faktort képez az is, hogy a szélsőséges iszlamista csoportok olyan ideológiai, illetve kulturális identitásokat percepcionáltak, amelyek nem estek egybe. Az ún. al-Kaida-típusú mozgalmakat talán túlzott individualizálódásuk, az indokolatlan mértékű erőszak alkalmazása szakíthatja el társadalmi bázisától. Az iszlám egysége ellen hat a szunniták és síiták³³ közötti konfliktusok száma, valamint intenzitása, amelyek súlyosabb kihívást jelentenek, mint a muszlimok és más vallásúak konfrontációja. Nem az egységet erősíti, hogy a politikai hatalom megszerzésére demokratikus eszközökkel törekvő nyugatellenes retorikájú iszlamista pártok elsősorban inkább belpolitikai kérdések megoldására kínálnak megoldásokat, hiszen tisztában vannak azzal, hogy az egyes muszlim szabadságjogait leginkább a helyi politikai hatalom korlátozza.³⁴

32 Francis Fukuyama szerint az egyes emberek, így a politikai vezetők is általában túlbecsülik a kihívásokat, a problémákat, a nagyobb konfliktusokat globális háborúként percepcionálják. Mind ez olyan víziót teremt, amelyben a Nyugat, az Egyesült Államok az arab és a muzulmán világ nagyobb részével küzdelemre kényszerül a globális dzsihád elleni harc keretében.

Fukuyama, F. (2006): *America a Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy*. Yale University Press, New Haven pp. 66–94.

Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 13.

Khanna, P. (2008): *The Second World*. Random House, New York p. 175.

33 A szunniták az iszlám legnagyobb ágát alkotják, a muszlimok mintegy 90%-a tartozik ide. Úgy vélik, hogy a szunnát (a Koránban rögzített hagyományokat, a hadiszokat) ők követik híven. A síiták (sít Ali, azaz „Ali pártja”) a vallás tradicionális elemeit egészítették ki (például Ali példabeszédei, levelei), illetve a szunniták egyes hagyományait nem tartják hitelesnek. A szakadás végső okai az utódlási kérdésre vezethetők vissza. A síiták csak a Próféta leszármazottjait tartják alkalmasnak az iszlám közösség vezetésére, a szunniták szerint a muszlim közösség döntése a mértékadó a kérdésben.

Belhaj, A. (2006): *Szunniták, síiták, szúfik*. História (3)

Rostoványi Zs. (2004): *Az iszlám világ és a Nyugat*. Corvina, Budapest pp. 26–40.

Fage, J.D. – Tourdoiff, W. (2004): *Afrika története*. Osiris, Budapest pp 125–131.

34 Benard, Ch. – Chalk, P. – Fair, C.Ch. – Karasik, Th. – Lal, R. – Lesser, I. – Rabasa, A.M. – Thaler, D. (2004): *The Muslim World after 9/11*. Rand Corporation, Santa Monica-Arlington-Pittsburgh

Nem zárható ki a pánarab ideológia megújulása az iszlám globális képességekkel bíró geopolitikai szereplővé válása esetében sem, ám bizonytalanul modellezhető az univerzalista eszmerendszer és regionális politikai-kulturális jelenség összeegyeztethetősége. Emellett az elemzőknek számolniuk kell azzal a ténnyel, hogy a valódi nagyhatalmi központok – az Amerikai Egyesült Államok, Kína, valamint talán az Európai Unió – erős geopolitikai-geoökonómiai befolyást gyakorolnak az iszlám társadalmi-gazdasági territóriumának bizonyos, nem jelentéktelen részeire – például a Magreb régióra (Észak-Afrika) –, gyengítve annak jórészt ideológiai alapú kohéziós potenciálját, egységét. A sokszínű és kölcsönösen érdekalapú kapcsolatok komoly kihívást jelentenek az arab/iszlám szupremácia által meghatározni kívánt térpercepció számára.³⁵

Marokkó tágabb geopolitikai környezete: a Magreb

Bármely térben létező politikai entitás geopolitikai-geostratégiai lehetőségeinek felvázolása megkívánja a szomszédos helyzetből adódó összefüggések feltárását, az adott államter abban való elhelyezését. Mindez azért szükséges, mert ennek ismeretében jelölhető ki a politikai és a gazdasági tervezés szempontjából nagy jelentőséggel bíró nemzetstratégiai prioritások, amelyek meghatározzák egy állam világpolitikai szerepét. A marokkói államter nyugaton a maritim kapcsolatok lehetőségét nyújtó Atlanti-óceánnal, keleten pedig tágabb értelemben azzal a Magrebbel határos, amelynek a területén megszerveződött államokban erős regionális, valamint lokális identitás formálódott a keleti arab birodalmi territóriummal, a Kalifátussal szemben: Fernand Braudel az általa gazdasági, kulturális kapcsolatokra épülő mediterrán identitású civilizáció alkotta egységként definiált tér részének tekintette.³⁶

Az i.e. III–II. században lezajlott három pun háború (i.e. 264–146.) tétje az volt, hogy az itáliai Róma vagy az észak-afrikai városállam hegemoniája érvényesül a Mediterráneum nyugati medencéjében. A konfliktussorozat megelőző időszakban Afrika északi partvidéke, a modern Spanyolország déli térségei, valamint a Földközi-tengeri szigetek – Málta, Korzika, Szardínia, valamint Szicília nagyobb része, illetve a Baleári-szigetek (Mallorca,

---

pp. 1–34. – http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2004/RAND_MG246.pdf
(Letöltés ideje: 2013-08-15)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 13–14.

35 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 14.

Khanna, P. (2008): *The Second World*. Random House, New York p. 175.

36 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 15.

Braudel, F: *The Mediterranean and the World in the Age of Philip II*. Trans. Sian Reynolds (1975) Fontana-Collins 1. Glasgow p. 276.

Menorca, Ibiza) – Karthágó maritim birodalmához tartoztak, amelyet a föníciai telepések által alapított városállam kereskedelmi-gazdasági és katonai képességei tartottak fenn.³⁷

A punokat Észak-Afrikában Róma uralma követte, amelyet az V. században a vandál, majd a bizánci hatalom váltotta fel. Az i.sz. VII. század végén kezdődött meg a muszlim arab hódítók inváziója Afrika északnyugati részén. A modern európai imperializmus történelmi korszakában – a XIX–XX. században – a spanyol, a francia és az olasz hódítók gyarmatokat alakítottak ki Észak-Afrika területén. Az európai hatalmak területi expanziója megerősítette a regionális kapcsolatok rendszerét a régió és az anyaországok között. Ezáltal geopolitikai tartalommal töltődött fel a Braudel által Nagyobb-Mediterráneumként aposztrofált territórium, amelyet a modern geostratégiai gondolkodás gyakran a tágabb értelemben vett Közép-Kelet régiójaként határoz meg. A Nicolas Sarkozy egykori francia köztársasági elnök (2007–2012) által bevezetett és elterjedt Mediterrán Unió percepciója³⁸ valójában az Albert Camus által vizionált arab-európai – természetes déli határát a Szahara sivatagi zónája határozza meg – föderációs térközösség koncepcióját fogalmazta többé-kevésbé újra.³⁹

A közelmúlt gazdasági és politikai eseményei azt igazolták, hogy a Magreb régió a történelmileg talán napjainkban kötődik leginkább ahhoz az európai uniós politikai-

---

37 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 15.

Kaplan, R.D: (2004): Mediterranean Winter: The Pleasures of History and Landscape in Tunisia, Sicily, Dalmatia, and Greece. Random House, New York pp. 3–62.

38 Jude, S-C. (2011): Union for the Mediterranean: French Product with European Stamp. Central European University, Budapest pp. 1–56. – http://www.etd.ceu.hu/2011/jude_sorana.pdf (Letöltés ideje: 2013-09-10)

39 Mivel a Magreb országok Európa és a harmadik világhoz tartozó Afrika között helyezkednek el, az európai földrészt „fenyegető” migrációba nem csupán az arab, hanem Nyugat- és a szubszaharai Afrika térségei bekapcsolódtak. Timbuktu – egykor az iszlám egyik oktatási központja, a szaharai kereskedelem egyik jelentős központja – a mai afrikai fejlődés tipikus szimbólumaként képtelen olyan anyagi fejlődési, társadalmi szerveződési minták kialakítására, mint a gyarmati uralom időszakában. Afrikai fiatalok tömegei vándorolnak a Magreb területére, hogy onnét eljussanak a spanyol területi exklávékba, a Kanári-szigetekre és Máltára, amelyeket az Európa-erőd leggyengébb bástyáinak tekintenek. Ám számos, Fekete-Afrikából érkező menekült a Magreb államokban (Mauritánia, Marokkó, Algéria, Tunézia) marad, súlyosbítva a már fennálló gazdasági és társadalmi feszültségeket, amelyek destabilizáló hatása érinti a keleti államokat, így Egyiptomot is.

de Haas, H. (2006): Trans-Saharan Migration to North Africa and the EU: Historical Roots and Current Trends. Migration Policy Institute, Washington – <http://www.migrationinformation.org/datahub/countrydata.cfm?ID=484> (Letöltés ideje: 2013-09-07)

de Haas, H. (é.n.): Irregular Migration from West Africa to the Maghreb and the European Union: An Overview of Recent Trends. International Organization for Migration, Geneva pp. 9–50. – <http://www.starappeal.unhcr.org/49e479ca0.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-05)

Besenyő J. (2011): Nyugat-Szahara és a migráció. Afrika Tanulmányok, V. évfolyam, különszám pp. 34–45.

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 15–16.

gazdasági nagytérhez.⁴⁰ A régió államainak jelentős bevételi forrást kínáló Észak-Afrika–Dél-Európa közötti földgázvezeték a kapcsolatok minőségét szimbolizálja, amelynek segítségével az EU diverzifikálhatja energetikai kitérttségét, ellensúlyozhatja Oroszország geopolitikai képességeit. Az afrikai kontinens északnyugati térségében, valamint a Mediterráneum régiójában a domináns gazdasági aktor szerepét az a Brüsszel tölti be, amely a legjelentősebb élelmiszer-felvásárló, illetve a Magreb által közvetített, annak területén áthaladó afrikai eredetű áruk felvásárlója. Emellett az európai államok a regionális segélyek politikájában is meghatározó szerepet töltenek be.⁴¹

A térségből kiinduló – valamint közvetítői szerepe miatt – migrációs folyamatok a közel-keleti, valamint közép-ázsiai bevándorlás növekvő mértékével hosszabb távon jelentős mértékben módosíthatják az előregedő helyzetben lévő Európa demográfiai arculatát.⁴² Emellett oly mértékben megváltoztathatják az egyes államok nyelvi, nemzetiségi, kulturális és ideológiai struktúráit, hogy egyes elemzők már drámai változást prognosztizálva már Eurázia kialakulását sem tartják kizártnak.⁴³

Más, elsősorban gazdasági és geopolitikai ihlettségű víziók szerint a két kontinens történelmileg kialakult térkapcsolati rendszerében a déli Afrika kontinens a kölcsönös függés aszimmetrikus modelljében az alárendelt „hátsó udvar” szerepét tölti be. Ezzel összefüggésben nehezen értelmezhető a Magreb területének szerepe: stratégiai/biztonságpolitikai kihívás, az arab egységgel szemben ható centrifugális erők által fenntartott „senki

---

40 A bizonytalanul formálódó európai befolyási övezet hatást gyakorol a vele szomszédos régiókra – Észak-Afrika, a Balkán, Törökország, az egykori szovjet birodalom –, többek között a közel-keleti és észak-afrikai térségnek biztosított évi 2 milliárd, valamint a szubszaharai régióknak évi 6 milliárd eurós fejlesztési támogatás révén, amely jelentősen meghaladja a más hatalmak által folyósított szubvenciók összegét.

Development cooperation. – http://ceas.europa.eu/delegations/african_union/eu_african_union/development_cooperation/index_en.htm (Letöltés ideje: 2013-09-10)

Leonard, M. (2005): *Why Europe Will Run the Twenty-first Century*. Fourth Estate, London 170. p.

Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 16.

41 Port Development in Africa. pp. 1–24. – <http://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/African%20Development%20Report%202010.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 16.

42 Fjordmann (2012): *Essays 2006-2012*. pp. 162–179. – http://archive.org/stream/FjordmanEssays/FjordmanEssays-AnAnthology_djvu.txt (Letöltés ideje: 2013-10-10)

43 Lagerlöf, D. – Leman, J. – Bengtsson, A. (2011): *The Anti-Muslim Environment. The ideas, the Profiles and the Concepts*. Expo Research – http://expo.se/www/download/research_the_anti_muslim_environment_final.pdf (Letöltés ideje: 2013-09-25)

The Economist (2006): *The West and Islam. Tales from Eurabia*. – <http://www.economist.com/node/7086222> (Letöltés ideje: 2013-10-02)

Besenyő J. (2011): *Nyugat-Szahara és a migráció. Afrika Tanulmányok*, V. évfolyam, különszám pp. 34–45.

Besenyő J. – Miletics P. (2014): *Egyiptom – Országismertető*, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 16.

földje”, sajátos geostratégiai pufferzóna, esetleg alternatív, vagy éppenséggel poszt-modern – informális – birodalmi struktúra megteremtésének lehetőségét kínálja Európának.⁴⁴

Az többé-kevésbé egyértelmű tény, hogy a Magreb államaiban élő muszlimok számára gazdasági értelemben az európai kontinens – különösen annak fejlettebb, hatékony szociális ellátórendszerrel bíró államai – a lehetőségek földje, amely saját gazdasági növekedésének korszakaiban nem igazán gátolta a munkavállalás céljából induló migrációs folyamatokat. Az európai társadalmi-gazdasági térbe történő gazdasági kivándorlást az észak-afrikai államok politikai vezetése általában nem akadályozta.⁴⁵

A 2008-as pénzügyi válságot követően azonban az európai gazdasági tér fejlődési üteme lelassult, ennek megfelelően a helyi lakosság sokkal fogékonyabbá vált az egykori gyarmatokról érkező arab/afrikai muszlim migránsok kulturális másságának érzékelésére. Az identitások heterogenitása konfrontációt, a kirekesztés reflexiójának erősödését eredményezte, amelyek a különböző erőszakos cselekmények – például a londoni, madridi terrortámadások, valamint a franciaországi események – erősíthetnek.⁴⁶

A Brüsszel-központú Európai Unió 1995-ben kezdeményezte a Magreb régiójának sajátos integrációját előkészítő ún. „barcelonai folyamatot”,⁴⁷ ám amelyről egyes politikai elemzők talán némileg túlzott szarkazmussal megfogalmazott vélekedése az,

---

44 The Maghreb. – http://memo.fr/en/article.aspx?ID=PAY_AFR_005 (Letöltés ideje: 2012-09-30)
Hug, A. /ed./ (2013): Europe in the world. Can EU foreign policy make an impact? The Foreign Policy Centre, London pp. 33–37. – <http://fpc.org.uk/fsblob/1535.pdf> (Letöltés ideje: 2012-09-30)
Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 17.

45 Búr G. – Tarróssy I. (2011): Az afrikai vándorlás hátteréről és jellemzőiről. In: Tarróssy I. – Glied V. – Keserű D. (szerk.): Új népvándorlás. Migráció a XXI. században Afrika és Európa között. pp. 99–115. http://ittvagynk.eu/application/essay/127_1.pdf (Letöltés ideje: 2012-10-05)
Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom. Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP-MH KDK-MH GEOSZ, Budapest p. 17.

46 Lynch, M. /ed./ (2012): Islamists in a Changing Middle East. 2012 Foreign Policy Group (a division of The Washington Post Company) pp. 25–31. – <http://www.tawergha.org/docs/2012-06-07-libya-foreign-policy-report-islamist-movements-after-the-arab-uprising-english.pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-12)

47 Brüsszel gazdasági, jogi, kulturális és szociális együttműködési rendszert alakított ki a mediterrán térség déli és levantei államaival, amely tartalmazza a biztonságpolitika dimenzióját. Ennek nemzetközi jogi legitimitációját az 1995. november 27–28-án Barcelonában tartott euro-mediterrán konferencia zárásaként kiadott dokumentum adja. A nyilatkozatot az EU-tagállamokon kívül 12 mediterrán állam fogadta el (észak-afrikai régió: Egyiptom, Tunézia, Algéria, Marokkó, közel-keleti térség: Törökország, Palesztín Hatóság, Szíria, Jordánia, Izrael, illetve Libanon, valamint két szigetország: Málta és Ciprus). A fontos konferenciára meghívták az arab világ egységét szimbolizáló szervezeteket is – UMA (Arab Magreb Unió), az Arab Államok Ligája –, valamint Mauritániát.
Barcelona declaration. Adopted at the Euro-Mediterranean Conference – 27-28/11/95 – http://www.eeas.europa.eu/euromed/docs/bd_en.pdf (Letöltés ideje: 2012-09-14)
A 2008. május 20-án kiadott nyilatkozat értelmezésében a folyamat a Mediterráneumban érdekelt 43 hatalmi szereplő közötti együttműködés erősítésére irányul (Unió a Földközi-tengeri térségért). A szervezet 2008. június 13-án a francia fővárosban tartotta első csúcstalálkozóját. – http://www.eu2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/0713_declaration_de_paris/Declaratation_du_sommet_de_Paris_pour_la_Mediterranee-FR.pdf (Letöltés ideje: 2012-07-31)

hogy valós alapja inkább a hagyományos német-francia orientációs és érdekellentétekből⁴⁸ származott. Eszerint Párizs talán a régióban kívánta ellensúlyozni Berlin erősödő térségi befolyását Kelet-Közép-Európában. Európa befolyási övezetének déli kiterjesztésének lehetősége egybeesett a francia, valamint a spanyol állam növekvő geostratégiai érdeklődésének térségi erősödésével. A stratégiai képlet mindkét európai hatalom számára akár „új-gyarmati” (poszt-koloniális) jellegű informális birodalmi övezet gazdasági, valamint politikai struktúrái kialakításának esélyeit is kínálhatja. Esetenként ezért is érzékelhető, mintha a két európai hatalmi szereplő érdekérvényesítésében inkább prioritással bírna a haditechnikai rendszerek exportja a Magreb gazdasági-társadalmi fejlődését segítő reformok támogatásával szemben.⁴⁹

A nyugat-európai nagyhatalmak a XIX. század első harmadában meglehetősen komplex politikát – a helyi elitiek megvesztegetése mellett, amennyiben szükségesnek ítélték a lokális katonai beavatkozás eszköze – alkalmaztak a Mediterráneum észak-afrikai partvidékén keletkezett, az érdekeiket veszélyeztető biztonságpolitikai kihívások kezelésére. Ezt igazolta az is, hogy az angol, illetve amerikai flotta a nemzetközi kereskedelmi hajózást fenyegető berber kalózkodás bázisait lerombolta.⁵⁰

Napjainkban mind a Magreb régiója, mind a Száhel-övezet, Afrika szarva, valamint a Bab-el-Mandeb-szorost ellenőrző jemeni államtér Nyugathoz hasonlóan a radikális szalafista iszlám regionális erői – önmeghatározásuk: a Magreb al-Kaidája, működésük a szaharai-szahel térségre fókuszál – tevékenységének célkeresztjébe került.⁵¹ A régió ma-

---

J. Nagy L. (é.n.): Az euromediterrán partnerség. – http://www.grotius.hu/doc/pub/VZUXLF/j_nagy_laszlo-mediterraneum.pdf (Letöltés ideje: 2012-08-25)

Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean.Paris, 13 July 2008 – http://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/policy/paris_declaration.pdf#view=fit&pagemode=none (Letöltés ideje: 2016-01-13)

48 A viták középpontjában a „bővítés vagy mélyítés”, vagyis a kelet–nyugat és észak–dél integrációs törésvonalak álltak, valamint annak felismerése, hogy Franciaország elveszítette korábbi hagyományos hatalmi (geopolitikai-geoökonómiai) primátusát az újraegyesített Németországgal szemben.

Mezei G. (2001): Helyreállított Európa. Osiris, Budapest pp. 217–283.

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 17–18.

49 Cofman Wittes, T. – Yerkes, S. (2004): The Middle East Partnership Initiative Progress, Problems, and Prospects. Saban Center Middle East Memo no.5, November 29. – <http://www.brookings.edu/research/papers/2004/11/29middleeast-wittes> (Letöltés ideje: 2013-10-10)

Yacoubian, M. (2004): Promoting Middle as Democracy: European Initiatives, United States Institute of Peace. Special Report no. 127, October – <http://www.usip.org/sites/default/files/resources/sr127.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-10)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 18.

50 Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 18.

Elleman, B.A. – Forbes, A. – Rosenberg, D. /eds./ (2010): Piracy and Maritime Crime. Historical and Modern Case Studies. Naval War College, Newport pp. 157–190.

51 Többek között Marokkó, Tunézia, Líbia, Csád, Niger Eritrea, Dzsibuti tartozik ide.

Besenyő J. (2011): Terrorexport a Szaharába – Al-Káida a sivatagban. Földgömb (a Magyar Földrajzi Társaság folyóirata, XIII (XXIX) évfolyam 5. lapszám, 257. füzet, július-augusztus pp. 38–41.

gas stratégiai értékkel bíró energiahordozói bázisának – földgáz Észak-, kőolaj Nyugat-Afrikában –, illetve az azok világpiacon kerülését biztosító gazdasági, politikai rendszerek, valamint a szállítás hálózatának biztonsága érdekében jelentette be 2007-ben Bush elnök az AFRICOM létrehozását.⁵² A katonai szervezet célja az illegális kereskedelem, a szélsőséges iszlám radikalizmus regionális visszaszorítása. A kezdeményezés Brüsszel mediterrán térségi politikai stratégiáját kiegészítő EU-s projekt támogatását élvezi.⁵³

Ezenkívül az Európai Unió arra törekszik, hogy a régióban elősegítse a határőrizeti struktúrák modernizációját, erősítse a kis- és középvállalkozások gazdasági pozícióit, a térségi kereskedelmi hálózatok fejlődését. Emellett támogatja az alapvető emberi jogok érvényesítését, a lokális munkahelyek teremtésének programját annak érdekében, hogy mérsékelje a Nyugat-Európára nehezedő migrációs terhelést, megakadályozza a humántőke kiáramlását a Magreb térségéből.⁵⁴

Brüsszel alkalmazott stratégiája – a Magreb térsége földrajzilag sokkal közelebb van az európai mediterrán államok központi településeihez (Madrid, Párizs, Róma), mint az iszlám szent városainak, szellemi-ideológiai centrumának számító Mekka és Medina⁵⁵ – nem biztosít szükséges és elégséges regionális impulzusokat Északnyugat-Afrika gazdasági, biztonsági, politikai, valamint migrációs dilemmáinak megoldásához, a fenntartható társadalmi haladás kereteinek kialakításához. Többek között talán ezért is jellemző a térség fejlődésére a sajátos kétarcúság: a szakképzett munkaerő hiánya és a munkanélküliség, a fiatalabb generációk képzettségi színvonala, valamint a lokális gazdasági rendszer munkahelyteremtő-potenciálja, illetve azok minősége közötti aránytalanság. Az Európai Unió keleti – lengyel, magyar, ukrán, török – humán-erőforrás bázisával ellentétben meglehetősen

52 Az USAFRICOM vagy AFRICOM egyike az amerikai fegyveres erők központjainak, székhelye Stuttgart. A szervezet keretei között az USA 53 afrikai nemzettel tart fenn katonai kapcsolatokat Egyiptom kivételével, amelyet közvetlenül az USCENTCOM-hoz soroltak.

U.S. AFRICOM Office of Public Affairs (2014): FACT SHEET: United States Africa Command. – <http://www.africom.mil/NewsByCategory/Article/6107/fact-sheet-united-states-africa-command> (Letöltés ideje: 2016-06-23)

Besenyő J. (2007): Az USA Afrikai Parancsnokság létrehozása. Hallgatói Közlemények XI. évfolyam, 2. szám pp. 21–29.

53 A projekt keretében az Európai Unió közreműködik a határőrizeti rendszerek fenntartásában és modernizációjában, a gazdasági szabadság, illetve a regionális kereskedelem fejlesztésében, az emberi jogok érvényesülése ellenőrzésében, munkahely-teremtési programok indításában (hogyan megakadályozza a humán- és szellemi tőke elvándorlását).

Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 17.12.2012 – http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/fule/docs/news/en_act_part1.pdf (Letöltés ideje: 2013-10-10)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest pp. 18–19.

54 Füle, S. (2012): The EU's support for Integration of the Maghreb countries. – http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/fule/headlines/news/2012/12/20121219_en.htm (Letöltés ideje: 2013-10-10)

Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 19.

55 <http://www.timeanddate.com/worldclock/distances.html> (Letöltés ideje: 2013-10-10)

(talán mégsem elégséges) szigorral kezelte a Magreb térségét érintő migrációs eseményeket, amely az észak-afrikai államokban a 2011-es arab tavasz eseményeit megelőzően a helyi politikai elitiek szociális érzéketlenségével párosult.⁵⁶ Az ún. aszimmetrikus interdependencia sajátos viszonyai azonban előbb-utóbb gazdasági szerkezetváltásra és politikai reformokra kényszeríthetik a régió államait, mert mind Európának, mind pedig a Magreb országok politikai vezetőinek közös érdeke az, hogy a migrációs folyamat inkább megalapozza a térség gazdasági és társadalmi modernizációját, ne pedig a radikális iszlamista szervezetek háttérbázisaként („ötödik hadoszlop”) működjön.⁵⁷

Marokkó földrajzi helyzete

Marokkó az afrikai földrész északnyugati részén (2012-ben 32,6 millió⁵⁸ népesség) – a kontinens legnagyobb területű országa – Algéria (2,3817 millió km²) –, valamint a sajátos jogi legitimációjú Nyugat-Szahara⁵⁹ territóriumára között, a világóceán (az Atlanti-óceán északi térsége), valamint egy egészen különleges földrajzi helyzetű bel-tenger (a Földközi-tenger) találkozásánál fekszik. Az államter geográfiai elhelyezke-

-
- 56 Neszmélyi György: (2014.): Arab Spring in Egypt? – The social and economic challenges since Mubarak’s fall in: Szerk. Neszmélyi, Gy. (2014.): Socio-economic and regional processes in the developing countries Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 2014. ISBN: 978-963-269-461-0. pp. 52–69.
- 57 Tisseron, A. (2012): The European Union and the Maghreb: What is the Status of Commitment One Year after „Arab Spring”? Institut Thomas More, Special Report. – <http://www.institut-thomas-more.org/upload/media/reportitmsustainablesecuritymaghreb2012.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-10)
- Besenyő J. – Miletics P. (2014): Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ŐHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest p. 19.
- 58 Az eltérő statisztikai mérőszámokra utalunk. 2016 januárjában a népesség száma 33 942 351 fő volt. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15) – <http://countrymeters.info/en/Morocco> (Letöltés ideje: 2016-01-12)
- 59 Nyugat-Szahara vitatott terület Északnyugat-Afrikában, territóriumára az algériai, a mauritániai, a marokkói államterek és az Atlanti-óceán között helyezkedik el. Szuverenitásának, területi integritásának dilemmája akkor éleződött ki, amikor Madrid lemondott afrikai birodalmáról (Spanyol-Szahara, 1976). Marokkó ekkor okkupálta – Mauritániával közösen – Nyugat-Szahara területének nagyobb részét. Miután a Nouakchott-i vezetés 1979-ben kivonta erőit, a marokkói hadsereg a Rio de Oro és Saguia-el-Hamra után a maradék harmadnyi országrészt is elfoglalta. Válaszként az időközben megalakult Polisario – Popular Front for the Liberation of Saguia el-Hamra and Río de Oro/Frente Popular para la Liberación de Saguia el-Hamra y Río de Oro – bejelentette, hogy (gerilla)háborút visel Rabat ellen, amelynek célja az ország felszabadítása. 1980-1987 között a marokkói haderő kiépítette azt a mintegy 2000 km hosszúságú erődvonalat (limes), amely biztosította a stratégiai jelentőségű terек birtoklását (Nyugat-Szahara kb. 80%-a). 1991-ben a független államiság megteremtéséért harcoló Polisario és Marokkó – Algír közbenjárásával – tüszüneti egyezményt írtak alá. A területi vita megoldásának folyamatába az ENSZ is segítséget nyújtott. Ennek keretében dolgozták ki – a máig meg nem tartott – a szuverenitásról döntő népszavazás (referendum) menetrendjét. A szembenálló felek között 2007-től kiéleződő feszültségek, a térségre jellemző radikalizálódási hullám miatt indokolt a misszó fenntartása. Polisario Front. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/467416/Polisario-Front> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
- Lake, A. (2012): Western Sahara in geopolitical stalemate. – <http://www.globalpost.com/dispatches/globalpost-blogs/commentary/western-sahara-geopolitical-stalemate> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

dése, magas geostratégiai értéke abban áll, hogy globális és regionális geopolitikai szempontból jelentős Gibraltári-szoros déli (afrikai) partvonalát, valamint hajózási útvonalait a marokkói szuverenitás részeként értelmezi. Az ország északkelet-délnyugati irányban 1809 km, míg délkelet-északnyugati irányban 525 km hosszúságú,⁶⁰ 446 550 km²-es területe ötször haladja meg a magyar államtér méretét, nagyjából Kalifornia állammal összemérhető (423 970 km²).⁶¹

Rendkívüli földrajzi helyzete biztosítja maritim jellegű kapcsolatát a magas stratégiai értékkel rendelkező atlanti és mediterrán régióval. Az európai földrésztől a mintegy 14,3 km szélességű, változó mélységű (300-900 m) természetes tengeri átjáró⁶² választja el. Az északnyugat-afrikai, hagyományosan Magrebként definiált régióhoz tartozó Marokkó területi integritását az északi országrészben található enklávék – a spanyol birtokban lévő Ceuta és Melilla kikötővárosok⁶³ – bontják meg.⁶⁴

Az ország geomorfológiai arculatát elsősorban völgyekkel, illetve platókkal (fennsík) határolt, földtani értelemben fiatal lánchegységek – az Eurázsiai-hegységrendszerhez tartozó Atlasz, valamint a Rif-hegység (Rif-Atlasz) – jellemzik. Geoökonómiai – különösen mezőgazdasági – szempontból azonban talán legnagyobb jelentőséggel a művelésre alkalmas tengerparti síksági területek rendelkeznek, ahol a legfontosabb urbanus jellegű gazdasági központok kialakultak. Az egyetlen forró és száraz évszak által jellemzett térítői övbe – a passzát leszálló ága által meghatározott Szahara területe – tartozó déli országrészek gazdasági súlya jóval csekélyebb, ám kihívásokkal terhelt. Marokkó Földközi-tengeri partvidéke – mérsékelt övezet szubtrópusi mediterrán éghajlatú – gazdasági és geopolitikai szempontból is fontos. A spanyol uralom alatt álló kikötővárosok dilemmájának rendezetlensége biztonságpolitikai problémát jelent

---

60 <http://www.nationsencyclopedia.com/geography/Morocco-to-Slovakia/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2016-01-12)

61 US States (plus Washington D.C.). Area and Ranking. – <http://www.enchantedlearning.com/usa/states/area.shtml> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

62 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
The Spanish Enclaves of North Africa. – <http://geography.about.com/od/spainmaps/a/The-Spanish-Enclaves-Of-North-Africa.htm> (Letöltés ideje: 2016-01-12)

Saddiki, S. (én.): Ceuta and Melilla Fences: a EU Multidimensional Border? – <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Saddiki.pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-12)

63 McCoy, J. /ed./ (2002): Geo-data: the world geographical encyclopedia. 3rd ed. The Gale Group, Inc. Farmington Hills p. 24 (633) – <http://www.gale.com/pdf/introduction/GeoDataIntro.pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-12)

„Maghreb.” The Columbia Encyclopedia, 6th ed. – <http://www.encyclopedia.com/topic/Maghreb.aspx> (Letöltés ideje: 2016-01-12)

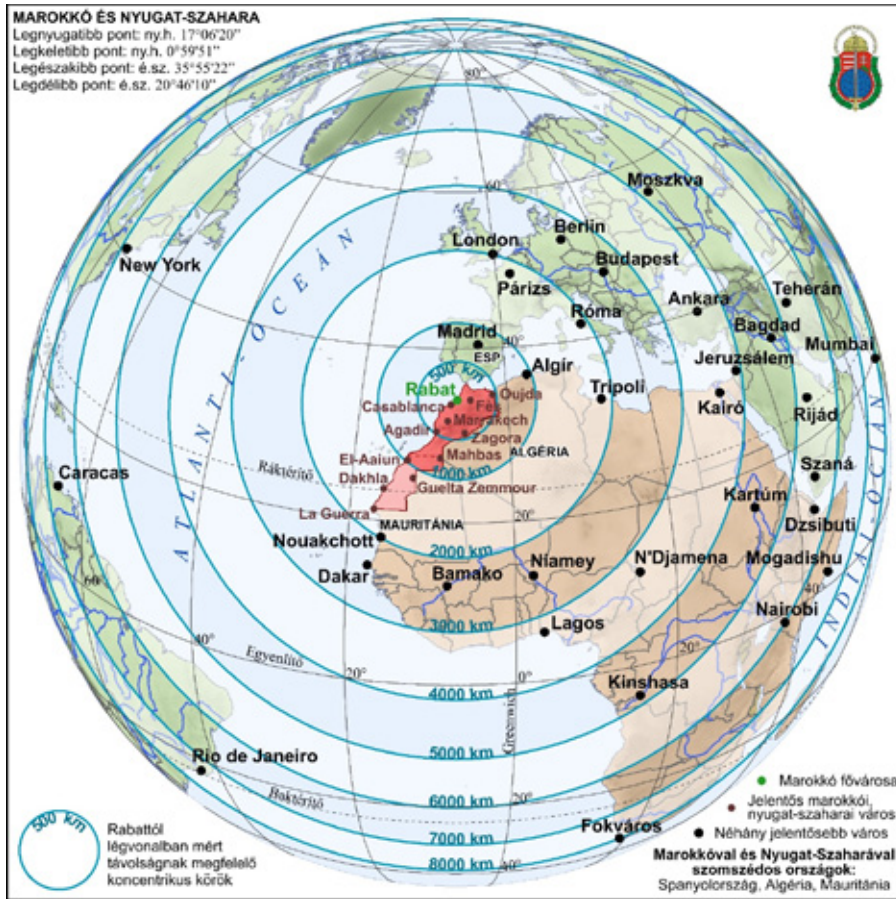
Henry, J. (2009): Moroccans: Land and Location. in Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life, vol. 1. – Africa, 2nd ed., eds. Gall, T.L. – Hobby, J./eds./: New York, Gale Cengage Learning, p. 389.

64 Fjordmann (2012): Essays 2006–2012. pp. 162–179. – http://archive.org/stream/FjordmanEssays/FjordmanEssays-AnAnthology_djvu.txt (Letöltés ideje: 2013-10-10)

éppúgy, mint Nyugat-Szahara területi integritásának, szuverenitásának, a terület feletti marokkói szupremácia kérdése.⁶⁵

Marokkó (és Nyugat-Szahara) földrajzi helyzete

A Rabat által ellenőrzött térbeli entitás keleti, délkeleti szomszédja Algéria, a politikai territórium északi részén elhelyezkedő Atlasz-hegység vonulatai déli irányban egészen a zonális sivatag (Szahara) északnyugati pereméig húzódnak, ettől délebbre az extrém

65 Gillespie, R. (2001): Spain and the Western Mediterranean. Working Paper 37/01 Sussex European Institute, University of Sussex – <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.2.02.5442&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
 Arief, A. (2013): Morocco: Current Issues. Congressional Research Service, pp. 10-13. – <https://www.fas.org/spp/crs/row/RS21579.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-28)

módon száraz (hiper-arid)⁶⁶ nyugat-szaharai régió található. Az állam politikai választóvonalait mind északon, mind pedig nyugaton tengerek (maritim jellegű határ) alkotják.⁶⁷

Ami a marokkói politikai entitás határait illeti, a szárazföldi típusúak hosszúsága meghaladja a kétezer (2017,9), a tengeri karakterűeké pedig az ezernyolcszáz (1835) km-t. A keleti és délkeleti algériai-marokkói határ 1559 km hosszú, míg a tisztázatlan nemzetközi jogi legitimitású nyugat-szaharai politikai térrel – délen és délkeleten – közös választóvonalak 443 km hosszúságúak. A spanyol-marokkói határ a két északi kikötőváros esetében mintegy 16 (15,9) km, amelyből a melillai 9,6, ceutai szakasz 6,3 km.⁶⁸ Jellemző módon – jórészt az európai gyarmatosítás következményeként – a maritim határoktól eltekintve a határok sajátos vonalvezetése nem igazodik a térség természetes földrajzi-felszíni alaktanához.

Domborzat

A rendkívül változatos felszínnel rendelkező Marokkó területét, alapvetően három nagyobb eltérő morfológiai jellegzetességeket hordozó természetföldrajzi régió alkotja: a parti síkságok, a hegységek, illetve a Szahara részét képező sivatagi territórium.⁶⁹ Az elvben Alacsony-Afrikához⁷⁰ tartozó államterületének nagyobb része a magasabb tengerszint feletti tartományban helyezkedik el, meghatározó geográfiai eleme a geológiailag, szerkezetileg idegen lánchegység, amely az Eurázsiai-hegységrendszer része. A párhuzamos vonulatokból álló fiatal lánchegység az alpi-pacifikus hegységképződési fázisban⁷¹ – a paleogén és a neogén időszakban⁷² – gyűrődéssel keletkezett. A földtörténeti középidő utolsó időszakában – késő kréta – megkezdődött

66 The arid environments. – <http://www.fao.org/docrep/t0122e/t0122e03.htm> (Letöltés ideje: 2013-10-28)
Sahara Desert (ecoregion). – [http://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Sahara_Desert_\(ecoregion\).html](http://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Sahara_Desert_(ecoregion).html) (Letöltés ideje: 2013-10-28)

Northern Africa. WWF – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa1327> (Letöltés ideje: 2013-10-28)

67 J. Henry, J. (2009): Moroccans: Land and Location. in Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life, vol. 1. – Africa, 2nd ed., eds. Gall, T.L. – Hobby, J./eds.: New York, Gale Cengage Learning, p. 389.

68 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

69 Morocco <http://www.state.gov/outofdate/bgn/morocco/185758.htm> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

70 A kontinens természetföldrajzi felosztására utal egy északkelet–délnyugat irányú tengely mentén. Ettől északra és nyugatra helyezkedik el a Szahara, a Száhel, az észak-afrikai mediterrán partvidék és az Atlasz-hegység.

Climates of Africa – „Low” and „High” Africa. – <https://courseware.e-education.psu.edu/courses/earth105new/content/lesson07/02.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Afrika természetföldrajza. – <http://termtud.akg.hu/okt/9/afrika/1term.htm> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

71 A jura időszakban kezdődő hegységképződés, amely legnagyobb intenzitását a harmadkorban (tercier) érte el.

Természetföldrajzi fogalmak, p. 2. – <http://dettk.ucoz.com/load/0-0-0-264-20> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

72 A paleogén földtörténeti időszak, amely az International Commission on Stratigraphy (Nemzetközi Rétegtani Bizottság, ICS) geológiai időskálája szerint a paleocéntól (65 millió év) az oligocén (23,03 millió év) végéig tartott, majd ezt követte a neogén (a miocéntól a pliocén /2588 millió év/ végéig tartott).

Paleogene. – <https://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Paleogene.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

szubdukció⁷³ során bezárult a Thetys-óceán, a geoszinklinálisban⁷⁴ a mezozoikumi transzgresszió⁷⁵ során lerakódott üledékanyag térrövidülést eredményező emelkedése magmás folyamatokkal, a pleisztocénben felszíni vulkanizmussal párosult.⁷⁶

A mintegy 1500 km hosszú, 3–400 km szélességű (nagyjából délnyugat–északkelet irányú) hegység,⁷⁷ amely szerkezetileg és domborzatilag két részre különül el – Nyugati- és Keleti-Atlasz –, éghajlat- és vízválasztó. A hegység két része közötti természetes határt a Muluja (Moulouya) folyó völgye alkotja.⁷⁸ A hegység geográfiai választót alkot az észa-

-
- Neogene. – <https://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Neogene.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
- International Chronostratigraphic Chart. – <http://www.stratigraphy.org/ICSchart/ChronostratChart2013-01.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
- 73 Az óceáni közetlemez a kontinentális felszínrel való ütközés során alábukik (alátalódik), a folyamat során az óceán bezáródik.
- Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#20> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- Czigány Sz. (é.n.): A litoszféra lemezeinek mozgása, lemezhatár típusok. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyeztan9/www/out/html-chunks/ch07s03.html> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- 74 Általában óceáni üledékgyűjtő medence.
- Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#7> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- Konrád Gy. (é.n.): A Wilson-ciklus. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyeztan9/www/out/html-chunks/ch08.html> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- 75 Tengerelőntés (a tenger szintjének emelkedése). – <http://idegen-szavak-szotara.hu/transzgresszi%C3%B3-jelent%C3%A9se> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#21> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- 76 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
- Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest pp. 16-17., 57.
- Tóth J. /főszerk./ (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest p. 1252.
- 77 Hughes, Ph. D. – Fenton, C. R. – Gibbard, Ph. L. (2011): Quaternary Glaciations of the Atlas Mountains, North Africa. In J. Ehlers, J. – Gibbard, P. L. – Hughes P.D./eds/: *Developments in Quaternary Science*, Vol. 15, Amsterdam – <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:91891&datastreamId=FULL-TEXT.PDF> (Letöltés ideje: 2016-01-14)
- 78 A Marokkó északkeleti részén található folyó a Magas-Atlaszban ered, és a térség egyetlen természetes vízforrásaként rendkívül sebezhető ökológiai rendszert alkot. Mintegy 600 km-es útja során áthalad egy arid-szemiarid területen, majd a Nador-lagúna közelében a Földközi-tengerbe torkollik.
- Protection of biodiversity and water resources in the Moulouya River Basin. – http://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/index.cfm?fuseaction=search.dspPage&n_proj_id=2207&docType=pdf (Letöltés ideje: 2013-10-15)
- Zielhofer, Ch. – Bussmann, J. – Ibohouthen, H. – Fenech, K. (2010): Flood frequencies reveal Holocene rapid climate changes (Lower Moulouya River, northeastern Morocco). *Journal of Quaternary Science*, 25 (5) pp. 700–714. – <http://www.uni-leipzig.de/geographie/phygeo/files/2010/06/Zielhofer-et-al.-2010-JQS.pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-14)
- Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest pp. 57–58.
- Hughes, R. H. – Hughes, J.S. – Bernacsek, G.M. (1992): *A Directory of African Wetlands*. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland pp. 65–66.

ki Mediterráneum, valamint a Szahara és a Száhel-övezet között, azonban egyetlen történelmi periódusban sem akadályozta meg a civilizációs kapcsolatokat, a kulturális termékek cseréjét. Az sem mellékes, hogy a kelet-nyugati irányú hegyvonulatok közötti fennsíkon húzódó természetes útvonalak elősegítették a lokális identitás kialakulását, egyben kijelölték a keletről érkező tradicionális inváziók irányát.⁷⁹

A marokkói államtér északi részén két – geológiai értelemben fiatalabb – hegyvonulat helyezkedik el: az északkeleti Tell (Parti)-Atlasz, valamint a nyugati Rif-Atlasz. A Tell-Atlasz, illetve az idősebb, az africidákhoz⁸⁰ kapcsolódó Szaharai-Atlasz – amelynek csak nyugati elvégződése nyúlik át Marokkóba – között, a Muluja (Moulouya) folyó völgyétől keletre helyezkedik el a Sott-fennsík. Az ország keleti részén a két vonulat között a lefolyástalan, sós mocsarakkal és tavakkal tagolt, 800-1300 m tengerszint feletti magasságú, ám alig 100 km szélességű Sott-fennsík nyugati területe található.⁸¹ A csapadékos Tell-Atlasztól nyugatra található Rif-hegység (Er-Rif vagy Rif-Atlasz) már a szerkezetileg összetettebb Nyugati-Atlasz része, amely meredeken emelkedik ki a parti síkságból, és a spanyol területi enklávék között ível. A jórészt tengeri eredetű üledékes kőzetekből felépülő, ásványkincsekben gazdag hegység átlagos magassága 1500-2000 m, legmagasabb pontja a Dzsebel-Tidigin amelynek tengerszint feletti magassága eléri a 2456 m-t.⁸² A földközi-tengeri partvonallal párhuzamosan futó hegylánc akadályozza a közlekedési infrastruktúra fejlődését, a nagyrészt berber őslakók által lakott települések hálózata a geomorfológiai tényezőkhez igazodik, amelyek csupán szűk tengerparti völgyekben teszik lehetővé a mezőgazdasági tevékenységet.⁸³ A hegység földtani értelemben egyébként az Ibériai-félszigethez tartozik, csupán a neogén időszakában vált az afrikai kontinens részévé.⁸⁴

---

79 Morocco. Country Study Guide. Volume 1. Strategic Information and Developments. International Business Publications, Washington D.C. 2006 p. 31.

80 Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p.240.

81 Afrika természetföldrajza. – <http://termtud.akg.hu/okt/9/afrika/fterm.htm> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 59.

Hughes, R. H. – Hughes, J. S. – Bernacsek, G. M. (1992): A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland p. 11.

82 <http://www.peakbagger.com/climber/ascent.aspx?aid=326586> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/41302/Atlas-Mountains> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Djebel Tidighine. – http://www.getamap.net/maps/morocco/taza-al_hoceima-taounate/_tidighine_djebel/ (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 57.

83 Henry, J. (2009): Moroccans: Land and Location. in Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life, vol. 1. – Africa, 2nd edition. Gall, T.L. – and Jeneen Hobby, J./eds./, Gale Cengage Learning, New York p. 389.

Amanda Jill Johnston, “The United Kingdom of Morocco” Every Culture, 2011 – <http://www.everyculture.com/MaNi/The-United-Kingdom-of-Morocco.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Rif. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/503316/Rif> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

84 Miller, M. S. – Becker, Th. W. (é.n.): Reactivated lithospheric-scale discontinuities localize dynamic uplift of the Moroccan Atlas Mountains. Department of Earth Sciences, University of Southern California, Los Angeles – <http://geodynamics.usc.edu/~becker/preprints/mb13.pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-14)

A hegységtől délre helyezkedik el a Középső-Atlasz, amelyet csupán az alacsony Taza-hágó választ el a Rif-hegységtől, amely természetes útvonalaként funkcionálva összakapcsolja Marokkót és Algériát.⁸⁵ A karsztosodó mészkőfelszín formakincsei mellett a területet vulkáni takarók teszik változatosabbá. Az államtér középső területén elhelyezkedő hegylánc természetes geográfiai választóvonalat képez az északnyugati síkság, valamint a délkeleti fennsíkok között. A 3000 m-nél magasabb, a harmadidőszakban erősebben meggyűrűt része meredeken végződik el a Muluja (Moulouya) völgyénél, nyugati részét 1800–2000 m tengerszint feletti magasságba emelkedett, tengeri eredetű üledékes kőzetekből álló táblák alkotják.⁸⁶ A hegység geológiai története egészen a földtörténeti középidőig (triász) vezethető vissza, amikor az Atlanti-óceán kinyílásával megkezdődött egy riftzóna (távolodó lemezek) kialakulása. A két geomorfológiai tartományból álló Középső-Atlasz északnyugaton a Marokkói-Mezetával határos, ezt a részét bazaltos jellegű vulkáni fedőrétegek borítják.⁸⁷

A Mezeta egy viszonylag alacsony táblás térszín (átlagos magassága 800–900 m), amelyet a földtörténeti középidőben és a harmadidőszakban keletkezett fedőrétegek borítanak, habár a paleozóos kőzetek helyenként a felszínre bukkannak. A kontinens belső területe felé fokozatosan emelkedő terület az Atlanti-óceánnal határos északnyugati területek partmenti síkságai, a Középső- és a Magas-Atlasz között helyezkedik el. Geográfiai határát északon a Sebu (Sebou) folyó jelöli ki, de területét átszeli

-
- Uchupi, E. (é.n.): The Mesozoic-Cenozoic Geologic Evolution of Iberia, a Tectonic Link between Africa and Europe. – [http://www.sociedadgeologica.es/archivos/REV/1\(3-4\)/Art01.pdf](http://www.sociedadgeologica.es/archivos/REV/1(3-4)/Art01.pdf) (Letöltés ideje: 2016-01-14)
- Maldonado, A. – Somoza, L. – Pallarés, L. (1999): The Betic orogen and the Iberian–African boundary in the Gulf of Cadiz: geological evolution (central North Atlantic) *Marine Geology* 155, pp. 9–43. – http://hera.ugr.es/doi/14997071.pdf?origin=publication_detail (Letöltés ideje: 2016-01-14)
- 85 Atlas Mountains. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/41302/Atlas-Mountains/36953/The-economy#ref417612> (Letöltés ideje: 2013-10-28)
- Ricard, P. (1924): Morocco. Adapted by Heywood, C. from the French. Librairie Hachette, Paris-London pp. 11–12. – https://ia801902.us.archive.org/21/items/ldpd_6352554_000/ldpd_6352554_000.pdf (Letöltés ideje: 2016-01-14)
- 86 Middle Atlas. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/395325/Middle-Atlas> (Letöltés ideje: 2013-10-28)
- Gertig B. /szerk./ (1989): *Kontinensek földrajza II*. Tankönyvkiadó, Budapest p. 57.
- 87 Gomez, F. – Barazangi, M. Bensaid, M. (1996): Active tectonism in the intracontinental Middle Atlas Mountains of Morocco: synchronous crustal shortening and extension. *Journal of the Geological Society*, London, Vol. 153, pp. 389–402. – <http://atlas.geo.cornell.edu/morocco/publications/Gomez%20et%20al%201996%20JGS.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-28)
- Hoepffner, C. – Soulaïmani, A. – Pique, A. (2005): The Moroccan Hercynides *Journal of African Earth Sciences* 43, pp. 144–165. – <http://soulaïmani.chez.aliceadsl.fr/Hoepffner.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-28)

a Rbia (Oum er-Rbia) is. A tájegység geológiai alapját gránitos intrúziókkal⁸⁸ tarkított, a földtörténeti óidőben keletkezett kőzetek alkotják, amelyek ásványkincsekben gazdagok. A harmadidőszakban (eocén) lerakódott üledékes kőzetekben pedig világ-gazdasági jelentőséggel bíró foszforit betétek találhatók.⁸⁹

A Magas-Atlasz a marokkói államtér középső részén húzódó, mintegy 740 km hosszú vonulatának – az Atlanti-óceán és az algériai határ között – legmagasabb pontja a 4165 m magas Tubkal. A pleisztocén kori eljegesedés nyomait őrző hegység az Atlasz legmagasabb része, amelynek nyugati területének fő kőzetalkotója a maritim eredetű jura mészkő, amely platókat alkot. Ezekhez kapcsolódik délnyugaton a paleozoós kőzetekből álló magashegységi jellegű masszívum. Annak ellenére, hogy geológiai szerkezete meglehetősen egyszerű, a hegyláncot geomorfológiai dinamika és topográfiai sokszínűség jellemzi.⁹⁰ A fiatal lánchegység gazdasági jelentőségét az erdők, az alacsonyabb lejtők agrárpotenciálja, valamint a helyi természeti erőforrások adják.⁹¹

88 A kéregbe (litoszféra) történő magmabenyomulás.

Szepesi J. (é.n.): Magmatizmus, magmás kőzetek. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan/9/www/out/html-chunks/ch04s05.html> (Letöltés ideje: 2016-08-01)

Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#9> (Letöltés ideje: 2016-08-01)

89 A természetes erőforrások közé tartozik az ón, a volfrám és molibdén. – <http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Moroccan+Meseta> (Letöltés ideje: 2013-11-05)

Hoepffner, C. – Soulaïmani, A. – Pique, A. (2005): The Moroccan Hercynides Journal of African Earth Sciences 43, pp. 144–165. – <http://soulaïmani.chez-alice.fr/Hoepffner.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-28)

Newman, H.R. (2014): The Mineral Industries of Morocco and Western Sahara. U.S. Department of the Interior

U.S. Geological Survey – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-10)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest pp. 57–59

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 244.

90 High Atlas. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/257169/High-Atlas> (Letöltés ideje: 2013-11-10)

Hughes, Ph. D. – Fenton, C.R. – Gibbard, Ph.L. (2011): Quaternary Glaciations of the Atlas Mountains, North Africa. In J. Ehlers, J. – Gibbard, P.L. – Hughes P.D./eds/: Developments in Quaternary Science, Vol. 15, Amsterdam – <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:91891&datastreamId=FULL-TEXT.PDF> (Letöltés ideje: 2016-01-14)

Stoffel, M. – Monbaron, M. – Maselli, D. (2002): Mountains and Lowlands: Enemies or Partners? Example of the High Atlas, Morocco. Swiss Agency for Development and Cooperation-Sahara and Sahel Observatory-University of Fribourg-Centre for Development & Environment, Berne, Tunis, Fribourg – http://www.dendrolab.ch/download/articles/PDF_Hoher_Atlas_E.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-10)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 59.

Ehlers, J. – Gibbard, Ph.L. – Philip D. Hughes, Ph.D. /eds./ (2011) Quaternary Glaciations - Extent and Chronology: A Closer Look. Elsevier, Amsterdam pp. 1065–1074.

91 Megemlíthető többek között a vízenergia, a vasérc, az ólom, a cink és a rézérc, illetve a mangán is.

High-Atlas. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/257169/High-Atlas> (Letöltés ideje: 2013-11-10)

Stoffel, M. – Monbaron, M. – Maselli, D. (2002): Mountains and Lowlands: Enemies or Partners? Example of the High Atlas, Morocco. Swiss Agency for Development and Cooperation-Sahara and Sahel Ob-

A Magas-Atlaszhoz délnyugaton az Anti-Atlas vonulata kapcsolódik, a két orogén⁹² övezet között pedig a Souss folyó völgye képez természetes geográfiai választóvonalat. A középhegységi morfológiai jellemzőkkel rendelkező hegylánc átlagos tengerszint feletti magassága 1500 m, egyes csúcsok azonban meghaladják ezt az értéket. Az alapvetően földtörténeti időben keletkezett kőzetekből álló hegység geológiai értelemben nem tartozik az Atlasz-hegységhez, annak központi vonulatához a 3304 m magasságú, vulkanikus kőzetekből álló ősi masszívum, a Siroua kapcsolja.⁹³ A hegyvonulat az Atlasz-hegység többi vonulatával együtt klimatikus puffer-zónát alkot az Atlanti-óceán nedves, valamint a Szahara száraz légtömegei között.⁹⁴

Az Atlasz-hegység vonulatai, valamint a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán közötti, változó szélességű sávban az utolsó jégkorszakban bekövetkezett regressziós⁹⁵ periódust követően a földtörténeti negyedkorban a felhamozódott üledéktakaró le-

-
- servatory-University of Fribourg-Centre for Development & Environment, Berne, Tunis, Fribourg – http://www.dendrolab.ch/download/articles/PDF_Hoher_Atlas_E.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-10)
- Newman, H. R. (2014): The Mineral Industries of Morocco and Western Sahara. U.S. Department of the Interior
- U. S. Geological Survey – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-10)
- Schürmann, H.M.E. (1974): The Pre-Cambrian in North Africa. E.J. Brill, Leiden pp. 251–252.
- Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 59.
- 92 A hegységképződés – orogenezisnek nevezett földtani esemény – térsége.
- Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#15> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- Geológia. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz1/www/ch01.html> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- 93 Az eltérő kőzettani jellegzetességekkel bíró egy kb. 600 millió éves szubdukciós zónahatárt jelöl, egy vulkáni ív része, amely a nyugat-afrikai kraton északi határát alkotja. A magmás kőzetek eróziója rendkívül változatos morfológiát alakított ki.
- Anti-Atlas. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/27563/Anti-Atlas> (Letöltés ideje: 2013-11-10)
- Conner, J. L. – Hefferan, K. P.; Admou, H.(2001): Geologic and Remote Sensing Analysis of the Siroua Inlier Anti Atlas Mountains, Morocco. Abstract. –https://www.researchgate.net/publication/253902867_Geologic_and_Remote_Sensing_Analysis_of_the_Siroua_Inlier_Anti_Atlas_Mountains_Morocco (Letöltés ideje: 2013-11-10)
- Burkhard, M. – Carigt, S. – Helg.U. – Charles Robert-Charrue, Ch. – Soulaïmani, A. (2006): Tectonics of the Anti-Atlas of Morocco. Comptes Rendus Geosciences 338, 1–2, pp. 11–24. – <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.429.4070&rep=rep1&type=pdf> (Letöltés ideje: 2016-01-18)
- 94 Montanari, D. (2013): The Future of Agriculture in the High Atlas Mountains of Morocco: The Need to Integrate Traditional Ecological Knowledge. In: S. Mann (ed.), The Future of Mountain Agriculture, Springer, Heidelberg, New York, Dordrecht, London pp. 51–72.
- Kusky, T. (2005): Encyclopedia of Earth Science. Facts on File, New York p. 31.
- 95 A tenger visszahúzódása.
- A kontinentális peremterületek. – <http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/marton/doktori/d-061per.htm> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#18> (Letöltés ideje: 2016-08-01)

nyesődésével, illetve a folyók feltöltő munkájának eredményeként alakultak ki Marokkó síksági formakincsekkel rendelkező térségei.⁹⁶ Az államtér északkeleti partvidékén található feltöltött medencét a Muluja (Moulouya) folyó eróziós tevékenysége hozta létre a Magas-Atlaszból származó hordalékanyagból. A szemiárid parti síkság a tazai kapun keresztül kapcsolatban áll Sebu-medencével.⁹⁷

A Marokkó északnyugati részén található, a földtörténeti kainozoikum (újídő) középső időszaka óta süllyedőben lévő alluviális⁹⁸ síkságot a Sebu folyó hordalékanyaga töltötte fel.⁹⁹ A medence alsó, mezőgazdasági művelésre igen alkalmas szakaszát Rharb-nak (Gharb) nevezik. A háromszög alakú, felszíni és felszín alatti vízkészletekben gazdag alföldi térséget egy dűnesor választja el az Atlanti-óceántól.¹⁰⁰

Az államtér nyugati – folyók által feltöltött – partvidékét finomabb szemcseszerkezetű üledékek építik fel, mint az alföldi területek hátországát alkotó fennsíkokat: az északon a Rif, illetve délen a Középső-Atlasz között elhelyezkedő, szerkezetileg két részre osztható Sais-fennsík jórészt a Sebu folyó vízgyűjtőterületéhez tartozik. Geológiai alapzatát dolomit és mészkő alkotja, de előfordulnak más kőzetek is.¹⁰¹

---

96 Butzer, K. W. (1986): A földfelszín formakincse. Gondolat Kiadó, Budapest p. 500.

97 Moulouya River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/394525/Moulouya-River> (Letöltés ideje: 2013-11-25)

The Moulouya River Basin. – <http://www.iucn.org/theme/species/our-work/freshwater-biodiversity/what-we-do/pan-africa/moulouya-river-basin> (Letöltés ideje: 2016-08-01)

98 Folyami hordalék által feltöltött síkság.

Budai T. (é.n.): Üledékképződési környezetek. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch05s04.html> (Letöltés ideje: 2016-08-01)

99 Probáld F. (2002): Afrika és a Közél-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 245.

100 Regional definition. – http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/reports/r41/regional_definition_giwa_r41.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-29)

Moulouya River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/394525/Moulouya-River> (Letöltés ideje: 2013-11-25)

Geography and water resources in the Gharb Plain, Morocco. – <http://www.wise-rtd.info/en/info/1-geography-and-water-resources-gharb-plain-morocco> (Letöltés ideje: 2013-11-29)

Physical environment of the Gharb region, Morocco. – <http://www.wise-rtd.info/en/info/3-physical-environment-gharb-region-morocco> (Letöltés ideje: 2013-11-29)

Analysis of region and aquifer of the Gharb plain, Morocco. – <http://www.wise-rtd.info/en/info/125-analysis-region-and-aquifer-gharb-plain-morocco> (Letöltés ideje: 2013-11-29)

101 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Sadkaoui, N. – Boukrim, S. – Bourak, A. – Lakhili, F. – Mesrar, L. – Chaoui, A-A. – Lahrach, A. – Jabrane, R. – Akdim, B (2013): Groundwater Pollution of Saïs Basin (Morocco). Vulnerability Mapping by Drastic. God and PRK Methods. Involving Geographic Information System (GIS) Present Environment and Sustainable Development, VOL. 7, no. 1, – <http://www.pesd.ro/articole/nr.7/PESDVOL7NR12013/27GPOSBMVBDBGAPRKMIGIS27052013295308.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-20)

Amraoui F. (2005), Contribution à la connaissance des aquifères Karstiques cas du Lias de la plaine du saïs et du causse moyen atlasique tabulaire, Thèse de Doctorat d'Etat, Université Hassan II Ain Chock, Faculté des Sciences, Casablanca, Maroc, pp. 24–26., 30–31., 46–47. – <http://hydrologie.org/THE/AMRAOUI.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-30)

A Tadla-síkság az államtér középső területén elhelyezkedő szinklináris,¹⁰² amely a foszforitban gazdag Mezeta, illetve a Rbia (Oum er-Rbia) folyó közötti térségben helyezkedik el. A medencében lerakódott többé-kevésbé szabályos transzgressziós-regressziós geológiai üledéksor rakódott le.¹⁰³

Marokkó délnyugati részén, a Magas-Atlasz vonulatának atlanti-óceáni előterében alföld jellegű morfológiai tulajdonságokkal rendelkező területek sorozata alakult ki. Ezek közé tartozik a Haouz alluviális síksága, valamint a Doukkala-Abda és a Chaouia. Ebben a geográfiai territóriumban a természetes közlekedési útvonalakat a Rbia és a Tensift folyók képezik.¹⁰⁴ Az államtér gazdasági szempontból egyik fontosabb részét képezi a Magas- és az Antiatlasz vonulata között elhelyezkedő Souss–Massa-medence.¹⁰⁵

Az 1835 km hosszú marokkói partvonal meglehetősen tagolatlan, ezért alapvetően kevés természetes kikötőhely alakult ki, a hajózást akadályozzák a homokgátak, valamint a sziklazátonyok. A partvidék gazdasági kiaknázása azonban veszélyezteti a térség öko-

-
- 102 Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#20> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
Konrád Gy. – Budai T. (én.): Szerkezeti földtan (tektonika). – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch10s03.html> (Letöltés ideje: 2016-08-01)
- 103 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
EL Hammoumi, N. – Sinan, M. – Lekhlif, B. – Lakhdar, M. (2013): Use of multivariate statistical and geographic information system (GIS)-based approach to evaluate ground water quality in the irrigated plain of Tadla (Morocco). *International Journal of Water Resources and Environmental Engineering* Vol. 5(2), February pp. 77–93. – http://www.academicjournals.org/article/article1379517977_EI%20Hammoumi%20et%20al.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- 104 A Doukkala-medence létrejött az Atlanti-óceán középső részén keletkező riftzóna kialakulásához köthető. Az üledékgyűjtő a földtörténeti ókorban keletkezett, és a variszkuszi orogén fázisban deformálódott Mezeta nyugati részéhez kapcsolódik. A paleozóos rétegekre középkori és negyedidőszaki üledékrétegek rakódtak.
Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
Abda-Doukkala Basin. – <http://www.onhym.com/en/prospectivity-of-basins/regional-exploration/onshore/39-en/petroleum/200-abda-doukkala-basin2.html> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
Summary of Preparatory Study for Development Study (M/P). – http://www.jica.go.jp/english/our_work/social_environmental/archive/pro_asia/pdf/mor01_02.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-30)
Ellero, A. – Ottria, G. – Malusà, M.G. – Ouanaimi, H. (Structural Geological Analysis of the High Atlas (Morocco): Evidences of a Transpressional Fold-Thrust Belt). – <http://www.intechopen.com/download/get/type/pdfs/id/37860> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- 105 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
Morocco Geography. – <http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/africa/morocco/maland.htm> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
Keith, J.E. – Ouattar, S. (2003): Strategic Planning, Impact Assessment, and Technical Aid: The Souss-Massa Integrated Water Management Project, Economic Research Institute Study Paper, ERI #2003-10, SIWM Project, Department of Economics Utah State University and Department of Agronomy, Agadir-Rabat-Logan – <http://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1267&context=eri> (Letöltés ideje: 2013-12-16)

lógiai struktúráját, valamint a turisztikai ágazat működését.¹⁰⁶ A vitatott, ám Rabat által az államter szervezésének tekintett nyugat-szaharai partvidéken található a Boujdour-fok (Bojador).¹⁰⁷ Marokkó nyugati partjainak közelében az Atlanti-óceáni-hátság törésvonalához kapcsolódó vulkanikus szigetek – Kanári-szigetek, Madeira – helyezkednek el, amelyek azonban európai hatalmak politikai territóriumához tartoznak.¹⁰⁸

-
- 106 Pilkey, O. P – Young, R. S. Kelley, J. (2007): Mining of Coastal Sand: A Critical Environmental and Economic Problem for Morocco. – http://coastalcare.org/wp-content/pdf/morocco_mining.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Mhammdi, N. – Medina, F. – Kelletat, D. – Ahmamou, M. – Aloussi, L. (2008): Large Boulders along the Rabat Coast (Morocco); Possible Emplacement by the November, 1st, 1755 A.D. Tsunami. *Science of Tsunami Hazards*, Vol. 27, No. 1, p. 17. – <http://www.tsunamisociety.org/271Medina.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Arthurton, R. – Korateng, K. et al. (2006): Africa Environment Outlook 2. Our Environment, Our Wealth. Coastal and Marine Environments Chapter 5. Division of Early Warning and Assessment (DEWA), United Nations Environment Programme Nairobi, pp. 1–41. (155-195). – http://www.unep.org/dewa/africa/docs/en/aeo-2/chapters/aeo-2_PRELIMS.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- 107 A zátonyos partszakaszból kiugró földnyelvet csak 1434-ben sikerült a portugál Gil Eanes-nek megke­rűlnie Tengerész Henrik portugál infáns utasítására. A régiót 1450-től Spanyolország is magának köve­telte és az 1860-as Tetuáni Szerződésben érvényesítette követelését, majd 1884-ben annektálta azt. A Bojador-fok (Cape Bojador) az északnyugat-afrikai kontinentális peremvidéken helyezkedik el, ahol az éghajlatváltozások, a vulkanizmus, és a lemeztektonikai mozgások játszottak meghatározó szerepet az üledékképződés folyamatában.
- Cape Bojador. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/71896/Cape-Bojador> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Spanish Moroccan War. – <http://www.spanishwars.net/19th-century-spanish-moroccan-war.html> (Le­ töltés ideje: 2013-11-30)
- Piracy on Africa's Western Coast: tackling a previously forbidding terrain – <http://historyshadow.wordpress.com/tag/cape-bojador/> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Arthur, M.A. et al. (é.n.): Evolution and Sedimentary History of the Cape Bojador Continental Margin, Northwestern Africa. – http://www.deeapseadrilling.org/47_1/volume/dsdp47pt1_39.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Pennell, C.R. (2000): Morocco Since 1830: A History. C. Hurst & Co. Ltd., London pp. 64–66.
- 108 A Kanári-szigetek Északnyugat-Afrikától nyugatra helyezkednek el. Kialakulásuk ahhoz a dinamikus vulkáni tevékenységhez kapcsolódik, amely a jura időszakban kezdődött. A tengeralatti hot spot típusú magmatizmus eredményeként a pajzsvulkánok a miocénben a felszínre kerültek. Madeira szintén vulkanikus eredetű sziget, keletkezése hasonló módon összekapcsolható az Atlanti-óceán medencéjének fejlődésével.
- Madeira Islands. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/355702/Madeira-Islands> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Canary Islands. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/92159/Canary-Islands> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Afrika. – <http://www.kislexikon.hu/afrika.html> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- Viñuela, J.M. (2007): The Canary Islands Hot Spot. – <http://www.mantleplumes.org/WebpagePDFs/Canary.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-30)
- The volcanic origin of Madeira Island. – <http://www.madeira-a-z.com/facts-and-essentials/geography/geology.html> (Letöltés ideje: 2013-11-30)

A Magas-Atlasztól délkeletre, az arid klímaterülethez tartozó síkságok és völgyek a Szahara zonális sivatagi területéhez tartoznak, amelybe Marokkó politikai határai is mélyen benyúlnak.¹⁰⁹ A térség kisebb urbánus jellegű települései elsősorban a folyóvizek által kialakított oázisokban jöttek létre, habár jelentősebb szerepet nem töltenek be a gazdasági-társadalmi aktivitás térstruktúrájában.¹¹⁰

A zonális sivatag valójában egy hatalmas síkság, területén három eltérő nagyszerkezeti formátípus – lépcsővidék, feltöltött medence és magassíkság – és morfológiai változatosság jellemző. Az észak-afrikai térség jelentősebb részét magában foglaló hatalmas sivatagi régiót nyugaton az Atlanti-óceán, míg északon az Eurázsiai-hegységrendszerhez tartozó Atlasz határolja. A Szahara geológiai alapzatát az afrikai ősmasszívum letarolt őskori kőzetei alkotják, amelyekre a földtörténeti óidőtől a mezozoikumig (krétaig) szárazföldi eredetű rétegek rakódtak. Ezeken a késő kréta–korai terciér közötti geológiai időszakban keletkezett, alapvetően meszes jellegű tengeri transzgressziós üledékek sorozata található (mészkö, homokkő).¹¹¹

A Szahara északi térségében ezek a formációk medencék és süllyedékek morfológiai sorozatához kapcsolódnak. A térség vízhálózatát, felszíni és felszín alatti vízbázisát a sivatag földrajzi határain kívülről érkező folyók alakították ki, amelyek közül Marokkóban található a Drâa (Draa), valamint a Guir folyó. Marokkó déli és délkeleti – változatos geomorfológiai jellemzőkkel rendelkező – területe zömmel az észak-szaharai sivatagi sztyeppe ökorégiójához tartozik, amely átmenetet képez a Mediterráneum, valamint a Szahara belső területei között. A sivatag geográfiai territóriumát az államtér déli részén gyakorlatilag az Atlanti-óceán partvonala határolja, és ezen az alföldi jellegű területen található Marokkó legalacsonyabb pontja, a Sebkhah Tah sós mélyedése, 55 méterrel a tenger szintje alatt.¹¹²

Vízrajz

Marokkó természetes vízhálózata – a legsűrűbb térbeli mintát alkotja az észak-afrikai régióban – az Atlanti-óceán, a Földközi-tenger, illetve a Szahara lefolyástalan vízgyűjtő területéhez kapcsolódik, amelyek között a vízválasztót az Atlasz-hegység alkotja. A folyóhálózat területi jellegzetességeit alapvetően az éghajlat – pontosabban a csapadék – tér- és időbeli eloszlása határozzák meg. Ezen kívül a vízrajzi rendszer mintáit jelentő-

---

109 Regional Disease Vector Ecology Profiles: North Africa. p. 33. – http://www.afpmb.org/sites/default/files/pubs/dveps/nort_afr.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-30)

110 Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 256.

111 Bridges, E.M. (1990): World Geomorphology. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 36–37.

112 Sahara. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/516375/Sahara> (Letöltés ideje: 2013-12-05)
Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/geography/Morocco-to-Slovakia/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2013-12-05)

Lynch, D.K. (é.n.): Land Below Sea Level. – <http://geology.com/below-sea-level/#countries> (Letöltés ideje: 2013-12-05) – <http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)
Butzer, K.W. (1986): A földfelszín formakincse. Gondolat Kiadó, Budapest p. 500.

sen befolyásolja a terület domborzata is. A vízfolyások jelentős része – elsősorban az államtér déli és délkeleti területein – időszakos (vádi) jellegű, fiumara¹¹³ típusba sorolható. A legnagyobb folyók ugyan nem száradnak ki, de vízjárásukat a szélsőség jellemzi. Azoknak a folyóknak, amelyeknek forrásvidéke a magasabb hegységi zónában vagy karsztos területen található, vízjárása kiegyensúlyozottabb.¹¹⁴

Marokkó nagyobb természetes vízfolyásai a Középső- és a Magas-Atlaszban erednek, és ezekből fedezik az agrárium és a lakosság vízszükségeit. A Földközi-tengerbe torkolló vízfolyások közül a legjelentősebb a Muluja folyó, amely a Magas-Atlaszban ered, és az algériai–marokkói határvonaltól nyugatra, Saïdia közelében, a Rif-hegységtől keletre éri el az üledékgyűjtő medencét. A folyó völgy alsó szakaszán kialakult lagúnák és sós mocsarak, valamint a Földközi-tenger között dűnék húzódnak. A folyó vízgyűjtőterülete 74 000 km², amelynek nagyobb része az arid/szemiárid éghajlati övezetbe tartozik. A Muluja jelenti az államtér északkeleti részének egyetlen természetes vízforrását, amely ezért igen fontos szerepet tölt be a vízkészlet-gazdálkodás, valamint a biodiverzitás fenntartásában. A több mint 600 km hosszú folyón – a második leghosszabb észak-afrikai vízfolyás – számos duzzasztómű és jelentős kapacitású tározó épült, alapvetően a gazdaság és lakosság igényeinek biztosítására.¹¹⁵

Az Atlanti-óceánba ömlik az államtér északnyugati területének fő folyója, a Sebu. A mintegy 600 km hosszú természetes vízfolyás vízgyűjtőterülete 40 000 km², mellékfolyóival együtt a felszíni vízkészletek mintegy felét adja. Forrása a Középső-Atlasz területén található, és a termékeny Rharb-síkságon keresztül éri el az óceánt. Számos,

---

113 Szélsőséges vízjárású vízfolyás, amelyet a száraz (nyári) időszakban minimális vízszállítás, a csapadék és az olvadás miatt azonban a tél végén, a tavasz elején áradás jellemez.

Gönczy S. – Szalai K. (2004): Geomorfológiai fogalomgyűjtemény. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02911/02911.rtf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)
Földrajzi fogalmak. – <http://kig.hu/images/article/12131/FLDRAJZIFOGALMAK.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)

114 Ezek a vízfolyások torrens jellegűek.

Vízföldrajz. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz1/www/ch04.html> (Letöltés ideje: 2013-12-05)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest pp. 21–22., 241.

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp 28–32., 61.

Tóth J. /főszerk./ (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest p. 1288.

115 Moulouya River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/394525/Moulouya-River> (Letöltés ideje: 2013-12-05) – <http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)
Demonstration site: The Moulouya River Basin. – http://www.iucn.org/about/work/programmes/species/our_work/about_freshwater/what_we_do_freshwater/pan_africa_freshwater_ba/case_study__the_moulouya_river_basin/ (Letöltés ideje: 2013-12-05)

Protection of biodiversity and water resources in the Moulouya River Basin (MRB). – http://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/index.cfm?fuseaction=search.dspPage&n_proj_id=2207&docType=pdf (Letöltés ideje: 2013-12-05)

Melhaoui, M. (2010): Integration of Biodiversity in the Decision-Making Process: Lessons Learnt from the Moulouya Projects. – http://cmsdata.iucn.org/downloads/moulouya_lessons_learned.pdf (Letöltés ideje: 2013-12-05)

gazdasági szempontból jelentős duzzasztóművet telepítettek a folyóra, amely több urbanus településen halad keresztül, ennek következtében jelentős környezetterhelés éri.¹¹⁶

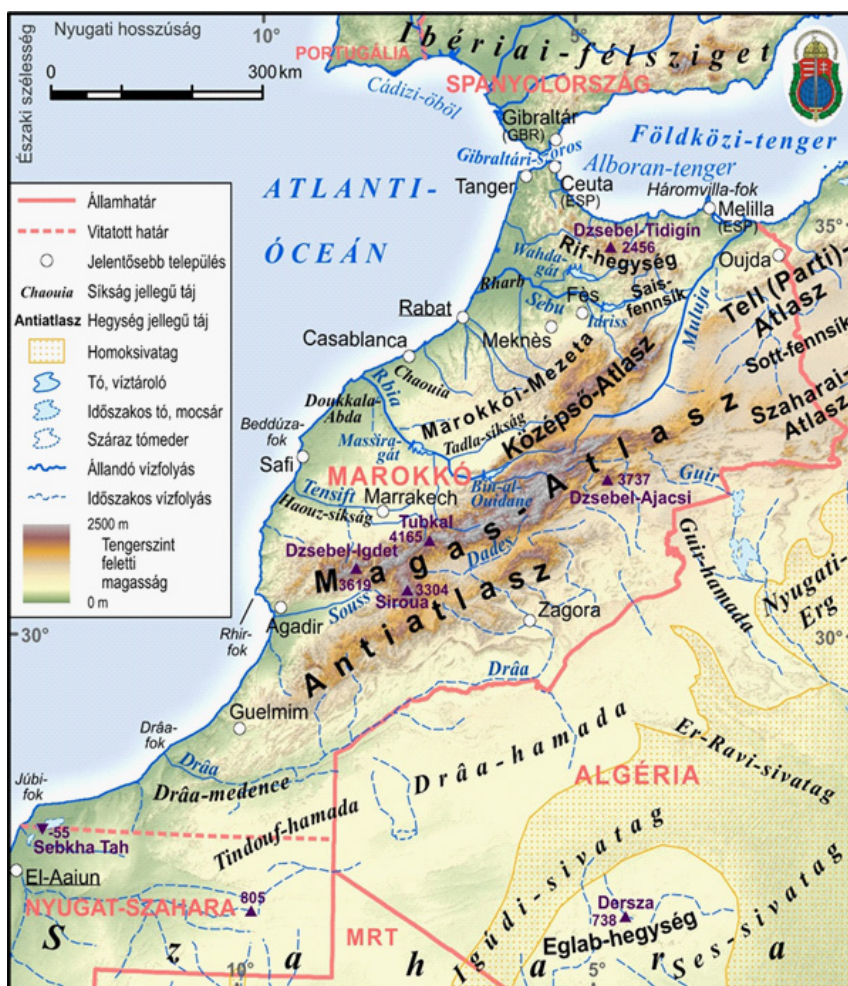
A fővárostól délre eső Haouz-síkság, a Doukkala-Abda és a Chaouia térségének – a marokkói államtér központi területe – egyik fő folyója az a Rbia, amelynek forrásvidéke a Középső-Atlasz területén található, illetve a délebbi Tensift. Mindkét folyó a nyugati Atlanti-óceán üledékgyűjtő medencéjébe torkollik. A Rbia vízgyűjtőjének területe mintegy 50 000 km², a folyó körülbelül 550 km-es útja során az 1800 m tengerszint feletti magasságban található forrásától áthalad a Középső-Atlasz területén, majd ezt követően a Tadmra-síkságon, a parti Mezétán, végül El-Jadida közelében – a 16 km-re fekvő Azemmour-nál – éri el az óceánt. Az alapvetően rurális-agrár tér igen jelentős szerepet játszik a marokkói mezőgazdaság termelésében. A gazdasági és fogyasztói igények jelentős részének kielégítését a folyó vízenergiája biztosítja.¹¹⁷

A Tensift Nyugat-Marokkó középső területének másik fontos folyója, amely a Magas-Atlaszban ered és az Atlanti-óceánba torkollik Safi kikötővárostól délre. Vízgyűjtő területe 20 450 km², a csaknem 600 km hosszú, három geográfiai alrégióon áthaladó folyó biztosítja a helyi gazdaság – az agrárium használja fel 80%-át –, és társadalom meghatározó vízbázisát alkotja. A növekvő igények miatt egyre fontosabb a vízkészlet-gazdálkodás hatékonyságának javítása.¹¹⁸

-
- 116 Az Ouergha-n (a Sebu mellékfolyója) létrehozott Wahda-gát teljesítménye 400 GWh/év, amely az Asszuáni-gát után a második legjelentősebb létesítmény az észak-afrikai régióban.
Sebou River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/531260/Sebou-River> (Letöltés ideje: 2013-12-11)
Regional definition. – http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/reports/r41/regional_definition_giwa_r41.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-29)
Allali, A. et al. (2008): Freshwater Under Threat: Vulnerability Assessment of Freshwater Resources to Environmental Change AFRICA. UNEP-WRC, Nairobi-Gezina pp. 271-279. – http://www.unep.org/dewa/Portals/67/pdf/Freshwater_under_Threat_Africa_Pub_72dpi.pdf (Letöltés ideje: 2013-12-11)
M. Malki, M. – Marín, I. – Essahale, A. – Amils, R. – Moumni, M. (2008): Physico-chemical parameters and bacterial diversity in the Moroccan's Sebou River. Journal of Food, Agriculture & Environment Vol.6(1) pp. 172–176. – http://world-food.net/download/journals/2008-issue_1/e6.pdf (Letöltés ideje: 2013-12-11)
- 117 Oum el-Rbia River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/435388/Oum-el-Rbia-River> (Letöltés ideje: 2013-12-16)
Overview of the Oum-Er-Rbia Basin. – <http://environ.chemeng.ntua.gr/ineco/Default.aspx?t=337> (Letöltés ideje: 2013-12-16)
INECO (2009): Institutional framework and decisionmaking practices for water management in the Oum Er Rbia Basin, Morocco Towards the development of a strategy for increasing efficiency in irrigation water use. – <http://environ.chemeng.ntua.gr/ineco/UserFiles/File/Deliverables/Publishable%20Report%20-%20Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-16)
Chaponniere, A. – Smakhtin, V. (2006): review of climate change scenarios and preliminary rainfall trend analysis in the Oum er Rbia Basin, Morocco. Working Paper 110 (Drought Series: Paper 8) International Water Management Institute (IWMI), Colombo – http://www.iwmi.cgiar.org/Publications/Working_Papers/working/WOR110.pdf (Letöltés ideje: 2016-01-26)
- 118 Tensift River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/587503/Tensift-River> (Letöltés ideje: 2013-12-16)
Allali, A. et al. (2008): Freshwater Under Threat: Vulnerability Assessment of Freshwater Resources to Environmental Change AFRICA. UNEP-WRC, Nairobi-Gezina pp. 300–307 – http://www.unep.org/dewa/Portals/67/pdf/Freshwater_under_Threat_Africa_Pub_72dpi.pdf (Letöltés ideje: 2013-12-11)

Marokkó domborzata és vízrajza

A Souss-Massa-medence – Marokkó délnyugati területe – főfolyója a Souss, amelynek forrásvidéke a Magas-Atlasz területén található, és összekapcsolja a hegyvidéki régiót az Atlanti-óceán térségével. Vízigyűjtő területe körülbelül 27 000 km², viszont a vízkészletét illetően számos probléma merült fel: ez a terület adja a zöldsgyümölcs termelés 60%-át, miközben potenciális fenyegetést jelent az óceáni dagályhullám, és az öntözésre felhasznált vízmennyiség jelentős része pedig a határon túli víztartó rétegekből származik. A rövid és intenzív csapadék felhasználása,

valamint a dinamikusan növekvő ökológiai és demográfiai terhelés, a csökkenő talajvíz-szint dilemmája egyre nagyobb kihívást jelent.¹¹⁹

A marokkói államter legdélebbi részének meghatározó folyója – több mint 1100 km hosszú – Magas-Atlasz területén eredő Drâa, amely az Atlanti-óceán medencéjébe torkollik. Egyes területeken a folyó által szállított víz a homokos felszín alá szivárog, majd ismét a felszínre bukkanva folytatja útját a torkolatig, ahol a téli időszak áradásakor előnti a szomszédos lápos területeket.¹²⁰

A Marokkó területén található természetes eredetű üledékgyűjtő medencék mérete, a nyílt vízfelszínük nagysága meglehetősen csekély – a 26 tó az államter 3,8%-át foglalja el¹²¹ –, habár a hegyvidéki tavakat a viszonylag nagyobb mélység jellemzi. Jelentősebb sós vízű állóvíz a Fès (Fez) közelében fekvő, a szárazabb nyári időszakokban gyakran kiszáradó Merja de Douiyet (tengerszint feletti magassága 625 méter).¹²²

A hegyvidéki tavak közé tartozik a Tangertől (Tangier) délre, kb. 2200 m tengerszint feletti magasságban elhelyezkedő két, összesen mintegy 8 km² vízfelülettel rendelkező, 100 méteres mélységű oligotróf¹²³ jellegű állóvíz (az Iseli és Tislu). Ha-

---

119 Regional definition. – http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/reports/r41/regional_definition_giwa_r41.pdf (Letöltés ideje: 2013-11-29)

Keith, J.E. – Ouattar, S. (2003): Strategic Planning, Impact Assessment, and Technical Aid: The Souss-Massa Integrated Water Management Project, Economic Research Institute Study Paper, ERI #2003-10, SIWM Project, Department of Economics Utah State University and Department of Agronomy, Agadir-Rabat-Logan – <http://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1267&context=eri> (Letöltés ideje: 2013-12-16)

Hughes, R.H. – Hughes, J.S. – Bernacsek, G.M. (1992): A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland pp. 68–69.

120 Drâa River – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/170627/Draa-River> (Letöltés ideje: 2013-12-16)

Hughes, R.H. – Hughes, J.S. – Bernacsek, G.M. (1992): A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland p. 68.

Wheater, H. – Sorooshian, S. – K. D. Sharma, K.D. /eds./ (2008): Hydrological Modelling in Arid and Semi-Arid Areas. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 94–95.

Czaya, E. (1988): A Föld folyói. Gondolat Kiadó, Budapest p. 28.

121 Africa's Lakes. – http://na.unep.net/atlas/datas/sites/default/files/unepsiouxfalls/atlasbook_1116/Africas-Chapter1-Printer.pdf (Letöltés ideje: 2013-12-16)

122 Gramene. – <http://archive.gramene.org/db/ontology/search?id=GAZ:00252353> (Letöltés ideje: 2016-06-23)

Greene, A.J. – El Hamzaoui, M. – El Agbanic, M.A. – Franchimont, J. (é.n.): The conservation status of Moroccan wetlands with particular reference to waterbirds and to changes since 1978. – <http://www.ebd.csic.es/andy/anex1.htm> (Letöltés ideje: 2016-06-23)

Chaabout, S. – Aoudjehane, H.C. – Reimold, W.U. – Aboulahris, M. – Aoudjehane, M. (2013): Evidence of Non Impact Cratering Origine of Imilchil (Morocco) Lakes (Isli and Tisli). – <http://www.hou.usra.edu/meetings/sudbury2013/pdf/3074.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-16)

Hughes, R.H. – Hughes, J.S. – Bernacsek, G.M. (1992): A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland p. 71.

123 Az oligotróf tavakat az alacsony szerves tápanyag koncentráció és produktivitás, a magas oxigéntartalom, illetve a relatíve nagy mélység jellemzi, vizük tiszta és átlátszó.

Tavak. – <http://www.geo.u-szeged.hu/~barta/TAMOP412a/7Tavak.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-16)

Hetényi M. (2013): Környezeti geokémia: A hidroszféra. JATEPress, Szeged p. 106.

sonlóan nagy magasságban (2300 m) található a 400 000 m²/0,4 km²-es d'Ifni medencéje Marrakech-től 60 km-re észak-északnyugatra. A 65 m mélységű, elgátoltas eredetű tómedence a Magas-Atlasz nyugati részén alakult ki. A hegyvidéki területeken található tavak viszonylag nagy mélységűek, vízfelszínük kiterjedése mintegy 50 000 hektár (500 km²). A magasabb térszíneken – 500–2500 m közötti tengerszint feletti magasságban – a nagyobb területű állóvizek mellett számos kisebb méretű tómedence is található, amelyeknek nagyobb része mezotróf¹²⁴ jellegű.¹²⁵ A marokkói természetes vízhálózatához sorolhatók a tengerparti övezet vizes élőhelyei, valamint a nyugat-szaharai határvonal közelében fekvő sós vizű mélyedések.¹²⁶

Marokkó vízgazdálkodásában jelentős szerepet játszanak a mesterséges víztározók, amelyek biztosítják a mezőgazdasági tevékenységhez szükséges vízmennyiséget. Ennek eredményeként az afrikai kontinensen Marokkó rendelkezik az egyik legnagyobb kiterjedésű öntözéses művelés alá vont földterülettel.¹²⁷ A marokkói agrárszektor működése szorosan összekapcsolódik a tározókkal és a duzzasztógátákkal, amelyek közül a legjelentősebb a Wahda,¹²⁸ de a gazdasági és társadalmi aktivi-

---

124 Az állóvizeket (is) vízminőségi osztályokba sorolják a víz felhasználási igényei és a víz szennyezettségi foka szerint. Az oxigénháztartás, az ásványianyag-tartalom, és más értékek értéktartománya alapján a mezotróf tavak a II. vízminőségi osztályba kerültek, vagyis külső szennyező anyagokkal és biológiailag hasznosítható tápanyagokkal kismértékben terheltek.

Hetényi M. (2013): Környezeti geokémia: A hidroszféra. JATEPress, Szeged p. 108.

Felszíni vizek minősítése. – <http://www.epito.bme.hu/vest/oktatas/feltoltetek/BMEEOVK-L81/vizminosites.doc> (Letöltés ideje: 2013-12-16)

Mesotrophic Lakes. – <http://www.nebiodiversity.org.uk/biodiversity/habitats/wetlands/mesotrophic-lakes/> (Letöltés ideje: 2016-06-23)

125 <http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)

Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-01-10)

Hughes, R.H. – Hughes, J.S. – Bernacsek, G.M. (1992): A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland pp. 71–72.

126 Arthurton, R. – Korateng, K. et al.(2006): Coastal and Marine Environments. – http://www.unep.org/dewa/africa/docs/en/aeo-2/chapters/aeo-2_ch05_COASTAL_AND_MARINE_ENVIRONMENTS.pdf (Letöltés ideje: 2014-01-10) – <http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)

127 Marokkó a FAO 2005-ben közzé tett tanulmánya szerint 1 406 560 hektár öntözött területtel rendelkezik – a harmadik legnagyobb kiterjedésű potamikus agrártér –, amely a csapadékban legszegényebb afrikai régióban (a kontinensre eső csapadékmennyiség 3%-a jut Észak-Afrika 19 millió km²-nyi territóriumára) helyezkedett el.

Frenken, K. /ed./ (2005): Irrigation in Africa in figures. FAO Water Reports. – ftp://ftp.fao.org/agl/aglw/docs/wr29_eng.pdf (Letöltés ideje: 2014-01-10)

128 A duzzasztóművet az észak-marokkói Ouergha folyóra telepítették 1996-ban. Kapacitása 3800 millió m³, ez a második legnagyobb ilyen jellegű afrikai létesítmény. Az átadást követően jelentősen csökkent az árvízveszély, nőtt az öntözhető terület (110000 hektár) és a vízenergia-termelés (400 GWh/év), ami lehetővé tette a fosszilis tüzelőanyag-felhasználás csökkentését (140 000 tonna). Ezzel párhuzamosan azonban az erózió felgyorsulása hosszú távon a rendszer fennmaradását fenyegeti, mivel az eliszaposodás 60 millió m³ kapacitásvesztést okoz, átalakítja a lokális ökoszisztéma rendszerét. A feltételezett globális felmelegedés hatására – éghajlati és hidrológiai modellek szerint 2020-ra 1 °C-os hőmérséklet-

tás términtáinak formálásában fontos szerepet tölt be a Rbia folyón megépített Massira,¹²⁹ a Bin-al-Ouidane,¹³⁰ valamint az Idriss.¹³¹

Marokkó természetes és mesterséges vízhálózatának köszönhetően meglehetősen nagy megújuló édesvízi erőforrásokkal rendelkezik, és a MENA régióban kiemelkedik vízügyi stratégiája. Ennek ellenére az éghajlat változékonysága, a népesség növekedése hosszabb távon súlyos biztonsági kihívást jelent majd Rabat számára, amelynek arra is tekintettel kell lennie, hogy napjainkban az államtér 19%-án – más források szerint 21%-án¹³² – folyik mezőgazdasági termelés, és a népesség több mint 40%-ának elsődleges bevételi forrása az agrárium.¹³³

Éghajlat

A marokkói politikai tér a Föld legforróbb kontinenséhez tartozik, amelynek éghajlata a földtörténet során többször is változott, talán leginkább a pleisztocén korban, amikor a Szahara határai és mérete is változott. Marokkó éghajlata csaknem olyan heterogenitást mutat, mint geomorfológiai arculata, az államtérben több klímazóna

---

emelkedéssel számoltak – a gát teljesítménye akár 10%-kal is csökkenhet. – http://www.iisd.org/cckn/compendium/north_africa.aspx (Letöltés ideje: 2014-01-10)

Al Wahda Reservoir and Dam. – <http://na.unep.net/atlas/webatlas.php?id=255> (Letöltés ideje: 2014-01-10)

- 129 Massira infrastrukturális egység tervezett kapacitása 128 MWe. Az erőmű 1979 óta működik, a gát magassága 82 m, a tározó kapacitása 2,76 milliárd m³, a mesterséges tó vízfelületete 14,1 km². – <http://globalenergyobservatory.org/form.php?pid=41617> (Letöltés ideje: 2014-01-10) – http://www.fao.org/nr/water/aquastat/damsafrica/african_dams_20110210.xls (Letöltés ideje: 2014-01-10)

FAO AQUASTAT Dams Africa – 070524 (2007): Dams and Agriculture in Africa.

<http://www.fao.org/3/a-bc815e.pdf> (Letöltés ideje: 2016-06-23)

- 130 Az El-Abid folyóra – a Rbia-t tápláló mellékfolyó – épült vízerőmű első egysége 1953-ban kezdte meg működését, tervezett kapacitása 135 MWe. A gát magassága 133 m, a tározó kapacitása 1,484 milliárd m³, területe 3,82 km². – <http://globalenergyobservatory.org/form.php?pid=41618> (Letöltés ideje: 2014-01-10) – http://www.fao.org/nr/water/aquastat/damsafrica/african_dams_20110210.xls (Letöltés ideje: 2014-01-10)

- 131 Az 1973 óta működő erőmű a Sebu vízgyűjtőjére települt, tervezett kapacitása 40 MWe, a gát magassága 72 m, a tározó kapacitása 1,217 milliárd m³, területe 6,8 km². A többi marokkói erőműhöz hasonlóan ezt is az Office National de l'Electricité (ONE) – az 1963-ban alapított, casablancai székhelyű vállalat termeli, szolgáltatja a megtermelt elektromos energiát – működteti. – <http://globalenergyobservatory.org/form.php?pid=41612> (Letöltés ideje: 2014-01-10) – http://www.fao.org/nr/water/aquastat/damsafrica/african_dams_20110210.xls (Letöltés ideje: 2014-01-10)

Company Overview of Office National de l'Electricité. – <http://www.bloomberg.com/research/stocks/private/snapshot.asp?privcapId=5478985> (Letöltés ideje: 2016-06-23)

- 132 Maroc. – http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/MAR/index.stm (Letöltés ideje: 2014-01-10)

- 133 A marokkói GDP 15,1%-át a mezőgazdaság állítja elő, míg a munkaerő 44,6%-át foglalkoztatja. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-01-10) – <http://www.watgovernance.org/documents/WGF/ReWaB-files/Morocco-Country-Profile-Oct2010-2.pdf> pp. 8–10. ((Letöltés ideje: 2015-01-17)

alakult ki: a mediterrán, a szubtrópusi sztyeppe, a sivatagi, valamint a hegyvidéki éghajlat.¹³⁴

Az Afrika északnyugati részén elhelyezkedő politikai territórium partvidéki térségei a mediterrán klímaövhöz tartoznak, amelyet általában az enyhe, illetve csapadékos telek – az esős időszak általában október és április közé esik – és a forró, száraz nyarak jellemeznek. A januári, azaz a leghidegebb (téli) hónap középhőmérséklete +10 °C feletti értéket mutat. Az atlanti-óceáni partvidék nyarai szárazabbak és hűvösebbek – a júliusi középhőmérséklet 19–23 °C –, amely a hideg vizet szállító Kanári-áramlatnak¹³⁵ köszönhető, és gyakori jelenség a köd. A mediterrán tengerparti övezet melegebb – a júliusi középhőmérséklet 23–26 °C – és csapadékosabb.¹³⁶

A belső – hegyvonulatok közötti – térségek a szubtrópusi sztyeppe klímaterülethez tartoznak, ennek megfelelően azokat nagyobb szélsőségek jellemzik. A nyarak itt forrók, a legmelegebb hónap középhőmérséklete 25–30 °C, de a napi maximumértékek gyakran meghaladják a 45–48 °C-ot. A téli időszak viszonylag hideg – hossza a tengerszint feletti magassággal változik –, a leghidegebb hónap középhőmérséklete 5–10 °C, a fagyos napok száma meglehetősen gyakori, a hőmérséklet akár –10 °C alá is süllyedhet.¹³⁷

Az Atlasz területén a hegyvidéki éghajlat a meghatározó, amelyre a hűvös nyár és a hideg tél jellemző, a hóhatár felett a csapadék hó formájában a tengerszint feletti magassággal arányos időintervallumban megmarad.¹³⁸

-
- 134 Tóth J. /főszerk./ (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 1254–1257.
Probáld F. /szerk./ (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 14–21.
Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 60.
- 135 A hideg Kanári-áramlás meghatározó jelenség az Atlanti-óceán Északnyugat-Afrikával határos térségében. Az áramlat hatására keletkező part menti légtömegek csökkentik a felmelegedés mértékét. – <http://www.eoearth.org/view/article/150882/> (Letöltés ideje: 2014-01-14)
Canary Current. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/92153/Canary-Current> (Letöltés ideje: 2014-01-14)
Gyory, J. – Mariano, A.J. – Ryan, E.H.:The Canary Current. – <http://oceancurrents.rsmas.miami.edu/atlantic/canary.html> (Letöltés ideje: 2014-01-14)
Barton, E.D. (2001): Canary and Portugal Currents. Academic Press pp. 380-389. – http://www.iim.csic.es/~barton/ms0360_final.pdf (Letöltés ideje: 2014-01-14)
Tayaa, M. – Saine, A. – Ndiaye, G. – Deme, M. (2005): Canary Current. Global International Waters Assessment. Regional assessment 41. – http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/reports/r41/giwa_regional_assessment_41.pdf (Letöltés ideje: 2014-01-14)
- 136 Péczely Gy. (1984): A Föld éghajlata. Tankönyvkiadó, Budapest p. 399.
Probáld F. /szerk./ (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 241.
Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 60.
- 137 Péczely Gy. (1984): A Föld éghajlata. Tankönyvkiadó, Budapest p. 402.
Probáld F. /szerk./ (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 241.
Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 60.
- 138 http://geonetwork.impetus.uni-koeln.de/srv/en/resources.get?id=598&fname=22_IMPETUS_AtlasMaroc.pdf &access=private (Letöltés ideje: 2014-01-14)
Atlas Mountains. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/41302/Atlas-Mountains/36950/Climate> (Letöltés ideje: 2014-01-14)

A Középső- és Magas-Atlasz vonulata éghajlatválasztóként működik. Attól délre és keletre elhelyezkedő területeken a sivatagi éghajlat uralkodik, mert az államtér e részeit a hegységek elzárják a mediterrán ciklonok hatásaitól, és itt már a leszálló légmozgások hatása érvényesül. A hegységtől délre eső erg¹³⁹ jellegű területek – Erg Chebbi, Erg Chigaga – a Marokkó területére áthúzódó térítői sivatag (Szahara) részét képezik, amelyet nagyobb hőmérsékleti szélsőség, jelentős hóingás jellemez. A legmelegebb hónap középhőmérséklete 30–35 °C, de a nyári abszolút hőmérsékleti maximumértékek elérhetik a 48–51°C-ot. A téli időszak leghidegebb időszakának középhőmérséklete 8–10 °C, de télen akár –5, –10 °C-os minimumok is előfordulnak.¹⁴⁰

A csapadékeloszlás térbeli rendszerét jellemzi, hogy annak mennyisége északról délre fokozatosan csökken, amely részben abból adódik, hogy az államtér az észak-atlanti időjárási frontzóna déli pereménél helyezkedik el.¹⁴¹

A csapadék mennyiségét a tengerszint feletti magasság és a tengertől való távolság is befolyásolja. A parti síkságon – a Rharb területe – a csapadék átlagos mennyisége mintegy 800 mm/év, az atlanti Mezeta régióban 400–600 mm/év, Marrakech térségében már csak 300–400 mm, a Souss völgyében pedig 100–200 mm. A Földközi-tenger partvidékén a csapadék mennyisége átlagosan 700–1100 mm/év. A sztyeppei zónában a csapadék éves mennyiségének átlaga mintegy 100–300 mm. A hegyvidéki zónában is meglehetősen változatos a csapadékeloszlás térbeli mintázata, hiszen a Rif központi térségében a csapadék éves mennyisége eléri a 2030 mm-t, míg a délebbre fekvő Magas-Atlaszban már csupán 760 mm. Marokkó hegyvidéki területein, a 2000 m tengerszint feletti övezetben a csapadék hó formájában jelentkezik, amely a legmagasabb térszíneken akár a nyári időszak kezdetéig megmaradhat. Az AntiAtlasz vonulatától délre eső sivatagi területeken a csapadék éves mennyisége jelentéktelen (100-200 mm).¹⁴²

Zereini, F. – Hötzl, H. /eds./ (2008): Climatic Changes and Water Resources in the Middle East and North Africa. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg p. 42.

Atlas Mountains. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/41302/Atlas-Mountains/36950/Climate> (Letöltés ideje: 2014-01-14)

139 Sivatagi – jórészt síksági jellegű – terület, amelyről abban az esetben beszélhetünk, ha a felszín több mint 20%-át homok fedi.

Cooke, R.U. – Warren, A. (1973): Geomorphology in Deserts. University of California Press, Berkeley, Los Angeles pp. 322–327.

Butzer, K.W. (1986): A földfelszín formakincse. Gondolat Kiadó, Budapest p. 436.

140 Péczely Gy. (1984): A Föld éghajlata. Tankönyvkiadó, Budapest p. 402.

Tóth J./főszerk./ (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest p.1256.

141 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco/46571/Climate> (Letöltés ideje: 2014-01-15)

McSweeney, C. – New, M. – Lizcano, G. (é.n.): Morocco (excluding Western Sahara). – http://www.geog.ox.ac.uk/research/climate/projects/undp-cp/UNDP_reports/Morocco/Morocco.hires.report.pdf (Letöltés ideje: 2016-06-23)

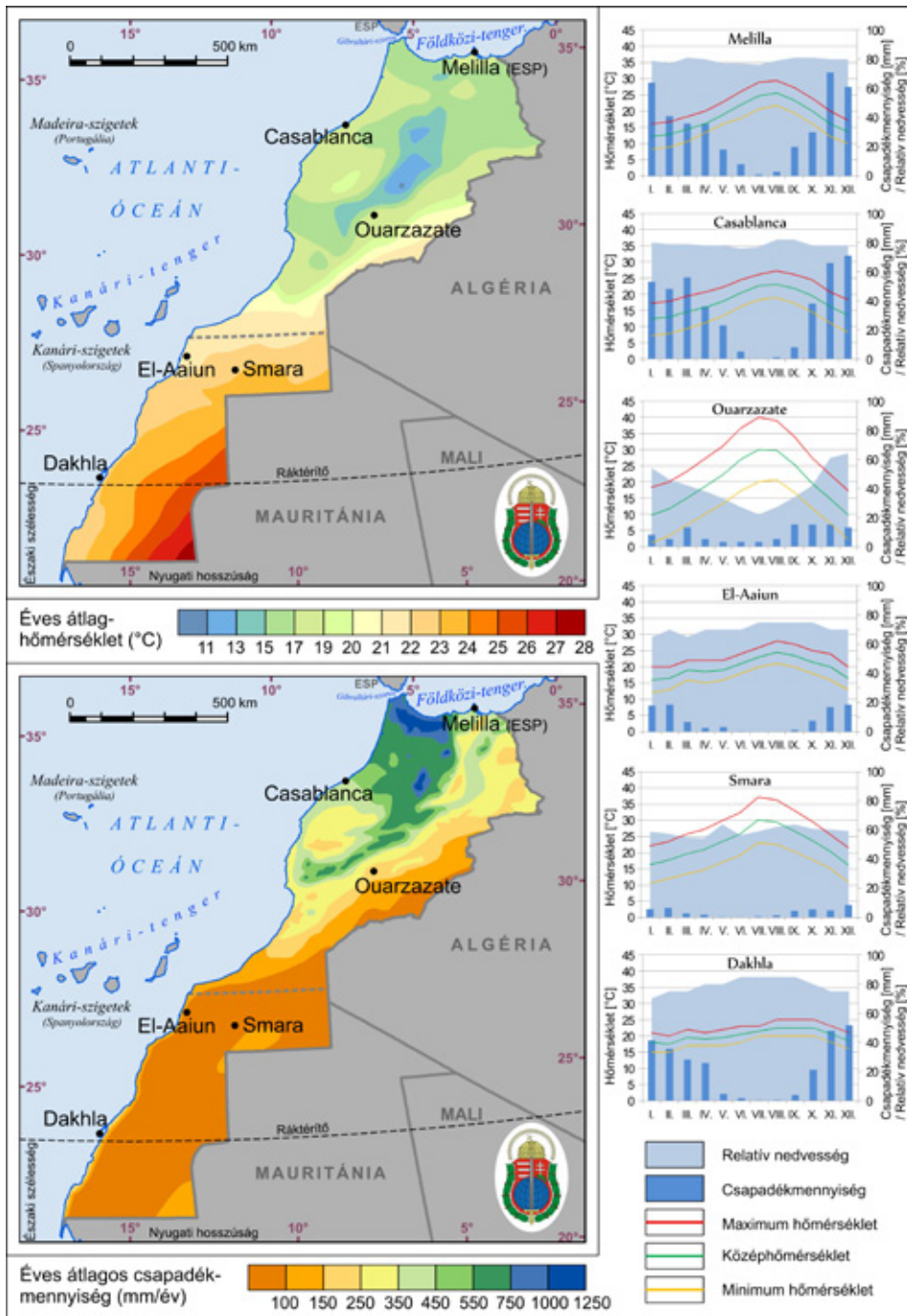
142 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco/46571/Climate> (Letöltés ideje: 2014-01-15)

Péczely Gy. (1984): A Föld éghajlata. Tankönyvkiadó, Budapest pp. 399–402.

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 60.

Marokkó (és Nyugat-Szahara) éghajlata

A tavaszi és nyári időszakban, a parti övezetben az óceáni szelek enyhítik a hőmérsékletet, de a belső területeken az elérheti a 35 °C-ot. A nyári időszakban a Szahara felől fújó forró, száraz szél – sharqi¹⁴³ – átbukhat az Atlasz vonulatain és a part menti térségek hőmérsékletét is jelentősen megemelheti.

A száraz széllokések súlyos károkat okozhatnak a növénykultúrákban és a természetes vegetációban egyaránt. A téli időszakban a part menti térségekben a hőmérséklet 8–17 °C, a belső területeken azonban ennél alacsonyabb értékek mérhetők, akár negatív hőmérsékleti tartományban.¹⁴⁴

Flóra és fauna

A marokkói politikai territórium a palearktikus biorégió részét képezi, amelynek területén hat ökorégió található.¹⁴⁵

A marokkói élőhely biodiverzitását a sajátos ökológiai körülményekhez, kihívásokhoz alkalmazkodott növényzet és állatvilág jellemzi. Az itt kialakult természetes közösségek rendkívül érzékenyek az élőhelyeiket veszélyeztető fragmentációra, az emberi társadalmak környezetformáló tevékenységére, ezért az ökológiai élőhelyek védelme és helyreállítása nagy jelentőséggel bír.¹⁴⁶

Az éghajlati és talajadottságok lokális kombinációinak sajátosságai meglehetősen változatos élővilág kialakulását eredményezték. Ennek megfelelően a területen több erdőtípus alakult ki, ám az erdőterület az elmúlt évtizedekben fokozatosan csökkent, míg a másik két természetes növénytársulás – a macchia¹⁴⁷ és

---

143 A sharqi (arab Sharq = kelet) egy keleti-délkeleti sivatagi szél Marokkó területén, és legintenzívebben júliusban és augusztusban jelentkezik. A szezonális száraz és nagy mennyiségű poranyagot szállító szél nyáron forró – hatására a hőmérséklet jóval 40 °C fölé emelkedik –, télen pedig hideg.

Wheater OnLine (é.n.): Chergui (or Sharqi). – <http://www.weatheronline.co.uk/reports/wind/The-Chergui.htm> (Letöltés ideje: 2014-01-15)

144 Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco/46571/Climate> (Letöltés ideje: 2014-01-15)

145 Ezek a következők: mediterrán erdők, erdőségek, mediterrán túlevelű és vegyes lombú erdők, mediterrán száraz erdők, a sztyeppe, illetve a Magas-Atlasz vidéki mediterrán borókás sztyeppe, mediterrán akácia-argania szárazerdők és nedvdús cserjék/ bozótos, észak-szaharai sztyeppe és erdők.

<http://www.eoearth.org/view/article/51cbee777896bb431ff6980c1/> (Letöltés ideje: 2014-01-15)

146 Mediterranean Forests, woodlands and scrubs. – <https://worldwildlife.org/biomes/mediterranean-forests-woodlands-and-scrubs> (Letöltés ideje: 2014-04-16)

147 A keménylombú erdők helyén kialakult bozótos növényzet a mediterrán térségben. Jellemzően örökzöld – akár 5–8 m magas – cserjék alkotják, amelyek között több aromás növény fordul elő (menta, bábér, mirtusz).

Maquis. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/363672/maquis> (Letöltés ideje: 2014-04-28)

Dallman, P.R. (1998): Plant Life in the World's Mediterranean Climates: California, Chile, South Africa, Australia and the Mediterranean Basin. California Native Plant Society, University of California, Berkeley, Los Angeles, Sacramento p. 177.

a frigána¹⁴⁸ – által borított terület pedig nőtt. Az ökorégió az ókor óta megkezdődött átalakulásában a mezőgazdaság és az állattenyésztés játszott meghatározó szerepet. Az erdőpusztulásra jellemző, hogy Marokkóban az egykor nagyterjedésű (36 240 km²) vad olíva- és szentjánoskenyérfa-erdők napjainkra 5000 km²-re, a magyaltölgyesek pedig 24 500 km²-ről 14 320 km²-re csökkentek, hasonlóan a paratölgyesek által borított területükhöz (4500 km²).¹⁴⁹

A biodiverzitás és a helyi ökológiai stabilitás megőrzése fontos feladat, de ezt az alulfinanszírozott és viszonylag csekély területű nemzeti parkok és védett területek ehhez nem elégségesek.¹⁵⁰ Ezért indította el a közelmúltban a rabati kormányzat a Világbank által (is) finanszírozott GEF-projektet, amelynek célja a biodiverzitás sokféleségének megőrzése a védett területek bővítésével, a fenntartható fejlődési modell, alternatív energiaforrások bevezetésével.¹⁵¹

Az ökológiai egyensúlyt fenyegető kihívást jelent az erdőirtáson túl a népesség számának – a terület eltartóképességét figyelembe véve – viszonylag gyors növekedése, amelynek következményeként a tradicionális földhasználat helyett előtérbe kerültek a gazdasági-társadalmi térszervezés (mezőgazdaság, urbanizáció, iparosítás) új mintázatai. Emellett a természetes növénytakarásokra és a faunára is jelentős hatást gyakorol az éghajlat változékonysága, az emberi társadalom túlzott mértékű környezetformálása, amely talajeróziós folyamatokat generál.¹⁵²

---

148 A görög eredetű kifejezéssel írják le az alacsony bozóttal borított területeket, amelyek az erdőpusztulást követően alakultak ki. A szárazságtűrő növények között több aromás, az ősi idők óta gyógyászati célokra használt is található. A növénytakarásban leggyakoribb növényfajok a kakukkfű (*Coridothymus capitatus*, *Thymus* sp.), a kövirózsa (*Cistus creticus*, *Cistus salviifolius*), az orbáncfű (*Hypericum empetrifolium*), a zsálya (*Salvia triloba*), illetve a tüskés burnet (*Sarcopoterium spinosum*), a hanga (*Erica manipuliflora*), a szőrös tüskés seprű (*Calicotome villosa*), a spárga (*Asparagus acutifolius*), a kerti orvosi pemetefű (*Ballota acetabulosa*), a közönséges aszfodélosz (*Asphodelus aestivus*), a bokros gubóvirág (*Globularia alypum*).

Parnitha National Park. – <http://www.parnitha-np.gr/phrygana.htm> (Letöltés ideje: 2014-04-28)

Dallman, P.R. (1998): *Plant Life in the World's Mediterranean Climates: California, Chile, South Africa, Australia and the Mediterranean Basin*. California Native Plant Society, University of California, Berkeley, Los Angeles, Sacramento p. 184–185.

149 A térség biológiai sokszínűségére utal, hogy élnek itt többek között szárazságtűrő fenyvesek, berber tuja, tölgyfélék (paratölgy, magyaltölgy, balkáni tölgy), vad olajfa, szentjánoskenyérfa, valamint hullók, emlősök.

Northern Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1214> (Letöltés ideje: 2014-04-22)

Gertig B. (1989): *Kontinensek földrajza II*. Tankönyvkiadó, Budapest p. 60.

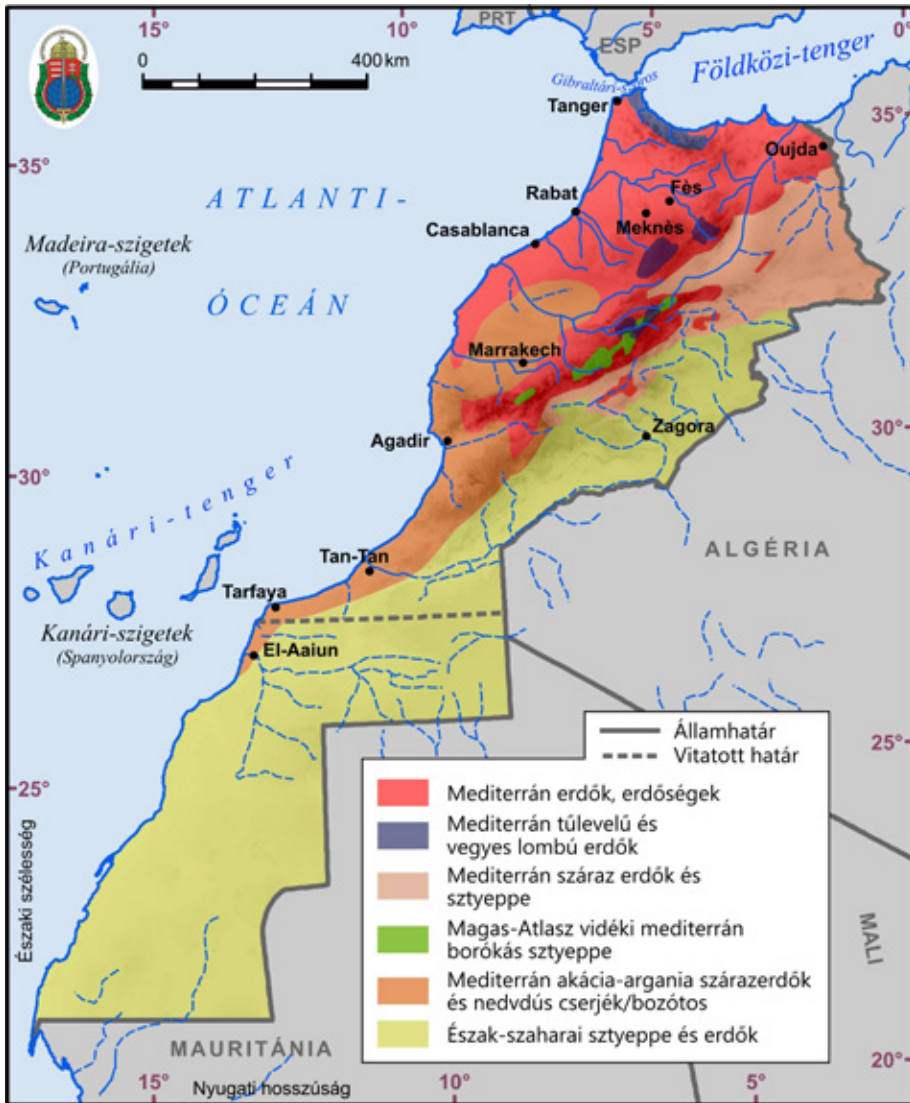
150 Az államtér 1,2%-a számít védett területnek.

Biodiversity and Protected Areas–Morocco. – http://www.vub.ac.be/klimostoolkit/sites/default/files/documents/morocco_bd.pdf (Letöltés ideje: 2014-04-28)

151 Morocco and the GEF. – <http://www.thegef.org/gef/sites/thegef.org/files/publication/Morocco%20-%20Fact%20Sheet%20-%20Nov%202013.pdf> (Letöltés ideje: 2014-04-28)

152 Northern Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1214> (Letöltés ideje: 2014-04-29)

Ökorégiók Marokkó (és Nyugat-Szahara) területén

A marokkói államtér mediterrán jellegű területein a keménylombú, babérlevelű örökzöld erdők mintegy 1000-1200 m magasságig meghatározók, a magasabb térszíneken a hegyvidéki övezetességnek megfelelően lombhullató erdők, majd fenyvesek a jellemzőek.¹⁵³

153 Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 60.
Tóth J. /főszerk./ (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest p. 1264.

A szárazságtűrő fenyvesek meghatározó fajai közé tartozik az aleppói fenyő (*Pinus halepensis*),¹⁵⁴ a tengerparti fenyő (*Pinus pinaster*)¹⁵⁵ és a jegenyefenyő (*Pinus marocana*),¹⁵⁶ valamint a mészkőfelszíneket kedvelő őshonos berber tuja (*Tetraclinis articulata*).¹⁵⁷

Az örökzöld tűlevelűek mellett más, olyan értékes fafajta is jellemzők az ökorégióra, mint a szintén örökzöld para- (*Quercus suber*),¹⁵⁸ a magyal-

-
- 154 15–25 m magasságú, őshonos fenyő a mediterrán régióban, amely zömmel mintegy 200 m tengerszint feletti magasságban él, de megtalálható 1000 m felett is (akár 1700 m-ig).
Pinus halepensis. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/42366/0> (Letöltés ideje: 2014-04-29)
Pinus halepensis. The Gymnosperm Database. – http://www.conifers.org/pi/Pinus_halepensis.php (Letöltés ideje: 2014-04-29)
- 155 Őshonos fenyő a Földközi-tenger nyugati, délnyugati részén. A 30–40 m magas tengerparti fenyő a savanyú homokos talajokon jellemző, ám Marokkóban a déli hegyvidéken mintegy 2000 m magasságban is megtalálható, ahol kevésbé jellemző a fagy.
Pinus pinaster Aiton. U.S. National Plant Germplasm System – <http://www.ars-grin.gov/cgi-bin/npgs/html/taxon.pl?28525> (Letöltés ideje: 2014-04-29)
Pinus pinaster maritime pine. Royal Horticultural Society. – <http://www.rhs.org.uk/plants/details?plantid=6298> (Letöltés ideje: 2014-04-29)
Pinus pinaster. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/42390/0> (Letöltés ideje: 2014-04-29)
Pinus pinaster. The Gymnosperm Database. – http://www.conifers.org/pi/Pinus_pinaster.php (Letöltés ideje: 2014-04-29)
- 156 25–30 m magas fenyőfaj, amely Marokkó területén a Rif-hegység nyugati részén fordul elő, mintegy 1400–2100 m tengerszint feletti magasságban.
Abies pinsapo. The Gymnosperm Database. – http://www.conifers.org/pi/Abies_pinsapo.php (Letöltés ideje: 2014-04-29)
- 157 Elterjedt mediterrán fafajta, amely mindössze 6–15 m magasságúra nő meg. A Marokkó területén gyakori növény – mintegy 600 000 hektárt borít – egészen 1800 m tengerszint feletti magasságig megtalálható, elsősorban a 300–500 mm/év csapadékkal rendelkező területeken.
Tetraclinis articulata. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/30318/0> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Tetraclinis articulata. The Gymnosperm Database. – <http://www.conifers.org/cu/Tetraclinis.php> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Calama, R – Sánchez-González, M. – Garchi, S. – Ammari, Y.–Cañellas, I. – Tahar, S. (2012): Towards the sustainable management of thuya. (*Tetraclinis articulata* (Vahl.) Mast.) forests in Tunisia: models for main tree attributes. *Forest Systems* 21(2), pp. 210–217. – <http://revistas.inia.es/index.php/fs/article/view/2532/1681> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
- 158 Közepes méretű (20 m) örökzöld növény, amely a Mediterráneum középső és nyugati részén őshonos. Gazdasági jelentősége mellett az ökoszisztéma egyensúlyának fenntartásához jelentős mértékben járul hozzá (csökkenti a talajeróziót, növeli a csapadék felszívódását, gátolja az elsivatagosodást, CO₂ megkötése).
Cork Oak (*Quercus suber*). Rainforest Alliance. – <http://www.rainforest-alliance.org/kids/species-profiles/cork-oak> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Quercus suber. Missouri Botanical Garden. – <http://www.missouribotanicalgarden.org/PlantFinder/PlantFinderDetails.aspx?kempercode=c943> (Letöltés ideje: 2014-04-30)

(*Quercus Ilex*),¹⁵⁹ valamint a cserjeszerű balkáni vagy karmazsintölgy (*Quercus coccifera*).¹⁶⁰

Az említett fajok mellett Marokkóban megtalálható a nagy gazdasági jelentőséggel bíró vad olajfa két változata is, az *Olea europaea*¹⁶¹ és *Olea maroccana*,¹⁶² a szintén értékes szentjánoskenyérfa (*Ceratonia siliqua*)¹⁶³ is, valamint az erdőirtás miatt csak nyomokban előforduló cédrus (*Cedrus atlantica*),¹⁶⁴ amelynek képviselői

-
- 159 Örökzöld, közepes méretű fa – 15–27 m –, amelynek törzse meglehetősen törékeny. Ősidők óta használják a mediterrán térségben faszén, illetve különböző szerszámok készítéséhez.
Quercus ilex. Oaks of the World – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_ilex.htm (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Quercus ilex. Geocaching. – http://www.geocaching.com/geocache/GC40MIC_quercus-ilex?guid=ec245d0b-9cbe-4399-a04d-8c179c6a34b8 (Letöltés ideje: 2014-04-30)
- 160 A Földközi-tenger régiójában és a Magreb térségében őshonos örökzöld cserje, amely általában 425 m magasságú. Jelentőségét elsősorban a belőle nyerhető festékanyag adta.
Quercus coccifera. – <http://www.nyme.hu/index.php/5415/?&L=1> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Quercus coccifera – L.. Plants For A Future. – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Quercus+coccifera> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Quercus coccifera. Oaks of the World. – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_coccifera.htm (Letöltés ideje: 2014-04-30)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 242.
- 161 A Mediterráneum keleti medencéjében őshonos növény már az ókorban elterjedt többek között Észak-Afrika területén is. Az örökzöld fa – esetenként cserje – átlagos magassága 8-15 m. Jelentőségét a belőle kinyert olívaolaj (*Oleum olivarum*) adja, de leveléből is értékes gyógyászati anyag (oleuropein) nyerhető.
OLEAE FOLIUM. – http://www.ogyi.hu/dynamic/Oleae_folium_6.3.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Olive Tree. – http://www.blueplanetbiomes.org/olive_tree.htm (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Oliva vagy olajfa (*Olea europaea*). – <http://enfo.agt.bme.hu/drupal/node/10139> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
- 162 Marokkó délnyugati részén – a Magas- és az Antiatlasz nyugati területein, elsősorban a déli lejtőkön – élő endemikus növényfaj, amely feltételezések szerint ősi afrikai reliktum. Mások szerint az európai (*O. europaea* ssp. *europaea*) és a szaharai (*O. europaea* ssp. *laperrinei*) olajfa között álló faj. A fás vagy cserje alakú örökzöld növény átlagos magasság 4-5 m.
Médail, F. – Quézel, P. – Besnard, G. – Khadari, B. (2001): Systematics, ecology and phylogeographic significance of *Olea europaea* L. ssp. *maroccana* (Greuter & Burdet) P. Vargas et al a relictual olive tree in south-west Morocco. Botanical Journal of the Linnean Society, Volume 137, Issue 3, November, pp. 249–266. – https://www.researchgate.net/publication/229661617_Systematics_ecology_and_phylogeographic_significance_of_Olea_europaea_L_ssp_maroccana_Greuter_Burdet_P_Vargas_et_al_a_relictual_olive_tree_in_South-west_Morocco (Letöltés ideje: 2016-06-23)
- 163 A Mediterráneum térségben élő fa, amely a 15–20 m-es magasságot is elérheti. Gazdasági jelentősége ősidők óta ismert, felhasználják takarmányként, élelmiszerként, a gyógyászatban és a kozmetikai iparban egyaránt. Magjait az ókorban súlymértékként is alkalmazták.
Ceratonia siliqua L. ITIS Report. – http://www.itis.gov/servlet/SingleRpt/SingleRpt?search_topic=TSN&search_value=26531 (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Ceratonia siliqua – L. Plants For A Future – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Ceratonia+siliqua> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
- 164 Természetes élőhelye az Atlasz-, valamint a Rif-hegység 1000–2000 m tengerszint közötti tartománya. Az örökzöld tűlevelű – a valódi cédrusok közé tartozó – fa mintegy 30–35 m magasságú
Cedrus. The Gymnosperm Database. – <http://www.conifers.org/pi/Cedrus.php> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Cedrus atlantica (Glauc Group). Missouri Botanical Garden. – <http://www.missouribotanicalgarden.org/PlantFinder/PlantFinderDetails.aspx?kempercode=c203> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Cedrus atlantica. University of Connecticut, College of Agriculture, Health and Natural Resources. Plant Database. – <http://hort.uconn.edu/detail.php?pid=95> (Letöltés ideje: 2016-06-24)

viszonylag jelentős tengerszint feletti magasságban található. A lombhullató erdők domináns növényeit alapvetően a tölgyfélék alkotják,¹⁶⁵ többek között a pireneusi (*Quercus pyrenaica*),¹⁶⁶ valamint a kanári vagy algériai tölgy (*Quercus canariensis*).¹⁶⁷

A magasabb térszíneken a fenyvesekkel számos, a tűlevelűek családjába tartozó borókafaj – föníciai boróka (*Juniperus phoenicea*),¹⁶⁸ vörös boróka (*Juniperus oxycedrus*)¹⁶⁹ alkot növénytársulást, míg délen a mediterrán erdők, illetve sztyeppe övezet közötti átmeneti zónában az aljnövényzetet elsősorban szárazságtűrő cserjék alkotják.¹⁷⁰

A berber tujával borított területeken dús, elsősorban száraz, termofil (melegkedvelő) aljnövényzet, míg a para-, valamint a magyaltölgyesekben szintén gazdag, de más

---

165 Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 242.

166 A mintegy 13-18 m magasra növvő, nyitott koronájú fa vagy nagyobb cserje Marokkó atlanti óceáni részén él mintegy 400-1600 m tengerszint feletti átlagos magasságban.

Quercus pyrenaica. – <http://nyme.hu/index.php/5442/?&L=1&id=5442> (Letöltés ideje: 2014-05-01)

Quercus pyrenaica. Oaks of the World. – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_pyrenaica.htm (Letöltés ideje: 2014-05-01)

Quercus pyrenaica (Pyrenean Oak). Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1151335/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-01)

167 A 25 m magasságú fél örökzöld, lombhullató fa uralja az észak-afrikai tölgyeseket, kedveli a szilikátos talajt, illetve a párás, csapadékos – átlagosan 900 mm/év igény – területeket. A Középső és a Magas-Atlasz területén 1500–1900 m magasságban él, de esetenként megtalálható a ködös nyugati partok közelében 700 m tengerszint feletti magasságban is.

Northern Africa: Algeria and Morocco and Tunisia. – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa0513> (Letöltés ideje: 2014-05-01)

Quercus canariensis. – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_canariensis.htm (Letöltés ideje: 2014-05-01)

Quercus canariensis. Oaks of the World. – http://www.tams.act.gov.au/_data/assets/pdf_file/0004/417190/Quercus-canariensis.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-01)

168 Az örökzöld – esetenként 8–10 m magas fa formájú – növény a parti homokdűnétől a száraz mészkő-felszíneken 2400 m tengerszint feletti magasságig előfordul, gyakran más növényfajokkal társulva: többek között *Pinus halepensis*, *Pinus brutia*, *Quercus Ilex*, *Pistacea lentiscus*, *Cistus* spp., *Olea europaea*, *Lavandula* spp., *Artemisia herba-alba*.

Juniperus phoenicea. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/16348983/0> (Letöltés ideje: 2016-06-24)

Juniperus phoenicea – Phoenician Juniper. – http://conifersaroundtheworld.com/blog/juniperus_phoenicea_phoenician_juniper (Letöltés ideje: 2014-05-01)

169 Szintén a ciprusfélék közé tartozó örökzöld növény, amely akár 15 m magasságúra is megnő (cserje vagy kisebb fa). Esetenként a homokdűneken is megtalálható, de általában a mészkő-felszíneket kedveli. Egészen 2200 m tengerszint feletti magasságig előfordul, megjelenése jelzi a terület túllegeltetését.

Juniperus oxycedrus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/42243/0> (Letöltés ideje: 2014-05-01)

170 A növényközösséget olyan fajok alkotják, mint a *Calycotome villosa*, *Globularia alypum*, *Cistus clusii*, *C. creticus*, *C. monspeliensis*, *Genista pseudopilosa*, *G. microcephala*, *G. spartioides*, *Coronilla juncea*, *C. pentaphylla*, *Rosmarinus eriocalyx*, *R. officinalis*, *Thymelaea argentata*, *T. tartonraira* és *Anthyllis cytisoides*.

Northern Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1214> (Letöltés ideje: 2014-05-01)

jellegű növénytársulás jellemző.¹⁷¹ Az erdőirtás után kialakult macchia félszáraz területein elterjedt a törpepálma (*Chamaerops humilis*),¹⁷² illetve a híoszi pisztáciafa (*Pistacia lentiscus*)¹⁷³ és a *Pistacia atlantica*,¹⁷⁴ amelyek számos más cserjefajjal együttesen helyi növénytársulást alkotnak.¹⁷⁵

- 171 Tujaerdő, amelynek jellemző növényei: *Calycotome Infesta*, *Rhus pentaphylla*, *Lavandula dentata*, *Periploca angustifolia*, *Globularia alypum*, *Cistus clusii*, *C. monspeliensis*, *C. munbyi*, *Genista tricuspida*, *G. erioclada*, *Cytisus arboreus*, *Rosmarinus officinalis*, *Ceratonia siliqua*, *Quercus coccifera*, *Erica multiflora*. Paratölgyes: *Laurus nobilis*, *Arbutus unedo*, *Erica arborea*, *Ilex aquifolium*, *Phillyrea latifolia*, *P. angustifolia*, *Viburnum Tinus*, *Cytisus villosus*, *Myrtus communis*, *Lonicera periclymenum* subsp. *hispanica*, *Smilax aspera* subsp. *mauretanicus*, *Rubia peregrina* var. *longifolia*, *Hedera helix*, *H. algeriensis*. Magyaltölgyes: *Myrtus communis*, *Arbutus unedo*, *Chamaerops humilis*, *Pistacia lentiscus*, *Erica arborea*, *Phillyrea latifolia*.
Northern Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1214> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
- 172 A Mediterráneum nyugati medencéjének endemikus növényfaja. Törzse 1,5-6 m magasra nő meg, melyet levélmaradványok és rostok borítanak.
CHAMAEROPS HUMILIS – Törpe lószörpálma. – <http://www.goldenpalm.hu/chamaerops%20humilis.html> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Chamaerops humilis-Mediterranean fan palm. University of Arizona, Pima County Home Horticulture. – http://ag.arizona.edu/pima/gardening/aridplants/Chamaerops_humilis.html (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Chamaerops humilis. Plants and flowers database. – <http://plantsrescue.com/chamaerops-humilis/> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 242.
Gertig B. /szerk/ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 61.
- 173 A szömörcefélék családjához tartozó kétlaki örökzöld cserje vagy fa, amely 4-6,5 m magasra nő, illatos gyantája jelentette gazdasági értékét.
Yi, T. – Wen, J. – Golan-Goldhirsh, A. – Parfitt, D.E. (2008): Phylogenetics and reticulate evolution in PISTACIA (Anacardiaceae). American Journal of Botany 95 (2): 241–251. – <http://www.amjbot.org/content/95/2/241.full.pdf> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Pistacia lentiscus-Evergreen pistache. University of Arizona, Pima County Home Horticulture. – http://ag.arizona.edu/pima/gardening/aridplants/Pistacia_lentiscus.html (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 242.
Gertig B. /szerk/ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 61.
- 174 3–7 m magasságúra megnövő lombhullató fa, amely a száraz hegyvidéken, mintegy 1500 m-es magasságban fordul elő. Nem az Atlanti-óceán térségében, hanem az Iráni-fennsíkon őshonos növény.
Pistacia atlantica-Mount atlas pistache. University of Arizona, Pima County Home Horticulture. – http://ag.arizona.edu/pima/gardening/aridplants/Pistacia_atlantica.html (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Pistacia atlantica Desf. Grassland species. – http://www.fao.org/AG/agp/agpc/doc/Gbase/new_species/pistatl.htm (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 242.
Gertig B. /szerk/ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 61.
- 175 Ezek a következők: *Phillyrea latifolia*, *P. angustifolia*, *Myrtus communis*, *Ziziphus lotus*, *Withania frutescens*, *Rhus tripartita*, *Acacia gumifera*, *Ephedra fragilis*, *E. altissima*, *Clematis cirrhosa*, *C. flammula*, *Smilax aspera*, *Tamus communis*, *Rubia peregrina*, *Bryonia dioica*, *Arisarum vulgare*, *A. simorrhinum*, *Vinca difformis*, *Allium triquetrum*, *Acanthus mollis*, *Ballota hispanica*.
Northern Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1214> (Letöltés ideje: 2014-05-01)

A kevesebb csapadékkal rendelkező szubarid sztyeppei térségek – a Sott-fennsík és a Szaharai-Atlasz déli térségei – meghatározó növénye az alfafű (*Stipa tenacissima*)¹⁷⁶ és a fehér üröm (*Artemisia herba-alba*).¹⁷⁷ A sós végtavak agyagos környezetében halofita (sótűrő) növényzet – ballagófű (*Salicornia*),¹⁷⁸ szakszaul (*Haloxylon salicornicum*)¹⁷⁹ – jellemző. A száraz atlanti partvidéken és a belső területeken a kutyatejfélek közé tartozók (pl. az *Euphorbia echinus*).¹⁸⁰ alkotják a domináns növény-

-
- 176 A szürkészöld alfafű vagy eszpartófű, amely egy évelő fűféle, amely endemikus fajnak számít Észak-Afrika területén. Az 1 m-nél magasabbra is megnövő szívós növény kedveli a homokos, agyagos talajokat és az erős szeleket is, és gazdasági jelentőséggel is bír.
Stipa tenacissima. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/566518/Stipa-tenacissima> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Stipa tenacissima - Loeffl. ex L. Plants For A Future. – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Stipa+tenacissima> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
- 177 A száraz szubtrópusi sztyeppe, félsivatagok, sós tengerpartok jellemző évelő növénye, amely gyógyászati szempontból – fertőtlenítő, görcsoldó hatása – sem jelentéktelen.
Artemisia herba-alba Asso. Grassland species. – http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/GBASE/new_species/arther.htm (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Artemisia herba-alba-White Wormwood. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/6180100/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
- 178 Szikes és sós területeken, homokon vagy a tengerparti térségekben élő növény. – <http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)
Hails, A. J. /ed./ (1997): Wetlands, Biodiversity and the Ramsar Convention. – http://www.ramsar.org/sites/default/files/documents/library/wetlands_biodiversity_and_the_ramsar_convention.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Nhhala, H. – Abdellaoui, B. – Talbaoui, E.M. (2011): Morocco country report. National Institute of Fisheries Research (INRH) pp. 5–6. – http://www.faosipam.org/GfcmWebSite/CAQ/LaMed-2/2011/ppt/Morocco_def.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Kadereit, G. – Ball, P. – Beer, S. – Mucina, L. – Sokoloff, D. – Teege, P. – Yaprak, A.E.-Freitag, H. (2007): A taxonomic nightmare comes true: phylogeny and biogeography of glassworts (*Salicornia* L., *Chenopodiaceae*). TAXON 56 (4) November pp. 1143-1170. – <http://www.plantarium.ru/dat/files/SalicorniaTaxon.pdf> (Letöltés ideje: 2014-05-01)
Hughes, R.H. – Hughes, J.S. – Bernacsek, G.M. (1992): A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland pp. 65–66.
- 179 A cserje vagy fa formájú – akár 4-5 m-magasra is megnövő – szárazságtűrő növény a táplálékszegény homokos talajt kedveli, de akár 1600 m tengerszint feletti magasságban is előfordulhat.
North Saharan steppe and woodlands. – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa1321> (Letöltés ideje: 2014-05-02)
- 180 Endemikus növény, amely az államtér délnyugati területén a part menti és az Antiatlasz élőhelyein egyaránt jellemző, de gyakori a kőszivattyúban is más növényekkel együtt (*Euphorbia beaumierana*, *E. regis-jubae*, *E. resinifera*, *Senecio anteuphorbium*). A tüskés, kaktuszszerű cserje akár 1 m magasságúra is megnő.
Euphorbia officinarum subs. *echinus*. Succulents. – http://www.llife.com/Encyclopedia/SUCCULENTS/Family/Euphorbiaceae/13375/Euphorbia_officinarum_subsp._echinus (Letöltés ideje: 2014-05-04)
Atlantic coastal desert. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1304> (Letöltés ideje: 2014-05-04)

fajt, az időszakos vízfolyások (vádik) közelében pedig tamariszkusz- (*Tamarix spp.*),¹⁸¹ valamint leanderfélék (*Nerium oleander*)¹⁸² tenyésznek¹⁸³

A helyi állatvilág sokszínűsége részben abból adódik, hogy Marokkó a palearktikus és az afrotropikus (etióp) faunaterületek határzónájának közelében helyezkedik el. Jellemző a dél-európai – különösen az államtér északi részein – és az afrikai fajok egyidejű előfordulása. Az állatok természetes életterét az antik korszak óta fenyegeti az erdőirtás, valamint a túlvadászat veszélye, amelynek következményeként az olyan endemikus afrikai emlősfajok, mint az afrikai elefánt (*Loxodonta africana*),¹⁸⁴ a ber-

-
- 181 Óshonos évelő növény Afrika szárazabb területein, amely cserje vagy kisebb fa formában fordul elő, 1–18 m magasságúra nő.
Saltcedar (*Tamarix spp.*). State of Nevada Department of Agriculture. – [http://agri.nv.gov/Plant/Noxious_Weeds/WeedList/Saltcedar_\(Tamarix_spp_\)/](http://agri.nv.gov/Plant/Noxious_Weeds/WeedList/Saltcedar_(Tamarix_spp_)/) (Letöltés ideje: 2014-05-04)
Tamarix aphylla. Queensland Government. – http://keyserver.lucidcentral.org/weeds/data/media/Html/tamarix_aphylla.htm (Letöltés ideje: 2016-06-27)
<http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-05)
- 182 A Mediterráneum medencéjében óshonos, 2–6 m magasságúra növe őrközd cserje vagy kisebb faként előforduló növény, amelyet a történelmi hagyomány mérgezőnek tartott.
Nerium oleander. Queensland Government. – http://keyserver.lucidcentral.org/weeds/data/media/Html/nerium_oleander.htm (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Nerium oleander. NC State University. – <https://plants.ces.ncsu.edu/plants/all/nerium-oleander/> (Letöltés ideje: 2014-05-04)
NERIUM oleander (MOROCCO™). – <http://www.learn2grow.com/plants/nerium-oleander-montemoroocco/> (Letöltés ideje: 2014-05-04)
Nerium oleander – L. Plants For A Future. – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Nerium+oleander> (Letöltés ideje: 2014-05-04)
- 183 Northern Africa: Algeria, Egypt, Libya, Morocco, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1213> (Letöltés ideje: 2014-04-22)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 32., 242.
Gertig B. /szerk/ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 61.
- 184 Az afrikai elefánt mára veszélyeztetett fajnak számít. Az Észak-Afrika területén – a karthágóiak által használt harci elefántok Marokkó területéről származtak – élt egykori elefántok meghatározásban meglehetősen nagy a bizonytalanság. Egyesek a *Loxodonta africana cyclotis*-t kisebb termetű, idomítható és az i.sz. II. században kihalt alfajnak tekintik. A Szaharában ma is él egy elkülönült elefántcsorda, amely szintén vita tárgyát képezi.
Loxodonta africana. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/12392/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Az afrikai elefánt kategóriát két külön faj alkotja. – http://index.hu/tudomany/2010/12/22/az_afrikai_elefant_ket_kulon_faj/ (Letöltés ideje: 2014-05-06)
African elephants. – <http://archive.is/Bk8L> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
A saharai elefánt: nem csak legenda a létezése. – http://mindennapiafrika.blog.hu/2009/04/14/a_szaharai_elefant_nemcsak_legenda_a_letezese (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Alfajok. – http://www.romaiakor.hu/leigazott_nepek_es_birodalmak/egyiptom_az_egyiptomi_hadseereg/a_ptolemaiosz_kori_harci_elefantok/a_termeszettudomany_elefantja/cikk/alfajok## (Letöltés ideje: 2014-05-06)

ber oroszlán (*Panthera leo leo*)¹⁸⁵ eltűntek, miközben más őshonos fajoknak sikerült fennmaradnia.¹⁸⁶

Az ökorégió – a helyenként nem túlzottan ideális körülményeket nyújtó életterek ellenére – meglehetősen gazdag állatvilággal rendelkezik. A kisebb termetű emlős-fajok közül meg kell említeni az észak-afrikai sünt (*Aterix algirus*),¹⁸⁷ valamint a meglehetősen elterjedt észak-afrikai elefántcickányt (*Elephantulus rozeti*),¹⁸⁸ a berber földi mókust (*Atlantoxerus getulus*),¹⁸⁹ az észak-afrikai (szikla-) egeret (*Gerbillus*

-
- 185 A legnagyobb termetű oroszlán alfaj, más néven atlasz- vagy núbiai oroszlán, amely jelenleg csak fogságban él, de egykor Marokkótól Egyiptomig húzódott természetes élőhelye. A rómaiaknak, valamint az őket követő civilizációknak köszönhető az alfaj kihalása, amelynek utolsó ismert példányát Marokkóban az 1940-es évek elején lőtték ki (habár az adatok ellentmondásosak).
Barbary Lion - Panthera leo leo. – <http://www.petermaas.nl/extinct/speciesinfo/barbarylion.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 186 Northern Africa: Algeria and Morocco and Tunisia. – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa0513> (Letöltés ideje: 2014-04-22)
Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 61.
Tóth J. /főszerk./ (2010): Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest p. 1265.
- 187 Az algériai vagy mediterrán sün őshonos faj a Földközi-tenger térségében, habár Franciaországban már kihalt. Leggyakoribb élőhelye a 0-400 m közötti térszín, de előfordulhat 900 m-es magasságban is. Marokkóban gyógyászati, sőt mágikus célokra is felhasználják az állatot, amelyet leginkább élőhelyeinek elvesztése fenyegethet hosszabb távon.
Aterix algirus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/27926/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Aterix algirus. Mammals Species of the World. 3rd Edition. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=13600006> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 188 Természetes élőhelye a mediterrán típusú bokros növényzettel fedett, illetve a fősivatagi térségek Algéria, Líbia, Marokkó és Tunézia területén. Az endemikus fajt nem igazán zavarja az északnyugat-afrikai társadalmi tevékenység hatása. A mediterrán és a fősivatagos területeken kívül előfordul a magasabb térszíneken is.
Elephantulus rozeti. Mammals Species of the World. 3rd Edition. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=11200011> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Elephantulus rozeti. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/42663/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Elephantulus rozeti-North African Elephant-shrew. Encyclopedia of Life. – http://eol.org/pages/326392/hierarchy_entries/51373852/overview (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 189 Az Északnyugat-Afrikában őshonos állat élőhelye a sivatagi-fősivatagi hegyvidék, a száraz bokros terек, elsősorban Nyugat-Szahara és Marokkó területén. A partvidéki régióktól egészen nagy tengerszint feletti magasságokban – a Magas-Atlaszban akár 4165 m-en – is előfordul.
Atlantoxerus getulus-Barbary Ground Squirrel. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/313027/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Atlantoxerus getulus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/2358/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)

campestris),¹⁹⁰ az egyiptomi ugróegeret vagy jerboát (*Jaculus orientalis*),¹⁹¹ illetve a nyulat (*Lepus capensis*).¹⁹²

A közepes és nagyobb méretű emlősállatok közül Marokkó területén élő, a kutya-félék családjába tartozó ragadozók közé tartozik a vörös róka (*Vulpes vulpes*),¹⁹³ a ho-

-
- 190 Az endemikus faj meglehetősen elterjedt – élőhelyei megtalálhatók Észak-Afrikában és a Szaharában egyaránt –, kedveli a gyér növényzettel borított szemiárid és arid, homokos vagy sziklás, kavicsos élettereket, de előfordul művelés alá vont területeken is.
Gerbillus campestris-North African Gerbil. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1179704/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Gerbillus campestris. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/45088/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
North African gerbil (Gerbillus campestris). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/north-african-gerbil/gerbillus-campestris/> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
The Rock Gerbil ~ Gerbillus campestris. – <http://www.egerbil.com/rock.html> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 191 A rágcsáló megtalálható Észak-Afrika arid térségeiben, ahol télen hibernált állapotban alszik. Menekülés közben akár 24 km/h-s sebességre is képes. Alkalmazkodóképessége lehetővé teszi megjelenését számos élőhelyen a sivatagi térségeken kívül is.
Jaculus orientalis-Greater Egyptian Jerboa. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/327897/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Greater Egyptian jerboa (Jaculus orientalis). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/greater-egyptian-jerboa/jaculus-orientalis/> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Jaculus orientalis. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/10913/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 192 A növényevő állat, amelynek hossza 40-68 cm, testtömege 1-3,5 kg, fűfélékkel és cserjékkel táplálkozik. Jellemző élőhelye a macchia, a félsivatagi területek.
Lepus capensis. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41277/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Cape hare (Lepus capensis). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/cape-hare/lepus-capensis/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Lepus capensis-Cape Hare. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/327967/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 193 A legelterjedtebb szárazföldi ragadozó – súlya 5–7 kg, hossza 62–72 cm – szinte Marokkó egész területén megtalálható. A rendkívüli alkalmazkodóképességgel rendelkező faj természetes élőhelyei a bozotos, erdős és félszáraz térségek, valamint a hegyvidéki – akár 4500 m magasságú – térszínnek.
Vulpes vulpes. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/23062/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Red fox (Vulpes vulpes). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/red-fox/vulpes-vulpes/> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Vulpes vulpes-Red Fox. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/328609/overview> (Letöltés ideje: 2016-06-27)

moki róka (*Vulpes rueppellii*),¹⁹⁴ a sivatagi róka (*Vulpes zerda*).¹⁹⁵ A rókafélék mellett Marokkóban megtalálható az aranszakál (*Canis aureus*),¹⁹⁶ az elmúlt időszakban felfedezett afrikai farkas (*Canis lupus lupaster*),¹⁹⁷ illetve a csíkos hiéna (*Hyaena hyaena*).¹⁹⁸

-
- 194 A hatalmas szemiariid, arid térségben élő faj azonban az belső sivatagi régiókban nem jellemző. Megjelenésében hasonlít egy nagytermetű sivatagi rókához, testhossza mintegy 40–48 cm (a farka 30–40 cm), súlya 1,7 kg. Territóriumát bűzmirigyek segítségével jelöli ki, amelyet egyébként védekezésre is használ. A nyitott, gyér növényzettel rendelkező homokos vagy köves/sziklás – a Szahara északi peremvidéke – territóriumokat kedveli, de még a part menti szárazabb térségekben is. *Vulpes rueppellii*-Rüppell's Fox. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/328000/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Vulpes rueppellii. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/23053/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 195 A családi közösségekben élő kistermetű ragadozó – testtömege mindössze 0,8–1,5 kg, hossza 30–40 cm (farka 18–30 cm) tökéletesen alkalmazkodott a sivatagi körülményekhez, ahol egy kevés száraz növényzet él. Rovarokra (szöcskék, sáskák), kisebb gerincesekre (rágszálók, madarak, gyíkok) vadászik, de táplálékának csaknem felét – 40–50%-át – növényi eredetű táplálék teszi ki, amelyből vízszükségletét is fedezi. *Vulpes zerda*-Fennec. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/328001/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Vulpes zerda. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41588/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 196 Az átlagosan 82,75 cm hosszú, 11 kg-os ragadozó igen nagy földrajzi térben elterjedt állat, amely Marokkó területén is megtalálható. A táplálékkal kapcsolatos alkalmazkodóképessége miatt igen változatos élőhelyeken találkozhatunk vele. *Canis aureus*-Golden Jackal. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/328681/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Canis aureus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/3744/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 197 Úgy tűnik, hogy genetikai és terepi tapasztalati eredmények igazolják, hogy a korábban elfogadott élettér határvonalát jelentősen nyugatabbra kell tolni, egészen Észak- és Nyugat-Afrikáig. 2012-ben jelezték az alicantei egyetem kutatói az önálló genetikai entitás felfedezését a Középső-Atlasz területén, mintegy 1800 m magasságban. African Wolf discovered in Morocco (Middle Atlas and Rif mountains). – <http://moroccanbirds.blogspot.com/2012/08/African-Wolf-discovered-in-Morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Gaubert, P. – Bloch, C. – Benyacoub, S. – Abdelhamid, A. – Pagani, P. – Djagoun, C.A.M.S. – Couloux, A. – Dufour, S. (2012): Reviving the African Wolf *Canis lupus lupaster* in North and West Africa: A Mitochondrial Lineage Ranging More than 6,000 km Wide. PLoS One 7(8, August 10 – <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0042740> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
- 198 A Magreb területén élő alfaj (*H. h. barbara*) mintegy 90–120 cm, de elérheti az 1,5 m hosszúságot is, farka 30 cm, testtömege 30–40 kg. Magányosan vagy kisebb családokban él, tápláléka elsősorban elpusztult állatokból áll, de zsákmányol kisebb emlősöket, madarakat, valamint hullókat és kirabolja a fészkeket is. Arid és szemiariid környezetben, illetve a hegyvidéki térségekben is előfordul *Hyaena hyaena*. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/10274/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Hyaena hyaena-Striped Hyena. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/311570/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)

A marokkói állam területén élő macskafélék közé tartozik a sivatagi hiúz vagy karakál (*Felis caracal*),¹⁹⁹ a rendkívül ritka, az érintetlen erdős hegyvidékeken élő berber vagy észak-afrikai leopárd (*Panthera pardus panthera*),²⁰⁰ a helytelenül afrikai vadmacskának is nevezett *Felis silvestris lybica*,²⁰¹ a szervál (*Leptailurus serval*),²⁰² valamint a cibetmacskafélék családjába tartozó petymeg észak-afrikai alfaja (*Genetta genetta afra*).²⁰³ Emellett az állam területén él a macskaalkatúak közé tarto-

-
- 199 A ragadozó testhossza 60–90 centiméter, tömege 13–19 kg, míg farka nagyon rövid (20–30 centiméter). Észak-Afrikában inkább veszélyeztetett fajnak számít. Sokkal szárazabb térségekben is megtalálható, mint a szervál.
Caracal caracal caracal. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/site/accounts/information/Caracal_caracal.html (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Caracal caracal-Caracal. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/312855/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 200 Az egyik legvesélyeztetettebb leopárd alfaj, amely Északnyugat-Afrika hegyvidéki fenyveseiben és mediterrán cserjéi között él, és endemikusnak számít a marokkói Atlasz-hegységben. A reliktum populáció gazellákkal, berber makákókkal és más kisebb állatokkal táplálkozik
Panthera pardus-Leopard. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/4444053/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Panthera pardus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/15954/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 201 Észak-Afrika sivatagi, félsivatagi és száraz szavannás (sztyeppe) területein fordul elő, de rendkívüli alkalmazkodóképessége miatt a hegyvidéki régiókban is megél. A megnevezés azért megtévesztő, mivel az alfaj Afrikán kívül is – Közel-Kelet – őshonosnak számít. A hímek súlya kb. 5, a nőstényeké 4 kg. A méretei nagyjából megegyeznek a házimacskával, táplálékát nyulak, rágcsálók, kígyók, szárnyasok képezik.
African Wildcat F.s. lybica. The International Society for Endangered Cats. – <http://www.wildcatconservation.org/wild-cats/eurasia/wildcat-felis-silvestris/african-wildcat/> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Felis silvestris lybica-African Wildcat. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1253260/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 202 A 67–100 cm hosszú (a fatok 24–45 cm), 9–18 kg testtömegű ragadozó csak elszigetelt populációkat alkot Marokkó és Algéria területén.
Serval (Leptailurus serval). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/explore/species?q=serval> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Leptailurus serval. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/11638/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Leptailurus serval-Serval. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1041048/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 203 Nyúlánk, mintegy 55 cm hosszú (farka akár 40 cm is lehet), 1,4–2,5 kg testtömegű ragadozó kisebb rágcsálókkal – elsősorban eger és patkány –, rovarokkal, madarakkal és tojásokkal táplálkozik. Kedveli a sűrű mediterrán bozótosokat, erdős, sziklás területeket, de a nyílt, száraz szavannákon (szubtrópusi sztyeppe) is előfordul.
Common genet (Genetta genetta). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/common-genet/genetta-genetta/> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Genetta genetta. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41698/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)

zó, az ókorban szent állatnak tartott fáraómacska vagy egyiptomi mongúz is (*Herpestes ichneumon*),²⁰⁴ illetve a közönséges görény (*Mustela putorius*).²⁰⁵

A nagyobb növényevő emlősök közül Marokkóban is előfordul az egyetlen afrikai endemikus faj a berberszarvas (*Cervus elaphus barbarus*),²⁰⁶ a mór gazella (*Nanger dama*, korábban *Gazella dama*),²⁰⁷ az főként szemiárid jellegű térségekben élő Dorcas

-
- 204 Számos élőhelyen – kivéve a trópusi esőerdő és a zonális sivatag – előforduló ragadozó állat, amelynek hossza elérheti a 65 cm-t (farka 45 cm), testtömege pedig a 9 kg-ot. Kisebb emlősökkel, madarakkal, hüllőkkel, rágcsálkokkal és tojásokkal táplálkozik.
Herpestes ichneumon. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41613/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Herpestes ichneumon-Egyptian Mongoose. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/326801/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Herpestes ichneumon-Egyptian mongoose. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/accounts/Herpestes_ichneumon/ (Letöltés ideje: 2014-05-06)
- 205 Marokkói eredete vita tárgya, egyesek szerint őshonos faj Afrika területén. A kisméretű ragadozó elsősorban a Rif-hegység térségében él, 2400 m tengerszint feletti magasságig előfordulhat, de kedvelt élőhelyei közé tartoznak az alföldi jellegű élőhelyek. Rágcsálkokkal – pocok, egér, hörcsög – valamint gerinctelenekkel, esetenként dögökkel táplálkozik.
Mustela putorius. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41658/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Mustela putorius-European Polecat. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/311518/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 206 Eredetileg a Magreb térségében – az Atlasz-hegység területén – élő nagytestű párosujjú növényevő, amelyre az antik korszak óta vadásztak. Az egyetlen endemikus afrikai szarvas a sűrű erdős élettereket kedveli, de Marokkóban a faj kihalt. Az 1990-es években Tunéziából megkezdődött az újratelepítés, jelenleg a Középső-Atlasz területén található nemzeti parkban él egy kisebb populációja. A hímek súlya elérheti a 200 kg-ot is, a nőstények valamelyest kisebb testtömeggel rendelkeznek.
Cerf de Berbérie. – <http://www.tazekka.com/florefaune.html> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Cervus elaphus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41785/0> (Letöltés ideje: 2014-05-07)
(Western Palearctic) Red deer (*Cervus elaphus* spp). WAZA. – <http://www.waza.org/en/zoo/visit-the-zoo/deer-1254385523/cervus-elaphus-spp> (Letöltés ideje: 2014-05-07)
- 207 A rendkívül veszélyeztetett állat elsősorban a Szaharában és a Száhel-övezetben él, természetes populációi csak Csádban, Maliban és Nigerben maradtak meg. Szenegál, Marokkó és Tunézia területén újratelepítették. Élőhelye a fűsivatag területe, a száraz szavanna bozótosai, de a hegyi fennsíkok sziklás vidékein is előfordulhat. Fűfélékkel, levelekkel – különösen kedveli az akáciát –, valamint hajtásokkal, gyümölcsökkel táplálkozik.
Nanger dama. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/8968/0> (Letöltés ideje: 2014-05-06)
Gazella dama-Dama Gazelle. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/129508/literature> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Dama (Mhor) Gazelle-(*Nanger dama*). WAZA. – <http://www.waza.org/en/zoo/visit-the-zoo/giraffes-and-antelopes/antelopes-1256827903/nanger-dama> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Dama gazelle (*Nanger dama*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/dama-gazelle/nanger-dama/image-G13250.html> (Letöltés ideje: 2014-05-06)

gazella (*Gazella dorcas*).²⁰⁸ Az ország területén előfordul a mindenevők családjába tartozó atlasz vagy berber vaddisznó (*Sus scrofa barbarus*),²⁰⁹ valamint a berber vagy sörényes juh (*Ammotragus lervia*).²¹⁰

Marokkó területén (is) megtalálható az észak-afrikai tarajos sül (*Hystrix cristata*),²¹¹ az olyan különleges életmódot folytató állatfaj, mint az európai vidra

-
- 208 A korábbi időszakban a Szaharától északra mindenütt előforduló növényevő élőhelye napjainkban elsősorban az Atlasz-hegység területére szorult vissza. Alkalmazkodóképességét mutatja, hogy számos természetes élőhelyen képes fennmaradni: félsivatagi területek, erdők és a mediterrán bozótosok területe, de magasabb térszíneken is. Marokkóban élő alfaja (*Gazella dorcas massaesyala*), már csak az államtér északi síkságain maradt fenn. A vadászat miatt a kihalás fenyegette növényevő hossza 90–110 cm, testtömege 15–20 kg lehet.
Gazella dorcas. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/8969/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Gazella dorcas. Mammals Species of the World. 3rd Edition. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=14200563> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Gazella dorcas-Dorcas Gazelle. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/129511/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Dorcas gazelle (*Gazella dorcas*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/dorcas-gazelle/gazella-dorcas/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 209 A vaddisznó Marokkó, Algériai és Tunézia területén élő alfaja, amely azonban mára az Atlasz-hegységben él a túlzott mértékű vadászat következtében.
Sus scrofa. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41775/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Wild boar (*Sus scrofa*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/wild-boar/sus-scrofa/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 210 Az általában sziklás, hegyvidéki, illetve félsivatagi jellegű élettereket kedvelő növényevő emlős mintegy 135–165 cm hosszú (farka 15–25 cm), a hímek testtömege 100–140, a nőstényeké 35–60 kg.
Ammotragus lervia. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/1151/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Ammotragus lervia-Aoudad. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/328662/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Barbary sheep (*Ammotragus lervia*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/barbary-sheep/ammotragus-lervia/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Ammotragus lervia. Mammals Species of the World. 3rd Edition. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=14200754> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 211 Az Észak-Afrikában (is) élő faj alapvetően növényi táplálékot fogyaszt, de esetenként rovarokat, kisebb gerincesek és elhullott állatok is szerepelnek étrendjében. A 60–83 cm hosszú, 13–27 kg súlyú állat alacsonyabb térszintektől egészen 2550 m magasságig előfordulhat (a marokkói Antiatlasz területén), de kedveli a mediterrán bozótosokat is.
Hystrix cristata. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/10746/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Hystrix cristata-North African Crested Porcupine. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/326521/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-09)

(*Lutra lutra*),²¹² valamint a főemlősök rendjéhez tartozó egyetlen faj, a berber makákó (*Macaca sylvanus*).²¹³

A marokkói ökozóna madárfajokban is meglehetősen gazdag, számos különböző faj él a térségben található élethelyeken. Ezek közé tartozik – a teljesség igénye nélkül – a nagy fakopáncs (*Dendrocopos major numidus*),²¹⁴ a sivatagi őrgébics (*Lanius meridionalis algeriensis*).²¹⁵ A Marokkó területén élő ragadozó életmódot folytató madarak közé tartozik a szirti sas (*Aquila chrysaetos*),²¹⁶ a fekete vállú kuhi/kánya

- 212 A ragadozó emlős – testtömege 3–14 kg, hossza 46–82 cm – megtalálható Észak-Afrika, így Marokkó vizes élőhelyein, elsősorban az északi, part menti térség folyótorkolataiban, ingoványos területein. Common otter (*Lutra lutra*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/common-otter/lutra-lutra/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Lutra lutra. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/12419/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Northern Africa: Algeria, Egypt, Libya, Morocco, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1213> (Letöltés ideje: 2014-05-09) – <http://www.eoearth.org/view/article/51cbf1f47896bb431f6a74fa/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 213 Északnyugat-Afrika területén endemikus faj, amelynek hossza 65–75 cm, testtömege 4–10 kg. Marokkó északi – a Rif-hegység –, valamint az államtér középső és déli részén (Középső- és Magas-Atlasz) található élőhelyei. A közép- és magashegységi erdőségeket, valamint a sziklabozótokat kedveli. *Macaca sylvanus*. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/12561/0> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Macaca sylvanus-Barbary Macaque. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/323959/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Barbary macaque (*Macaca sylvanus*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/barbary-macaque/macaca-sylvanus/> (Letöltés ideje: 2014-05-09)
Macaca sylvanus-Barbary macaque. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/accounts/Macaca_sylvanus/ (Letöltés ideje: 2014-05-09)
- 214 23–26 centiméter hosszú 70–100 g testtömegű madár. Northern Africa: Morocco, Algeria, and Tunisia. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1214> (Letöltés ideje: 2014-05-10)
Great Spotted Woodpecker (*Dendrocopos major*). Handbook of the Birds of the World Alive. – <http://www.hbw.com/species/great-spotted-woodpecker-dendrocopos-major> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Dendrocopos major. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22681124/0> (Letöltés ideje: 2014-05-10)
- 215 Az Atlasz-hegység északi részén élő madár. *Lanius meridionalis algeriensis*. GBIF. – <http://www.gbif.org/species/5845066> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Sivatagi őrgébics · *Lanius meridionalis* – <http://www.xeno-canto.org/species/Lanius-meridionalis?query=ssp:%22algeriensis%22> (Letöltés ideje: 2014-05-10)
Algeria Shrike-*Lanius meridionalis algeriensis*. – <http://avibase.bsc-eoc.org/species.jsp?avibaseid=CBC16B4B25E26785> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
- 216 Észak-Afrika területén, pontosabban egy Marokkó és Tunézia közötti szűk északi parti sávban élő ragadozó madár, amely a hegyvidéki, nyílt élőhelyeket kedveli. *Aquila chrysaetos*-Golden Eagle. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1049119/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-10)
Golden eagle (*Aquila chrysaetos*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/golden-eagle/aquila-chrysaetos/> (Letöltés ideje: 2014-05-10)
Aquila chrysaetos. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22696060/0> (Letöltés ideje: 2014-05-10)

(*Elanus caeruleus*),²¹⁷ valamint a vágómadarak családjához tartozó kígyászölyv (*Circaetus gallicus*).²¹⁸ Ezeken kívül az ország területén gyakran előfordul a törpesas (*Hieratus pennatus*),²¹⁹ illetve a rendkívül elterjedt ragadozómadárnak számító, a sólyomfélék családjába tartozó ún. fehérkarmú vércse (*Falco naumanni*).²²⁰

Az emlősök és a madarak mellett hüllők is gazdagítják a lokális ökoszisztémát. Ezek közül érdemes megemlíteni a sarkantyús vagy mór teknőst (*Testudo graeca*),²²¹

-
- 217 Rendkívül elterjedt madár a palearktikus territóriumban, amely az afrikai kontinensen akár 3000 m magasságig is előfordulhat. Táplálékát a füves, félsivatagi bozótokban élő emlősök, hüllők, rovarok jelentik. Elanus caeruleus-Black-winged Kite. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1048006/overview/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Elanus caeruleus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22695028/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Black-winged Kite Elanus caeruleus. – <http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=3342> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 218 A főként siklőkkel vagy gyíkokkal, békákkal, esetenként kisebb emlősökkel, madarakkal táplálkozó madár testhossza 62–67 cm – szárnyfeszítávolsága akár 190 cm is lehet – testtömege 1,2–2,2 kg. A viszonylag nyitott erdős, száraz gyepes, félsivatagi bozótos élőhelyeket kedveli. Circaetus gallicus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22734216/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Short-toed Snake-eagle Circaetus gallicus. – <http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=32257> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Short-toed snake-eagle (Circaetus gallicus). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/short-toed-snake-eagle/circaetus-gallicus/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 219 Egyik kedvelt élőhelye az északnyugat-afrikai erdős pusztaságok, bozótosok, sőt arid területe, de akár 3000 m magasságig előfordulhat. Fő táplálékforrását a kisebb madarak alkotják. Hieraaetus pennatus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22696092/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Booted eagle (Hieraaetus pennatus). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/booted-eagle/hieraaetus-pennatus/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 220 Rágcsálókkal, kisebb madarakkal, gyíkokkal és nagyobb rovarokkal táplálkozó madár, amely a facsoportokkal tarkított füves síkságokat, a hegyvidéki területeket kedveli. Falco naumanni. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22696357/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Lesser Kestrel Falco naumanni. – <http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=3589> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Lesser kestrel (Falco naumanni). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/lesser-kestrel/falco-naumanni/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 221 A mór teknős kis vagy közepes termetű növényevő szárazföldi teknős – Marokkóban három alfaj is él (*Testudo graeca marokkensis*, *Testudo graeca lamberti*, *Testudo graeca sousensis* –, amelyek a fél-száraz cserjés, a füves és mocsaras területeket kedvelik, de az Atlasz-hegység fenyveseiben akár 1900 m magasságban is előfordulhat. Testudo graeca. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/21646/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Testudo graeca-Mediterranean Spur-thighed Tortoise. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1055221/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Greek tortoise (Testudo graeca). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/greek-tortoise/testudo-graeca/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)

a közönséges kaméleont (*Chamaeleo chamaeleon*),²²² a pávaszemes gyíkot (*Timon pater*),²²³ a kígyók alrendjéhez tartozó egyiptomi kobrát (*Naja haje*)²²⁴ a nagy testű marokkói (*Macrovipera mauritanica*),²²⁵ valamint a fitosorrú viperát (*Vipera latastei*).²²⁶

A Marokkó területén élő hüllők közé tartoznak a ragadozó (elsősorban rovarokkal, esetenként azonban hússal is táplálkozó) vakondgyíkfélék családjának különböző alfajai. Többek között ezek közé tartoznak a berber (*Eumeces algeriensis*),²²⁷ illetve a két-

-
- 222 A 8,5–16 cm hosszú állat igen elterjedt Marokkóban, kedveli a száraz és a nedves élőhelyeket is. *Chamaeleo chamaeleon*. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/157246/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Mediterranean chameleon (*Chamaeleo chamaeleon*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/mediterranean-chameleon/chamaeleo-chamaeleon/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 223 A mediterrán erdők, cserjések, lombhullató erdők lakója, de a hegyvidéken akár 2500 m magasságig előfordulhat. A mintegy 60–80 cm hosszú állat rovarokkal, madártojásokkal, kisebb hüllőkkel, emlősökkel, esetenként gyümölcsökkel és más növényi anyagokkal táplálkozik.
Timon pater. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61584/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Timon pater tangitana-North African Ocellated Lizard. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1267315/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 224 Áspiskígyó vagy ureuszkígyó a mérges siklók családjába tartozik, nem túlzottan agresszív állat, amely kedveli a száraz félsivatagi élőhelyeket is, de agrártérségekben is előfordul.
Naja haje. – http://www.toxinology.com/fusebox.cfm?fuseaction=main.snakes.display&id=SN_0181 (Letöltés ideje: 2014-05-13)
Egyptian Cobra. – http://alainzoo.com/media/1380/egyptian_cobra_factsheet_2011_final_15.pdf (Letöltés ideje: 2016-06-27)
- 225 Az afrikai kontinens északnyugati részén – Algéria, Marokkó és Tunézia – honos mérges kígyó, amelynek hossza elérheti a 1,8 m-t is. Élőhelye a sziklás területek (2300 m magasságig előfordul), a szemiárid sztyeppe és szubhumid térségek.
Macrovipera mauritanica-Moorish Viper. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1055891/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Daboia mauritanica. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61494/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 226 Az 50–60 cm hosszú kígyó a száraz cserjékkel borított térszíneket kedveli, de esetenként a homokdűnék között is előfordul. A hegységek területén 3000 m-ig megél.
Vipera latastei. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61592/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Lataste's viper (*Vipera latastei*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/latastes-viper/vipera-latastei/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 227 A Magreb régióban endemikus faj Marokkó mediterrán parti területein fordul elő. Kedvelt élőhelyei a száraz bozótos, füves területek, de 1850 m tengerszint feletti magasságban is előfordul.
Eumeces algeriensis. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61499/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Eumeces algeriensis-Algerian Orange-tailed Skink. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1055770/overview> (Letöltés ideje: 2014-05-12)

ujjas (*C. mauretanicus*),²²⁸ a rif (*C. colosii*),²²⁹ az ebner (*C. ebneri*)²³⁰ szkink –, a különböző rojtosujjú gyíkok,²³¹ a sávossorrú gekkó (*Saurodactylus fasciatus*),²³² a marokkói üveggyík (*Ophisaurus koellikeri*),²³³ valamint a pepita féreggyík (*Trogonophis wiemanni*).²³⁴

- 228 Marokkó északkeleti tengerparti térségének lakója, az alföldi jellegű térségeket kedveli, ahol a homokos felszínek, illetve az akácok jellemzőek.
Chalcides mauritanicus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61479/0> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
Two-fingered skink (Chalcides mauritanicus). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/two-fingered-skink/chalcides-mauritanicus/> (Letöltés ideje: 2014-05-12)
- 229 Endemikus faj, amelynek élőhelye Marokkó területén alapvetően a Rif-hegység 1600 m magasságig. Kedveli a fűszáraz és szubhumid, humid cserjés, sziklás területeket.
Chalcides colosii. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61474/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)
- 230 Észak-Marokkóban lokálisan előforduló hüllő, amely a köves élőhelyeket kedveli.
Chalcides ebneri. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61475/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)
- 231 Az *Acanthodactylus maculatus* endemikus fajnak számít, az államterület nyugati részében és a tenger szintjétől akár 2100 m magasságig előfordulhat. Kedveli a homokos, arid és szemi-arid térségeket.
Acanthodactylus maculatus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61458/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)
Az *Acanthodactylus savignyi* Marokkó északkeleti területén fordul elő maximum 500 m-es magasságig a mediterrán jellegű élőhelyeken.
Acanthodactylus savignyi. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61461/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)
Az *Acanthodactylus lineomaculatus* természetes élőhelye a mediterrán típusú bokros növényzet, szubtrópusi száraz füves sztyeppe, illetve a homokos partok.
Acanthodactylus lineomaculatus. The Reptile Database. – <http://reptile-database.reptarium.cz/species?genus=Acanthodactylus&species=lineomaculatus> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
Acanthodactylus lineomaculatus-Wall Lizards. – <http://www.inaturalist.org/taxa/93057-Acanthodactylus-lineomaculatus> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
- 232 Endemikus fajnak számít Marokkóban, természetes élőhelyei a mediterrán típusú bozótosok, sziklás térségek a Rif-hegység és a Középső-Atlasz, illetve az északi tengerpart közötti övezetben.
Saurodactylus fasciatus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61568/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)
- 233 Másik nevén *Hyalosaurus koellikeri* természetes élőhelyei a lombhullató és tűlevelű erdőségek, füves területek. Elsősorban a Középső- és a Magas-Atlasz területén él egészen 2000 m tengerszint feletti magasságig
Hyalosaurus koellikeri. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61511/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)
Koelliker's Glass Lizard (*Ophisaurus koellikeri*). – <http://www.inaturalist.org/taxa/73827-Ophisaurus-koellikeri> (Letöltés ideje: 2016-06-27)
- 234 A Magreb területén élő faj természetes élőhelyeit a tölgyes-borókás erdők, mediterrán típusú bokros növényzet, a füves, homokos térségek alkotják.
Trogonophis wiemanni. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61589/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)

A marokkói államtér területén élő kételtű fauna meglehetősen szegényes, csupán a berbervarangy (*Bufo mauritanicus*)²³⁵ és a marokkói festett béka (*Discoglossus scovazzi*)²³⁶ érdemel említést, miközben az ízeltlábúak, különösen a rovarok világát viszonylagos sokszínűség jellemzi.²³⁷

Megállapítható, hogy a marokkói flóra és fauna által alkotott ökoszisztéma az egyik leggazdagabb, leginkább változatos lokális struktúra az észak-afrikai biogeográfiai régióban.

Környezeti kihívások

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett gazdasági fejlődés és a demográfiai változások jelentősen megnövelték a környezetterhelést. Mindez felhívta a figyelmet a természeti erőforrások véges kapacitására, minőségi romlására a viszonylag kedvező geográfiai és természeti adottságokkal rendelkező Marokkóban. Ennek következményeként a kormányzat környezet- és erőforrás-védelem politika megfogalmazására kényszerült.²³⁸

Az egyik legjelentősebb környezeti problémát a talajerózió jelenti, amelyet a rossz mezőgazdasági módszerek, a túllegettetés, valamint az erdőirtás okoz. A hegyvidéki térségekben az eróziós folyamatok hatására csökken a talajok víztartó képessége,

---

235 Meglehetősen töredezett előfordulású faj, amely akár 2650 m magasságban is előfordulhat. Kedveli a sziklás területeket éppúgy, mint a paratölgyesek, mediterrán bozótosokat, valamint vizes (akár sós is) élőhelyeket.

Amietophrynus mauritanicus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/54703/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)

236 A faj elsősorban az államtér mediterrán partvidékén él, de a Magas-Atlasz területén – akár 2600 m magasságban is – előfordul a vizes élőhelyeken.

Discoglossus scovazzi. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/55272/0> (Letöltés ideje: 2014-05-13)

237 Az ízeltlábúak közül veszélyessége miatt kiemelhetők a skorpiók, például az *Euscorpius* nemzetséghez tartozó, ragadozó életmódot folytató kis faskorpió (*Euscorpius italicus*), az európai sárga farkú skorpió (*Euscorpius flavicaudis*), illetve az *Androctonus* nemzetséghez besorolt zsirfarkú (kövérfarkú) skorpiók (*Androctonus maroccanus*, *A. crassicauda*).

Euscorpius flavicaudis. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/site/accounts/information/Euscorpius_flavicaudis.html (Letöltés ideje: 2014-05-14)

Androctonus maroccanus. Encyclopedia of Life. – http://eol.org/data_objects/24152467 (Letöltés ideje: 2016-06-27)

238 Weidnitzer, E. (2003): “Environmental Policy in Morocco: Institutional Problems and the role of non-governmental organizations.” German Development Institute, Berlin. February – <http://www.netcomuk.co.uk/~jpap/weid.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-16)

Morocco (2003): The International Economic Development Program. Country Report, Gerald R. Ford School of Public Policy. University of Michigan at Ann Arbor pp. 27–33. – <http://www.umich.edu/~ipolicy/Files/morocco-report.pdf> (Letöltés ideje: 2016-06-27)

míg az arid és szemi-arid térségekben a legnagyobb problémát az elsivatagosodás jelenti.²³⁹

Súlyos problémát jelent a vízellátás és a vízszennyezés kérdése, amely a természetes folyóvizek, a tározók és az óceán/tenger vízminőségét rontja. Mindez részben a demográfiai, másrészt az urbanizációs és agrárfolyamatokkal áll összefüggésben, habár a legjelentősebb vízigénnyel a mezőgazdaság rendelkezik. Ennek következményeként Marokkó egyre növekvő mértékben a magas sókoncentrációjú felszín alatti vizek felhasználására kényszerül, amely a felszín alatti part menti természetes víztározókban növeli a sós vízi intrúzió lehetőségét.²⁴⁰

Komoly környezeti kihívást jelent a vízszennyezés, amelynek számos forrása létezik: az ipar és a háztartások, a mezőgazdaság. A hulladékégetők jelentős része tech-

-
- 239 Morocco. – <http://darwin.bio.uci.edu/sustain/h90/Morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-16)
Dahan, R. – Boughala, M. – Mrabet, R. – Laamari, A. – Balaghi, R. – Laiouad, L. (2012): A Review of Available Knowledge on Land Degradation in Morocco. OASIS Combating Dryland Degradation. International Center for Agricultural Research in the Dry Areas (ICARDA) – https://apps.icarda.org/wsInternet/wsInternet.aspx/DownloadFileToLocal?filePath=Working_Paper_Series/OASIS/OASIS_2_Morocco.pdf&fileName=OASIS_2_Morocco.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-16)
Gromko, D. (2013): The Expanding Sahara: Desertification in Morocco. – <http://naturalcapital.blogspot.hu/2013/05/the-expanding-sahara-desertification-in.html> (Letöltés ideje: 2014-06-16)
Fox, H. R. – Moore, H. M. – Newell Price, J. P. – El Kasri, M. (1997): Soil erosion and reservoir sedimentation in the High Atlas Mountains, southern Morocco. in.: Walling, D.E. – Probst, J.-L. /eds./ (1997): Human Impact on Erosion and Sedimentation. IAHS Press, Institute of Hydrology, Wallingford pp. 233–240.
- 240 Morocco. – <http://darwin.bio.uci.edu/sustain/h90/Morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-16)
The World Bank (2007): Making the Most of Scarcity: Accountability for Better Water Management Results in the Middle East and North Africa. Washington, D.C The World Bank p.147. – http://siteresources.worldbank.org/INTMENA/Resources/Water_Scarcity_Full.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-16)
Heidecke, C. – Kuhn, A. – Klose, S. (2008): Water pricing options for the Middle Drâa River Basin in Morocco. – <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/56961/2/0202%20Heidecke%20FINAL.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-16)
Matoussi, M. S. (1996): Sources of Strain and Alternatives for Relief in the Most Stressed Water Systems. in.: Rached, E.-Rathgeber, E.-Brooks, D.B. /eds./ (1996): Water Management in Africa and the Middle East: Challenges and Opportunities. IDRC Publications, Ottawa pp. 94-106. – <https://www.idrc.ca/en/book/water-management-africa-and-middle-east-challenges-and-opportunities> (Letöltés ideje: 2016-06-28))
Qurtobi M. – Bouchaou L. – IbnMajah M. – H. Marah, – Gaye C. B. – Michelot J. L. (2004): Origin of salinity and its impact on fresh groundwater resources in the Souss-Massa Basin in the South-West of Morocco: Optimisation of isotopic techniques. – http://www.swim-site.nl/pdf/swim18_abstracts/Qurtobi.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-16)
Bouchaou, L. – Michelot, J. L. – Vengosh, A. – Hsissou, Y. – Qurtobi, M. – Gaye, C. B. – Bullen, T. D. – Zuppi, G. M. (2008): Application of multiple isotopic and geochemical tracers for investigation of recharge, salinization, and residence time of water in the Souss–Massa aquifer, southwest of Morocco. *Journal of Hydrology* 352, pp. 272–278.

nikai okok, illetve forráshiány miatt nem működik, miközben a parti vizekben a nehézfémek és a foszfát felhalmozódása okoz problémákat.²⁴¹

Emellett az államtér geológiai értelemben instabil hegyvidéki régiója – az afrikai és az Eurázsiai-közetlemez ütközőzónája – szeizmikusan meglehetősen aktív, amely földrengések formájában jelentkezik. A leginkább veszélyeztetett terület a Rif-hegységet, a Sebu folyó vízgyűjtőjét magában foglaló Al Hoceïma régió, és a Középső-Atlasz térségében fokozatosan csökken a szeizmikus katasztrófa lehetősége, de nem kizárható, amit a 35 000 halálos áldozatot követelő 1960-as agadirri földrengés bizonyított.²⁴²

Hasonlóan jelentős környezeti, és egyben komoly biztonsági kihívást jelent a globális éghajlatváltozás folyamatával nagy valószínűséggel összefüggő klímaváltozókonyosság okozta – az elmúlt évtizedekben gyakoribbá váló – szárazság, amely jelentős hatást gyakorol az agráriumra.²⁴³

---

241 Water Management in Morocco. – http://www4.uwm.edu/cie/model_un/data/papers/6165/Water_Managemen_in_Morocco.doc (Letöltés ideje: 2014-06-16)

SEMIDE-EMWIS (2005): Local Water Supply, Sanitation and Sewage. Country Report Morocco. – <http://www.emwis.org/countries/fol749974/semide/PDF/Sogesid-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-17)

El Morhitl, M. – Fekhaoui, M. – El Morhit, A. – Élie, P. – Yahyaoui, A. (2013): Hydrochemical characteristics and metallic quality in fish in the Loukkos river estuary of Morocco. *J. Mater. Environ. Sci.* 4 (6) pp. 893-904. – http://www.jmaterenvironsci.com/Document/vol4/vol4_N6/121-JMES-465-2013-Elmorhit.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-16)

Maanan, M. (2007): Biomonitoring of Heavy Metals Using *Mytilus galloprovincialis* in Safi Coastal Waters, Morocco. *Environmental Toxicology* Volume 22, Issue 5, Version of Record online: 14 AUG, Wiley InterScience. – <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/tox.20301/pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-16)

242 Serpelloni, E. – Vannucci, G. – Pondrelli, S. – Argnani, A. – Casula, G. – M. Anzidei, M. – Baldi, P. – Gasperini, P. (2007): Kinematics of the Western Africa-Eurasia plate boundary from focal mechanisms and GPS data *Geophys. J. Int.* 169, pp. 1180–1200. – http://basin.earth.ncu.edu.tw/Course/SeminarII/abstract2013_1/1017_2_3.pdf (Letöltés ideje: 2016-06-28)

González, P.J. – Palano, M. – Fernández, J. (2009): Study of the Present-Day Tectonics and Seismogenetic Sources of the OF Al-Hoceïma Region (Morocco) Using GPS and MTINSAR Proc. 'Fringe 2009 Workshop', Frascati, Italy, 30 November – 4 December – http://digital.csic.es/bitstream/10261/34262/1/2010_9.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Historic Earthquakes. – http://earthquake.usgs.gov/earthquakes/world/events/1960_02_29.php (Letöltés ideje: 2014-06-17)

243 Tolba, M.K.-Saab, N.W. /eds./ (2009): Arab Environment: Climate Change Impact of Climate Change on Arab Countries. Technical Publications and Environment & Development magazine, Beirut Executive summary. pp. xii–xxiii. – <http://www.afedonline.org/afedreport09/Full%20English%20Report.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Tolba, M.K.-Saab, N.W. (2009): Introduction. . in.: Mostafa K. Tolba, M.K.-Saab, N.W. /eds./ (2009): Arab Environment: Climate Change Impact of Climate Change on Arab Countries. Technical Publications and Environment & Development magazine, Beirut pp xi–xxii. – <http://www.afedonline.org/afedreport09/Full%20English%20Report.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Staff writer (é.n.): Drought brings recession to Morocco. – <http://www.afrol.com/articles/16617> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Államforma, politikai és közigazgatási rendszer, jelentősebb urbánus központok

Marokkó hivatalos államformája alkotmányos, demokratikus és szociális örökletes monarchia, ahol az uralkodó – VI. Muḥammad²⁴⁴ – jogait az alkotmányban rögzítették.²⁴⁵ Az uralkodó a világi és teokratikus hálózatok – hivatalosan az állam vallási és politikai vezetője – élén áll, aki ezért rendkívül fontos szerepet tölt be a marokkói politikai rendszer stabilitásának fenntartásában, mivel egyben a végrehajtó hatalom, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás hierarchikus rendszerének élén áll.²⁴⁶

A végrehajtó hatalom intézményrendszerét de jure a kormányzat irányítja, míg a törvényhozás hatalmi ága alapvetően a kétkamarás parlament kompetenciaterülete. Az öt éves mandátummal rendelkező, közvetlenül választott alsóházi képviselők száma 395, amelynek 16,96%-a nő (67 fő). A 270 fős felsőházban mindössze 6 nő (2,22%) foglal helyet, tagjait közvetett eljárással delegálják a testületbe. A testület felhatalmazása

---

244 Az uralkodó (Muḥammad ibn al-Ḥasan) 1963. augusztus 21-én született Rabatban, majd 1999. július 23-án lépett trónra apja, II. Hassan – 1961-től viselte a királyi címet – halálát követően.

Arab Political System: Baseline Information and Reforms – Morocco. – http://carnegieendowment.org/files/Morocco_APS.doc (Letöltés ideje: 2014-05-14)

Rauch, R. (é.n.): Muḥammad VI-King of Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/396308/Muhammad-VI> (Letöltés ideje: 2014-05-14)

245 Jogállása szerint a marokkói hívők vezetője, az államfő, gondoskodik az iszlám, az alkotmány tiszteletben tartásáról, védelmezi a polgárok jogait, személye a nemzet függetlenségének és területi integritásának garanciája. A törvények felett áll, és bár már nem szent, de személyi integritása nem sérülhet. Kinevezi a miniszterelnököt, a kormány tagjait, elnököl a kabinet ülésein, a hadsereg főparancsnoka, és az Amír al-Mu'minin (szuverén muszlim uralkodó, aki hatalmának legitimitása a hívők közösségéből származik, de szakrális hatalommal bír) címét viseli. Hatalmát jelzi, hogy a fontosabb döntésekben gyakorlatilag vétőjoggal rendelkezik.

Arab Political System: Baseline Information and Reforms – Morocco. – http://carnegieendowment.org/files/Morocco_APS.doc (Letöltés ideje: 2014-05-14)

Madani, M. – Maghraoui, D. – Zerhouni, S. (2012): The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. – http://www.idea.int/publications/the_2011_moroccan_constitution/loader.cfm?csModule=security/getfile&pageid=56782 (Letöltés ideje: 2016-06-28)

Hudecz G. (2008): A demokratikus átmenet elméletének alkalmazhatósága egy „muszlim” ország esetében. – http://phd.lib.uni-corvinus.hu/366/1/hudecz_gergely.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-14)

246 Általános ismertető a Marokkói Királyságról. – <http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/MA/hu/Ismerteto/ismerteto.htm?printable=true> (Letöltés ideje: 2014-05-14)

Ruchti, J.J. /ed./ (2011): World Constitutions Illustrated: Morocco. Draft Text of the Constitution Adopted at the Referendum of 1 July 2011. William S. Hein & Co., Inc. Buffalo, New York pp. 13-17. – http://www.constitutionnet.org/files/morocco_eng.pdf (Letöltés ideje: 2016-06-28)

9 évre szól, de minden harmadik évben a tanácsosok harmadának meg kell újítania tagságát.²⁴⁷

A marokkói parlament összetétele a 2011-es választásokat követően

Képviselői csoportok	Összes	Választókerületi helyek	Női képviselők	40 év alatti képviselők
Justice and Development Party (PJD)	107	83	16	8
Istiqlal Party (PI)	60	47	9	4
National Rally of Independents (RNI)	52	40	8	4
Authenticity and Modernity Party (PAM)	47	35	8	4
Socialist Union of Popular Forces (USFP)	39	30	6	3
Popular Movement (MP)	32	24	5	3
Constitutional Union (UC)	23	17	4	2
Progress and Socialism Party (PPS)	18	12	4	2
Labour Party (PT)	4	4	0	0
Democratic and social Movement (MDS)	2	2	0	0
Renewal and Equality Party (PRE)	2	2	0	0
Party of Environment and Sustainable Development (PEDD)	2	2	0	0
Democratic Al Ahd Party	2	2	0	0
Moroccan Green Left Party (PGV)	1	1	0	0
Freedom and Social Justice Party (PLJS)	1	1	0	0
Democratic Forces Front (FFD)	1	1	0	0
Action Party (PA)	1	1	0	0
Unity and Democracy Party	1	1	0	0

Forrás: http://www.ipu.org/parline/reports/2221_E.htm

247 A képviselőházi (Majliss-annouwab/House of Representatives) választásokat 2011. november 25-én tartották meg. A 2009. október 13-án megválasztott felsőház a Majlis al-Mustacharin/House of Councillors.

MOROCCO. Majliss-annouwab (House of Representatives) – http://www.ipu.org/parline/reports/2221_A.htm (Letöltés ideje: 2014-05-16)

MOROCCO. Majlis al-Mustacharin (House of Councillors). – http://www.ipu.org/parline/reports/2222_A.htm (Letöltés ideje: 2014-05-16)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-05-16)

Az igazságszolgáltatási hierarchia csúcsán működő Legfelsőbb Bíróság tagjait az uralkodó nevezi ki, de elméletben független intézményként működik, amely számos fontos jogterületen érvényesítheti befolyását (alkotmány, polgárjog, közigazgatás, büntetőjog, szociális jog).²⁴⁸

A marokkói politikai rendszer többpárti jellegű, ahol a politikai szervezetek elvben – közvetett módon – képviselik az állampolgárokat. Az utolsó választásokon a következő politikai pártok szereztek mandátumot. Mindezek ellenére Marokkó még nem nyugati típusú – fékek és ellensúlyok rendszerére épülő – demokrácia, a centralizált állam számos eleme megmaradt.²⁴⁹

A közigazgatás térmentázatát a koloniális rendszer felszámolását követően az 1957-es szabályozást követően a tartományi rendszer határozta meg, amelyet 1960-ban módosítottak. A tartományokat, valamint a prefektúrákat körzetekre (cercles) osztották, amelyek a vidéki/rurális, illetve a városi/urbánus választókerületeket alkották. 1971-ben új közigazgatási rendszert vezettek be, amely hét adminisztratív téregységből állt.²⁵⁰

Marokkó politikai territóriumát a decentralizációs törekvések szellemében 1997-ben 16 új adminisztratív régióra osztották fel,²⁵¹ amelyek közül három a máig nem rendezett nemzetközi státusszal rendelkező Nyugat-Szahara területén (is) fekszik, mivel Rabat okkupálta a szomszédos politikai territórium jelentős részét.²⁵²

---

248 Az 1957. szeptember 27-én létrejött intézmény a legmagasabb joghatóság, amelynek hatásköre az államter egészére kiterjed. Nem mellékes, hogy a marokkói jogrendszer egyesíti az iszlám, vagyis a sharia, a francia és a spanyol polgári jogot.

Courts and Cases Morocco. – <http://www.lexadin.nl/wlg/courts/nofr/oeur/lxctmar.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-19)

Touchent, D. (2006): Introduction to the Moroccan Legal System. – http://www.nyulawglobal.org/globalex/Morocco.html#_3_Supreme_Court (Letöltés ideje: 2014-05-19)

El-Maarouf, M. D. – el Fahli, M. – Kuchejda, J. (2009): Morocco – Analysis of the Moroccan political system. KAS Democracy Report. – http://www.academia.edu/1788294/Morocco_-_Analysis_of_the_Moroccan_political_system (Letöltés ideje: 2014-05-19)

Madani, M. – Maghraoui, D. – Zerhouni, S. (2012): The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, pp. 25–26. – http://www.idea.int/publications/the_2011_moroccan_constitution/loader.cfm?csModule=security/getfile&pageid=56782 (Letöltés ideje: 2016-06-28)

249 The Government in Morocco. – <http://www.studylands.com/guide/MA-government.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-19)

El-Maarouf, M. D. – el Fahli, M. – Kuchejda, J. (2009): Morocco – Analysis of the Moroccan political system. KAS Democracy Report. – http://www.academia.edu/1788294/Morocco_-_Analysis_of_the_Moroccan_political_system (Letöltés ideje: 2014-05-19)

250 Regions of Morocco. – <http://www.statoids.com/uma.html> (Letöltés ideje: 2014-05-23)

251 Marokkó. – <http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/marokko.html> (Letöltés ideje: 2014-05-23)

252 Francisco Franco spanyol államfő, a caudillo (vezér) 1975. október 20. titkos szerződést kötött Marokkóval és Mauritániával Spanyol-Szahara felosztásáról. II. Hasszán utasítására november 14-én mintegy 350 ezres marokkói haderő vonult be Nyugat-Szahara északi, foszfátban gazdag területére („Zöld menet”). Rabat történelmi jogokra hivatkozva azt állította, hogy a terület Marokkó szerves része. 1983 után foglalásai megőrzése érdekében megkezdtek egy hét részből álló, mintegy 2400 km hosszú fal (limes) felépítését, amelyet 1987-re fejeztek be.

Pál A. (2005): Nyugat-Szahara: már a remény is haldoklik. – <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyugat-szahara-mar-a-remeny-is-haldoklik> (Letöltés ideje: 2014-05-23)

A közigazgatási egységeket másodrendű egységek, 62 tartomány/provincia, illetve prefektúra alkotja. Az adminisztrációs rendszer alsóbb szintjét az államigazgatási körzetek (cercles), illetve az azokat alkotó kerületek jelentik.²⁵³

Az 1971-es közigazgatási struktúra

Régió	Népesség (fő)	Terület (km ²)	Tartomány/provincia
Central	6 931 418	41 500	El-Jadida, Beni Mellal, Casablanca, Khouribga, Settat
Eastern	1 768 691	82 820	Nador, Oujda
North-Central	3 042 310	43 950	Al Hoceïma, Fès, Taza
Northwestern	5 646 716	29 955	Kénitra, Rabat-Salé*, Tanger, Tétouan
South-Central	1 903 790	79 210	Ksar es-Souk, Meknès
Southern	3 234 024	394 970	Agadir, Ouarzazate, Tarfaya
Tensift	3 546 768	38 445	Marrakech, Safi

Forrás: <http://www.statoids.com/uma.html>

A kormányzókat (wāli vagy vali) a király nevezi ki, a központi hatalom felügyelete alá tartoznak, és a regionális tanácsokkal közösen irányítják a közigazgatási egységeket. A közigazgatási térstruktúra alsóbb szintjein a helyi önkormányzatok fontos szerepet töltenek be. Felelősségi körükbe tartozik többek között a rurális beruházások, a szociális szolgáltatások és az alapvető szolgáltatások biztosítása (egészségügy, közbiztonság). Ezek a testületek nem rendelkeznek autonómiával és működésük hatékonyságát korlátozza, hogy az adózás és költségvetés kérdései a központi kormányzat hatáskörébe tartoznak, bár az utóbbi időszakban a központi kormányzat megkezdte a közigazgatási rendszer és politikai hatalom térbeli aszimmetriájának lassú átformálását.²⁵⁴

253 Kingdom of Morocco. – <http://www.ciesin.org/decentralization/English/CaseStudies/morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-05-23)

254 Morocco Government. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/government.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-23)

Kingdom of Morocco. – http://www.cities-localgovernments.org/gold/Upload/country_profile/Morocco.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-23)

Az 1997 utáni marokkói közigazgatási rendszer

Régió	Provincia/ Prefectúra	Urbánus közösség	Rurális közösség	Összes
Rabat Salé Zemmour Zaer	4	10	40	50
Grand Casablanca	12	7	10	17
Souss Massa Drâa	7	24	212	236
Taza Al Hoceïma Taounate	3	14	118	132
Tadla Azilal	2	9	73	82
Fès Boulemane	4	12	48	60
Guelmim Es-Smara	5	11	49	60
Rharb Chrarda Béni Hsen	2	11	61	72
El Aaiun Boujdour Saguiat- el-Hamra	2	4	10	14
Marrakech Tensift Al Haouz	5	15	198	213
Meknès Tafilalet	5	23	111	134
Oued-el-Dahab Lagouira	2	2	11	13
Oriental	6	22	191	113
Doukkala Abda	2	10	77	87
Chaouia Ouardigha	3	15	102	117
Tanger Tétouan	6	10	87	97
Összes	70	199	1298	1497

Forrás: http://www.tiznit.org/Morocco/Administrative_divisions_Morocco.htm

Közigazgatási régiók

1. Régió	Tanger – Tétouan
2. Régió	Oriental et du Rif
3. Régió	Fès – Meknès
4. Régió	Rabat – Salé – Kénitra
5. Régió	Beni Mellal – Khenifra
6. Régió	Casablanca – Settat
7. Régió	Marrakech – Safi
8. Régió	Drâa – Tafilalet
9. Régió	Souss – Massa
10. Régió	Guelmim – Oued-Noun
11. Régió	El-Aaiun – Saguiat-el-Hamra
12. Régió	Dakhla – Oued-el-Dahab

Forrás: <http://www.regionalisationavancee.ma/PagesmFr.aspx?id=54>

A közigazgatás területi rendszere

Marokkó közigazgatási régiói a 2010-es regionalizációs modell szerint

Jelentősebb urbánus központok

Agadir

Kikötőváros az Atlanti-óceán partján, az államtér délnyugati partvidékén, amely az Atlasz vonulatának elvégződésénél, mintegy 10 km-re a Souss torkolatától északra fekszik Casablanca-tól mintegy 500 km-re délre, Marrakech-től 235 km-re délnyugat-

ra. A 2014-es adatok szerint a településnek 698 310 lakosa van, akiknek többsége a berber etnikumhoz tartozik, de élnek itt arabok is és az egykori gyarmatosítók nyelve is lingua franca-ként igen elterjedt. Az 1960-as földrengést követően a város kedveltebb turisztikai központtá fejlődött.²⁵⁵

A településre utaló első feljegyzések az antik korszakból származnak, majd a középkorban az 1325-ös Dalorto-portolánon Porto Mesegina névvel jelölték. Agadir neve először 1510-ben bukkant fel. A XVI. század elején a portugálok által alapított Santa Cruz de Aguer városát Mohammed El Mehdi 1541-ben elfoglalta. A település jelentőségére utal, hogy 1911-ben Németország megkísérelte érdekeire hivatkozva kiterjeszteni befolyását, amelyre válaszul a francia csapatok 1913-ban elfoglalták a települést, amely ezt követően gyors fejlődésnek indult.²⁵⁶

Agadir gazdasága alapvetően a turizmusra, a halászatra, illetve a település környékén megtermelt mezőgazdasági termékek feldolgozására épül. A város közlekedés-földrajzi jelentőségére utal, hogy itt működik a marokkói gazdasági tér egyik legjelentősebb kikötői teherforgalmi központja, amelyhez hajógyártási kapacitás társul. A közlekedési infrastruktúra részét képezi az Al-Massira nemzetközi repülőtér, valamint a 2010-ben átadott autópálya, amely Agadirt összekapcsolja többek között Casablanca és Marrakech városaival.²⁵⁷

---

255 Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-05-25)

Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-05-25)

<http://www.timeanddate.com/worldclock/distances.html?n=60> (Letöltés ideje: 2014-05-25)

256 A város közelében helyezkedett el Portus Rhysaddir/Risadir – ma Cape Ghir – Agadirtól mintegy 50 km-re északra. – <http://www.ancientportsantiques.com/the-catalogue/north-africa/> (Letöltés ideje: 2014-05-25)

de Graauw, A. (2014): Geodatabase of Ancient Ports & Harbours (xls table) Number 2845. – http://www.academia.edu/6211487/Geodatabase_of_Ancient_Ports_and_Harbours_xls_table_ (Letöltés ideje: 2016-06-28)

Agadir. stories and histories. – http://www.leoaffricanus.com/expeditions/trip1_12-2000/agadir_history.html (Letöltés ideje: 2014-05-25)

Agadir. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/8637/Agadir> (Letöltés ideje: 2014-05-25)

Shillington, K. (2005) /ed./: Encyclopedia of African History. Taylor & Francis Group, New York pp. 996–997

McKenna, A. (2010) /ed./: The History of Northern Africa. Britannica Educational Publishing, New York pp. 53–55.

257 Agadir: Souss-Massa-Draa. – <http://www.moroccobusinessnews.com/Morocco/Agadir.asp> (Letöltés ideje: 2014-05-26)

Port of Agadir (Morocco). – https://www.searates.com/port/agadir_ma.htm (Letöltés ideje: 2016-06-28)

Al Massira. World Aero Data. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO97357&sch=GMAD> (Letöltés ideje: 2014-05-26)

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 344–347.

Casablanca (Al-Dār al-Bayḍā', Dar al-Baīda)

A legnagyobb demográfiai központként funkcionáló település népessége 3 144 909 fő, amely a nyugati országrészben fekszik az Atlanti-óceán partján. Marokkó gazdasági központja, egyben legjelentősebb kikötővárosa 86 km-re a fővárostól délnyugatra, Marrakech-től 221 km-re északra.²⁵⁸

A berberек által lakott helyen az ókorban a föníciai és római hatalom is megjelent, amelyet a középkorban Al-Hassan al-Wazzan (Leo Africanus) Anfa városaként említett. A település a VIII. században egy iszlamizált, független berber állam központi funkciót ellátó centrumaként működött 1068-ig, amikor az Almoravidák (1062–1147) – a végső csapást az Almohádok (1147–1269) XII. századi támadása jelentette – meghódították. A várost 1468-ban a portugálok rombolták le, majd 1515-ben ismét lerohanták a válaszul a kalózkodásra. 1575-ben luzitán hódítók felépítették a várost (Casa Branca), amelyet 1755-ig birtokoltak, habár akadnak ezzel kapcsolatban bizonytalanságok. A XVIII. század második felében III. Mohammed szultán által újjáépített város a jelentős spanyol kereskedelmi kapcsolatokra utalva Casablanca néven fejlődésnek indult és a XIX. századra a Marokkó és Európa közötti kapcsolatok központjává vált. Az európai imperiális jellegű expanzionizmus az Algecirasi egyezményt²⁵⁹ követően azt eredményezte, hogy az 1907-ben elfoglalt település hivatalosan csak 1912-ben lett Párizs protektorátusának része. A francia gyarmatosítás jelentős mértékben hozzájárult a város gazdasági fejlődéséhez. Casablanca II. világháborúban is jelentős szerepet játszott, a függetlenség elnyerését követően pedig Marokkó gazdasági központjává vált.²⁶⁰

258 Casablanca. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/97722/Casablanca> (Letöltés ideje: 2014-05-26)

Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-05-25)

<http://www.timeanddate.com/worldclock/distances.html?n=60> (Letöltés ideje: 2014-05-26)

259 Előzménye az 1904. április 8-i brit-francia megállapodás, amely Marokkót a francia befolyási övezet részévé tette, a későbbiekben Olaszország is elismerte Párizs jogait a marokkói államteret illetően. Spanyolországgal felosztották Marokkót, az északi területek Madrid, a déliek pedig Párizs érdekszférája lett volna. A német hatalom által kirobbantott I. marokkói válság rendezésére hívták össze Algecirás városában 1906. január 15-én a nagyhatalmak konferenciáját. Ezt követően az európaiak védelmére kezdték meg a franciák a marokkói területek megszállását.

Benke J. (1997): Arab országok története. I–II. Alexandra Kiadó, Budapest, p. 960.

Salamon K. /főszerk./ (2006): Világtörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 913–914., 923–924.

260 Leo Africanus a Wasf Afrika (Description of Africa- Descrittione dell’Africa) című munkájában írta le a települést.

Casablanca, Morocco. – <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Casablanca.html> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

Masonen, P. (2001): Leo Africanus: The Man with Many Names. – <http://www.leoaffricanus.com/pictures/bibliography/Masonen/Masonen.pdf> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

Casablanca History. – <http://www.walter-us.net/Morocco/history/casablanca.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

Shillington, K. (2005) /ed./: Encyclopedia of African History. Taylor & Francis Group, New York p. 222.

A település kikötője a külkereskedelem – beleértve a világgazdasági jelentőségű foszfátexportot – 60%-át bonyolítja le, itt működik az ipari létesítmények harmada, illetve ide összpontosul a beruházások mintegy fele (48%). Casablanca oktatási, egészségügyi infrastruktúrális ellátottsága meghaladja az országos átlagot, és egyben meghatározó pénzügyi központként is funkcionál. Lokális szinten viszonylag jelentős a város gépgyártási kapacitása (hajó, gépkocsi), a kohászat, valamint a halászat és az élelmiszeripar, valamint a textilgyártás és az elektronikai ipar is.²⁶¹

A jelentős közigazgatási szerepet betöltő település a vasúti és közúti közlekedési rendszer központja is, amely nemzetközi repülőtérrel is rendelkezik (Anfa Airport)²⁶²

Fès (Fez)

A település a harmadik legnagyobb demográfiai centrum, amelynek népessége a 2014-es adatok szerint 964 891 fő volt, egyben marokkói közigazgatási rendszerben regionális központként jelentős térszervező funkciókat lát el. A város kb. 169 km-re Rabattól keletre, Marrakech-től 388 km-re északkeletre a Rif-hegység és a Középső-Atlasz között fekszik.²⁶³

A települést a siíta Idríszida-dinasztia²⁶⁴ első uralkodója alapította 789-ben, de csak 808-ban vált politikai központtá. A X. században a település hatalmi rivalizálás tárgya volt a Córdoba Kalifátus és a Fátimida uralkodók között, majd a XI. században az Almoravidák meghódították és a két városrész egyesítésével kialakították az

261 Les bonnes raisons d'investir à Casablanca. – <http://www.casainvest.ma/casainvest/tabid/55/Default.aspx> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

Casablanca. – <http://looklex.com/e.o/casablanca.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

Probáld F. (é.n.): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 251–255.

262 Anfa Airport CAS. – <http://www.airportia.com/morocco/anfa-airport/> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

Erdősi F. Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp.343–348

263 Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

<http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-05-27)

264 Az Idríszida dinasztia (788-974) az első marokkói arab uralkodóház, amelynek alapítója Idrisz (Idrīs ibn 'Abd Allāh ibn Ḥasan II.) – a Próféta Fatima nevű lányának leszármazottja –, aki a 786. június 11-i Fakhkh-i ütközetet követően nyugatra menekült. Fia 808-ban Fès-ben alakította ki hatalmi központját, amely az iszlám kultúra nyugati politikai és vallási fellegrárává vált.

Morocco. – <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Idrisid dynasty. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/282093/Idrisid-dynasty> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

The Idrisids (789–974) – http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=867&lang=en (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Abun-Nasr, J.M. /ed./ (1987): A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 50–53.

Park, T. K. – Boum, A. (2006): Historical Dictionary of Morocco. Scarecrow Press, Lanham pp. 177–178.

egységes urbánus teret. Fès a Marinida-korszakban²⁶⁵ élte politikai fénykorát, de kulturális befolyását évszázadokon át megőrizte. A XVII. század első felében a város a marokkói birtokba került, majd ezt követően gazdasági-kereskedelmi központtá vált. A Fezi Szerződés²⁶⁶ értelmében a város Franciaország marokkói protektorátusának egyik adminisztratív központja lett 1925-ig, szellemi, kulturális-vallási jelentőségét azonban ezt követően is megőrizte.²⁶⁷

A gazdaság részben a hagyományos ágazatokra épül, amelyek közül jelentős a textil-, bőr- és kézműipar, az olajfeldolgozás és szappangyártás, illetve a környékbeli kultúrnövények – gabonafélék, bab, olajbogyó és a szőlő –, és az állati eredetű (juh, kecske, szarvasmarha) termékek feldolgozása. Az utóbbi időszakban mind jelentősebbé válik az idegenforgalom, valamint a fegyvergyártás. A település közlekedés-földrajzi jelentőségét növeli a repülőtér (Saïss Airport), a jelentősebb városokkal kapcsos-

---

265 A berber eredetű dinasztia (1258-1465), amely 1248-ban hódította meg Fès városát, az Almohádok bukását követően vált meghatározó politikai hatalommá Marokkóban. A Granadai Emirátus támogatása, illetve az Almohád Birodalom helyreállítására tett erőfeszítések a XV. század végére felőrölték a birodalom termégtartó erőit.

Ross, E. (2013): Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

McKenna, A. (2010) /ed./: The History of Northern Africa. Britannica Educational Publishing, New York pp. 51–54

266 A Fezi Szerződés aláírására 1912. március 30-án került sor, amely véglegesen lezárta a II. marokkói válságot. A dokumentum értelmében az államterület déli része francia protektorátussá vált, míg az északi részek spanyol fennhatóság alá kerültek. November 27-i spanyol-francia egyeztetés értelmében Tanger nemzetközi felügyelet alá vonták.

The United Nations Failure in Southern Morocco. – <http://www.globalsecurity.org/military/library/report/1997/Said.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Krajcsovicski, M. (2013): Marokkó útja a függetlenségtől a francia protektorátusig (1840–1912). pp. 34–43. – http://www.belvedere-meridionale.hu/lapszamok/2013-1/03_krajcsovicski_2013_1.pdf (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Reid, R. J. (2012): A History of Modern Africa. 1800 to the Present. 2nd edition Wiley-Blackwell, Chichester, Malden Oxford p. 88., 163.

267 A University of al-Karaouini (al-Qarawiyyin) a világ legrégebbi folyamatosan működő egyeteme, amely a 859-ben alapított mecsethez tartozó iskolából (medresze) nőtt ki. A muszlim világ egyik szellemi központjának számító intézményt 1963 óta az állam tartja fenn.

Ross, E. (2013): Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Fès. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/205391/Fes> (Letöltés ideje: 2014-05-28) – <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/3000/oldest-university> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Medina of Fez. – <http://whc.unesco.org/en/list/170> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Abun-Nasr, J. M. /ed./ (1987): A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 63–64., 72.

latot biztosító – a nemzeti vasúttársaság (ONCF)²⁶⁸ által üzemeltetett – hálózat, valamint az autópálya-rendszer kelet-nyugati tengelye (Rabat- Fès-Oujda).²⁶⁹

Marrakech

A 839 296 fős népességgel – 2014-es adatok szerint – rendelkező urbánus központ az államter közép-ső-délnyugati régiójában helyezkedik el a Magas-Atlasz vonulatától északra. A város Casablanca-tól 221 km-re délre, a fővárostól 287 km-re délnyugatra, Agadirtól 235 km-re északkeletre található.²⁷⁰

A XI. század közepén Yusuf ibn Tāshufīn²⁷¹ által alapított település a későbbi történelmi időszakokban is – az Almohádok, Száditák (1521–1629) uralma idején – meghatározó politikai központként működött. A későbbi történelmi periódusban a város jelentős zarándokhellyé fejlődött, amely a hét marrakech-i szent tradíciójára épült. A XX. század elején az európai imperiális terjeszkedés következményeként, a Sidi Bou Othman-i csatát²⁷² követően 1912 szeptemberében Marrakech francia fennhatóság alá került egészen 1956-ig. A francia uralom időszakában a település gyorsan növekedett és kedvelt turisztikai célponttá vált, amely elősegítette a közlekedési infrastruktúra fejlődését.²⁷³

268 Office National des Chemins de Fer du Maroc (Moroccan National Railways Office), amelyet 1963. január 1-én hoztak létre.

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs p. 342.

269 Fez. – <http://looklex.com/e.o/fez.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

City of Fes, Morocco: Cultural Center of Morocco. – <http://www.marcopolis.net/city-of-fes-morocco-cultural-center-of-morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Saiss. World Aero Data. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO63588&sch=GMFF> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Fez-Airport. – <http://www.gcmap.com/airport/FEZ> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 251–255.

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 341–348.

270 Morocco - Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

<http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

271 Almoravida uralkodó 1061–1106 között.

Yūsuf ibn Tāshufīn. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/655108/Yusuf-ibn-Tashufin> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

Pelumi, A. (é.n.): Almoravid dynasty. – http://www.academia.edu/10085149/Almoravid_dynasty (Letöltés ideje: 2016-06-29)

272 A Charles Mangin ezredes által vezetett francia erők 1912. szeptember 6-án győzelmet arattak a marokkói csapatok felett és ezt követően bevonultak a városba és anektálták a politikai tér délkéleti részét.

Marrakech. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/366128/Marrakech> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

Burke, E. III (1977): Prelude to Protectorate in Morocco: Pre-Colonial Protest and Resistance in Morocco 1860–1912. University of Chicago Press Chicago London pp. 206–207.

273 Ross, E. (2013): Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

A legdélebbi nagyváros erőteljes berber kultúrája és a közeli Magas-Atlasz turisztikai központtá tette a települést, amelynek eredményeként Marrakech gazdaságát a viszonylag fejlett infrastruktúra és kereskedelem jellemzi. A lokális gazdaság szerkezetét az élelmiszer- (gyümölcs- és zöldségfeldolgozás), malom-, textil- (gyapjú és szőnyeg) és bőripar gazdagítja, amely részben az Almoravida-korszakban épült öntözőrendszerre épül. Az építőanyag-gyártás mellett a kitermelő ágazat – ólom-, cink-, rézérc, valamint molibdén és grafit – nagy jelentőséggel bír. A gazdaságföldrajzi centrum fejlődését a kiépült közlekedési hálózat biztosítja, amelynek fontos eleme a nemzetközi repülőtér – a Menara Airport (RAK) –, a vasút- és autópálya-hálózat, amely a jelentősebb településekkel kapcsolja össze a várost.²⁷⁴

A közigazgatásban és az egészségügyben is jelentős térszervező funkciókat ellátó városban számos oktatási intézmény működik, többek között a Cadi Ayyad University (University of Marrakech), az 1987-ben alapított Sup de Co Marrakech (École Supérieure de Commerce de Marrakech), valamint a XIV. században alapított iszlám teológiai főiskola, a Ben Youssef medresze.²⁷⁵

Meknès

Az 545 705 lakossal (2014) rendelkező urbánus település a politikai territórium északi részének középső vidékén helyezkedik el, nevét a berber miknasa/maknassa törzs-ről kapta. A regionális közigazgatási központ a fővárostól 119 km-re keletre, Agadirtól 543 km-re északkeletre, Tangertől 261 km-re délre, Oujda-tól 346 km-re délnyugatra, és az Atlanti-óceántól 110 km-re helyezkedik el.²⁷⁶

Marrakech. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/366128/Marrakech> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

274 Marrakech. – <http://looklex.com/e.o/marrakech.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

Marrakech. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/366128/Marrakech> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

Mining in Morocco. – <http://www.mbindi.com/indy/ming/af/mo/p0005.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

Marrakesh – Tensift – Al Haouz. – <http://www.moroccobusinessnews.com/Morocco/Marrakech.asp> (Letöltés ideje: 2014-05-30)

Menara. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO78388&sch=GMMX> (Letöltés ideje: 2014-05-31)

RAK-Airport. – <http://www.gemap.com/airport/RAK> (Letöltés ideje: 2014-05-31)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 253., 256.

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 342–344., 347.

Jeffreys, A. – Grimsditch, P. (2007): The Report: Emerging Morocco 2007. Oxford Business Group, London p. 104.

275 Université Cadi Ayyad Université Cadi Ayyad. – <http://www.4icu.org/reviews/3383.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-31)

Ross, E. (2013): Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

276 Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-05-31)

Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-05-31) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-05-31)

A zanata törzs nyugati ágához tartozó berberek (aka Imeknasan) a X. században katonai táborot hoztak létre itt azért, hogy ellenőrzésük alatt tartsák a térséget. Az őket követő Almoravidák, majd az Almohádok is felismerték a hely stratégiai értékét, amely Moulay Ismail (Mawlāy Ismā'īl) szultán uralkodása időszakában (1672–1727) az állam fővárosaként funkcionált. A bizonytalan utódlási rendszer okozta belháborúk, majd az 1755-ös földrengés miatt a város pozíciója meggyengült és az 1757-ben trónra került Sidi Mohamed Ibn Abdallah (1757–1790) Marrakech-be helyezte át székhelyét. 1911-ben a francia csapatok elfoglalták a települést, amely a gyarmati rendszerben fontos központi térszervező szerepet töltött be a kereskedelmi, mezőgazdasági és katonai struktúrában.²⁷⁷

A helyi gazdaság részben a mezőgazdaság által előállított alapanyagok – zöldség, gyümölcs (szőlő, citrusfélék), pálmaolaj, állati eredetű termékek – feldolgozására épülő élelmiszeriparra, a textiliparra, illetve a fém-, gép- és cementgyártásra épül. Emellett fontos szerepet játszik a gazdasági életben a fluorit bányászata, amelyre a vegyipar épült. A gazdasági-társadalmi aktivitás marokkói rendszerének mintázata azt mutatja, hogy a város a legdinamikusabban fejlődő központok közé tartozik.²⁷⁸

Nador

A 129 260 fős – 2014-es adatok szerint – település a marokkói politikai tér északkeleti részén, a Földközi-tenger partján fekszik. A város Melilla spanyol területi exklávéjától mintegy 15 km-re délre, a fővárostól 380 km-re északkeletre, Tangertől 270 km-re kelet-délkeletre, Oujda-tól 108 km-re északnyugatra található.²⁷⁹

Több kutató úgy véli, hogy a település környéke volt az egyik berber civilizációs központ, amely a későbbi történelmi korszakokban pun, a római, majd a VII. században arab uralom alá került. Geostratégiai helyzetét felismerve Marokkó uralkodói megerősítették. Az idrízida II. Idriss (Idris al-Azhar ibn Idris /803–828/) a Cordóbai Kalifátussal, az almoravida Yūsuf ibn Tāshufīn (1061–1106) a kasztíliai hatalommal vívott háborúiban használta ki a település geográfiai adottságait. A város az imperia-

---

277 Meknès. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/373555/Meknes> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Ross, E. (2013): Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Ilahiane, H. (2006): Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen). Scarecrow Press, Inc., Lanham p. 145.

Bosworth, C.E. /ed./ (2007): Historic Cities of the Islamic World. Brill Publishers, Leiden pp. 395–396.

278 Meknès. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/373555/Meknes> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Meknes. – <http://looklex.com/e.o/meknes.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-01)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp 251–255.

279 Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-05-31) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-06-06)

Nador. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/401475/Nador> (Letöltés ideje: 2014-06-06)

lista európai hatalmak XIX–XX. századi afrikai expanziójának következményeként 1921-ben spanyol fennhatóság alá került.²⁸⁰

A lokális gazdaság hagyományos ágazatait a halászat és a mezőgazdaság jelenti, de a dinamikus fejlődés alapja lényegében a kohászatra (a közeli vasérc és antracit), a gépgyártásra, a textil- és vegyiparra, illetve az idegenforgalomra és a hajózásra – itt működik az egyik legjelentősebb foszfátkikötő – épül. A gazdaság dinamikus növekedését segíti a kialakított közlekedési infrastruktúra – a nemzetközi repülőtér (Aroui Airport), a köz- és vasúthálózat – valamint a pénzügyi (Nador az állam második legjelentősebb pénzügyi központja) és szolgáltatási infrastruktúra.²⁸¹

Oujda

A legújabb adatok szerint 405 253 lakosú település az államtér északkeleti részén az algériai határ közelében, a Földközi-tenger partvidékétől mintegy 55 km-re délre található. A város Rabattól 459 km-re keleti, Agadirtól 863 km-re északkeleti, Nadortól 108 km-re délkeleti irányban fekszik.²⁸²

A térségben élő berberek meglehetősen szoros kapcsolatot alakítottak ki a pun, majd Karthágó i.e. 146-os bukását követően a római hatalommal, akik az i.sz. III. századtól egyre inkább a közvetett kormányzás módszereit alkalmazták a mai Marokkó területén szervezett közigazgatási rendszerben. A régiót érintő arab expanzió a VII. század végén indult meg és 705-ben zárult. 994-ben Oujda megalapítására került sor, amikor a berber zanata törzs vezetője felismerte a földrajzi hely stratégiai jelentőségét. Mindezt igazolta, hogy a későbbi történelmi periódusokban a település folyamatos hatalmi rivalizálás fókuszába került és az egymást követő dinasztiák jelentősen megerősítették, többek között 1297-ben. A XVI–XVII. század során a marokkói és az algériai oszmán–török erők igyekeztek megszerezni a települést és környékét, amely végül 1727-ben török fennható-

---

280 The City of Nador, Morocco. – <http://www.marokko-info.nl/english/nador/> (Letöltés ideje: 2014-06-06)
Yūsuf ibn Tāshufīn. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/655108/Yusuf-ibn-Tashufin> (Letöltés ideje: 2014-06-07)

Brett, M. North Africa. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/418538/North-Africa/46487/The-Idrisids-of-Fez?anchor=ref487580> (Letöltés ideje: 2014-06-07)

The Evening Independent - Oct 18, 1921 – <http://news.google.com/newspapers?nid=950&dat=19211018&id=AIMLAAAIAIBAJ&sjid=vMDAAAIAIBAJ&pg=4316,1332018> (Letöltés ideje: 2014-06-07)

281 Nador. – <http://looklex.com/e.o/nador.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-07)

The City of Nador, Morocco. – <http://www.marokko-info.nl/english/nador/> (Letöltés ideje: 2014-06-07)
EBRD (2015): Project Nador West Med (Morocco). – <http://www.ebrd.com/documents/environment/47006-nts-english.pdf> (Letöltés ideje: 2016-06-29)

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs p. 343., 345.

282 Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-06-01)

Population of Cities in Morocco – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-01)

Oujda. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/435361/Oujda> (Letöltés ideje: 2014-06-03) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

ság alá került. A XIX. század első felében a franciák váltak meghatározó hatalmi tényezővé és Oujda-ban – 1844-ben, 1859-ben is elfoglalták a települést –, ahol jelentős katonai bázist alakítottak ki, létrehozva a modern települési infrastruktúra rendszerét.²⁸³

Az urbánus település (és térsége) határvárosként, természeti erőforrásai – szén, cink-, mangán- és ólomérc bányászata – miatt gazdasági értelemben is stratégiai jelentőséggel bír. Meghatározó ágazatok a szolgáltatások (elsősorban a kereskedelem), a cementgyártás, illetve a tradicionális malom- és élelmiszeripar, amelyek a technopolisz-program és az infrastruktúra – vasút- és közút-fejlesztés, nemzetközi repülőtér (Angads Airport) – fejlesztésével jelentős impulzusokat kaptak.²⁸⁴

Rabat (Ribāt)

Az 1 655 753 lakossal rendelkező agglomerációs szerkezetű település a marokkói politikai territórium központja, amely a fiumara típusú Oued-Bouregreg torkolatánál az Atlanti-óceán partján helyezkedik el, kikötőjében jelentős hajózási problémát okoz az eliszaposodás. A főváros Tangertől 218 km-re dél-déleletre, Oujda városától 459 km-re nyugatra, Agadirtól 477 km-re északkeletre található.²⁸⁵

A város történeti fejlődése szorosan kapcsolódik ikervárosához, Salé-hoz, amelyet a föníciai és karthágói hajósok Sala néven említettek. A berberek lakta település i.sz. 40 körül római fennhatóság alá került egészen a IV. századig, amikor Róma feladta a területet. A VII. század végén bekövetkező iszlám hódítás során az arabok a folyó déli oldalán erődöt (*ribât*) emeltek a Dar al-Islam veszélyeztetett határán, a folyó torkolatában a vikingek ellen. A település fontos szerepet kapott az Almohádok tengeri hegemonia-

---

283 City of Oujda, Morocco – A Friendly City. – <http://www.marokko-info.nl/english/oujda/> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Phoenicians, Carthaginians and the Romans in Morocco. – <http://fr.riadreviews.com/resources/moroccan-history/phoenicians-carthaginians-and-the-romans.html> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Oujda-History. – <http://oujdass.blogspot.hu/2013/07/history.html> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Morocco. – <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Morocco // The Mediterranean coast and the Rif-Oujda. – <http://www.roughguides.com/destinations/africa/morocco/mediterranean-coast-rif/oujda/> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Morocco. Country Study Guide. Volume 1. Strategic Information and Developments. International Business Publications, Washington D.C. 2006 p. 235.

284 Oujda – <http://looklex.com/e.o/oujda.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Angads. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO55947&sch=GMFO> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

OUD – Airport. – <http://www.gcmapp.com/airport/OUD> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 251.

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 341–344., 348.

285 Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-06-01) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-06-01)

Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-01)

törekvéseiben is, de Yaqub al-Mansur (Moulay Yacoub)²⁸⁶ halálát követően politikai jelentősége csökkent. A Marinida-dinasztia uralkodása idején kereskedelmi központként virágzott, de az 1260-as kasztíliai támadást követően a település hanyatlásnak indult. Az andalúziai menekülthullámok eleinte fellendülést hoztak – az 1290-es évek –, de ezt követően (1492, 1502, 1526, 1570, 1609–10, 1614) egyre szegényebb csoportok érkeztek. A XVII. században érkezettek körében szerveződtek meg azok a kalózközösségek, amelyek a Kanári-szigetek és a Brit-szigetek közötti térségben veszélyeztették a hajózási útvonalakat. A gazdaságon kívüli kényszerből származó haszon a XVII. században felvirágoztatta a várost. A XVIII. században az Alavi-dinasztia uralkodója²⁸⁷ – fokozatosan felszámolta a kalózkodást – felismerve a város magas stratégiai értékét, jelentős mértékben megerősítette a kikötőt, amely az 1851-es francia flotta támadásáig hatékonynak bizonyult. 1911-ben a francia csapatok bevonultak a városba és 1912-ben Rabat a francia gyarmati adminisztráció központja, valamint a dinasztia székhelye lett.²⁸⁸

A város gazdasága a textil- és építőiparra, illetve az élelmiszer-feldolgozásra épül, amelyet az utóbbi időben a fejlődő idegenforgalom egészít ki. A lokális gazdaság fejlődését segíti a belső közlekedési infrastruktúra, amely a fővárost a köz- és vasúthálózat országos rendszerébe kapcsolja, valamint a külkapcsolatokat biztosító nemzetközi repülőtér (Rabat-Salé).²⁸⁹

-
- 286 Abū Yūsuf Ya'qūb al-Manšūr (1160-1199) a harmadik Almohád uralkodó, aki felvirágoztatta a gazdaságot és a tudományt egyaránt, emellett jelentős katonai sikereket ért el a portugálok és a spanyolok ellen. Az 1195. július 18-án vívott alarcos-i ütközetben legyőzte VIII. Alfonz kasztíliai király seregét és felvette az al-Mansur (victor-győzedelmes). Marrakech-ben bekövetkezett halálát követően megkezdődött a birodalom hanyatlása.
Yaqub al-Mansur. – <http://pages.rediff.com/yaqub-al-mansur/371204> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Morocco. – <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)
- 287 Muhammad ibn' Abdullah (1710–1790) uralkodása idején (1757–1790) megerősítette a hadsereget és nagy hangsúlyt fektetett a tengeri infrastruktúra fejlesztésére. Nyitott a nyugati hatalmak felé, többek között 1786-ban szerződést írt alá az Egyesült Államokkal.
Beck, S. (é.n.): Algeria, Tunisia, and Morocco 1700–1950. – <http://www.san.beck.org/16-8-Algeria,Tunisia,Morocco.html#a6> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
- 288 Rabat. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/487861/Rabat> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Ross, E. (2013): Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/> (Letöltés ideje: 2014-05-28)
Brink, S. – Price, N. /eds./ (2008): The Viking World. Routledge, New York pp. 462–469.
O'Callaghan, J. F. (2011): The Gibraltar Crusade: Castile and the Battle for the Strait. University of Pennsylvania, Philadelphia pp. 25–29.
- 289 Rabat. – <http://looklex.com/e.o/rabat.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Sale: – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO18633&sch=GMME> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
RBA – Airport. – <http://www.gcmmap.com/airport/RBA> (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Navez-Bouchanine, F. (é.n.): The case of Rabat - Salé, Morocco. – http://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/Global_Report/pdfs/Rabat.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-01)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 255.
Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 341–344., 348.

Safi

A 288 163 fős urbánus település a marokkói államtér nyugati részén, az Atlanti-óceán partvidékén fekszik. A kikötőváros Rabattól 294 km-re délnyugatra, Oujda-tól 730 km-re délnyugatra, Marrakech-től 138 km-re északnyugatra, Agadirtól pedig 212 km-re északra helyezkedik el.²⁹⁰

Az egyik legrégebbi marokkói várost a római Plinius²⁹¹ szerint maga a karthágói Hanno²⁹² alapította az i.e. VI. század végén indított expedíció során. A punok által Asfi-nak nevezett település egyes vélemények szerint az ókori Thymiaterionnal (vagy Carcunticus).²⁹³ A későbbi történelmi időszakban a római, majd a nyugati gót hatalom is megjelent a térségben, de tényleges politikai dominanciájuk elsősorban a parti művelhető területekre korlátozódott, a belső térségek a többé-kevésbé független berberek uralma alatt maradt. Az Almohád Birodalom korában a település fontos kikötőként funkcionált, amely a XVI. század első felében portugál birtok volt (1508–1541), majd a Szá dita-dinasztia korában fejlődésének zenitjére jutott. A Sidi Mohamed Ibn Abdallah (III Muhammad) uralkodása alatt alapított Essaouira (Mogador) privilégiumai miatt Safi kereskedelmi jelentősége csökkent, majd a XX. század elején Franciaország okkupálta. A város a II. világháborús hadműveletek során fontos szerepet játszott.²⁹⁴

---

290 Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-01) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-06-01)

291 Gaius Plinius Secundus (23-79) római tudós, a *Historia naturalis* szerzője, amely a középkorig autentikus forrásnak számított a tudományos kérdésekben.

Pliny the Elder (Gaius Plinius Secundus), *Historia naturalis*, about A.D. 77. – <http://www.cmog.org/article/pliny-elder-gaius-plinius-secundus-historia-naturalis-about-ad-77> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Pliny the Elder. – <http://www.livius.org/articles/person/pliny-the-elder/> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

292 Karthágói pun felfedező az i.e. VI–V. században. – <http://www.livius.org/articles/person/hanno-1-the-navigator/> (Letöltés ideje: 2016-08-02)

293 Safi. – https://www.triposo.com/loc/Safi2C_Morocco (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Hanno the Navigator. – <http://www.livius.org/articles/person/hanno-1-the-navigator/> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

The Voyage of Hanno. – <http://www.metrum.org/mapping/hanno.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Roller, D.W. (2006): *Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic*. Routledge, Taylor & Francis New York-London pp. 26–38.

294 Safi. City in Morocco. – <http://www.mygola.com/safi-d1112386/library> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Morocco Geography and History. – <http://www.mapsofworld.com/morocco/geography-and-history/> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Beck, S. (én.): *Algeria, Tunisia, and Morocco 1700–1950*. – <http://www.san.beck.org/16-8-Algeria,Tunisia,Morocco.html#a6> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Chen, C.P. (én.): *Operation Torch (8 Nov 1942 – 16 Nov 1942)*. – http://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=100 (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Butel, P. (1999): *Atlantic*. Routledge, New York-London pp. 9–19.

Soames, Nickerson J. (1968): *A Short History of North Africa, from Pre-Roman Times to the Present: Libya, Tunisia, Algeria, Morocco*. Biblio & Tannen Booksellers & Publishers, New York p. 72.

A település gyakorlatilag Marrakech, valamint a természeti erőforrások – többek között foszfát, cink, mangán, réz – exportkikötőjeként működik. A kereskedelem, illetve Safi geográfiai helyzete megalapozza a város gazdaságát, amelyben meghatározó ágazatnak számít a halászat és a vegy- és textilipar, élelmiszer-feldolgozás, és a hagyományosnak számító kerámiaipar, amelyhez viszonylag jól működő közlekedési infrastruktúra – repülőtér, kiépített köz- és vasúthálózat – kapcsolódik.²⁹⁵

Tanger (Tangier)

A 2014-es adatok szerint 688 356 lakossal rendelkező urbánus település a marokkói politikai territórium északi részén, a Gibraltári-szoros nyugati bejáratánál fekszik. Geográfiai helyzete miatt a stratégiai jelentőséggel bíró város Rabattól 218 km-re észak-északkeletre, Meknès-től 211 km-re északra, Oujda-tól 376 km-re északnyugatra található.²⁹⁶

A berberek lakta területen, i.e. 1100 körül a föníciaiak kereskedelmi állomást alakítottak ki (Tingis), hogy megszerezzék az ezüst és ónérc piaci monopóliumát, amelyet a karthágói hatalom szerzett meg az i.e. IX. század után. Az i.e. I. században a rómaiak elfoglalták a települést, amelyet később Mauretania Tingitana provincia fővárosává tettek.²⁹⁷ A település a római korban fontos kereskedelmi központként működött. A Nyugat-római Birodalom bukását követően a várost az V. században a vandálok, a VI. században pedig bizánciak birtokolták, majd 707-ben arab fennhatóság alá került. 951-től a Córdobai Kalifátushoz tartozott, és csak az Almoravida Birodalom korszakában került ténylegesen marokkói (berber) uralom alá. Tanger 1471-ben

---

295 Safi. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/516146/Safi> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

Safi. – <http://looklex.com/e.o/safi.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-08)

The Port of Safi. – <http://www.morocco.com/ports/safi/> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Morocco building new port in Safi. – <http://portfinanceinternational.com/categories/energy-ports/item/829-morocco-building-new-port-in-safi> (Letöltés ideje: 2016-07-05)

296 Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-03) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

297 Mauritania Tingitana. – <http://www.bible-history.com/maps/romanempire/Mauritania-Tingitana.html> (Letöltés ideje: 2016-06-29)

Ring, T. N et al /eds./ (1996): International Dictionary of Historic Places: Middle East and Africa. Volume 4. Routledge Taylor & Francis, New York p. 665.

Bowmn, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. /eds./ (1996): The Cambridge Ancient History. 2nd edition, Volume X. The Augustian Empire 43 B. C.–A. D. 69. Cambridge University Press, Cambridge pp. 590–593.

a portugálok – a sikertelen 1437-es kísérletet követően – kezébe került, majd 1662 és 1684 között a brit koronához tartozott.²⁹⁸

A XIX. században a település Marokkó diplomáciai központjaként működött, amely egyre inkább az európai hatalmak geopolitikai érdeklődésének középpontjába került (a francia flotta 1844-es támadása, spanyol expanziós kísérlet 1860-ban). Brit nyomásra végül a város nemzetközi ellenőrzés alá került, amikor 1912-ben bekövetkezett a marokkói politikai tér feldarabolása. Az I. világháborút követően az európai hatalmak kétszer módosították a város feletti ellenőrzés szabályozását (1923-ban, 1928-ban), amely 1940-ig érvényben volt.²⁹⁹ A II. világháború után némi módosítással helyreállították a város nemzetközi státuszát,³⁰⁰ amely 1956-ig fennmaradt.³⁰¹

Tervek szerint a várost az uralkodó szándékainak megfelelően turisztikai és hajózási központtá kívánják fejleszteni, amely egyben a hagyományos mezőgazdasági tevékenység – zöldség- és gabonatermesztés és baromfitenyésztés – regionális gócpontja. A fejlesztési politika eredményeként Casablanca után Tanger a második legjelentősebb ipari központ, ahol a textil-, a vegyipar, a kohászat és a gépgyártás, a tengeri kereskedelem és az idegenforgalom a meghatározó ágazat. A város fejlődé-

---

298 A település az anyaországgal együtt 1580-ban a spanyol koronához került, és csak 1656-ban tért vissza portugál uralom alá. 1662-ben Bragança Katalin (1638–1705) hozományaként – az indiai Bombay is – angol birtok lett, amely erősítette a portugál-brit szövetséget. Az 1679-es marokkói támadás ugyan kudarcra végződött, de a blokád miatt az angol erők később kiűritették a várost.

Catherine Of Braganza. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/99703/Catherine-Of-Braganza> (Letöltés ideje: 2014-06-04)

Ring, T.N et al /eds./ (1996): *International Dictionary of Historic Places: Middle East and Africa. Volume 4* Routledge Taylor & Francis, New York pp. 665–666.

Wheeler, D.L. – Opello, Jr. W.C. (2010): *Historical Dictionary of Portugal*. 3rd edition. Scarecrow Press INC, Lanham-Toronto-Plymouth p. 78.

Treasure, G. (2003): *The Making of Modern Europe, 1648–1780*. Routledge, London p. 285.

299 <http://www.worldstatesmen.org/Tangier1923.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-04)

Stahn, C. (2008). *The Law and Practice of International Territorial Administration: Versailles to Iraq and Beyond*. Cambridge University Press, Cambridge pp. 57–58.

League of Nations Treaty Series (1924): *Spain - Convention regarding the Organisation of the Tangier Zone, with Protocol relating to Two Dahirs concerning the Administration of the Tangier Zone and the Organisation of International Jurisdiction at Tangier*, signed at Paris, December 18, 1923. – <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/187.html> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

League of Nations Treaty Series (1929): *Spain – Agreement revising the Convention of December 18, 1923, relating to the Organisation of the Statute of the Tangier Zone and Agreement, Special Provisions, Notes and Final Protocol relating thereto*. Signed at Paris, July 25, 1928. – <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1929/68.html> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

300 *Reestablishment of the International Regime in Tangier*.p. 613. – <http://archive.org/stream/departmentofstatx1345unit#page/613/mode/1up> (Letöltés ideje: 2014-06-04)

301 *Tangier*. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/582513/Tangier/259477/History> (Letöltés ideje: 2014-06-03)

Kutz, W. (2010): *State and Territorial Restructuring in the Globalizing City-Region of Tangier, Morocco*. Open Access Theses. Paper 39. University of Miami p. 20. – http://scholarlyrepository.miami.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1038&context=oa_theses (Letöltés ideje: 2014-06-03)

sét elősegíti a közlekedési infrastruktúra kiépítése – közút, vasút, Ibn Battouta Airport –, valamint az oktatás intézményrendszere (Institut Supérieur International de Tourisme-ISIT, Ecole Nationale de Commerce et de Gestion-ENCG-T), Ecole Nationale des Sciences appliquées-ENSA-T).³⁰²

Tarfaya (Ṭarfāya)

A marokkói politikai territórium délnyugati részén, az Atlanti-óceán partján fekvő kikötőváros népessége a 2014-es adatok szerint 5615 fő. A település Rabattól 891 km-re, Nadortól 1243 km-re délnyugatra, a vitatott nyugat-szaharai területek határától mindössze 32,18 km-re északra található.³⁰³

A települést 1882-ben a britek foglalták el, akik I. Hassan (1873-1894)³⁰⁴ királlyal történt tárgyalások során visszaadták azt a területet, ahol az uralkodó 1882-1886 közötti látogatásai során megerősítette hatalmát az ott élő, illetve a nyugat-szaharai törzsek felett. Az államtér geostratégiai helyzete – Afrika kapuja, csomópont az atlanti és a mediterrán térség között – miatt gyarmati ambíciók fókuszába került a XIX. század második felében. 1884-ben a spanyol haderő megszállta az államtér egyes déli részeit (Villa Cisneros-Dakhla), majd a marokkói politikai territórium felosztása értelmében

-
- 302 Ibn Battouta. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO97306&sch=GMTT> (Letöltés ideje: 2014-06-06)
TNG – Airport. – <http://www.gcmap.com/airport/TNG> (Letöltés ideje: 2014-06-06)
Tangier. – <http://looklex.com/e.o/tangier.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-04)
City of Tanger – A Celebrity Hotspot. – <http://www.marokko-info.nl/english/tangier/> (Letöltés ideje: 2014-06-04)
Institut Supérieur International du Tourisme de Tanger. – <http://www.isitt.ma/> (Letöltés ideje: 2014-06-06)
Ecole Nationale de Commerce et de Gestion Tanger. – <http://www.encgt.ma/> (Letöltés ideje: 2014-06-06)
Ecole Nationale des Sciences Appliquées de Tanger. – <http://www.ensat.ac.ma/Portail/> (Letöltés ideje: 2014-06-06)
Probáld F. (2002): Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 251., 255.
Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 342–345., 347., 349.
- 303 Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (2014-05-25)
Tarfaya. – <http://mapcarta.com/Tarfaya> (Letöltés ideje: 2014-06-09) – <http://dateandtime.info/distance.php> (Letöltés ideje: 2014-06-09)
- 304 Hassan I. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/256660/Hassan-I> (Letöltés ideje: 2014-06-09)
Morocco. – <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Tarfaya is Madrid uralma alá került, és csak az 1958-as megállapodás során került vissza Marokkóhoz.³⁰⁵

A település sokkal inkább stratégiai, mint gazdasági értelemben jelentős, habár a tradicionális halászat egyik lokális központja, amelynek tengerpartja és egyéb lát-nivalói – a tengerbe épített Dar Mar, az Aeropostale emlékműve (itt dolgozott Antoine de Saint-Exupéry) – jelentős idegenforgalmi potenciált hordoz. A településen tervezik működtetni az afrikai kontinens legnagyobb szélerőművét, amely jelentős gazdasági és környezetvédelmi előnyöket biztosíthat. Ezzel párhuzamosan nagy jelentőségű a marokkói gazdaság energiaigényének biztosításában a Tarfaya térségében a közelmúltban felfedezett olajpala készlet is. A település gazdasági potenciáljának kiaknázásához szükséges a megfelelő közlekedési infrastruktúra kiépítése is.³⁰⁶

Tata

A 2004-es népszámlálási adatok szerint 15 192 fő népességgel rendelkező település az államtér dél-délnyugati részén, az algériai határ közelében fekszik. A Szahara északnyugati térségében, az Antiatlasz előterében elhelyezkedő település jellemzően oázisváros, amely Rabattól 487 km-re délre, Agadirtól 172,8 km-re kelet-délkeletre, Tarfaya-tól 523 km-re északkeletre található.³⁰⁷

A településen és környékén eredetileg a berberék alakítottak ki erődített rurális jellegű demográfiai központokat, akik elsősorban a hagyományos kézműiparral, tex-

---

305 Mundy, J. (é.n.): Western Sahara: The 'question' of sovereignty. Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter pp. 157–158. – <http://www.unisa.ac.za/contents/faculties/law/docs/07mundy.pdf> (Letöltés ideje: 2016-06-30)

Mundy, J. (2013): The Question of Sovereignty in the Western Sahara Conflict. – <http://www.sadremb-au.net/the-question-of-sovereignty-in-the-western-sahara-conflict/> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Moroccan Sahara. – <http://www.moroccanembassyLondon.org.uk/en/Historical%20Overview.html> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Munene, M. (é.n.): History of Western Sahara and Spanish colonisation. United States International University, Nairobi – <http://www.unisa.ac.za/contents/faculties/law/docs/04munene.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

The Spanish Empire. – <http://www.thelatinlibrary.com/imperialism/notes/spanishempire.html> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Tarfaya. – <http://worldheritage.org/articles/Tarfaya> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

306 <http://africaresearchonline.wordpress.com/2014/05/06/morocco-tarfaya-wind-farm-starts-generating-electricity/> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Airport codes Tarfaya in Tarfaya, Morocco (MA). – <http://airportsbase.org/Morocco/all/Tarfaya/Tarfaya> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Dyni, J. R., (2006): Geology and resources of some world oil-shale deposits: U.S. Geological Survey Scientific

Investigations Report 2005–5294, p. 21. – http://pubs.usgs.gov/sir/2005/5294/pdf/sir5294_508.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-09)

307 List of cities and towns in Morocco by population. – <http://www.maps7.com/news/265.html> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Distance Between Cities Places On Map. – <http://www.distancefromto.net/> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

tilgyártással, valamint állattartással és rabszolga-kereskedelemmel foglalkoztak. Mellettük a szaharai oázisokban alapvetően mezőgazdaságból – többek között citrusfélék, olajbogyó, olajpálma, mandula termesztése – élő, harāṭīn (harratin) etnikum csoportjai élnek. A térségben feltárt régészeti örökség azt igazolja, hogy a területen már az őskorban is fejlett civilizációs készségekkel rendelkező csoportok éltek. Aḥmad al-Manšūr³⁰⁸ innét indította 1591-ben támadását Nyugat-Szudán (Száhel-övezet) domináns hatalma, a Szongai Birodalom ellen, hogy ellenőrzése alá vonja a transz-szaharai kereskedelmi központokat. A XX. század első felében a francia gyarmati expanzionizmus eredményeként a város és környéke betagozódott Párizs afrikai birodalmi rendszerébe.³⁰⁹

A település az idegenforgalmi és közlekedési infrastruktúra lokális központja, de komoly hátrány, hogy a szomszédos Algéria felé – feltehetően politikai okok miatt – nincs kiépítve a közlekedési hálózat, sem pedig határátkelő (az N12 autópálya jelenti a kapcsolatot az államtér más részeivel).³¹⁰

A marokkói hadszervezet rendszere³¹¹

A marokkói fegyveres erők képességei részben a katonai képzés magas színvonalának, másrészt pedig az amerikai és a francia hadsereggel fenntartott viszonyának eredményeként jónak értékelhetők. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a fegyveres erők a nyugat-szaharai konfliktus során jelentős tapasztalatokra tettek szert Polisario elleni műveletekben. A sivatagi körülmények között megvívott küzdelemben, a kombinált légi-szárazföldi hadviselésben való jártasság azonban biztosítja a szükséges képességeket az összhaderőnemi

---

308 Marokkói szultán, aki 1578-1603 között uralkodott. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/10093/Ahmad-al-Mansur> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Morocco. – <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

309 Tata. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/584071/Tata> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Haratin. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/254867/Haratin> (Letöltés ideje: 2014-06-09) – <http://photo.darinfiene.com/en/history-and-culture-2.html> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Michel, J. (1995): The Invasion of Morocco in 1591 and the Saadian Dynasty. University of Pennsylvania – African Studies Center – http://www.africa.upenn.edu/Articles_Gen/moroco_1591.html (Letöltés ideje: 2014-06-09)

El Hamel, Ch. (2013): Black Morocco: A History of Slavery, Race, and Islam. Cambridge University Press, Cambridge, New York p. 112., 268.

310 [http://www.viamichelin.com/web/Traffic/Traffic_info-Tata-84000-Tata-Morocco?strLocid=31NT](http://www.viamichelin.com/web/Traffic/Traffic_info-Tata-84000-Tata-Morocco?strLocid=31NTEwcDE3MTBjTWprDU56UXpPRE09Y0xUY3VPVfkwTnprPQ=)

EwcDE3MTBjTWprDU56UXpPRE09Y0xUY3VPVfkwTnprPQ= (Letöltés ideje: 2016-06-30)
Picturesque Tata is the Ideal Escape. – <http://www.morocco.com/blog/picturesque-tata-is-the-ideal-escape> (Letöltés ideje: 2016-06-30)

311 A fejezet alapvetően a The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London pp. 394–396. adataira támaszkodik.

interoperábilis műveletekhez.³¹² Noha az állam számos nemzetközi békefenntartó misszióba delegált katonákat, ez azonban mégsem készítette fel őket a klasszikus, államok közötti – vesztfáliai típusú (Clusewitz-i) – hadviselésre. A szárazföldi haderők viszonylag nagy mobilitással rendelkeznek, a légierő haditechnikai felszerelése modernizációra szorul, míg a flotta a legkevésbé preferált haderőnem, amely a part menti járőrözésre alkalmas. A 2000-es évek elejétől szorosabbá váló kapcsolat az Egyesült Államokkal előnyös, de alapvetően nem az állami szintű biztonsági kihívásokra készíti fel a marokkói fegyveres erőket. A marokkói fegyveres erők aktív állományába 195 800 fő tartozik a következő megoszlásban: szárazföldi csapatok – 175 000, flotta – 7800, légierő – 13 000. Emellett működnek az 50 000 főt kitevő paramilitáris erők. A hadsereg tartalékosainak száma 150 000 fő. A sorkötelesek számára az előírt szolgálati idő 18 hónap, a hadkötelezettség 50 éves korig terjed. Marokkó népessége 33 287 599 fő,³¹³ az aktív haderő a teljes népesség mindössze 0,00588%-a, ezért demográfiai értelemben fenntartható struktúrát jelent.³¹⁴

Marokkó legfontosabb védelemgazdasági adatai³¹⁵

		2011	2012	2013
GDP	D (dirham)	803,16 milliárd	847,72 milliárd	
	USD	99,28 milliárd	97,17 milliárd	104,80 milliárd
GDP/fő	USD	3.073	3.007	3.176,98
Növekedés	%	4,85	2,87	5,10
Infláció	%	0,91	2,20	2,50
Védelmi költségvetés	D	27 milliárd	29,4 milliárd	
	USD	3,34 milliárd	3,37 milliárd	
Külföldi katonai segély (US)	USD	8,98 millió	8,00 millió	≥8 millió

Forrás: The Military Balance 2013. Routledge, London p. 394.

A szárazföldi haderő szervezete

Az összlétszám 175 000 fő, amelyből 100 000 fő sorállományú katona. A szárazföldi erőket két parancsnokság – Északi és Déli zóna – alárendeltségébe szervezték.

312 Az ezzel összefüggő biztonságpolitikai kihívás részletes elemzése a Nyugat-Szaharával foglalkozó részben került részletes kifejtésre.

313 Az adatok leolvasása 2013. december 4-én 11.05-kor történt.

Morocco Population clock. – <http://countrymeters.info/en/Morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-10).

314 Royal Moroccan Army. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/army.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

The Military Balance 2013. Routledge, London p. 394.

315 A 2013-as év adatsora alapvetően a CIA adatbázisán alapul. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-10)

A marokkói haderő modernizációja a XXI. század elején kezdődött meg, amelynek fókuszában részben korszerű haditechnikai eszközök beszerzése,³¹⁶ másrészt pedig a haderő képességeinek és interoperabilitásának fejlesztése állt. A fegyveres erők szervezete, illetve diszlokációja tükrözi az állam geopolitikai prioritásait, biztonságpolitikai dilemmáit. A katonai struktúra términtáiban kifejeződnek, hogy Marokkó alapvetően kettős stratégiai kihívással számol, ezért hozták létre az Északi és a Déli Parancsnokságot. Az északi zóna tulajdonképpen a regionális rivalizálást szimbolizálja Algériával, illetve Spanyolországgal, a déliben pedig Rabat nyugat-szaharai hatalmi aspirációi fejeződnek ki.³¹⁷

Harcoló alakulatok:

Páncélos erők:

- tizenkét harckocsi-zászlóalj

Gépesített erők:

- három gépesített gyalogos dandár
- nyolc könnyű gépesített/motorizált gyalogos ezred (szervezetileg 2-3 zászlóalj)

Könnyű fegyverzetű erők:

- egy könnyű biztosító dandár
- három motorizált gyalogos zászlóalj
- harmincöt könnyű gyalogos zászlóalj
- négy különleges egység

Légi szállítású erők:

- két ejtőernyős dandár
- két légi deszant zászlóalj

Hegyi egységek:

- egy hegyi gyalogos zászlóalj

Harctámogató alakulatok

Tüzérségi erők:

- tizenegy tüzérszászlóalj
- hét műszaki zászlóalj
- egy légvédelmi zászlóalj

---

316 A program része többek között 200 M1A1SA harckocsi beszerzése is.

Royal Moroccan Armed Forces-Equipment. – <http://farmorocco.wordpress.com/royal-moroccan-army/equipment/> (Letöltés ideje: 2014-06-10)

317 Egyes források szerint a Legfelső Parancsnokság Rabatban, az északi zóna központja Meknès-ben, a délié pedig El-Aaiun-ban működik. Más szerzők szerint azonban az Északi Parancsnokság székhelye Rabatban, a Déli Parancsnokság Agadirban van.

Modern Royal Moroccan Army. – <http://farmorocco.wordpress.com/royal-moroccan-army/modern-royal-moroccan-army/> (Letöltés ideje: 2014-06-10)

Cordesman, A.H. – Nerguizian, A. (2009): The North African Military Balance: Force Developments in the Magreb. Center for Strategic and International Studies Washington D.C. pp. 24–25.

Királyi gárda: állományába 1500 fő tartozik

- egy őrzászlóalj
- egy lovasszásad³¹⁸

A marokkói szárazföldi erők felszerelése

Harcocsi:

- 40 T-72
- 220 M-60A1
- 120 M-60 A3
- ε200 M-48A5 (tartalékban)

Könnyű harcocsi:

- 5AMX-13
- 111 SK-105 Kuerassier

Felderítő jármű:

- 38 AML-60-7
- 190 AML-90
- 80 AMX-10RC
- 40 EBR-75
- 16 Eland
- 20 M1114 HMMWV (nagy mobilitású többcélú kerekes jármű)

Páncélozott gyalogsági harcjármű:

- 10 AMX-10P
- 30 MK III-20 Ratel-20
- 30 MK III.90 Ratel-90

Páncélozott szállító harcjármű:

- 400 M113A1/A2
- 86 M577A2
- 45 VAB VCI
- 320 VAB VTT

Tüzérségi eszközök

Önjáró löveg:

- 5 Mk 61 105 mm
- 84 M109A1/A1B 155 mm
- 43 M109A2 155 mm
- 90 (AMX) Mk F3 155 mm
- 60 M110 203 mm

Vontatott lövegek:

- 30 LI 18 könnyű löveg 105 mm
- 20 M101
- 18 M-46 130 mm

---

318 The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London p. 394. (a szerző fordítása)

- 30 FH–70 155 mm
- 20 M114 155 mm

Rakétavető:

- 35 BM–21

Aknavető:

- 32-36 M106A2 106 mm önjáró
- 20 (VAB APC) 120 mm önjáró
- 1.100 Expal model LN 81 mm vontatott
- 550 Brandt 120 mm vontatott

Páncéltörő eszközök:

- 80 M–901 önjáró
- 40 9K11 Maljutka (AT–3 Sagger) hordozható
- 440 M47 Dragon hordozható
- 80 Milan hordozható
- 150 TOW hordozható

Hátrasiklás nélküli rakétaindító állvány:

- 350 M40A1 106 mm

Rakétavető:

- 200 M20 89 mm

Légvédelmi löveg:

- 8 SU–100 100 mm önjáró
- 28 M–56 90 mm vontatott

Pilóta nélküli légi járművek:

- R4E–50 Skyeye (nehéz)

Légvédelmi föld-levegő rakéta:

- 12 2K22M Tunguska–M (SA–19 Grison) SPA AGM önjáró
- 37 M48 Chaparall önjáró
- 70 9K32 Strela–2 (SA–7 Grail) hordozható

Légvédelmi gépágyú:

- 60 M–163 Vulcan önjáró
- 150–180 ZPU–2 14,5 mm vontatott
- 20 ZPU–4 14,5 mm vontatott
- 40 M167 Vulcan 20 mm vontatott
- 75–90 ZU–23–2 23 mm vontatott
- 17 KS–19 100 mm vontatott

Radarirányítású tűzvezető rendszer:

Radar

- LAND RASIT (jármű, tüzérség)

Páncélozott felderítő jármű:

- 10 Greif

- 18 M88A1
- M578
- 20 VAB–ECH³¹⁹

A tengeri haderő szervezete

A haditengerészet állományába 7800 fő tartozik, beleértve az 1500 emberből álló tengerészgyalogságot. A marokkói flotta mennyiségi és minőségi mutatóiban nem vethető össze sem a Mediterráneum, sem pedig az atlanti térség maritim hatalmainak tengeri haderejével. A flotta diszlokációja az államtér geográfiai jellemzőihez igazodik, és a tengerészeti erők eredetileg öt bázisra – Agadir, Al Hoceïma, Casablanca, Dakhla és Tanger – települt. A flotta főparancsnoksága Casablanca-ban található, Agadir, illetve Dakhla az atlanti, Al Hoceïma a mediterrán térség haditengerészeti centruma. 2008-ban Ksar Seghir-nél megkezdődött egy északi – Tanger és Ceuta között – flottabázis kiépítése, amelynek célja tengeri műveletek biztosítása Gibraltár térségében, a Tangerben működő konténerterminál biztonságának növelése, valamint Marokkó maritim képességeinek erősítése a NATO mediterrán térségi műveleteiben.³²⁰

A hidegháborús korszakban a szerény költségvetéssel működő haditengerészet lassú technikai modernizációja csak 1988 után kezdődött meg, elsősorban az erősödő amerikai-marokkói haditengerészeti partnerségének köszönhetően.³²¹

A marokkói tengeri erők fegyverzete

Felszíni egységek:

Fregatt (hajó elleni rakétával, hangárral és föld-levegő rakétával)

- 3 SIGMA-osztályú egység: egységenként 4 db rakétaindító állvány MM–40 Exocet Block II., 2 db hatos rakétaindító állvány MICA föld-levegő rakéta, 2 db hármás 324 mm-es tengeralattjáró elleni torpedó vetőcső Mu-90 könnyű torpedó, 1 db 76 mm-es ágyú (kapacitás 1 AS565SA Panther)

Fregatt (hajó elleni rakétával, hangárral)

- 2 Mohammed V-osztályú egység (FRA Floreal): egységenként 2 db rakétaindító állvány MM–38 Exocet, 1 db 76 mm-es ágyú, felszerelhető Simbad föld-levegő rakétával, ha a 20 mm-es ágyú kerül visszahelyezésre (kapacitás 1AS565SA Panther)

319 The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London pp. 394-395 (a szerző fordítása)

320 Royal Moroccan Navy. – <http://farmorocco.wordpress.com/royal-moroccan-navy/> (Letöltés ideje: 2014-06-11)

Cordesman, A. H. – Nerguizian, A. (2009): The North African Military Balance: Force Developments in the Magreb. Center for Strategic and International Studies Washington D.C. pp. 28–28.

321 Morocco. – http://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=morocco (Letöltés ideje: 2014-06-11)

Royal Moroccan Navy. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/navy.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Járőr- és partvédelmi egységek:

Korvett (hajó elleni és föld-levegő rakétával)

- 1 Errhamani alezredes-osztályú egység (ESP Descubierto): 2 db dupla rakétaindító állvány MM-38 Exocet, 1 db nyolcas Albatros rakétaindító állvány Aspide föld-levegő rakéta, 2 db tripla 324 mm-es tengeralattjáró elleni torpedó vetőcső Mk-46 könnyű torpedó, 1 db 76 mm-es ágyú

Partvédelmi őrhajó:

- 1 Bin an Zaran-osztályú egység (OPV 70): 1 db 76 mm-es ágyú

Irányított rakétákkal felszerelt őrhajó:

- 4 Cdt el Khattabi-osztályú egység (ESP Lazaga 58m): 4 db egyes rakétaindító állvány MM-40 Exocet, 1 db 176 mm-es ágyú

Part menti őrhajó:

- 5 Rais Bargach-osztályú egység (a halászati minisztérium ellenőrzése alatt)

Hajó elleni rakétával felszerelt őrhajó:

- 4 El Hahiq-osztályú egység (DNK Osprey 55) 2 vámhatósági személlyel
- 6 LV Rabhi-osztályú egység (ESP 58m B-200D)
- 2 Okba-osztályú egység (FRA PR-72) mindegyik 1 db 76mm ágyúval

Őrhajó:

- 6 El Wancil-osztályú egység (FRA P-32)
- 10 VCSM-osztályú egység (RPB 20)
- 10 Rodman 101-osztályú egység
- 1 egyéb osztályba sorolt egység (UK Bird)

Kétéltű eszközök:

Partraszálló hajó:

- 3 Ben Aicha-osztályú egység (FRA Champlain BATRAL) kapacitása 7 harcokcsi vagy 140 fős harccsoport (közepes)

Harkocsiszállító partraszálló hajó:

- 1 Sidi Mohammed Ben Abdallah-osztályú egység (US Newport) kapacitása 3 partraszálló és személyszállító jármű, 400 fős harccsoport

Deszanthajó:

- 1 CTM-osztályú egység (FRA CTM-5) /közepes/
- 1 Lt. Malghart-osztályú egység (FRA Edlc) (kiszolgáló egység)

Logisztikai és támogató eszközök:

- 1 oceanográfiai kutató hajó (US Lease)
- 2 teherhajó
- 1 kiképző hajó (Essaouria)
- 1 búvár úszóbázis

Tengerészgyalogoság:

- kétéltűek
- 2 haditengerészeti gyalogos zászlóalj

Haditengerészeti repülőeszközök:

Helikopter:

- 3 AS565SA Panther (tengeralattjárók és szárazföldi erők ellen)³²²

A marokkói légierő szervezete

Az 1964-ben létrehozott királyi légierő – személyi állománya 13000 fő, 100 repülési óra/év Mirage F-1/ F-5E/ F TigerII/ F-16C/D Fighting Falcon típusú gépeken – több fontosabb szárazföldi bázisra települt: Kénitra, Marrakech, Meknès, Rabat-Salé, Sidi Slimane, illetve a déli vitatott területeken El-Aaiun (Laâyoune).³²³

A légierő modernizációja francia és amerikai segítséggel indult meg annak érdekében, hogy megrövítsék az államtér légi biztonságát, illetve azért, hogy hatékonyabban támogassa a koalíciós műveleteket. Rabat Nyugat fontos NATO-n kívüli stratégiai partnere, légierőjének modernizációja segíti interoperabilitási képességeinek javítását.³²⁴

A marokkói légierő fegyverzete

Vadászrepülő, földi célpontok ellen alkalmazott harci gép:

- 2 repülőszázad F-5E/F-5F Tiger II.
- 1 század (2 további század megalakítás alatt) F-16C/D Fighting Falcon
- 1 század Mirage F-1C (F-1CH)
- 1 század Mirage F-1E (F-1EH)

Elektronikus hadviselés légi eszközei:

- 1 repülőszázad EC-130 Hercules, Falcon 20 (elektronikai hírszerzés)

Tengeri járőr feladatot ellátó légi eszközök:

- 1 repülőraj Do-28

Tanker/szállító:

- 1 repülőszázad C-130/KC-130H Hercules

---

322 The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London p. 395. (a szerző fordítása)

323 Royal Moroccan Air Force. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/air-force.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Armed Forces Overviews-Royal Moroccan Air Force. – <http://www.scramble.nl/orbats/morocco/airforce> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Cordesman, A.H. – Nerguizian, A. (2009): The North African Military Balance: Force Developments in the Magreb. Center for Strategic and International Studies Washington D.C. p. 31.

324 Royal Moroccan Air Force. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/air-force.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-09)

Arief, A. (2013):Morocco: Current Issues. Congressional Research Service – <http://www.fas.org/sgp/crs/row/RS21579.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-11)

Gabriel, E. M. (1999):The Strategic Importance of Morocco and the Mediterranean Region. The DISAM Journal, Summer pp. 94–98. – http://www.disam.dsca.mil/pubs/v.21_4/gabriel.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-11)

Légi szállító eszközök:

- 1 repülőszázad CN–235
- 1 VIP század B–737BBJ, Beech 200/300 King Air, Falcon 50, Gulfstream II/III/V–SP

Légi kiképzés eszközei:

- 1 repülőszázad Alpha Jet

Támadó helikopterek:

- 1 repülőszázad SA–342L Gazelle (hangsebesség alatti optikai távirányítású rendszerrel ellátott)

Szállító helikopter:

- 1 repülőszázad Bell 205A (AB–205A), Bell 206 Jet Ranger (AB–206), Bell 212 (AB–212)
- 1 repülőszázad CH–47D Chinook
- 1 repülőszázad SA–330 Puma

Géptípusok, eszközök:

Repülőgép:

Harci gép:

- 19 F–5E Tiger II.
- 3 F–5F Tiger II

Földi célpontok ellen alkalmazott harci gép:

- 16 F–16C Fighting Falcon
- 8 F–16D Fighting Falcon
- 16 Mirage F–1C (F–1CH)
- 11 Mirage F–1E (F–1EH)

Elektronikus hírszerzés:

- 1 EC–130 Hercules

Tanker/szállító:

- 2 KC–130H Hercules

Szállító:

- 2 C–27J Spartan /további 2 rendszeresítés alatt/ (közepes)
- 13 C–130 Hercules (közepes)
- 4 Beech 100 King Air (könnyű)
- 2 Beech 200 King Air (könnyű)
- 1 Beech 200C King Air (könnyű)
- 2 Beech 300 King Air (könnyű)
- 3 Beech 350 King Air (könnyű)
- 7 CN–325 (könnyű)
- 2 Do–28 (könnyű)
- 1 B–737BBJ (személyszállító)
- 2 Falcon 20 (személyszállító)

- 2 Falcon 20 (elektronikai felderítő)
- 1 Falcon 50 /VIP/ (személyszállító)
- 1 Gulfstream II /VIP/ (személyszállító)
- 1 Gulfstream III (személyszállító)
- 1 Gulfstream V-SP (személyszállító)

Kiképzés:

- 12 AS-202 Bravo
- 19 Alpha Jet
- 2 CAP-10
- 8 T-6C Texan
- 9 T-34C Turbo Mentor
- 14 T-37B Tweet

Helikopterek:

Többfunkciós gép:

- 19 SA-342L Gazelle (7 gép hangsebesség alatti optikai távirányítású rendszerrel ellátott, 12 gépágyúval felszerelt)

Szállító helikopter:

- 7 CH-47D Chinook (nehéz)
- 24 SA-330 Puma (közepes)
- 25 Bell 205A /AB-205A/ (könnyű)
- 11 Bell 206 Jet Ranger /AB-206/ (könnyű)
- 3 Bell 212 /AB-212/ (könnyű)

Rakéták:

Levegő-levegő rakéta:

- AIM-9B/D/J Sidewinder (infra)
- R-550 Magic (infra)
- AIM-9X Sidewinder /rendszeresítés alatt/ (infra képalkotó)
- R530 (félaktív radarvezérlés)
- AIM-120 /korszerűsített középhatótávolságú levegő-levegő rakéta, rendszeresítés alatt, aktív radarvezérlés)

Levegő-föld rakéta:

- AGM-62B Walleye /F-5E-hez/ (hangsebesség alatti optikai távirányítású rendszerrel ellátott)³²⁵

A marokkói paramilitáris erők szervezete

Az összesen 50 000 fős félkatonai szervezethez tartozik többek között a 20 000 fős Királyi Csendőrség (Royal Gendarmerie-Gendarmerie Royale),³²⁶ a Kiegészítő Erők (Forces

325 The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London pp. 395-396. (a szerző fordítása)

326 A szervezetet 1957. április 29-én hozták létre, amelynek feladata a közbiztonság, a rend fenntartása, valamint a bűnüldözés.

Auxiliaries), a Belügyminisztériumhoz tartozó Általános Nemzetbiztonsági Hivatal (General Office of National Security-Direction Générale de la Sûreté Nationale), amely a csendőrségtől eltérően az urbánus terekre koncentrálna tevékenységét.³²⁷

A paramilitáris erők szervezete

Királyi Csendőrség: 20 000 fő

- egy ejtőernyős század
- egy paramilitáris dandár
- négy (mobil) paramilitáris harccsoport
- egy parti őrség egység

Szállító helikopter:

- egy repülőszázad

Fegyverzet

Járőr, partvédelmi erők:

- 33 járőrhajó

Kiképző repülőgép:

- 2 R-235 Guerrier

Helikopterek:

Többfunkciós:

- SA315B Lama
- 2 S316 Alouette III
- 3 SA318 Alouette II
- 6 SA342K Gazelle

Szállító:

- 6 SA 330 Puma (közepes)
- 2 SA 360 Dauphin (könnyű)

Kiegészítő erők: 30 000 fő (beleértve az 5000 fős mobil beavatkozó erők)

Vámhatóság/Parti Őrség:

Járőr, partvédelmi erők:

- 4 Erraid, 18 Arcor 46
- 15 Arcor 53
- 12 (egyéb kutató-mentőhajó)³²⁸

The Royal Gendarmerie at the service of citizens. – <http://www.fiep.org/member-forces/moroccan-royal-gendarmerie/> (Letöltés ideje: 2014-06-11)

327 Paramilitary Forces. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/para.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-11)

Actualités: Direction Générale de la Sûreté Nationale (DGSN). – <http://www.bladi.net/direction-generale-surete-nationale.html> (Letöltés ideje: 2016-06-30)

Morocco, p. 7. – <http://www.state.gov/documents/organization/186650.pdf> (Letöltés ideje: 2016-06-30)

328 The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London p. 397. (a szerző fordítása)

Külföldi missziós tevékenység

- Elefántcsontpart: ENSZ-UNOCI 726 – egy gyalogos zászlóalj
- Kongói Demokratikus Köztársaság: ENSZ-MONUSCO 849 – hat megfigyelő, egy gépesített gyalogos zászlóalj, egy tábori kórház
- Szerbia: NATO-KFOR 168 – egy gyalogos század³²⁹

A monarchia biztonságpolitikai helyzetét egyrészt földrajzi helyzete határozza meg, másrészt hatást gyakorolt rá az az arab tavasz, valamint az afrikai kontinensen erősödő iszlám fundamentalizmus radikalizálódása. Ezzel összefüggésben úgy tűnik, Rabatnak nem csupán klasszikus katonai kihívásokkal kell szembenéznie, hanem a biztonságpolitika komplex értelmezésében – amely a gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekre is fókuszál – kell kezelnie a kérdést. Mindez részben összefügg az államtér külkapcsolati rendszerének struktúrájával, valamint szomszédsági helyzetével (lásd: migráció). A legjelentősebb biztonsági-geopolitikai problémát Nyugat-Szahara megoldatlan kérdése jelenti, amely befolyásolja Marokkó kapcsolatainak minőségét legfontosabb stratégiai partnereivel, az Amerikai Egyesült Államokkal és az Európai Unióval, de az afrikai kontinens más államaival is. Rabat az USA egyik legfontosabb NATO-n kívüli szövetségese, Washington azonban Nyugat-Szahara felett nem ismeri el legitim dominanciáját és a felek közötti megállapodás mellett kötelezte el magát. A szomszédsági kapcsolatok rendszerében Algériával stratégiai patthelyzet alakult ki, habár a kapcsolatok normalizálása megkezdődött. Mauritániával sikerült a kapcsolatok rendezése, Spanyolország esetében nehézséget okoznak a területi dilemmák – Ceuta és Melilla (gyarmati anakronizmus) –, valamint a halászati jogok kérdése. Franciaországgal – Madrid mellett a legjelentősebb európai gazdasági partner – hagyományosan szorosak Marokkó kapcsolatai, amelyben nem csekély szerepet játszik a marokkói diaszpóra és a tradicionális nyelvi-kulturális kapcsolat. A marokkói államtér jövőbeli biztonságát azonban szükséges szélesebb geopolitikai kontextusba helyezni, összefüggésben a globális hatalmi és gazdasági átrendeződéssel. Mindez nem jelentheti azt, hogy a hagyományos szomszédsági elvre épülő stratégiai elképzelések már elveszítették jelentőségüket, illetve nem értékelheti le a korábban megszilárdult Washington–Brüsszel-tengellyel való szoros együttműködést. Mindössze arra utal, hogy Marokkónak egy olyan – a Magreb térségét, illetve Nyugat-Afrikát tömörítő – regionális integráció központjaként kellene működnie, amelynek érdekében szükséges az együttműködést szolgáló infrastruktúra fejlesztése. Geopolitikai pozícióját erősítheti a tágabb atlanti régióban – amelynek része Brazília, Nigéria, Angola, Dél-afrikai Köztársaság – való nagyobb szerepvállalás, támogatva az USA és az EU dél-atlanti törekvéseit. Ez a gazdasági és biztonságpolitikai együttműködés hozzájárulhat a Rabat-központú geostratégiai régió fejlődéséhez, erősíti a marokkói hinterland (hátszág) stabilitását (Nyugat-Afrika, Száhel-övezet), amelyben kiemelt stratégiai partnerei is érdekelték. Marokkó célja a tágabb atlanti geopolitikai régió stabilitásának erősítése egy diverzifikáltabb külkapcsolati

329 The Military Balance 2013. Routledge, Taylor & Francis, IISS London p. 397. (a szerző fordítása)

struktúrával, miáltal egyes latin-amerikai és afrikai államok bizonyos kérdésekben részben ellensúlyozhatják az USA-t és az EU-t.³³⁰

Etnikai jellemzők, civilizációs-kulturális minták, népesség

A geopolitikai értelemben kapuként működő államteret a történelmi fejlődés során több alkalommal érték kulturális, etnikai és civilizációs hatások elsősorban Afrika, valamint

- 330 McFadden, G. (2007): Counterterrorism Beyond Shock and Awe, Part I. Foreign Policy Forum, 15 December – http://www.foreignpolicyforum.com/view_article.php?aid=403 (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Taşpinar, Ö. (2009): Fighting Radicalism, Not Terrorism: Root Causes of an International Actor Redefined. SAIS Review 29, no. 2 (Summer-Fall) p. 82. – http://www.brookings.edu/~media/Files/rc/articles/2009/summer_fall_radicalism_taspinar/summer_fall_radicalism_taspinar.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Wennerholm, P. – Brattberg, E. – Rhinard, M. (2010): The EU as a Counter-Terrorism Actor Abroad: Finding Opportunities, Overcoming Constraints. (paper no. 60 for the European Policy Centre, September), pp. 15–16, – http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1152_eu_as_a_counter-terrorism_actor_abroad.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Office of the Coordinator for Counterterrorism, U.S. Department of State, “Middle East and North Africa
- al-Manar Slimi, A-R. (2009): The United States, Morocco and the Western Sahara Dispute. Carnegie Endowment for International Peace, June – <http://carnegieendowment.org/2009/06/17/united-states-moroccoand-western-sahara-dispute/ak1> (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Europa Publications /ed./ (2003): The Middle East and North Africa 2003, 49th ed. Routledge, London, New York pp. 800–864.
- Economist (2010): Open That Border: Will the Long Stalemate Between the Maghreb’s Two Big Rivals Ever End? 27 May – <http://www.economist.com/node/16219845> (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Handloff, R.E. /ed./ (1988): Fighting the Desert War. in.: Mauritania. A Country Study The Library of Congress, Washington, DC: – <http://countrystudies.us/mauritania/19.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Hughes, S. O. (2001): Morocco Under King Hassan. Reading, England: Garnet & Ithaca Press, p. 253.
- IRIN (2007): Mauritania: Donor Funds Needed to Clear Landmines. IRIN News, 19 December – <http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=75943> (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Smith, B. – Allen, G. (2011): Morocco 2011. House of Commons Library- International Affairs and Defence Section; Economic Policy and Statistics Section, 17 January – www.parliament.uk/briefing-papers/SN05826.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Bennis, S. (2011): Relations Between Morocco and Spain: End of the ‘Honeymoon’? Morocco World News, 14 July
<http://moroccoworldnews.com/2011/07/relations-between-morocco-and-spain-end-of-the-%E2%80%9Choney-moon%E2%80%9D/> (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Mészáros Zs. (én.): A Magreb palesztinjai a nyugat-szaharai konfliktus a világpolitikai érdekek árnyékában. – http://docplayer.hu/6747898-Meszáros-zsolt-a-maghreb-palesztinjai-a-nyugat-szaharai-konfliktus-a-vilagpolitikai-erdek-arnyekaban.html#show_full_text (Letöltés ideje: 2016-06-30)
- Ahmed, H. O. (2007): “W. Sahara Independence Movement to Review Strategy,” Reuters, 5 December – <http://www.globalpolicy.org/security/issues/wsahara/2007/1205scindec.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-20)
- Lesser, I. O. – Kemp, G. – Alessandri, E. – Wimbush, S. E. (2012): Morocco’s New Geopolitics. A Wider Atlantic Perspective. The German Marshall Fund of the United States. 74. p. – <http://www.ocppc.ma/sites/default/files/MoroccoNewgeopolitics.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-27)

a Mediterráneum térsége felől.³³¹ Az arab-berber etnikai-nyelvi csoporthoz – közöttük gyakori a kétnyelvűség – tartozik a marokkóiak 99,1%-a. A fennmaradó 0,9%-ot a nyugat-afrikai rabszolgák leszármazottai (harratin etnikum), valamint a korábbi történelmi időszakokban jelentős gazdasági szerepet betöltő zsidó közösség – Izrael megalapításának előestéjén, 1948-ban számukat 227 000-re becsülték, amely 1989-re mindössze 10 000-re csökkent. Ez a tendencia folytatódott, 2010-ben már csak 6000-en voltak –, francia, spanyol, olasz, algériai és dom (roma) jelenti.³³²

A napjainkban a modern Marokkóban élők döntően a bennszülött berber törzsek, illetve a VII. század végétől megjelenő arabok leszármazottai. A berbereket (amazigh/imazig) Észak-Afrika őslakóinak tekintik, akiknek geográfiai életterét az Atlanti-óceán, az egyiptomi Nyugati-sivatag oázisai, a Földközi-tenger és a Niger folyó völgye határolja.³³³

A berber identitás, nyelv és etnikum términtázatainak határvonala ugyan egyesek szerint nem esik egybe Észak-Afrikaéval, de annak történelmi fejlődésére egyértelműen jelentős hatást gyakoroltak a berberek. A nem hivatalos adatok szerint napjainkban a régióban – elsősorban Marokkó és Algéria területén – élő berberek száma mintegy 25-30 millióra tehető.³³⁴

A berber etnikum által megélt-szervezett kulturális términták tradicionálisan a Mediterráneum régiójához kötődnek, amelynek számos ókori civilizációja terjesztette ki politikai-gazdasági befolyását, hatalmát Észak-Afrika nyugati területeire.³³⁵

---

331 Kiszely I. (1986): A Föld népei: Afrika. Gondolat, Budapest p. 178.

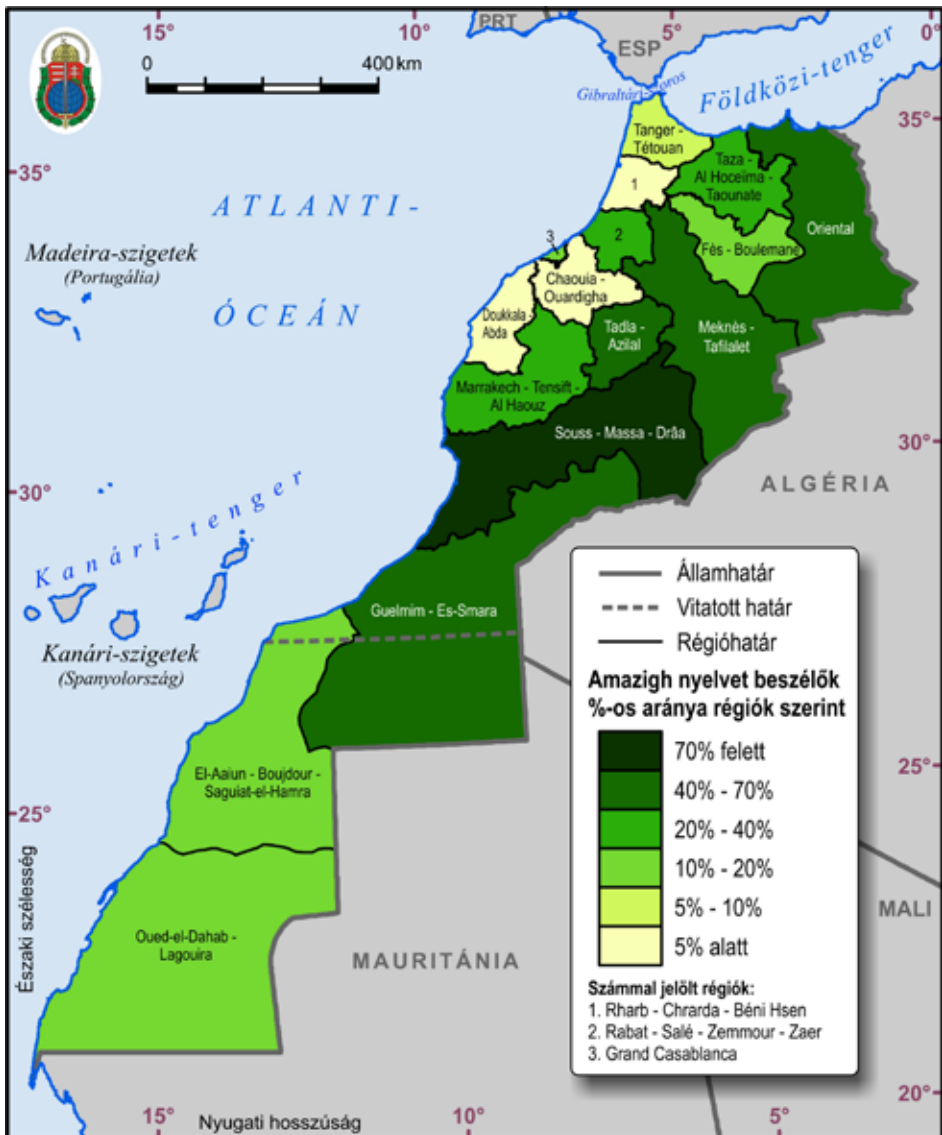
332 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-18)
Morocco – Ethnic groups. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ETHNIC-GROUPS.html> (Letöltés ideje: 2014-06-18)

333 A berberek Észak-Afrika autochton cromagnoid népessége, akik a VIII. századtól arabokkal keveredve részben átvették nyelvüket, kultúrájukat és vallásukat, de embertani jellemzőiket megőrizték. Azt is meg kell említenünk, hogy a Szahara őslakói között negrideket is találunk. Nem helytálló az a felfogás, amely a berbereket Európából – a Gibraltári-szoroson át – származtatja. Kiszely I. (1986): A Föld népei. Afrika. Gondolat, Budapest p. 51.

334 AP (2012): North Africa's Berbers get boost from Arab Spring. May 05 – <http://www.foxnews.com/world/2012/05/05/north-africa-berbers-get-boost-from-arab-spring/> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

335 Fage, J. D. – Tordoff, W.. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 33.

Az amazigh nyelv térstruktúrája

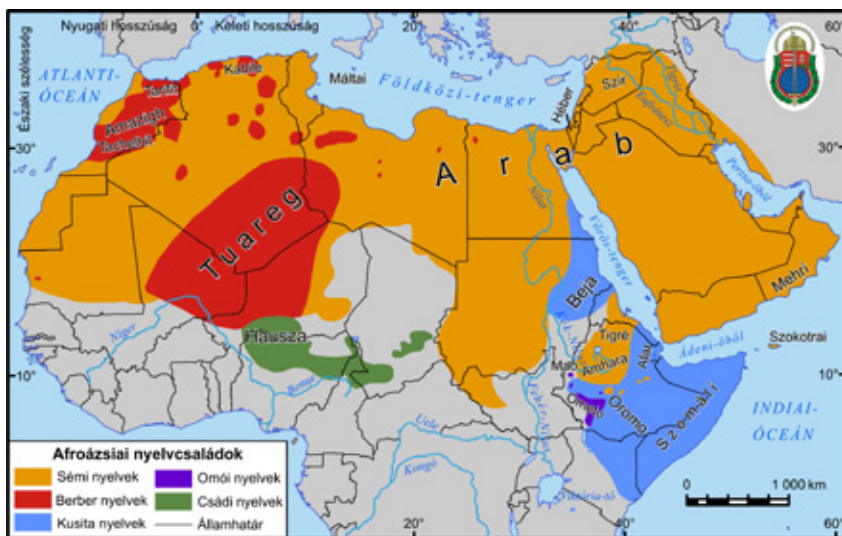

Az állam területén – és a térségben – az őskorban az europid nagyrosszhoz tartozó proto/paleo-mediterrán népek³³⁶ éltek, majd a neolit forradalmat követően, a késő bronzkori vaskorszakban megjelentek a proto-berber törzsek.³³⁷

A berberék tehát joggal tekinthetők Észak-Afrika azon őslakóinak, akikre a föníciai, karthágói, majd görög és római – nevük is latin eredetű – források utalnak, akik a klasszikus korra szervezett állami kereteket hoztak létre (Mauretania, Numidia). A VII. századi arab inváziót követően a berberék átvették az iszlám hitet – habár számos pre-islám kulturális elemet megőriztek –, és jelentős részük nyelvi értelemben is asszimilálódott. A XII. századi beduin arab betelepülés eredményeként a tengerparti berber gazdaságok végleg elpusztultak, amelynek következményeként jelentős részük a hegyvidéki és sivatagi, félsivatagi térségekbe húzódott vissza, jellegzetes nomád életformára váltott, és az 1880-as évtizedtől francia fennhatóság alá került.³³⁸

Afroázsiai nyelvcsaládok

336 Lipták P. (1969): Embertan és emberszármazástan. Tankönyvkiadó, Budapest, p. 208.

Chamla, M-C. (1980): The Settlement of Non-Saharan Algeria from the Epipaleolithic to Modern Times. in: Schwidetzky, I.-Chiarelli, B.-,Olga Necrasov, O. /eds./ (1980) :Physical Anthropology of European Populations pp. Mouton Publishers, Hague pp.260–262.

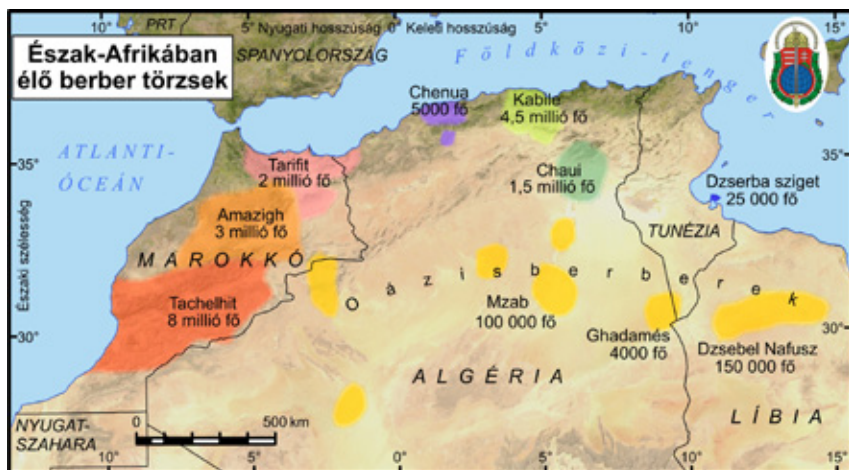
337 Mokhtar, G. /ed./ (1990): Ancient Civilizations of Africa. James Currey Ltd.-UNESCO, Paris, London pp. 236–238.

Kiszely I. (1986): A Föld népei. Afrika. Gondolat, Budapest pp. 45–51.

338 The Culture and Arts of Morocco and the Berbers. – <http://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Berber. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/61465/Berber> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

A berber életéről

A Marokkó népességének mintegy harmadát (10,4 millió) adó, három jelentősebb nyelvjárást beszélő berberet etnolingvisztikailag az afro-ázsiai csoporthoz tartoznak, nyelvük írott formája feltehetően föníciai/pun eredetű.³³⁹ A berberet társadalmi rendszere inkább fragmentáltabb, ám kevésbé tekintélyelvű, mint az arab, meghatározó elemét a családra épülő klán- és törzsi struktúra jelenti.³⁴⁰

Az arab nyelv³⁴¹ és kultúra a modern marokkói államtér part menti peremvidékein meghatározó, amely mintázat jórészt a VII. század végén – 670-et követően – megkez-

339 Főbb csoportok: a Magas- és az Antiatlasz, illetve a Souss területén az 5,1 milliós shluh (shilha/tachelhit nyelvjárást beszélők), a Középső-Atlasz területén a 3,2 millió berraber (amazigh nyelvjárás), az északi területeken az 1,8 milliós riff (rif/tarifit/zenatiya nyelvjárás). Emellett kisebb csoportok is léteznek (az összesen 0,3 milliós harratin, zenaga, tuareg). – <http://www.angelfire.com/az/rescon/mgcberr.html> (Letöltés ideje: 2014-06-18)

The Culture and Arts of Morocco and the Berbers. – <http://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

The Berbers. – <http://www.al-bab.com/arab/background/berber.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Fodor I. /főszerk./ (2000): A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 177–178.

340 Berber. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/61465/Berber> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

The Culture and Arts of Morocco and the Berbers. – <http://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Tribes of Africa. – <http://www.insightsonindia.com/2009/08/20/tribes-of-africa/> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

341 A sémita eredetű népet a legtöbb kutató az orientális, vagy keleti mediterrán rasszhoz sorolja. Maga a fogalom sivatagi embert jelent.

Kiszely I. (1984): A Föld népei. Ázsia. Gondolat, Budapest p. 46., 258-262.

Fodor I. /főszerk./ (2000): A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 83–84.

dődött etnikai, civilizációs-kulturális expanziót követően kezdett formálódni. A Magreb nyugati részén egy arab-berber és iszlám társadalmi és politikai struktúra jött létre. Az iszlamizálódás gyors folyamatát magyarázhatja, hogy a berberrek számára az új vallás már a korábbi történelmi időszakokban megfogalmazott birodalmi ambícióik megvalósítását és legitimálását kínálta.³⁴²

A XII. századig az urbánus tereken élő arabok sokkal inkább kulturális, mint demográfiai hatással voltak a Magreb régió nyugati részére, de csak a XI. század második felében lezajlott beduin expanzió hatására arabizálódott (részben) az itt élő autochton népesség. Az iszlám felszámolta a korábbi történelmi időszakban jelentős szerepet játszó északnyugat-afrikai kereszténység térszerkezeti és kulturális egységeit.³⁴³

A marokkói arab – az egyik hivatalos nemzeti nyelv az arab³⁴⁴ – a teljes népesség mintegy 60%-ának anyanyelve, habár megjegyzendő, hogy a berberrek zöme bilingvis, így statisztikailag kimutatható, hogy az ország lakosságának több mint 90%-a beszél az arab nyelvet. Az arab – hasonlóan a berber nyelvhez – az afro-ázsiai nyelvcsaládhoz tartozik, azon belül pedig a sémi ághoz tartozik a héberhez hasonlóan.³⁴⁵

Marokkó területén az ókor óta éltek olyan, a sémita nyelvet beszélő zsidó (héber) csoportok,³⁴⁶ akik szintén az afro-ázsiai népek közé tartoznak. Egyes feltételezések szerint a berber nyelvű zsidók ősei már i.e. 586 előtt,³⁴⁷ talán föníciai hajósokkal érkeztek Magreb nyugati részébe. Zsidó közösségek már az i.sz. I. századtól léteztek a Meknès közelében fekvő egykori római Volubilis városában. A VII. század végén megkezdődött iszlám hódítást követően, majd az Idriszida-dinasztia alapításának, a XI. századi bedu-

---

342 A Magreb meghódítása csak a 683-ban elszenvedett vereség után kezdődött el ténylegesen és 711-re névlegesen az arabok fennhatósága alá került Északnyugat-Afrika térsége, de a birodalmi rendszer termégtartó erői már a VIII. század elején meggyengültek, és 750 után az új hatalmi központ – Bagdad – már nem volt képes ellensúlyozni azokat a centrifugális politikai erőket, amelyeket következményeként a nyugati területeken független államok szerveződtek.

Fage, J.D.-Tordoff, W.. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp.134–137.

343 Watkins, Th. (é.n.): The Political and Economic History of Morocco. San José State University Department of Economics. – <http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-18)

North Africa. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/418538/North-Africa/46482/From-the-Arab-conquest-to-1830> (Letöltés ideje: 2014-06-18)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 145.

Lapidus, I. M. (2014): A History of Islamic Societies. 3rd edition, Cambridge University Press, New York pp. 50–51.

344 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-20)

345 Moroccan Arabic. UCLA-Language Materials Project. – <http://www.lmp.ucla.edu/Profile.aspx?LangID=162&menu=004> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

Arabic, Moroccan Spoken. Ethnologue: Languages of the World. – <http://www.ethnologue.com/language/ary> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

346 Fodor I. /főszerk./ (2000): A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 503–508.

347 A babiloni fogság – első diaszpóra – előtti időszak, mielőtt az Újbabiloni Birodalom hadereje okkupálta Jeruzsálemet és a zsidóság lakta területeket.

Kiszely I. (1979): A Föld népei. Európa. Gondolat, Budapest p. 341.

in expanzió, illetve az Almohádok korában számos zsidó közösség igyekezett kikerülni a mai Marokkó területén szerveződött muzulmán államok fennhatóságát és a belső, berberek lakta területekre, vagy a Pireneusi-félszigetre költözött.³⁴⁸

A reconquista³⁴⁹ folyamata által (is) a késő középkorban egységesülő keresztény spanyol államokból elűzött – a folyamat 1391-ben kezdődött és 1492 után tetőzött –, arabul beszélő szefárd zsidók elsősorban az urbánus központokban (Casablanca, Marrakech, Mogador, Rabat, Tanger) telepedtek le. Izrael állam megteremtése, illetve Marokkó függetlenné válása felgyorsította az emigráció folyamatát, és az egykor jelentős számú kisebbség aránya mára jelentéktelenné vált.³⁵⁰

A sajátos marokkói nyelvi és etnikai términtákat³⁵¹ gazdagítja az egykori gyarmati örökség kulturális elemeként máig meglévő francia nyelv, amely 1962-ig a közigazgatásban, valamint az oktatásban domináns helyzetben volt. A posztkoloniális arabizációs kultúrpolitika ellenére megőrizte jelentőségét az arab-berber és a Nyugat (ún. franco-western) közötti civilizációs interakciók örökségeként. A kulturális mintázatokat gazdagítják a zsidó és a hispano-mór elemek.³⁵²

---

348 A zsidóellenes időszak egyik csúcspontját a Fès városában 1033-as pogrom jelentette, amelyben mintegy 6000 ember vesztette életét, de a legtragikusabb eseményre 1146-ban került sor, amikor az áldozatok száma elérte a 100 000-et.

Moroccan Jews. – <http://www.usa-morocco.org/moroccan-jews.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

Moroccan Jews. – <http://histclo.com/act/rel/faith/jew/dis/jd-mor.html> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

History of the Jews in Morocco. – <http://www.projetaladin.org/holocaust/en/muslims-and-jews/muslims-and-jews-in-history/history-of-the-jews-in-morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-06-21)

Nafziger, G.F. – Walton, M.W. (2003): *Islam at War: A History*. Praeger Publishers, Westport p. 230.

Zafrani, H. (2005): *Two Thousand Years of Jewish Life in Morocco*. Sephardic House-KTAV Publishing House, New York-Jersey, pp. 1–6.

349 Egy hosszú történelmi periódus, amely az iszlám hódítástól (711-718) a Granadai Emírség 1492-es bukásáig tartott. Kezdetét hagyományosan a Covadonga-i ütközettől (718 vagy 722), amikor a keresztény asztúriai királyság serege legyőzte a hódítókat a félsziget északi téségében.

Reconquista. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/493710/Reconquista> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

O’Callaghan, J.F. (2003): *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 344. p.

350 Jews in Islamic Countries: Morocco. – <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/anti-semitism/morocjews.html#2> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

Kiszely I. (1979): *A Föld népei*. Európa. Gondolat, Budapest pp. 350-351.

Zafrani, H. (2005): *Two Thousand Years of Jewish Life in Morocco*. Sephardic House-KTAV Publishing House, New York-Jersey, pp. 6–9.

351 Bosch, E. – Calafell, F. – Perez-Lezaun, A. – Clarimon, J. – Comas, D. – Mateu, E. – Martinez-Arias, R. – Morera, B. – Brakez, Z. – Akhayat, O. – Sefiani, A. – Hariti, G. – Cambon-Thomsen, A. – Bertranpetit, J. (2000): Genetic structure of north-west Africa revealed by STR analysis. *European Journal of Human Genetics* 8, pp. 360–366. – <http://www.nature.com/ejhg/journal/v8/n5/pdf/5200464a.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-21)

352 Moroccan Arabic. UCLA-Language Materials Project. – <http://www.lmp.ucla.edu/Profile.aspx?LangID=162&menu=004> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

Ennaji, M. (2005): *Multilingualism, Cultural Identity, and Education in Morocco*. Springer Science+Business Media, New York pp. 26–32.

Etnikai csoportok Marokkóban

A marokkói kifejezés tehát olyan demográfiai gyűjtőkategória, amelybe az állam-tér arab és berber származású népessége, az összlakosság 99%-a tartozik. Ezen csoportok számára az identitás központi elemei közé tartozik a nyelv és az iszlám, mivel a népesség mintegy 99%-a muzulmán – jórészt szunnita, de 1% síita – vallású.³⁵³

353 <http://www.cia.gov/lib-rary/publications/the-world-factbook/geos/eg.html> (Letöltés ideje: 2014-06-22)

A marokkói népesség etnikai, kulturális jellemzői

Népcsoport	Nyelv	Népességszám
arab nyelvű algériai	marokkói arab	4 289 000
libanoni arab	észak-levantei arab	510 000
marokkói arab	marokkói arab	14 598 000
beduin (Gil)	algériai szaharai arab	44 200
beduin (Yahia)	algériai szaharai arab	104 000
belorusz	belorusz	680
berber (Atta)	amazigh (Középső-Atlasz)	138 000
berber (Drawa)	tachelhit	456 000
berber (Filala)	tachelhit	342 000
berber (Ghomara)	ghomara	10 800
berber (Imazig)	amazigh (Középső-Atlasz)	2 552 000
berber (Rifi)	tarifit	1 433 000
berber (Senhaja)	senhaja berber	41 000
berber (Shawiya)	tachawit	23 800
berber (Tekna)	tachelhit	569 000
berber (Uregu)	amazigh (Középső-Atlasz)	67 900
berber (Warain)	amazigh (Középső-Atlasz)	297 000
berber (Zekara)	amazigh (Középső-Atlasz)	68 100
siket	marokkói jelnyelv	ismeretlen
francia	francia	5010
harratin	marokkói arab	51 800
izarguien	marokkói arab	16 500
jebala	marokkói arab	1 154 000
zsidó (judeo-marokkói)	judeo-marokkói arab	2550
mór	marokkói arab	3 123 000
regeibat	marokkói arab	35 300
orosz	orosz	770
saharawi	marokkói arab	226 000
shilha (déli)	tachelhit	3 089 000
spaniard	spanyol	5110
török	török	3710

Forrás: <http://joshuaproject.net/countries/MO>

Az i.sz. VI. században az Arab-félszigeten kialakult iszlám Marokkó államvallása, amelynek különleges státuszát az alkotmány rögzíti, amely meghatározó jogi dokumentumban megfogalmazódott a vallásszabadság elve, a vallási kisebbséget alkotó felekezetek nyíltan gyakorolhatják – de nem terjeszthetik – szakrális jogait. A mé-

reteiben csekély zsidó és keresztény közösségek elsősorban urbánus térségekben élnek, ahol a sokak által eretneknek tartott bahá'í síita muszlim közösség is jelen van.³⁵⁴

A marokkói iszlám nyitottabb, liberálisabb, amely az egyik – többek között a Magreb régiójában – jelentős szunnita irányzatra, a Maliki-iskola tanításaira épül. Elterjedését elősegítette a helyi berber hagyományok, esetenként ősi kulturális szokások beépítése.³⁵⁵ Az alkotmány kimondja, hogy az uralkodó a hívők vezetője ('amir al-mu'mineen) és a közösség és a hit védelmezője (hami hama al-Milla wa ad-din). A világi és spirituális (szakrális) hatalmat birtokló uralkodó legitimitációját erősíti a shurafa (ő a Próféta le-származottja), akit hagyományosan megillet az utódaira átörökíthető baraka.³⁵⁶ Ez utóbbi a marabou (szentek)³⁵⁷ tiszteletével, egy jellegzetesen lokális szakrális intézménnyel, illetve a sharifi monarchia hagyományaival kapcsolódik össze, mivel a baraka a szentek mellett az uralkodót is spirituális karizmával ruházza fel, miáltal benne maga az iszlám

---

354 Morocco. International Religious Freedom Report 2007. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. – <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90217.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Morocco 2012 International Religious Freedom Report. – <http://www.state.gov/documents/organization/208616.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Morocco. Country Study Guide. Volume 1. Strategic Information and Developments. International Business Publications, Washington D.C. 2006 p. 62.

355 A Malik ibn Anas al-Asbahi által a VIII. században az Arab-félszigeten alapított irányzat, amely nagy hangsúlyt helyez a hagyományokra (hadísz). Az alapító személyes vélemény (ray), valamint az analógia (qiyas) jelentőségére is utalt. Az irányzat meghatározónak számít Észak-Afrikában, Felső-Egyiptomban, Szudánban, Bahreinben, az Egyesült Arab Emírségekben és Kuvaitban.

Maliki School of Law. – http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1413?_hi=0&_pos=2 (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Mālikīyyah. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/360203/Malikiyyah> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Lapidus, I. M. (2014): A History of Islamic Societies. 3rd edition. Cambridge University Press, New York pp. 296–297.

356 Habár a baraka számos jelentéssel rendelkezik, de elsősorban a Marokkóban tisztelt szent emberek teljesítményére utal. A Korán szerint Allah hozza el általa a stabilitás és béke állapotát, egyben Isten áldása, jóváhagyása azokra vonatkozóan, akik követik parancsait.

The Culture and Arts of Morocco and the Berbers. – <http://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-17)

Quranist Islam. The meanings of Baraka. – <http://quranistislam.wordpress.com/2010/03/28/the-meanings-of-baraka/> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

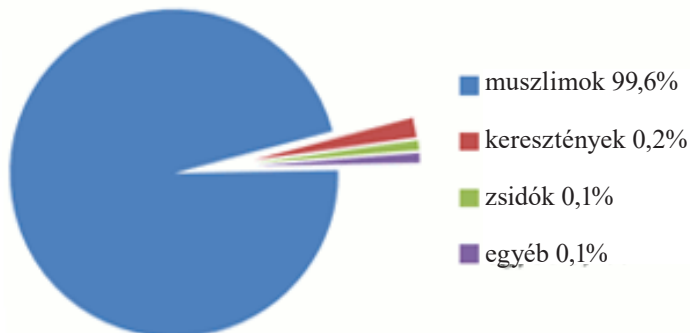
357 A marabou-k (marbūṭ vagy murābiṭ) muzulmán vallási vezetők és tanítók, aki eredetileg a Magreb kolostorerődjeiben élt és szakrális és katonai funkciókat is ellátott. Útmutásaikban esetenként megjelentek pre-iszlám kulturális elemek is. A XII. században e tanítások terjesztői alapozták meg az al-Murābiṭūn (Almoravida) ideológiát. A XIV. századtól a szúfizmus (iszlám miszticizmus) hatására a fogalom elvesztette eredeti katonai jelentéstartalmát és olyan kegyes, istenfélő, példaértékű életet élők síremlékéhez kötődött.

Marabout. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/363722/marabout> (Letöltés ideje: 2014-06-25)

Marabout. – <http://www.dictionary.com/browse/marabout> (Letöltés ideje: 2016-07-01)

testesül meg. Ennek következtében az uralkodó a társadalom minden rétegétől igényt tarthat a központi kormányzat iránti elkötelezettségre.³⁵⁸

Az ország népességének vallási megoszlása

Forrás: https://africawiki.wikispaces.com/file/view/morocco_religion.JPG/34034641/morocco_religion.JPG

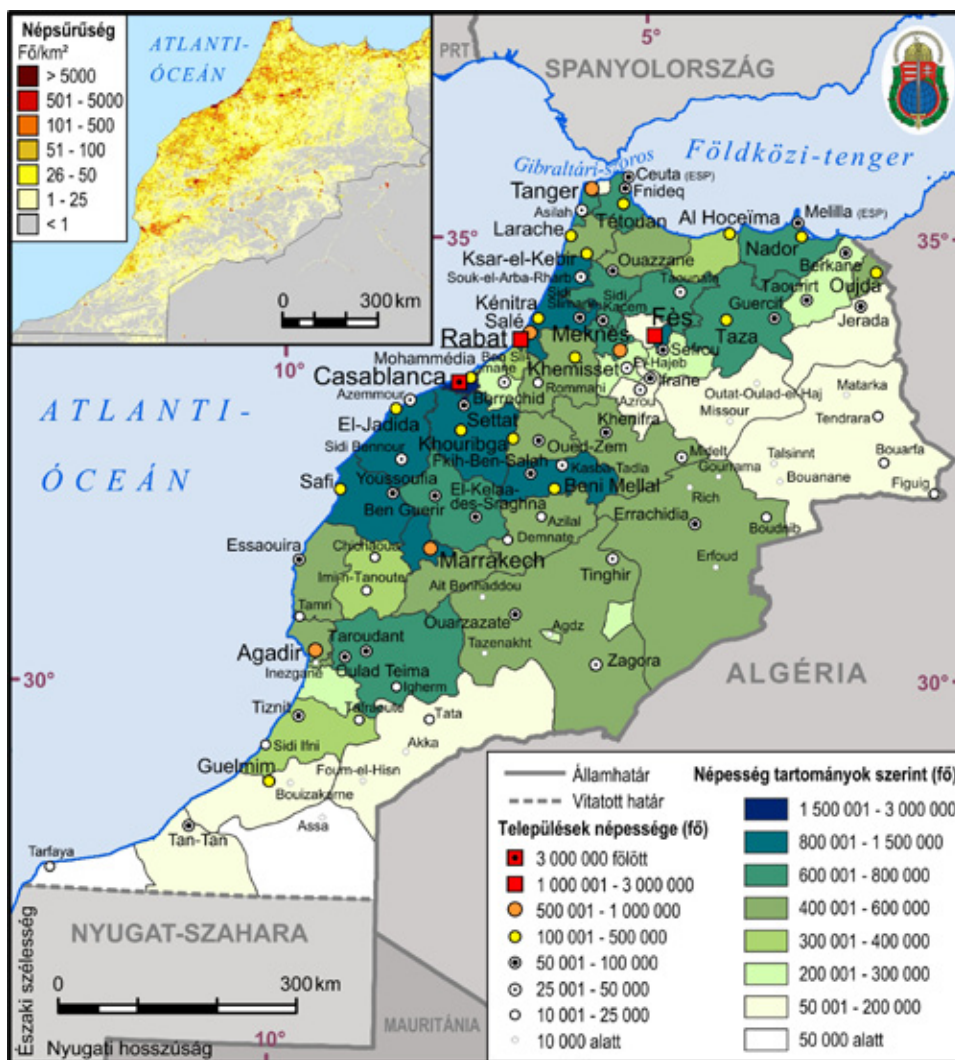
A marokkói kereszténység megoszlása

Vallások	
Kereszténység	0,2%
Iszlám	99,6%
Egyéb/Kisebb vallások	0,1%
Keresztény felekezetek	
Független	17,7%
Protestáns	7,0%
Római katolikus	64,9%
Ortodox	10,4%

Forrás: <http://joshuaproject.net/countries/MO>

358 A sharifi állam hagyományai a magukat a Próféta családjától származtató Idriszidák 788-as érkezéséig nyúlnak vissza, megerősödése a XIV. századtól a központi hatalom hiányának kompenzálására törekvő marabout- mozgalommal, valamint az általuk a XVI. század második felében hatalomra segített uralkodóházzal fonódott össze, akik helyreállították a királyi hatalom (és család) legitimációs hagyományait. Ghoulaichi, F. (2005): Of Saints and Sharifian Kings in Morocco: Three Examples of the Politics of Reimagining History Through Reinventing King/Saint Relationship. – <http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/2649/1/umi-umd-2561.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-25)
Morocco 2012 International Religious Freedom Report. – <http://www.state.gov/documents/organization/208616.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-23)
<http://berkeleycenter.georgetown.edu/essays/religious-freedom-in-morocco> (Letöltés ideje: 2014-06-23)
Burke, E. III (1977): Prelude to Protectorate in Morocco: Pre-Colonial Protest and Resistance in Morocco 1860-1912. University of Chicago Press Chicago London pp. 10-11.
Ensel, R. (1999): Saints and Servants in Southern Morocco, Brill, Leiden, Boston, Köln pp. 141–144.
Bennison, A.K. (2002): Jihad and Its Interpretations in Pre-Colonial Morocco: State-Society Relations During the French Conquest of Algeria. Routledge Curzon, London p. 5.

A népesség térbeli eloszlása

Marokkó népessége 33 301 816 fő, népsűrűsége 74 575 fő/km², amely az államtérben meglehetősen egyenetlenül oszlik meg, elsősorban a tengerparti térségekre koncentrálódik. A népességgel kapcsolatos érdekes adat, hogy percenként – pontosabban minden 50,9 másodpercben – születik egy kisgyermek, és 205,72 másodpercenként fordul elő haláleset.³⁵⁹ A népesség jelentős része fiatal, az átlagéletkor 28,1 év

³⁵⁹ Az adatok rögzítése 2014. június 25-én 12.45-kor történt meg. A forrás által közölt tények és a CIA adatai esetenként eltérnek egymástól (ott a népességszám: 32 987 206 fő)

(férfiaknál: 27,5, nőknél 28,7 év). A teljes népességen – 2014-ben a lakosság száma 165 563 fővel nőtt, a migráció mértéke 58 498 fő volt – belül a nemek aránya csaknem kiegyenlített, bár a nők valamelyest nagyobb reprezentációval rendelkeznek: a 16 315 860 fős férfilakosság a teljes népesség 49%-át, a 16 985 956 fős női népesség 51%-át tette ki.³⁶⁰

Az Egyesült Államokból származó adatok szerint a 14 év alatti népesség a lakosság 26,7%-át teszi ki és ebben a korcsoportban jellemző módon – megfelel az általános demográfiai mutatóknak – a nemek arányában a férfiak száma magasabb (fiúk: 4 479 676 fő, lányok: 4 342 606 fő, 1,03/1,0). A teljes népesség 17,7%-át adó 15–24 év közötti életkori kategóriában a nemi arányok nagyjából kiegyenlítettek (férfiak: 2 899 041 fő, nők: 2 931 856 fő, 0,99/1,0). Az érettebb – 24–54 év közötti – korcsoportban, amely a lakosság 42%-a, a nemek közötti arányok némi eltolódást mutatnak (férfiak: 6 693 877 fő, nők: 7 146 696 fő, 0,97/1,0), míg az 55–64 év közötti korcsoportra – a teljes népesség 7,3%-a – ismét az arányok kiegyenlítődése a jellemző. Ezzel szemben a 65 évesnél idősebbek között a nemek közötti arányok egyértelműen a nők javára billennek el (férfi: 940 291 fő, nő: 1 148 984 fő, 0,97/1,0).³⁶¹

A marokkói nők átlagosan 25,4 éves korban szülnék először, az anyák körében a 2010-es mortalitási mutató szerint minden 100 000 élve születésre 100 esetben fordul elő az anya halála, míg a csecsemők körében 24,52 haláleset jut 1000 élve születésre (a fiúk esetében magasabb: 28,96/1000, a lánygyermekes körében alacsonyabb: 19,87/1000). A születéskor várható átlagos élettartam viszonylag magasnak tekinthető (76,51 év), amely a férfiaknál 73,44, a nők esetében pedig 79,74 év. A születési ráta alapján 2014-ben 18,47 születés jutott minden 1000 lakosra, míg a mortalitási index szerint 4,79 haláleset jutott minden 1000 emberre, valamint a termékenységi ráta szerint minden szülőképes nőre 2,15 gyermek születése jutott. A népesség növekedési üteme 1,02%, amely a demográfiai dinamika lassulását jelzi, habár a termékenységi mutató meghaladja a természetes reprodukció mértékét, így a közeljövőben a marokkói népesség csökkenő mértékű növekedése prognosztizálható.³⁶²

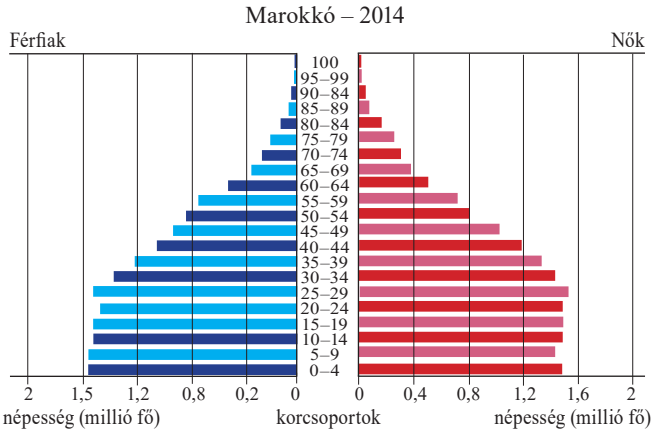

Morocco Population clock. – <http://countrymeters.info/en/Morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-23)
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

360 Morocco Population clock. – <http://countrymeters.info/en/Morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-23)
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

361 A demográfiai adatok szóródása miatt elsősorban a trendekre szeretnénk felhívni a figyelmet! – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

362 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)
Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Forrás: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html>

Népességtörténeti adatok

Év	Népesség	Változás
1950	8 986 000	N/A%
1960	12 329 000	37,20%
1970	15 916 000	29,10%
1980	19 799 000	24,39%
1990	24 675 000	24,63%
2000	28 710 000	16,35%
2010	31 642 000	10,21%

Forrás: <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/>

Demográfiai előrejelzések

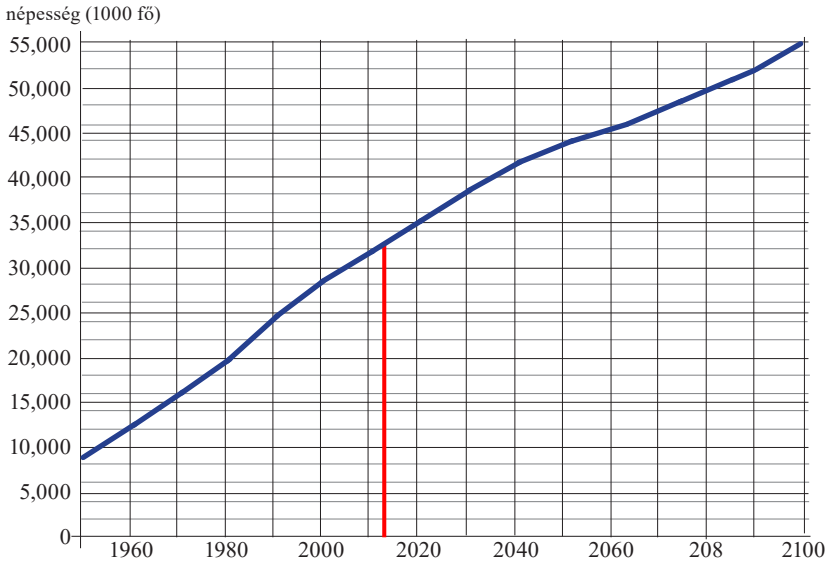
Év	Népesség	Változás
2020	35 157 000	11,11%
2030	38 515 000	9,55%
2040	41 249 000	7,10%
2050	43 525 000	5,52%
2060	45 555 000	4,66%
2070	47 483 000	4,23%
2080	49 614 000	4,49%
2090	52 180 000	5,17%
2100	55 102 000	5,60%

Forrás: <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/>

A marokkói társadalom términtázatát aszimmetria jellemzi, a népesség nagyobb része az éghajlati választóvonalként funkcionáló, a zonális sivatag hatásaitól védelmet biztosító Atlasz-hegységtől nyugatra, északnyugatra koncentrálódik, amely egyben kikötővárosokon keresztül természetes kapcsolatot kínál az atlanti és a mediter-

rán térség felé. A városias jellegű településeken él a lakosság 57%-a, az urbanizáció növekedési üteme 2010-ben 2,1% volt, 2015-re mintegy 1,62%-ra csökkent, miközben az elmúlt évtizedekben megformálódott egy urbanizációs tengely – Casablanca–Rabat–Kénitra – az atlanti-óceáni partvidék mentén, ahol a városi népesség jelentős része koncentrálódik.³⁶³

Marokkó népesség diagram

Forrás: <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/>

A demográfiai jellemzők mellett érdemes említést tenni az egészségügy és oktatás állapotáról, amelyek a népesség minőségi állapotára hosszabb távon gyakorolnak hatást. Az elmúlt években az egészségügyre fordított GDP-hez viszonyított kiadások lassú növekedést mutatnak, jelenleg valamelyest meghaladják a 6%-ot.³⁶⁴ Az 1000 la-

363 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)
Morocco Population. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Kharoufi, M. (é.n.): Urbanization and Urban Research in the Arab World. Management Of Social Transformations – MOST, Discussion Paper Series – No. 11 – <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001056/105621E.pdf> <http://www.unesco.org/most/khareng.htm> (Letöltés ideje: 2014-06-27)

364 Az egészségügyi költségek 2009-ben a GDP 5,7, 2010-ben 5,9, 2011-ben 6,3, 2012-ben pedig 6,4%-át tették ki.

Health expenditure, total (% of GDP)-Morocco. – <http://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.TOTL.ZS?locations=MA> (Letöltés ideje: 2014-06-27)

Morocco. – <http://www.who.int/countries/mar/en/> (Letöltés ideje: 2014-06-27)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

kosra jutó orvosok, illetve kórházi ágyak száma 0,62, illetve 1, (2009), majd 2012-ben 0,9 volt.³⁶⁵

Az oktatási rendszer minősége, illetve az arra fordított költségek haszna abban rejlik, hogy mint hosszú távú befektetésként jelentős mértékben hozzájárul az állam gazdasági fejlődéséhez, csökkentheti a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az utolsó rendelkezésre álló adatok (2009) szerint a marokkói kormányzat a GDP 5,4%-át fordítja erre a szektorra. Mindez hatással van az analfabetizmus mértékére, amely szerint a teljes marokkói népesség 67,1%-a rendelkezik az írás és olvasás képességével, és összességében elmondható, hogy a férfiak valamelyest kedvezőbb helyzetben vannak az oktatási infrastruktúrához való hozzáférés tekintetében.³⁶⁶

Minden társadalom – és annak egészségügyi helyzete – számára fontosak és mindemellett biztonsági kihívást is jelentenek az olyan kérdések, mint a tiszta ivóvízhez való hozzáférés aránya, illetve egyes, ökoszociális jelentőséggel (is) bíró, különösen veszélyes fertőző betegségek terjedésének kockázata. A 2011-es adatok szerint megfelelő minőségű ivóvíz az urbánus életterekben élők 98,2%-ának, míg a falusias jellegű lakóhelyeken csupán az ott élők 60,8%-ának biztosított (összességében a teljes népesség 82,1%-a jut tiszta ivóvízhez). Ehhez hasonló módon alakul a közegészségügyi infrastruktúrához való hozzáférés términtázata is: a jellemzően városi jellegű településeken élők 83,2%-a, míg a rurális társadalmi-gazdasági terekben élők mindössze 52%-a számára biztosított a szolgáltatás (országos átlagban 69,8%).³⁶⁷

A viszonylag kedvező ellátottság és az infrastruktúrához való hozzáférés lehetősége, illetve a relatíve nyitottabb társadalom némileg magyarázza, hogy a HIV/AIDS betegségben szenvedők aránya meglehetősen alacsony, a felnőtt lakosság mindössze 0,1%-a fertőzött (kb. 30.000 és 2012-ben 1200 haláleset). Ennek ellenére a betegség terjedése – egyes régiókban a veszélyeztetett csoportok aránya meghaladja az 5%-ot – elsősorban a nők és a fiatalok körében felgyorsult. A rabati kormányzat stratégiai célja, hogy 2016-ra felére csökkentse a fertőzések, és 60%-kal az AIDS-hez köthető elhalálozások arányát. Ennek alapfeltétele az életminőség javítása a mintegy 8,5 millió szegénységi küszöb alatt élő marokkói számára, illetve az egészségügyi

---

365 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2227.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Hospital beds (per 1,000 people)-Morocco. – <http://data.worldbank.org/indicator/SH.MED.BEDS.ZS?locations=MA> (Letöltés ideje: 2014-06-27)

366 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2227.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

Morocco. – <http://www.uis.unesco.org/DataCentre/Pages/country-profile.aspx?code=MAR&regioncode=40525> (Letöltés ideje: 2014-06-27)

367 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2227.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

szolgáltatásokhoz való hozzáférés kiterjesztése, mely intézkedések egyben a szociális igazságosság hatékony eszközeinek is számítanak.³⁶⁸

A társadalmi mobilitás minden gazdasági-politikai tér fejlődésének szükséges feltétele, de a marokkói népesség szempontjából nagyobb jelentőséggel bír a migráció, vagyis a politikai-gazdasági territórium elhagyása, mint az általában kedvezőbb feltételeket kínáló urbánus territóriumok. A 2010-es adatok szerint a kivándorlók aránya 9,3% volt (3 016 600 fő). A célországok elsősorban az Európai Unió tagállamai (a mediterrán periféria országai: Spanyolország, illetve Olaszország, a magállamok: Franciaország, Belgium, Hollandia, Németország), valamint Izrael, Szaúd-Arábia, Kanada és az Amerikai Egyesült Államok voltak.³⁶⁹

A kivándorlók jelentős hányada magas képzettséggel rendelkező szakember (csaknem 20%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel), akiknek egy része jelentős jövedelmet utal haza. A külföldön munkát vállalóktól többek olyan, az európai normáknak megfelelő politikai és gazdasági magatartásminták meghonosítását várják, amelyek elősegítik az életminőség javulását és a politikai szabadságjogok kiterjesztését Marokkóban. A gondot az jelenti, hogy a képzett és minőségi munkaerő nem igazán kíván visszatérni olyan társadalmi-gazdasági térbe, amely nem rendelkezik megfelelő munkahely-teremtési potenciállal. Az értékes, külföldi tapasztalatokkal rendelkező munkavállalók számára az állam nem képes megteremteni a szükséges infrastruktúrát, közszolgáltatási rendszert, amely egyébként a kevésbé képzett munkavállalókat is akár illegális migrációra készíti. A kivándorlás részben gazdasági okok, másrészt a társadalmi kohéziót erősítő koherens stratégiák hiánya miatt ma is jelentős dilemma.³⁷⁰

368 A HIV-fertőzés döntően (92,3%) a szexuális érintkezéssel terjed, amelyből a marokkói statisztika szerint 87% heteroszexuális, 5,3% férfiak közötti nemi kapcsolat útján. A járványveszély egyre nagyobb, különösen a fiatalok és a nők között ez utóbbiak a fertőzöttek 47,9%-át adják. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2227.html> (Letöltés ideje: 2014-06-23)

<http://www.aidsalliance.org/linkingorganisationdetails.aspx?id=16> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Morocco launches new national AIDS strategy. – <http://www.unaids.org/en/resources/presscentre/featurestories/2012/april/20120404morocco/> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Morocco: Statistics. – http://www.unicef.org/infobycountry/morocco_statistics.html (Letöltés ideje: 2014-06-28)

369 Már 2007-ben 1 131 000 marokkói élt Franciaországban, 547 000 Spanyolországban, több mint 100 000 az Egyesült Államokban, és 60 000 Kanadában.

Cohen, S. (2012): Migration and Social Development in Morocco. Middle East Institute. – <http://www.mideasti.org/content/migration-and-social-development-morocco> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

370 2010-ben a hazautalt tőke értéke elérte a 6,47 milliárd USD-t.

Morocco. – <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Cohen, S. (2012): Migration and Social Development in Morocco. Middle East Institute. – <http://www.mideasti.org/content/migration-and-social-development-morocco> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

<http://www.iom.int/cms/morocco> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Encouraging Moroccan Migrants to become Agents of Development. – <http://www.iom.int/encouraging-moroccan-migrants-become-agents-development> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

A bevándorlás mértéke sokkal kisebb mértékű, a 2010-es adatok szerint a marokkói népesség 0,2%-át érte el. A bevándorlók 49,7%-a nő, de csupán 1,3%-uk kapott menekültstátuszt. A migrációs minták változásai arra utalnak, hogy Marokkó egyre inkább tranzitországgá válik az európai gazdasági térbe migrálni szándékozók számára.³⁷¹

Marokkói emigráns közösségek (2007-es adatok szerint)

Régiók és célországok	Emigráns népesség	%
Európai államok	2 837 654	86,18%
Franciaország	1 131 000	34,35%
Spanyolország	547 000	16,61%
Olaszország	379 000	11,51%
Belgium	285 000	8,66%
Hollandia	278 000	8,44%
Németország	130 000	3,95%
Más európai államok	87 654	2,66%
Arab államok	281 631	8,55%
Líbia	120 000	3,64%
Algéria	80 000	2,43%
Más arab államok	81 631	2,49%
Amerikai államok	161 216	4,90%
Egyesült Államok	100 000	3,04%
Kanada	60 000	1,82%
Más amerikai államok	1216	0,04%
Szub-szaharai afrikai államok	8061	0,25%
Elefántcsontpart	1971	0,06%
Szenegál	1900	0,06%
Más afrikai államok	4190	0,13%
Ázsiai és óceániai államok	4037	0,12%

Forrás: <http://www.imap-migration.org/index.php?id=299#CountryInfos>

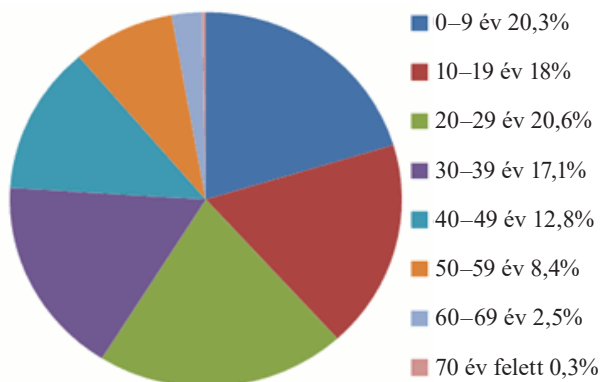
371 A Gibraltári-szoros térségében fennálló fokozott ellenőrzés miatt a migrációs útvonalak északkeletre, Máltára és Lampedusa-ra helyeződtek át. – <http://www.iom.int/cms/morocco> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

de Haas, H. (2006): Trans-Saharan Migration to North Africa and the EU: Historical Roots and Current Trends. – <http://www.migrationpolicy.org/article/trans-saharan-migration-north-africa-and-eu-historical-roots-and-current-trends> (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Mediterranean Migration Update. – <https://www.iom.int/news/mediterranean-migration-update> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

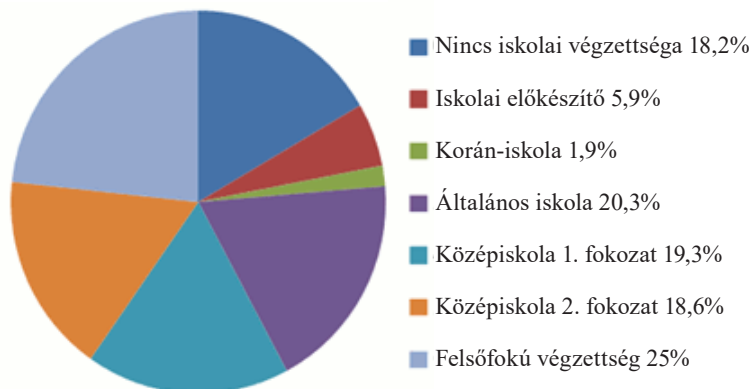
Cassarino, J-P. /ed./ (2008): Return to the Maghreb Countries Reintegration and Development Challenges. European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies – http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/9050/MIREM%20_General_Report_2008.pdf?sequence=1 (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Külföldön élő marokkóiak iskolai végzettsége korosztályok szerint (2005)

Forrás: <http://www.imap-migration.org/index.php?id=299#CountryInfos>

Külföldön élő marokkóiak iskolai végzettségük alapján (2005)

Forrás: <http://www.imap-migration.org/index.php?id=299#CountryInfos>

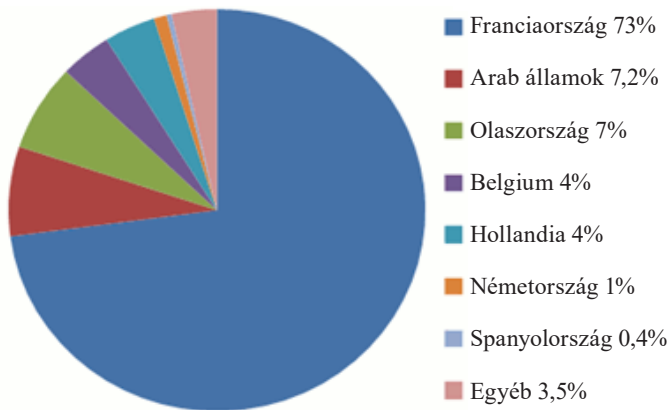
Külföldi népesség Marokkóban

Állam/állampolgár	Népességszám	%
Franciaország	21 108	36%
Algéria	11 900	20%
Spanyolország	3213	5%
Tunézia	1916	3%
Mauritánia	1678	3%
Kongó	1537	3%
Málta	1451	2%
Olaszország	1415	2%
Elefántcsontpart	1370	2%

Állam/állampolgár	Népességszám	%
Egyesült Államok	1308	2%
Törökország	1185	2%
Mali	1106	2%
Szíria	1004	2%
Guinea	937	2%
Belgium	899	2%
Kína	881	1%
Egyiptom	850	1%
Németország	823	1%
Egyesült Királyság	821	1%
Irak	744	1%
Egyéb	3038	5%
Teljes külföldi népesség	59 374	100%

Forrás: http://clandestino.eliamep.gr/wp-content/uploads/2009/10/clandestino_report_morocco_final_3.pdf

Visszatelepülők kibocsátó ország szerinti aránya (2003/2004)

Forrás: <http://www.imap-migration.org/index.php?id=299#CountryInfos>

A marokkói gazdaság

Marokkó a függetlenség elnyerését követően jellegzetes agrár-ország volt, ahol a mezőgazdasági tevékenység mellett csupán a bányászat, illetve a hagyományos könnyűipar volt viszonylag jelentős. Az elmúlt évtizedekben az európai integrált gazdasági tér közelségéből és a helyi munkaerő alacsony költségeiből adódó komparatív előnyökre építve a gazdaság diverzifikáltabbá és fejlettebbé vált. Ennek következményeként a társadalmi-gazdasági aktivitás térszintjén – a munkamegosztás területi rendszere, a munkaerő átstrukturálódása, az urbanizáció – jelentős átalakulás következett be. Hasonlóan más egykori gyarmati területen szerveződött államhoz, meghatározó

maradt a kitermelő ágazatok szerepe és a nyersanyagok exportja, de a modern ágazatok – többek között a turizmus, a távközlés – a GDP mind jelentősebb részét állítják elő.³⁷²

A marokkói GDP szerkezetének változása (2000-2014)

Idő	A marokkói GDP összetétele
2014. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 15,1% ipar: 31,7% szolgáltatások: 53,2% (2012)
2013. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 16,5% ipar: 32,2% szolgáltatások: 51,3% (2011)
2012. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 17,1% ipar: 31,5% szolgáltatások: 51,4% (2010)
2011. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 17,1% ipar: 31,5% szolgáltatások: 51,4% (2010)
2010. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 15,7% ipar: 30,1% szolgáltatások: 54,2% (2008)
2009. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 14,7% ipar: 38,8% szolgáltatások: 46,5% (2008)
2008. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 15% ipar: 38,2% szolgáltatások: 46,8% (2007)
2007. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 13,3% ipar: 31,2% szolgáltatások: 55,5% (2006)
2006. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 21,2% ipar: 35,8% szolgáltatások: 43% (2004)
2005. január GDP – ágazati összetétel	agrárrium: 21,2% ipar: 35,8% szolgáltatások: 43% (2004)

372 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)
Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-07-04)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 250.

Idő	A marokkói GDP összetétele
2004. január GDP – ágazati összetétel	agrárium: 15% ipar: 33% szolgáltatások: 52% (2000)
2003. január GDP – ágazati összetétel	agrárium: 15% ipar: 33% szolgáltatások: 52% (2000)
2002. január GDP – ágazati összetétel	agrárium: 15% ipar: 33% szolgáltatások: 52% (2000)
2001. január GDP – ágazati összetétel	agrárium: 15% ipar: 33% szolgáltatások: 52% (1999)
2000. január GDP – ágazati összetétel	agrárium: 16% ipar: 30% szolgáltatások: 54% (1998)

Forrás: http://www.exxun.com/afd_hy/Morocco/ec_gdp_composition_sector.html

A marokkói GDP 2013-ban 104,8 milliárd USD volt, a gazdasági fejlődés üteme elérte az 5,1%-ot. A munkavállalók 44,6%-át foglalkoztató agrárium állította elő a GDP 15,1%-át, az ipar – munkaerő-piaci részesedése 19,8% – a GDP 31,7, míg a tercier szektor 53,2%-át állítja elő, és a munkavállalók 35,5%-át foglalkoztatja, a munkaerő struktúrája az elmúlt években keveset változott. Az ipari fejlődés üteme elmaradt a gazdaság egészének bővülésétől, csupán 1,2%-ot ért el, míg a mezőgazdaság éves növekedése a Világbank 2011-es mérése szerint 2,83%-volt.³⁷³

A makromutatók szerint a marokkói gazdasági-társadalmi tér közepes méretű, amely felső-közép jövedelemtermelő potenciállal rendelkezik, feltehetően fenntartható növekedési pályán halad (becslések szerint 2019-ben a GDP 3,91%-ot nő). A pénzromlás – az infláció – mértéke 2013-ban 2,5%-os volt, miközben a munkanélküliség 2014-ben meghaladta a 10,2%-ot (2013-ban 9,5%), és a teljes népesség 15%-a számít szegénynek, a nemzetközi statisztikák szerint a napi 1,25 USD jövedelemből élők aránya pedig 2,5%.³⁷⁴

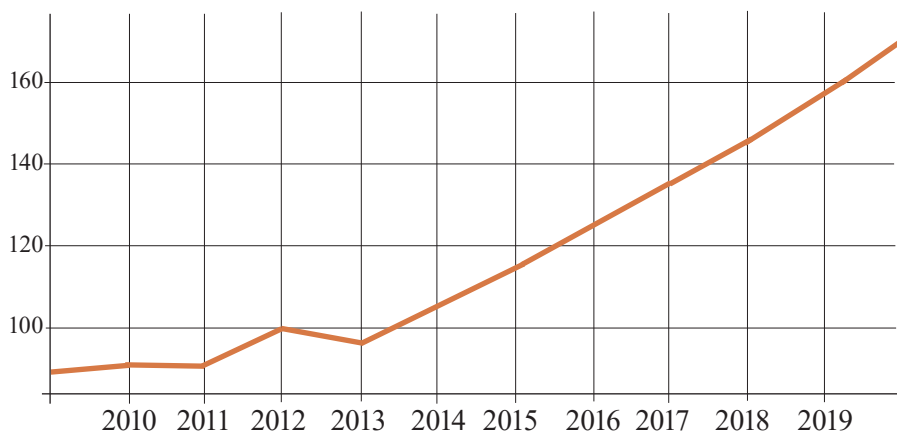
373 Agriculture – Value Added (Annual % Growth) in Morocco. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/agriculture-value-added-annual-percent-growth-wb-data.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

374 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)
Morocco: Statistics. – http://www.unicef.org/infobycountry/morocco_statistics.html (Letöltés ideje: 2014-06-28)

Morocco Economy Data. – <http://www.quandl.com/morocco/morocco-economy-data> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

A marokkói GDP-növekedés (2009-2019)

Forrás: <http://www.quandl.com/morocco/morocco-economy-data>

Az 1980-as évek gazdasági problémái, az adósságválság a központi kormányzatot együttműködésben az IMF szervezetével, fiskális szigor és gazdaságpolitikai reformok bevezetésére kényszerítette. A privatizáció folyamata és a gazdasági szerkezetváltás célja az volt, hogy megteremtődjenek a kiszámítható gazdasági klíma, illetve a nemzetközi beruházásokat ösztönző környezeti feltételek oly módon, hogy ezzel párhuzamosan erősítse a versenyt és a növekedést a hazai kisvállalkozások körében, kihasználva az államtér jelentős kulturális-idegenforgalmi potenciálját. Az 1989-ben elfogadott privatizációs törvény különösen a feldolgozóiparban, a pénzügyi szférában és az idegenforgalomban éreztette hatását, de a főbb iparágak felett megmaradt a kormányzati ellenőrzés.³⁷⁵

A kormányzat gazdasági koncepcióit a központi tervezéssel igyekeztek megvalósítani, amely a közelmúltig többé-kevésbé érvényes volt. A különböző időtartamú tervek fókuszában a gazdaság korszerűsítése állt, de az egyes időszakokban eltérő prioritások fogalmazódtak meg. Az elmúlt időszakban tehát a marokkói gazdaságpolitikára a kettősség volt jellemző: az adósságállomány 2002-re elérte a 19 milliárd USD-t, de a devizatartalékok és a megfelelő adósságkezelés lehetővé tette a fizetőképesség és a törlesztési kötelezettségek fenntartását. Bár a marokkói gazdaság fejlődése viszonylag dinamikus volt ebben az időszakban, mégis a felhalmozott szociális dilemmák többségét nem sikerült felszámolni. Ezt egyrészt indokolta a GDP növekedésének üteme – az egyes ágazatok munkahelyteremtő-képessége elmaradt a várako-

375 Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-07-04)

Morocco – Economic development. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ECONOMIC-DEVELOPMENT.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

zásoktól, miközben fennmaradt a társadalmi jövedelmek elosztásának egyenlőtlensége –, másrészt hozzájárult az uniós geoökonómiai struktúrák tartós stagnálása.³⁷⁶

A marokkói gazdaság húzóágazatainak a mezőgazdaság, a foszfátkitermelés, a textilipar, valamint az idegenforgalom számít, miközben a fejlődést gátolja a magas munkanélküliség, a munkaerő viszonylagos alulképzettsége, a szegénység, a költségvetés hiánya, illetve a korrupció. A kormányzat előtt álló gazdasági-biztonsági kihívás a támogatási rendszer átstrukturálása, megfelelően működő igazságszolgáltatás és a piacképes végzettséget kínáló, mindenki számára elérhető oktatási infrastruktúra, valamint szolgáltatási rendszer kialakítása.³⁷⁷

2013-ra a gazdaság növekedése elérte 4,7%-ot, amely a belső fogyasztás bővülésére, másrészt az állami beruházásokra épült. A gazdaság szerkezeti átalakítását célzó ágazati stratégiák, illetve a bevezetésre került reformok is fontos szerepet játszottak a fejlődésben, amelyek keretében új, innovatív iparágak honosodtak meg a marokkói gazdasági-társadalmi térben, de jelentős volt az agrárium hozzájárulása is. A kivitel csökkenése elsősorban a foszfátexport jelentős visszaesésével magyarázható, kivételt csupán a tőkeigényes termékek jelentettek. A pénz-

---

376 Morocco: Economy Overview 2011. – <http://www.afribiz.info/content/morocco-economyoverview-2011> (Letöltés ideje: 2014-07-01)

377 Az első és a második öt éves (1960–1964, 1968–1972), illetve a három éves tervben, 1965–1967 között elsősorban a mezőgazdaság korszerűsítésére, az öntözéses gazdálkodás kiterjesztésére törekedtek. 1973–1979 között az ipar (vegy- és papíripari termékek, és fémfeldolgozás) és az idegenforgalom fejlesztését célozták meg, majd 1978–1980 közötti megszorítások célja a stabilizáció és a fizetési mérleg javítása volt. Ezt követően (1981–1985) a munkahelyteremtés, a mezőgazdasági és ipari technológiákkal kapcsolatos képzések, valamint a mezőgazdasági önállóság megteremtése kapott prioritást. Emellett az energetikai ágazat fejlesztésének célja az volt, hogy csökkentse Marokkó világgazdasági függőségét. Az időszakban nagyobb hangsúlyt kapott az oktatás és az egészségügy, valamint a közlekedési infrastruktúra, a gazdaság decentralizálása és a regionalizáció folyamata és számos ipari projekt támogatása is. Az 1999–2004. közötti gazdasági célkitűzések között szerepelt a munkahelyteremtés, az export és a turizmus támogatása, a privatizáció, és az infrastruktúra további fejlesztése is.

Morocco–Economic development. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ECONOMIC-DEVELOPMENT.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

The Implementation of Plans. – <http://www.rrojasdatabank.info/devplan/dplan69p317-392.pdf> (Letöltés ideje: 2014-07-01)

Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

Morocco: Unemployment Rate Reaches 8.7 Percent in Q2. – <http://allafrica.com/stories/201108040757.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

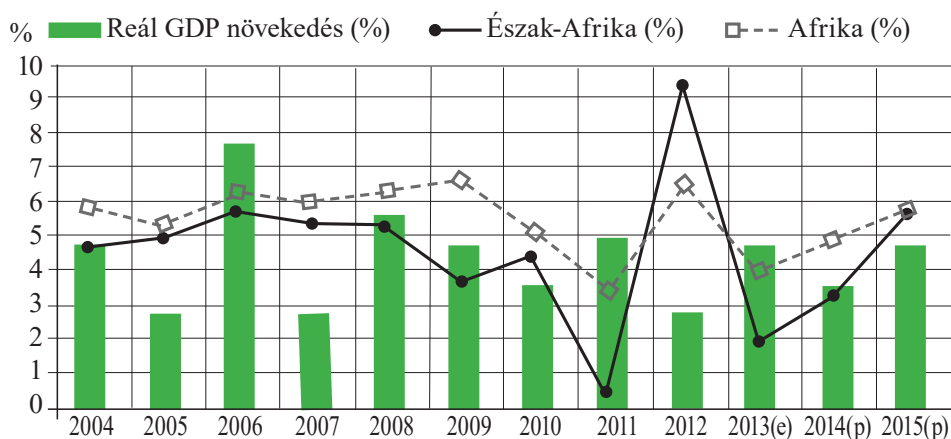
Morocco. – <http://www.ifad.org/events/gc/34/nen/factsheet/morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2014-06-30)

Fortuny, M. – Al Hussein, J. (2010): Labour Market Policies and Institutions: a Synthesis Report. The cases of Algeria, Jordan, Morocco, Syria and Turkey. Employment Working Paper No. 64. 69. p. – http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_policy/documents/publication/wcms_161400.pdf (Letöltés ideje: 2014-06-30)

Hamdouch, B. (1987): The Case of Morocco. in.: Saïd El-Naggar, S. /ed./ (1987): Adjustment Policies and Development Strategies in the Arab World. International Monetary Found, Washington pp. 156–187.

ügyi mutatók javultak: az infláció mértéke 1,9% volt, a fizetési mérleg hiánya nem haladta meg a GDP 7,2%-át, a valutatartalékok nőttek, ám a költségvetés hiánya 5,3%-ra emelkedett, amelyet a kormányzat 2016-ra 3%-ra kíván mérsékelni. A gazdasági fejlődéséhez hozzájárult az idegenforgalmi bevételek, a közvetlen külföldi befektetések (FDI- Foreign Direct Investment) növekedése, illetve a külföldön dolgozó marokkói munkavállalók utalásai. Szükséges azonban a támogatási rendszer reformja, a fenntartható fejlődési stratégiai kialakítása, a marokkói gazdasági-társadalmi tér munkahelyteremtő képességének fokozása, és egy hatékony államháztartási struktúra megteremtése, amely erősíti a politikai, társadalmi stabilitást³⁷⁸

Reál GDP növekedés

Forrás: AfDB, Statistics Department AEO. Becslések (e), előrejelzések (p)

A gazdasági növekedés legfontosabb összetevője 2013-ban a primer szektor volt – az agráriumban a hozzáadott érték 21%-kal nőtt –, jórészt a kedvező időjárásnak köszönhetően. A gabonatermés 86%-kal nőtt, amelynek következményeként az import jelentősen csökkent. Az állattenyésztés és a halászat gazdasági részesedése a nagy-

378 Morocco – Country Profile. – http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)
 Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)
 Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 2. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

mértékű állami beruházásoknak köszönhetően (Morocco Green Plan, Maritime Halieutis Plan) szintén emelkedett.³⁷⁹

Az általában nagyobb hozzáadott értéket előállító szekunder ágazatok – elsősorban a gépjármű-gyártás,³⁸⁰ az elektronika, illetve repüléstechnika – növekedése várható, de mértéke szorosan kapcsolódik az uniós gazdasági tér, mint felvevőpiac fejlődéséhez. A világpiacon kereslet csökkenése kedvezőtlenül befolyásolta a hagyományos exporttermékeknek számító foszfát- és műtrágya-termelését és kivitelét (a teljesítmény 2, a bevételek 22%-kal csökkentek 2013-ban). 2012 után az európai gazdasági tér gyenge teljesítménye negatív hatást gyakorolt a marokkói építő-, a textil-, valamint a bőriparra, amelyet a gyógyszergyártás, valamint az élelmiszeripar viszonylag dinamikus bővülése ellensúlyozott.³⁸¹

A szolgáltató szektor növekedése 2013-ra lassult, de 2014-re 5,1%-os fejlődési ütemet jeleztek. Az ágazaton belüli meghatározó szerepet a távközlés és a kereskedelem játszotta: a telefon és internet-hálózat területi lefedettsége, a szolgáltatás bővült. Jelentősnek mondható az idegenforgalom gazdasági súlya, az ágazat 4,8%-kal bővült a 2013-as év során.³⁸²

---

379 Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Morocco – Country Profile. – http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 3. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

380 2012-ben a korábban részben államosított (15%) Renault Tanger Meloussa nevű külterületén egy 1,5 milliárd USD értékű beruházás keretében – a marokkói munkahely-teremtési stratégiára, illetve az olcsó munkaerőre a havi átlagkeresetet 325 USD) – egy 300 hektáros területen autógyárat épített, amelynek tervezett kapacitása 147 000 jármű/év. Az itt gyártott Dacia Logan 10%-át helyi piaci értékesítésre szánták, kezdetben 2000, de hosszabb távon akár 35 000 munkahelyet teremtve.

Crumley, B. (2012): Renault's Morocco Factory: When Globalization and Politics Collide. – <http://world.time.com/2012/02/09/renaults-morocco-factory-when-globalization-and-politics-collide/> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Morocco opens North Africa's biggest car plant. – <http://www.bbc.com/news/world-africa-16967027> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

381 Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP pp. 3–4. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

382 Morocco. – <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2013/morocco#VK04y2chBqE> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

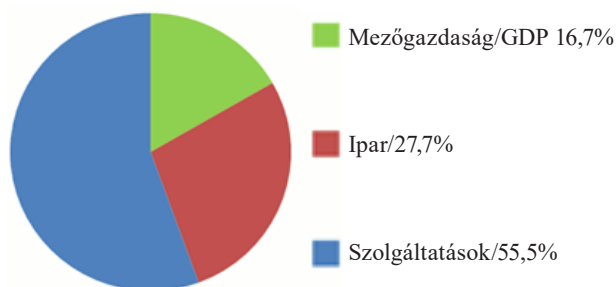
Travel in Morocco. – <http://www.euromonitor.com/travel-and-tourism-in-morocco/report> (Letöltés ideje: 2015-11-09)

Makrogazdasági mutatók

	2012	2013 (b)	2014 (e)	2015 (e)
Reál GDP növekedés	2,7	4,7	3,2	4,6
Reál GDP/fő növekedés	1,3	3,2	1,7	3,3
Fogyasztói árindex	1,3	1,9	2,7	3,0
GDP arányos költségvetési index (%)	-8,6	-5,3	-5,5	-4,9
GDP arányos folyó fizetési mérleg	-10,0	-7,2	-7,8	-7,3

Forrás: nemzeti hatóságok által összegyűjtött adatok, becslések (b), előrejelzések hatósági számítások alapján (e) – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf

A gazdaság szerkezete a GDP %-ában (2013-as becslés)

Forrás: https://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2013%20African%20Country%20Reports/KPMG_Morocco%202013Q1.pdf

A GDP szektorális megoszlása (%-ban)

	2008	2012
Mezőgazdaság, vad-, erdő-, halgazdálkodás	14,6	14,4
melyből halászat	1,2	1,0

World Travel & Tourism Council (2014): The Economic Impact of Travel & Tourism, Morocco 2014. – <http://www.wttc.org/media/files/reports/economic%20impact%20research/country%20reports/morocco2014.pdf> (Letöltés ideje: 2015-10-05)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 4. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

	2008	2012
Bányászat	7,3	5,3
melyből kőolaj		
Feldolgozóipar	14,2	15,9
Villamosenergia-, gáz-, víz-ellátás	2,6	2,6
Beruházás	6,2	6,5
Kis- és nagykereskedelem, szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás	14,0	13,0
melyből szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás	2,6	2,6
Szállítás, raktározás és kommunikáció	7,3	6,7
Pénzügyi, ingatlanügyleti és gazdasági szolgáltatások	14,0	14,1
Közigazgatás, oktatás, humán-egészségügyi, szociális ellátás; közösségi, szociális és személyi szolgáltatás	8,7	9,7
Egyéb szolgáltatások	11,1	11,8
Ágazatok alapján GDP-arányosan	100,0	100,0

Forrás: nemzeti hatóságok adatai alapján – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf

A gazdaság növekedése 2014-ben valamelyest csökkent, ám az előrejelzések szerint – elsősorban az Európai Unió gazdasági aktivitásának függvényében – 2015-ben ismételt 4% feletti értéket prognosztizáltak, amely szoros összefüggésben állt a mezőgazdaság és az export teljesítményével.³⁸³

Az államtér geográfiai helyzete, a politikai rendszer stabilitása, illetve a kiszámítható gazdasági-jogi klíma Marokkót az FDI regionális kedvezményezettjévé teszi: 2013-ban a közvetlen működő tőke értéke elérte a 3,5 milliárd USD-t, amely több mint 20%-kal haladta meg az előző pénzügyi évben regisztrált értéket, Marokkó a második legvonzóbb afrikai gazdasági befektetési térré vált. A legjelentősebb külföldi befektető változatlanul Franciaország maradt, a gazdaság szerkezetét tekintve az FDI a marokkói feldolgozóiparban koncentrált.³⁸⁴

383 Mansour, S.-Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 5. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

384 FDIs: UN hails Morocco's performance. – <http://www.invest.gov.ma/?Id=39&lang=en&Ref=391&RefCat=5> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Summary of the Economic and Financial Report 2015. – http://www.finances.gov.ma/Docs/2014/DB/synthese%20REF%202015_ENG.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-09)

http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 6. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

FDI beáramlás országok és iparszektorok szerint

Fő befektető országok	2013 (%)	Fejlesztési célterületek	2013 (%)
Franciaország	43,0	Ipar	52,0
Szingapúr	10,9	Ingatlan	14,5
Egyesült Arab Emirátusok	10,8	Energetika és bányászat	8,6
Egyesült Királyság	8,7	Turizmus	4,5
Svájc	3,4	Hosszú távú projekt	4,5
Szaúd-Arábia	3,1	Kereskedelem	3,6
USA	2,9	Közlekedés	2,9
Spanyolország	2,8	Bankszektor	2,3
Németország	2,3		
Belgium	1,9		

Forrás: Marokkói Befektetési és Fejlesztési Ügynökség – <https://en.santandertrade.com/establish-overseas/morocco/foreign-investment>

Marokkó külkereskedelmi mérlege 2013-ban javult, amely elsősorban a költségvetési fegyelem javulásával, a gabonaimport, valamint a nyersanyagok, energiahordozók világpiaci árának relatív csökkenésével magyarázható.³⁸⁵ A kivitel termékszerkezetében hagyományosan a foszfát és származékai játszottak meghatározó szerepet, de részesedésük 2013-tól jelentős csökkenést mutat. A 2%-os növekedés valójában a magas hozzáadott értékkel rendelkező iparágaknak – autógyártás, repüléstechnika, elektronikai berendezések – volt köszönhető, de a marokkói gazdaságban a citrus- és zöldségfélék, illetve a hal exportja is fontos szerepet játszik. A tényleges külkereskedelmi hiány meghaladta a 15 milliárd USD-t.³⁸⁶

Marokkó kereskedelmi mutatói

	Utolsó	Előző	Legmagasabb	Legalacsonyabb	Elszámolási egység
Kereskedelmi mérleg	-15093.00	-14175.00	-1254.60	-22921.00	millió MAD

385 BP Statistical Review of World Energy June 2014. p. 15, 27, 30. – http://www.bp.com/content/dam/bp-country/de_de/PDFs/brochures/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Industrial product and raw materials price indexes, December 2013. – <http://www.statcan.gc.ca/daily-quotidien/140203/dq140203a-eng.htm> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

386 Morocco Balance of Trade. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/balance-of-trade> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

	Utolsó	Előző	Leg- magasabb	Leg- alacsonyabb	Elszámolási egység
Export	17140.00	15095.00	18600.80	69.00	millió MAD
Import	25937.00	30149.00	38459.00	6424.40	millió MAD

Forrás: <http://www.tradingeconomics.com/morocco/balance-of-trade>

Marokkó legfontosabb gazdasági kapcsolatát az Európai Unió jelenti, ezen belül is elsősorban a mediterrán államok, amelyeknek piacaira ruházati és textilipari termékeket, elektromos alkatrészeket, szervesetlen vegyipari anyagokat, ásványi nyersanyagokat, műtrágyát, kőolajipari termékeket, citrus- és zöldségfélét, valamint halfélét szállít. Az export értéke 2014 szeptemberében elérte a 17 140 millió dirhemet (MAD), egy hónap alatt csaknem 2 milliárdos növekedést jelentett.³⁸⁷

A behozott termékek – nyers kőolaj, textilipari termékek, távközlési berendezések, búza, földgáz, műanyagok – értéke 2014 végére csökkent a korábbi időszakhoz viszonyítva (25 937 millió MAD). Marokkó meghatározó import-partnerei (nemcsak) földrajzi közelségük miatt elsősorban az európai államok, de a világgazdaság egyéb, meghatározó nagytéreiével is szoros kapcsolatokat tart fenn.³⁸⁸

387 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2015-01-09)
Morocco Balance of Trade. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/balance-of-trade> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Morocco Exports. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/exports> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Morocco Imports, major trade partners. – <http://morocco.opendataforafrica.org/pfvcqi/morocco-imports-major-trade-partners> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

European Union, Trade in goods with Morocco. – http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113421.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Morocco Trade at a Glance: Most Recent Values. (Letöltés ideje: 2016-07-04) – <http://wits.worldbank.org/CountrySnapshot/en/MAR/textview> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Mansour, S.-Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 6. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

388 Morocco Imports. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/imports> (Letöltés ideje: 2015-01-09)
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2015-01-09)
Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 6. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

*Marokkó legfontosabb export- és importpartnerei
és a legfontosabb termékcsoportok (2012-2013)*

Export		Import	
Termékcsoport (%-ban)			
agrártermékek	19,7	agrártermékek	12,4
üzemanyagok és bányászati termékek	16,2	üzemanyagok és bányászati termékek	30
késztermékek	63,7	késztermékek	56,8
Gazdasági partnerek részesedése (%-ban)			
EU (28)	59,9	EU (28)	47,4
Franciaország	21,0	Spanyolország	13,1
Spanyolország	17,3	Franciaország	12,1
Brazília	5,9	Kína	6,6
India	5,4	Egyesült Államok	6,4
Egyesült Államok	4,3	Szaúd-Arábia	6,3
Törökország	1,6	Oroszország	5,2
		Olaszország	5,1

Forrás: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html>
<http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=MA>

Rabat regionális gazdasági kapcsolatrendszerében, azaz geoökonómiai stratégiájában kiemelt helyet kapott a Mediterráneum, valamint a szubszaharai Afrika térsége, de bi- és multilaterális kereskedelmi megállapodások – pl. az Agadir-megállapodás,³⁸⁹ Arab Magreb Unió (AMU)³⁹⁰ – hatására a marokkói gazdasági-társadalmi tér a világ-

389 Szabadkereskedelmi megállapodás Egyiptom, Jordánia, Marokkó és Tunézia között, amelyet 2004-ben írtak alá, 2007-ben lépett hatályba. A nyitott struktúra célja, hogy segítse az euro-mediterrán partnerség fejlődését, az ún. Barcelonai folyamatot.

Agadir setting up a free trade area between the Arab Mediterranean countries. – <http://www.agadiragreement.org/CMS/UploadedFiles/10ac3206-5a49-4dd8-833c-0783d2ea4190.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-10)

Agadir Agreement. – <http://www.bilaterals.org/?-Agadir-Agreement-&lang=en> (Letöltés ideje: 2015-01-10)

390 Pánarab kereskedelmi megállapodás, célja az észak-afrikai gazdasági és politikai egység megteremtése. Az 1989. február 17-én alapított szervezetnek öt tagállama van: Algéria, Líbia, Marokkó, Mauritánia és Tunézia.

Arab Magreb Unió. – <http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/amu.html> (Letöltés ideje: 2015-01-10)

UMA. – <http://www.maghrebarabe.org/en/uma.cfm> (Letöltés ideje: 2015-01-10)

UMA – Arab Maghreb Union. – <http://www.uneca.org/oria/pages/uma-arab-maghreb-union-0> (Letöltés ideje: 2015-01-10)

gazdaság integráns részévé vált. A regionális – valamint civilizációs/kulturális – kapcsolatok rendszerét, illetve a marokkói gazdaságot erősítik a külföldön élő állampolgárok utalásai, amelyeknek mértéke az utóbbi időszakban gyakorlatilag alig változott, a GDP mintegy 7%-a. A külföldön – csaknem 100 államban – élő marokkóiak mintegy 80%-a Európában él.³⁹¹

*Marokkói diaszpóra az európai célországok szerint
(Regisztrált, marokkói állampolgársággal rendelkezők, beleértve
a második és harmadik generációt)(1968-2012)*

Év	Franciaország	Hollandia	Belgium	Németország	Spanyolország	Olaszország	Összes
1968	84 000	13 000	21 000	18 000	1000	NA	137 000
1972	218 000	28 000	25 000	15 000	5000	NA	291 000
1975	260 000	33 000	66 000	26 000	9000	NA	394 000
1982	431 000	93 000	110 000	43 000	26 000	1000	704 000
1990	653 000	184 000	138 000	62 000	59 000	78 000	1 174 000
1998	728 000	242 000	155 000	98 000	200 000	195 000	1 618 000
2005	1 025 000 ^a	316 000	214 000 ^a	73 000 ^b	397 000	253 000 ^b	2 278 000
2012	1 147 000	363 000	298 000	127 000	972 000	487 000	3 094 000

Megjegyzés: a táblázatban szereplő évszámok választása a táblázat korlátozottsága miatt véletlenszerű alapon történt.

Forrás: El Mansouri 1996 (FR, NL, BE, DE 1968-1990); Basfano és Taarji 1994 (IT 1982, 1990); Nemzeti Statisztikai Hivatal (BE és FR 1998; NL, DE, ES, IT 1998; NL 2012); López García 1999 (ES 1968–1990); Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) és II. Hassan Alapítvány 2003 (BE és FR 2002).

a: 2002-es adat; b: 2004-es adat, Marokkói Külügyminisztérium (FR, BE, DE, ES, IT 2012)

<http://www.migrationpolicy.org/article/morocco-setting-stage-becoming-migration-transition-country>

Marokkói kivándorlók becsült száma

Ország	külföldön élő marokkói állampolgárok (2012)	Marokkóban született kivándorlók (2010 körül)
Európa	3 058 429	2 419 000
Franciaország	1 146 682	871 000

391 Arbaoui, L. (2014): Remittances of Moroccans living abroad reached o \$ 7 billion in 2013. – <http://www.morocccoworldnews.com/2014/01/119853/remittances-of-moroccans-living-abroad-reached-over-7-billion-in-2013/> (Letöltés ideje: 2015-01-10)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 6. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Ország	külföldön élő marokkói állampolgárok (2012)	Marokkóban született kivándorlók (2010 körül)
Spanyolország	671 669	766 000
Olaszország	486 538	356 000
Belgium	297 919	179 000
Hollandia	264 909 (362 954 ^a)	168 000
Németország	126 954	63 000 ^c
Egyesült Királyság	26 191	16 000
Egyéb	38 567	
USA	33 047	34 000
Kanada	53 707	NA
Arab országok	214 451	
Líbia	69 276	NA
Algéria	45 451	NA
Tunézia	30 635	NA
Szaúd-Arábia	35 724	NA
Egyesült Arab Emírátsok	15 935	NA
Egyéb	17 430	NA
Izrael	700 000 ^b	153 000
Szubszaharai-Afrika	9396	–
Egyéb	2509	–
Összesen	4 060 634	

Megjegyzés: a: beleértve a második és harmadik generációt is (Holland Statisztikai Hivatal); b: 2007-es becslések (de Haas: 2007.: Izraelben élő marokkói származású népesség); c: marokkói állampolgárok: Szövetségi Statisztikai Hivatal (Németország 2009).

Forrás: Külföldön élő marokkói állampolgárok: Külügyminisztérium; Konzuli és Szociális Osztály (külföldön élő marokkói állampolgárok): marokkói (első generációs) kivándorlók: Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (2012); Nemzetközi migrációs kilátások: Franciaország (2008), Hollandia (2010), Belgium (2009), Spanyolország (2010), Olaszország (2009), Izrael (2010); éves lakossági felmérés (Egyesült Királyságbeli becslések 2008); USA Népszámlálási Hivatal (USA becslés 2000).
<http://www.migrationpolicy.org/article/morocco-setting-stage-becoming-migration-transition-country>

A 2012-es 1,9%-os inflációs ráta 2014 novemberére 1,2%-ra csökkent, amely tükrözi a támogatási rendszer és a kiszámítható gazdaságpolitika hatásait. A szakértők úgy számoltak, hogy 2015-re az inflációs ráta feltehetően eléri a 2,5%-os értéket, alakulása jórészt a fogyasztói kosarat alakító kereskedelem, illetve a nemzetközi pénzügyi folyamatoktól függ.³⁹²A költségvetés hiánya elérte a GDP 5,4, míg az államadós-

392 Morocco Inflation Rate. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/inflation-cpi> (Letöltés ideje: 2015-01-12)

Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

ság mértéke a 61,7%-ot, a külföldi adósság állománya növekedett (27%), amely a kamatterhek emelkedését is eredményezte. Fontos fiskális mutató a marokkói arany- és devizatartalék, amely 2013 végén 19,26 milliárd USD-ra rúgott, és amely az átmene- ti csökkenést követően 2014 novemberére lassú emelkedő tendenciát mutatott (kb. 19,8 milliárd USD).³⁹³ A költségvetés konszolidációja politikai feszültségeket generálhat, a kormány 2016-ra a GDP 3%-ra kívánja leszorítani a hiányt, miközben a népesség szociálisan ténylegesen rászoruló csoportjainak körében fenntartja az a háztartási energia-, valamint az alapvető élelmiszerek támogatási rendszerét.³⁹⁴

GDP arányos folyó fizetési mérleg (%-ban)

	2005	2010	2011	2012	2013(b)	2014 (e)	2015 (e)
Kereskedelmi mérleg	-13,8	-19,4	-19,4	-20,8	-25,1	-26,0	-26,9
Export	18,0	19,6	21,8	22,3	21,3	20,1	19,5
Import	31,7	39,0	41,2	41,3	46,4	46,1	46,4
Szolgáltatások	7,2	9,6	5,4	5,6	5,7	6,4	8,2
Tényezőjövedelem	-0,5	-1,6	-2,0	-2,4	-0,6	-2,5	v1,8
Folyó transferek	9,1	7,4	8,1	7,7	12,8	14,3	13,2
Folyó fizetési mérleg	2,0	-4,1	-8,0	-10,0	-7,2	v7,8	-7,3

393 Morocco: Reserves. – <http://www.theglobaleconomy.com/Morocco/Reserves/> (Letöltés ideje: 2015-01-12)

Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Morocco Foreign Exchange Reserves. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/foreign-exchange-reserves> (Letöltés ideje: 2015-01-12)

Total reserves (includes gold, current US\$). – <http://data.worldbank.org/indicator/FI.RES.TOTL.CD?locations=MA> (Letöltés ideje: 2015-01-12)

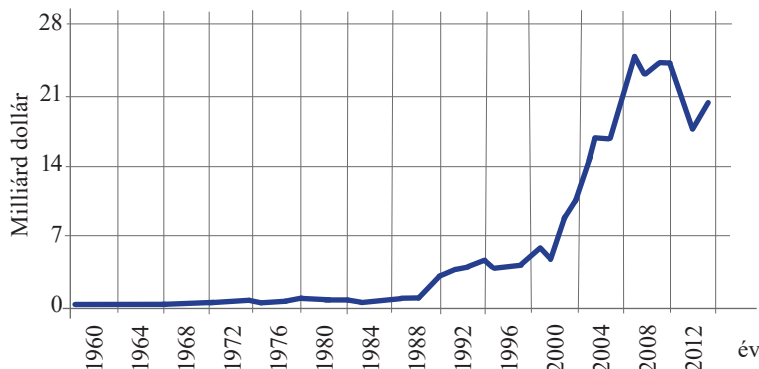
394 <http://ieconomics.com/government-budget-deficit-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-12)

Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 5–7. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

A marokkói pénzügyi tartalék alakulásának trendje

Forrás: <http://www.theglobaleconomy.com/Morocco/Reserves/>

Összességében elmondható, hogy a marokkói gazdasági-társadalmi tér aktivitása és fejlődése fenntarthatónak tűnik a politikai rendszer viszonylagos stabilitása, a kedvező gazdaságföldrajzi helyzet, valamint a javuló adósságszolgálat mutatói alapján. A jelentős munkanélküliség, illetve a szegénység kérdését illetően szükséges társadalmi, illetve oktatási reformok bevezetése, a gazdaság munkahelyteremtő potenciáljának fokozása.³⁹⁵

A marokkói agrárium meghatározó szerepet játszik a helyi gazdaság rendszerében és regionális összehasonlításban is igen jelentősnek számít annak ellenére, hogy a művelt terület és az ágazatban foglalkoztatottak aránya csökkent az utóbbi években. Az ágazat által előállított legfontosabb termékek a cellulóztartalmú alfafű, az afrikai parafa, az árpa, a búza, a kukorica, a citrusfélék, a szőlő, a zöldségfélék (paradicsom, zöldbab, cukkini) az olajbogyó, valamint az oázisok karakternövénye, a datolya. Az állattenyésztés alapvetően extenzív jellegű, elsősorban a szarvasmarha-, a juh-, a kecske-, illetve a baromfitenyésztés jellemző, miközben tejtermékekben az önellátás fenntartására törekszik. A mezőgazdaság termékei az exportban jellemző módon igen jelentős szerepet töltenek be, habár gabonafélékből – az éghajlat változékonyságától függően – behozatalra szorul.³⁹⁶

395 Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Llorent-Bedmar, V. (2014): Educational Reforms in Morocco: Evolution and Current Status. *International Education Studies*; Vol. 7, No. 12. – <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1071171.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

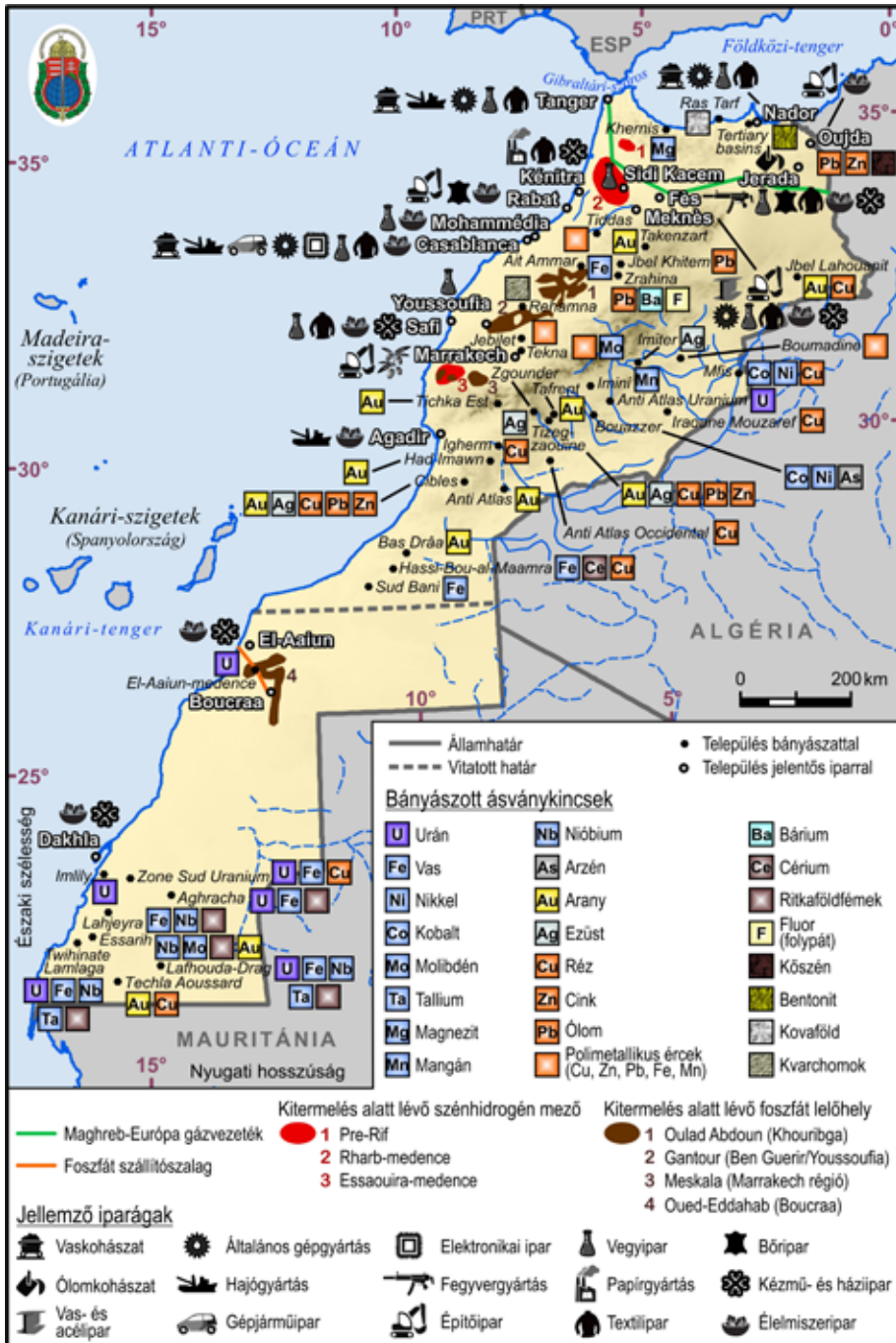
USAID/Morocco Country Development Cooperation Strategy 2013–2017. – <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1883/CDCS%20Morocco%202013-2017%20FINAL%20Public.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

396 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2014-06-30)
Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 253–254.

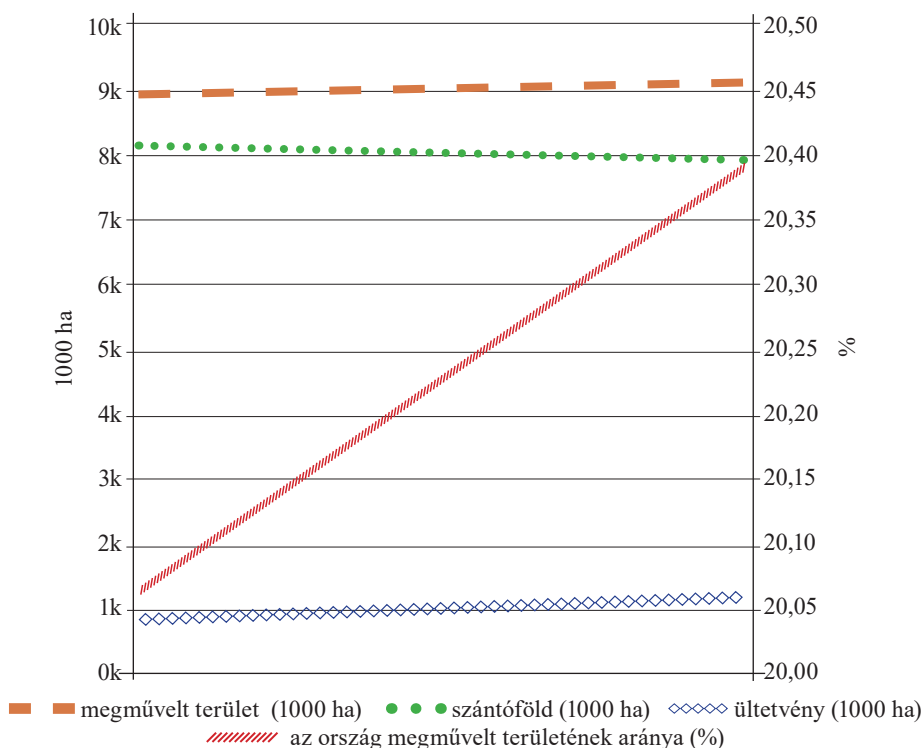
Marokkó gazdasági élete I.

Marokkó gazdasági élete II.

A termőföld hasznosítása Marokkóban

Forrás: <http://knoema.com/FAOQST2014/fao-aquastat-2014?location=1001180-morocco>

A mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen, hogy az államtér jelentős részén – mintegy 80%-án – a csapadék éves mennyisége nem haladja meg a 250 mm-t. Ennek ellenére a 2012-es adatok szerint a művelésre alkalmas territórium Marokkó egész területének mintegy 20%-a, amely gyakorlatilag a ténylegesen művelés alatt álló vidékek egésze. Az állandó növénykultúrákkal lefedett agrártérben – a szántók mintegy 80%-a – gabonaféléket (árpa: 50, búza, durumbúza: 40, kukorica: 9%), a fennmaradó területeken hüvelyesek (csicseriborsó, lencse, borsó, fava bab) termesztése folyik.³⁹⁷

A marokkói agrárium a GDP mintegy 15%-át állítja elő és a munkavállalók mintegy 40%-át foglalkoztatja.³⁹⁸ Mindez egyrészt jelzi a mezőgazdaság munkaerőigé-

397 Berkat, O. – Tazi, M. (é.n.): Morocco. – <http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

FAO-Aquastat. – <http://knoema.com/FAOQST2014/fao-aquastat-2014?location=1001180-morocco> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

398 Employment in agriculture (% of total employment). – <http://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=MA> (Letöltés ideje: 2016-07-05)

nyét, amelyet nem váltott ki a megfelelő minőségű gépesítés, így jellemzően csekély hatékonysággal működik. A nemzetközi összehasonlítás igazolja az agrárium magas működési költségeit, strukturális problémáit.³⁹⁹

A kiemelt jelentőségű agráriumban a tulajdonviszonyok kérdése, valamint az öntözés stratégiai tényezőnek számít. Jellemzően – a földreformoknak köszönhetően – több mint egy millió mezőgazdasági egység működik, a gazdaságok átlagos mérete 1,6 hektár. Az 5–50 hektár közötti tartomány keretei közé esik a birtokok 29%-a. A marokkói agráriumot helyi szokások, a francia és az iszlám jogrend, valamint a kormányrendeletek szabályozzák, amelyek több tulajdontípust különböztetnek meg. A kormányzat az utóbbi időszakban arra törekedett, hogy átláthatóbbá, egyszerűbbé tegye a mezőgazdaság működését szabályozó jogi kereteket – teret adva külföldi beruházóknak is – a termelékenység fokozása, az import helyettesítése érdekében.⁴⁰⁰

A gyarmatosítás időszakában Franciaország ösztönözte polgárait, hogy Marokkó területén található művelésre alkalmas földeken agrártevékenységet folytassanak. A függetlenség elnyerését követően a legfontosabb feladata az agrárreform bevezetése, a stratégiai cél az ágazat fejlesztése volt. Az egyik első – és legfontosabb – gazdaságpolitikai lépés az egykori gyarmatosítók által birtokolt földterületek redistribúciója volt az 1960–70-es években. A fejlesztési és tulajdonjogi reform együtt járt bizonyos ösztönzők, új technológiák bevezetésével, az állam erőteljes ellenőrző, illetve szabályozó szerepvállalásával, amely csökkentette az ágazat hatékonyságát. Az 1985 utáni időszakban a liberalizált ágazati politika, a kedvezőbb klímaviszonyoknak köszönhetően a mezőgazdaság teljesítménye jelentősen nőtt, de az 1990-et követő évtizedben bekövetkezett kedvezőtlen éghajlati hatások negatív hatással volt a helyi mezőgazdasági tevékenységre, amely egyben növelte Marokkó világgiazi kitétséget is. Ezért

---

Agriculture, value added (% of GDP). – <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=MA> (Letöltés ideje: 2016-07-05)

399 Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/economies/Africa/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

400 Aba, M. – Belghyti D. – Berday, N. – Natify, W. (2014): Opportunities and potential integration of irrigation and aquaculture in Morocco. *International Journal of Agronomy and Agricultural Research (IJAAR)*, Vol. 5, No. 6, pp. 57-63. – <http://www.innspub.net/wp-content/uploads/2014/12/IJAAR-V5No6-p57-63.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-18)

Morocco. USAID Country Profile. pp. 5–7.

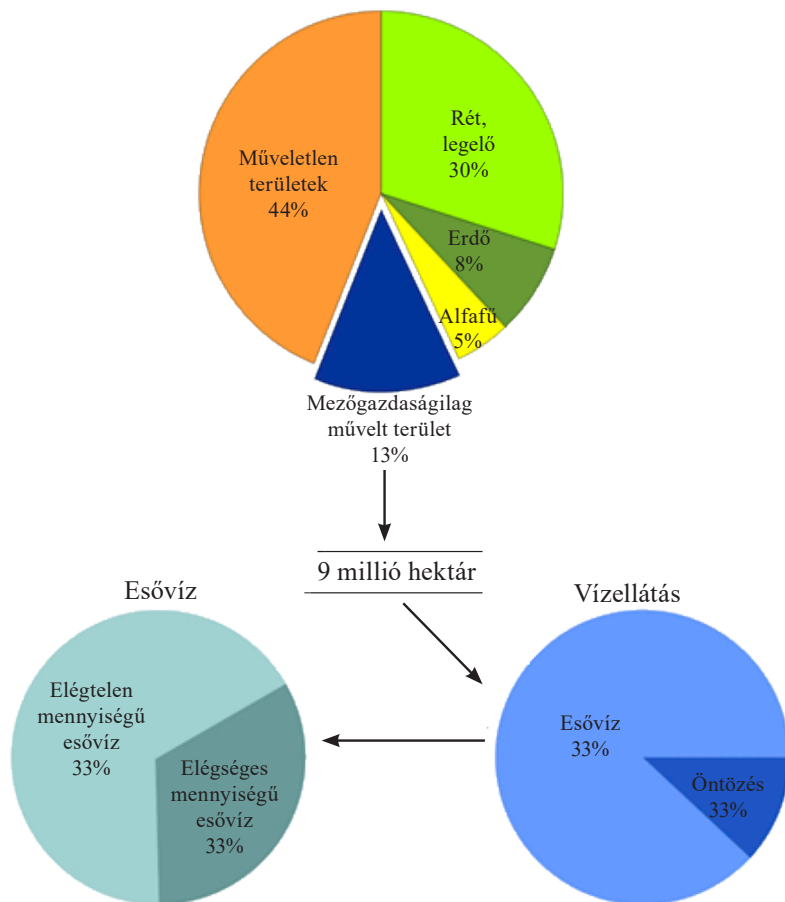
http://usaidlandtenure.net/sites/default/files/country-profiles/full-reports/USAID_Land_Tenure_Morocco_Profile.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-18)

Ouraich, I. – Tyner, W.E. (2014): Climate change impacts on Moroccan agriculture and the whole economy. An analysis of the impacts of the Plan Maroc Vert in Morocco. WIDER Working Paper 083, World Institute for Development Economics Research p. 6. – http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/2014/en_GB/wp2014-083/ (Letöltés ideje: 2014-11-04)

vált szükségessé az élelmiszer-biztonsági, valamint az ezzel összefüggő gazdasági és szociális kérdések kezelése.⁴⁰¹

Mezőgazdasági földterületek megoszlása

Forrás: http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/GSP/docs/NENA2014/Morocco.pdf

401 Morocco – Agriculture. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-AGRICULTURE.html> (Letöltés ideje: 2015-01-17)

Akesbi, N. (é.n.): The Structural Adjustment Policy in Agriculture in Morocco. – <http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/ecru/documents/TF5M3D19.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-17)

Introduction To The Moroccan Agriculture History Essay. – <http://www.ukessays.com/essays/history/introduction-to-the-moroccan-agriculture-history-essay.php> (Letöltés ideje: 2015-05-17)

Ouraich, I. – Tyner, W.E. (2014): Climate change impacts on Moroccan agriculture and the whole economy. An analysis of the impacts of the Plan Maroc Vert in Morocco. WIDER Working Paper 2014/083, World Institute for Development Economics Research pp. 6–7. – http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/2014/en_GB/wp2014-083/ (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Hasonlóan jelentős probléma az öntözés kérdése, az ezzel kapcsolatos projektek már a francia gyarmatosítás korában elindultak. Az éghajlat változékonysága alkalmazkodásra kényszerítette a marokkói kormányzatot, ennek fókuszában duzzasztóművek építése, öntözési szolgáltatások, valamint az infrastruktúra fejlesztése áll. Ennek alapját elsősorban a megújuló vízkészletek biztosítják, ám a demográfiai folyamatok azzal fenyegetnek, hogy a jövőben az édesvíz-készletek nem fedezik a gazdasági-társadalmi igények egyre növekvő szükségleteit. Napjaink prioritásait a vízellátás minőségének javítása, az infrastruktúra fejlesztése és új vízkészletek feltárása jelenti annak érdekében, hogy 2020-ra az ivóvízzel kapcsolatos szolgáltatást javítsák és biztosítsák az évi mintegy 4%-os keresletnövekedést egy integrált vízgazdálkodási stratégia keretében.⁴⁰²

A művelt területek alig több mint 10%-án működnek modern, méretgazdaságos exportorientált agrárvállalkozások, amelyek elsősorban Fès, Meknès és Marrakech öntözéses mediterrán növénykultúrák termesztésére – olajbogyó, olivaoilaj,⁴⁰³

---

402 Morocco – Agriculture. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-AGRICULTURE.html> (Letöltés ideje: 2015-01-17)

<http://www.wateregovernance.org/documents/WGF/ReWaB-files/Morocco-Country-Profile-Oct2010-2.pdf> pp. 8-10. (Letöltés ideje: 2015-01-17)

SEMIDE-EMWIS (2005): Local Water Supply, Sanitation and Sewage. Country Report Morocco. – <http://www.emwis.org/countries/fol749974/semide/PDF/Sogesid-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-17)

Aba, M. – Belghyti D. – Berday, N. – Natify, W. (2014): Opportunities and potential integration of irrigation and aquaculture in Morocco. *International Journal of Agronomy and Agricultural Research (IJAAR)*, Vol. 5, No. 6, pp. 57–63. – <http://www.innspub.net/wp-content/uploads/2014/12/IJAAR-V5No6-p57-63.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-18)

The Green Morocco Plan: An Innovative Strategy of Agricultural Development. – <http://www.emwis.org/thematicdirs/news/2014/12/green-morocco-plan-innovative-strategy-agricultural-development> (Letöltés ideje: 2015-01-17)

Mrabet, R. – Moussadek, R. (é.n.): Conservation agriculture in dry areas of Morocco: Rational for agricultural sustainability under climate and socio-economic change. – http://www.academia.edu/4889286/Conservation_agriculture_in_dry_areas_of_Morocco_Rational_for_agricultural_sustainability_under_climate_and_socio-economic_change (Letöltés ideje: 2015-01-17)

403 A marokkói kormányzat az olivaoilaj világszerkezeti keresletére válaszul piaci ösztönzőket vezetett be, akár a gabonafélék vetésterületének csökkentésével, illetve a vízgazdálkodás kérdésével.

Daley, B. (2006): The Olive Oil Paradox. Americans consume olive oil for their health, but in Morocco, the residue is fouling the water. *Boston Globe* 14aug – <http://www.mindfully.org/Food/2006/Olive-Oil-Margines14aug06.htm> (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Amara, T. – Abdennebi, Z. (2007): North African olive farmers press European giants. – <http://www.olives101.com/2007/02/07/north-african-olive-farmers-press-european-giants/> (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Millennium Challenge Compact with the Kingdom of Morocco. – <http://www.mcc.gov/documents/agreements/compact-summary-executive-morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Northwest Africa: 2006/07 Winter Grains Well Established. February 15, 2006 – http://www.pecad.fas.usda.gov/highlights/2006/02/nwafrika_22feb2006/ (Letöltés ideje: 2015-01-05)

citrusfélék,⁴⁰⁴ füge, szőlő, mandula, zöldségfélék – szakosodtak. A jórészt európai piacokra szánt növénykultúrák – primőr zöldségek: pl. a paradicsom, a burgonya, a karfiol, a hagyma, a gyökérzöldségek – a mezőgazdasági területek meglehetősen csekély részét foglalják el, de a növénytermesztés teljes hozzáadott értékének 15%-át adják. A teljes agrártér 65%-át elfoglaló gabonafélék a növénytermesztés hozzáadott értékéből 55%-kal részesednek, amelyeket jórészt alacsony tőkeráfordítással működő nagybirtokokon és parasztgazdaságokban termesztnek.⁴⁰⁵

A gyümölcs- és zöldségfélék termesztése fedezi a hazai igényeket, de egyes élvezeti cikkekből – cukor, tea – és a csapadék függvényében gabonafélékből is változó mennyiségű importra kényszerül az ország.⁴⁰⁶ Gabonanövényeket a Marokkói-Mezeta északi területein, a Sebu-medencében – kukorica, árpa és rizs mellett –, valamint az atlanti partvidéken termesztnek, amelyet hüvelyes és olajos magvú növények egészítenek ki. A tengerparti térségektől távolabbi szárazabb területeken zöldség- és árpatermesztés a jellemző, a Szahara oázisainak meghatározó kultúrnövénye a datolya.⁴⁰⁷

---

404 A citrusfélék közül kiemelkedik a narancs termesztése (és exportja), amelyben Marokkó a világ élvonalaiba tartozik.

Egyre olcsóbb a narancslé. Conclude Daily Gold. – <http://www.conclude.hu/component/content/article/1324-egyre-olcsobb-a-narancsle.html> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Chahed, Y. – Boukantar, K. (2014): Morocco. GAIN Report Number: MO1405 – http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Citrus%20Semi-annual_Rabat_Morocco_7-3-2014.pdf (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Citrus: World Markets and Trade. – <http://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/citrus.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-05)

Top 10 Countries By Orange Exports. – <http://www.jagranjosh.com/general-knowledge/top-10-countries-by-orange-exports-1318488871-1> (Letöltés ideje: 2014-12-29)

405 A citrus- és zöldségfélék hozzáadott értékarányát munka-, vegyszer- és vízigényük növeli. Hatékonyságukra jellemző, hogy ebben a mezőgazdasági üzemenformában állítják elő a marokkói citrus- és bortermés 80, a zöldség 33, illetve a gabonafélék 15%-át.

Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

Ouraich, I. – Tyner, W.E. (2014): Climate change impacts on Moroccan agriculture and the whole economy. An analysis of the impacts of the Plan Maroc Vert in Morocco. WIDER Working Paper 2014/083, World Institute for Development Economics Research p. 5. – http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/2014/en_GB/wp2014-083/ (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 254.

406 Marokkó 2010-ben 3,967 millió tonna búzát importált, 2011-ben 3,713 milliót (–6.40%), 2012-ben 3,833 milliót (3.23%), 2013-ban 3,892 milliót (1.54%), 2014-ben 3,000 millió tonna volt a behozatal (–22.92%). Morocco Wheat Imports by Year. – <http://www.indexmundi.com/agriculture/?country=ma&commodity=wheat&graph=imports> (Letöltés ideje: 2014-12-27)

407 A korábbi időszakban a datolyapálma termesztést a kiváló minőség jellemezte, az utóbbi évtizedekben azonban többek között a képzett munkaerő elvándorlása, a vízkészletek csökkenése miatt az ágazat hanyatlásnak indult.

El-Juhany, L. I. (2010): Degradation of Date Palm Trees and Date Production in Arab Countries: Causes and Potential Rehabilitation. Prince Sultan Research Centre for Environment, Water and Desert, King Saud University, Australian Journal of Basic and Applied Sciences pp. 4004–4005. – <http://www>

Az Atlasz-hegység értékes növénykultúráját adják a paratölgyesek, amelyek jelentős bevételi forrást biztosítanak az állam számára éppúgy, mint a sztyeppe területekre jellemző magas cellulóztartalmú alfafű (eszpartó fű), illetve a törpepálma (palmito) leveleiből készült afrik. Az értékes exporttermék ösztönzően hat az újraerdősítést célzó kormányzati stratégiára, amelyben évi 50 000 hektár erdő telepítését irányozták elő.⁴⁰⁸

A marokkói agrárium különleges exporttermékének számít a cannabis, vagy kender (marihuana), amelynek termesztése az északi Rif-régióban koncentrálódik. A hasis – legfőbb piaca Európa – számos problémát vet fel, amelyek összekapcsolódnak a csökkenő kereslettel, az állam gazdaságpolitikájával, az iszlám tilalmaival, a legalizálás dilemmáival, illetve az egészségügyi kutatásokkal, a gyógyászati alkalmazás kérdésével, hiszen becslések szerint mintegy 80 000 család jövedelmének jelentős részét biztosítja.⁴⁰⁹

---

academia.edu/922567/Degradation_of_Date_Palm_Trees_and_Date_Production_in_Arab_Countries_Causes_and_Potential_Rehabilitation (Letöltés ideje: 2014-12-28)

Country profile – Morocco. – <http://www.new-ag.info/en/country/profile.php?a=869> (Letöltés ideje: 2014-12-28)

Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/economies/Africa/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Berkat, O. – Tazi, M. (é.n.): Morocco. – <http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest pp. 62–63.

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 253–255.

- 408 A paratölgy a mediterrán térség – így Marokkó – fontos kultúrnövénye. Portugália adja a világtermelés több mint felét, Spanyolország (26%), Olaszország (7%), Marokkó (6%), Algéria (5%), Franciaország (3%), illetve Tunézia (2%). Marokkóban mintegy 350 000 hektárnyi területen található meg a fa alakú növény. The Forest. – <http://www.corksribas.pt/en/client/skins/geral.php?id=4> (Letöltés ideje: 2014-12-29)

Ben Ali, N. – Lamarti, A. (2014): Macronutrients Effect on Secondary Somatic Embryogenesis of Moroccan Cork Oak (*Quercus suber* L.). American Journal of Plant Sciences, 5, pp. 1851-1861. – <http://www.scirp.org/journal/PaperDownload.aspx?paperID=46597> (Letöltés ideje: 2014-12-29)

Agriculture and Fishery. – <http://www.marokko-info.nl/english/agriculture-and-fishery/> (Letöltés ideje: 2014-12-31)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 63.

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 254.

- 409 Chouvy, P-A. (2005): Morocco said to produce nearly half of the world's hashish supply. Jane's Intelligence Review, November 2005, Vol. 17 n° 11, pp. 32-35. – <http://geopium.org/?p=276> (Letöltés ideje: 2016-07-05))

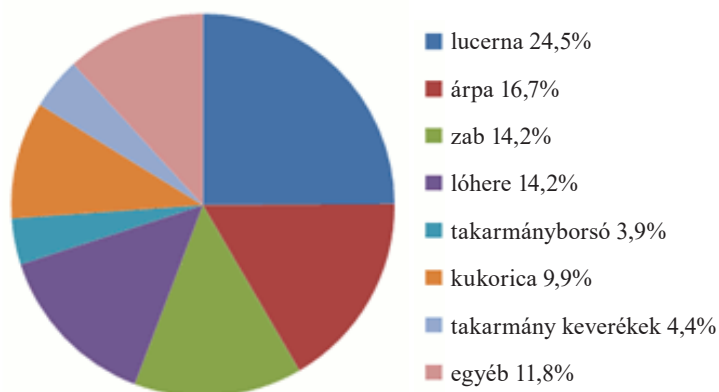
Country profile – Morocco. – <http://www.new-ag.info/en/country/profile.php?a=869> (Letöltés ideje: 2014-12-28)

Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/economies/Africa/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Roslington, J. – Pack, J. (2013): Morocco's growing Cannabis debate. – <http://foreignpolicy.com/2013/11/04/moroccos-growing-cannabis-debate/> (Letöltés ideje: 2014-12-28)

Schemm, P. – Bellaoualli, S. (2014): Marijuana in a Muslim land: Looking to Morocco as it considers medical pot. A new draft law aims to legalize marijuana growing for medical and industrial uses, a controversial idea for a Muslim nation. – <http://www.thecannabist.co/2014/10/07/morocco-mulls-legal-pot-growing-breaking-taboo/21038/> (Letöltés ideje: 2014-12-28)

Mezőgazdasági termelés kultúrák szerint

Forrás: <http://www.fao.org/docrep/008/y5765e/y5765e09.htm>

A takarmánytermő területek, vetőmag követelmények és termelés vetőmag előállítás (1990-1994)

Növények	Takarmánytermő terület (hektár)	Vetőmag igény (tonna)	Minősített vetőmag igény (tonna)
zab	121 500	9010	2793
árpa	90 700	8544	171
lucerna	19 600	587	270
bükköny	52 400	4189	1424
lóhere	50 800	2030	325
kukorica	14 000	351	211
takarmányborsó	13 200	396	198
borsó	8700	695	348
farkasbab	4200	506	506
takarmánylucerna	3500	69	69
cirok	1600	31	32
rozs	1800	246	246
tritikálé	800	116	116
egyéb	12 200	891	446
Összes	395 000	27 661	7155

Forrás: <http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/morocco.htm>

Fontosabb mezőgazdasági importtermékek (2011)

Árucikk	Mennyiség (tonna)	Érték (1000 USD)	Fajlagos érték (USD/tonna)
búza	3 661 864	1 322 600	361
nyerscukor	851 814	544 344	639
kukorica	1 545 285	490 298	317
szójaolaj	350 748	484 531	1381
szójatorta	551 202	247 479	449
tea	64 541	219 619	3403
gyapotszálak	34 982	112 428	3214
vaj (tehéntejből)	19 712	103 270	5239
árpa	299 877	92 704	309
datolya	33 140	75 208	2269
élelmiszerkészítmények	20 113	69 173	3439
sajt (tehéntejből)	11 152	59 151	5304
sörfőzés melléktermékei	168 284	47 560	283
zöld kávé	16 989	44 262	2605
marhahús	8890	43 851	4933
pálmaolaj	34 022	43 796	1287
répapép	17 8726	40869	229
feldolgozatlan dohány	7445	39 639	5324
napraforgóolaj	27 609	357 95	1296

Forrás: <http://faostat.fao.org/desktopdefault.aspx?pageid=342&lang=en&country=143>

Fontosabb mezőgazdasági exporttermékek (2011)

Árucikk	Mennyiség (tonna)	Érték (1000 USD)	Fajlagos érték (USD/tonna)
paradicsom	392 435	378 593	965
mandarinfélék	348 509	353 175	1013
konzervált olivaolaj	85 328	131 313	1539
narancs	171 615	123 534	720
chilli- és zöldpaprika	61 539	106 461	1730
gyümölcs, gyümölcskészítmények	67 877	95 016	1400
szűz olivaolaj	36 004	83 313	2314
eper	24 327	78 761	3238
dinnyefélék	52 683	61 954	1176
ömlesztett sajt	6628	33 908	5116
élelmiszerkészítmények	13 625	33 175	2435
sütőtök, tökfélék	41 782	29 964	717
kávékivonatok	2278	24 539	10 772

Árucikk	Mennyiség (tonna)	Érték (1000 USD)	Fajlagos érték (USD/tonna)
tartósított zöldség	13 120	22 522	1717
olajesszencia-kivonatok	502	20 458	40 753
egyéb növényolaj-kivonatok	986	16 743	16 981
szőlő	6915	16 397	2371
egyéb zöldségfélék	35 869	15 346	428
burgonya	20 801	12 931	622
szivar	104	12 371	118 952

Forrás: <http://faostat.fao.org/desktopdefault.aspx?pageid=342&lang=en&country=143>

A korábbi időszakban az extenzív állattartás biztosította a népesség ellátását, ám a demográfiai folyamatok miatt Marokkó struktúraváltásra kényszerül. A parasztagaságokra elsősorban baromfitenyésztés – kb. 190 millió csirke és pulyka – jellemző, a legeltető állattartás mértéke csekély. Az állatállomány döntő részét extenzív, legelőváltó pásztorkodás rendszerében tenyésztik, és elsősorban a berber etnikai csoport életmódját határozza meg.⁴¹⁰

A mezőgazdaságból származó jövedelmek csaknem harmadát az állattenyésztés biztosítja, amelyben a meghatározó a juh, a kecske, valamint a szarvasmarha. Ezekre a fajokra épül az a kormányzati elképzelés, amelynek célja, hogy tejtermékekből az ország önellátóvá váljon.⁴¹¹ Feltehetően ennek a stratégiai koncepciónak köszönhetően fokozatosan növelték az állatállományt, amely 2012-re a FAO adatai szerint a következő összetételű volt: több mint 3 millió szarvasmarha, 190 millió csirke és pulyka, közel 6 millió kecske, illetve több mint 19 millió juh. A korábbi agrárpolitikai tradíciókkal szakítva jelentősen növelték az élőállat – szarvasmarha –, valamint a szaporítóanyag importját.⁴¹²

Az állattenyésztés fejlesztése elsősorban a megnövekedett élelmiszerkereslet miatt vált szükségessé, amely együtt járt a takarmánytermő területek kiterjesztésével. Az ágazat súlyának növekedése a foglalkoztatás bővülését és a szakosodást eredmé-

410 Our project: Animal transports and markets in Morocco. – <http://www.animals-angels.com/projects/africa/morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 63.

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 254.

411 Morocco – Animal husbandry. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ANIMAL-HUSBANDRY.html> (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

412 Our project: Animal transports and markets in Morocco. – <http://www.animals-angels.com/projects/africa/morocco.html> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

Bouguedour, R. – Ripani, A. (2014): Updating on FMD in the Maghreb Region. OIE Sub-Regional Representative for North Africa. World Organisation for Animal Health (OIE) JPC REMESA – 3–4 November p. 3. – http://www.rr-africa.oie.int/docspdf/en/2014/REMESA/REMESA_2014_Tunis_FMD_OIE_North_Africa.pdf (Letöltés ideje: 2015 01-13)

nyezte, amely elősegítette az 1975-ös⁴¹³ és a 2008-as kezdeményezésben is percepcionált agrár-ipari struktúrák fejlődését. Ennek eredményeként az állattenyésztés részese-
sedése, a tejtermékek fogyasztása jelentősen nőtt. Ezzel párhuzamosan azonban
visszaesett a vágómarha ágazat teljesítménye, amelyet a kormányzat 2010-ben beve-
zetett ösztönzőkkel igyekezett fejleszteni, különösen a hegyvidéki területeken, vala-
mint az oázisgazdálkodás keretében. Az ágazat fejlesztésénél nagy hangsúlyt kapott
a takarmányozási rendszer, valamint a szarvasmarha-tenyésztés célja, amelynek alap-
ját a legelőterületek agroklímátológia adottságai határozzák meg.⁴¹⁴

Hasonló módon alakul a juh- és a kecsketenyésztés területiális térmentázata: a há-
rom meghatározó rendszert a takarmányforrások minősége alapján határozzák meg:

- pásztorkodó,
- földművelő-pásztorkodó,
- oázisgazdálkodás.

---

413 A program (Plan Laitier) célja a tejtermelés fejlesztése – begyűjtés, feldolgozás –, az állomány minősé-
gének javítása, illetve a fogyasztás növelése volt.

Production laitière. – <http://www.agrimaroc.net/elevage/prodlait.htm> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Araba A. – Benjelloun S. – Hamama A. – Hamimaz R. – Zahar M. (2001): Organisa-
tion de la filière laitière au Maroc. in: Padilla M. – Ben Saïd T. – Hassainya J. – Le Grusse P. (éds.): Les filières et
marchés du lait et dérivés en Méditerranée: état des lieux, problématique et méthodologie pour la
recherche. Montpellier : CIHEAM, Options Méditerranéennes : Série B. Etudes et Recherches; n. 32 pp.
47–62. – <http://om.ciheam.org/om/pdf/b32/CI011663.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

[http://www.africaforum.info/2012/Presentations%20from%20working%20groups%20-%20sub-
themes/Value%20Chain/VC%20Day%202020Cattle%20-%20Dairy%20sub-sector%20ANEB%20
-%20Morocco%20FR.pdf](http://www.africaforum.info/2012/Presentations%20from%20working%20groups%20-%20sub-
themes/Value%20Chain/VC%20Day%202020Cattle%20-%20Dairy%20sub-sector%20ANEB%20
-%20Morocco%20FR.pdf) p. 4. (Letöltés ideje: 2015-01-13)

414 Az 1975-ös programot egészítette ki a Green Morocco Plan, amelynek fókuszában az élelmiszerbiztonság,
a munkahelyteremtés, a gazdasági és társadalmi stabilitás erősítése volt.

Green Morocco Plan. – <http://www.maroc.ma/en/content/green-morocco-plan> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Green Morocco Plan. Investment opportunities. Agricultural Development Agency. – <http://www.austarab.com.au/LiteratureRetrieve.aspx?ID=105681> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Green Morocco Plan focuses on sustainable agriculture. Al-Monitor, The Pulse of the Middle East. –
<http://www.al-monitor.com/pulse/business/2014/10/httpalhayatcomarticles4906517----.html#> (Letöltés
ideje: 2015-01-13)

Saumell, C. (én.): Livestock sector in Morocco. – [http://www.bordbia.ie/industry/manufacturers/
insight/alerts/Pages/LivestocksectorinMorocco.aspx?year=2014&wk=28](http://www.bordbia.ie/industry/manufacturers/
insight/alerts/Pages/LivestocksectorinMorocco.aspx?year=2014&wk=28) (Letöltés ideje: 2015-01-12)

<http://www.agriculture.gov.ma/pages/la-strategie> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Plan maroc vert. – <http://www.ormvatafilalet.ma/tiki-index.php?page=Plan%20maroc%20vert> (Letöl-
tés ideje: 2015-01-13)

Berkat, O. – Tazi, M. (én.): Morocco. – [http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/
morocco.htm](http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/
morocco.htm) (Letöltés ideje: 2014-11-04)

<http://ilri.org/infoserv/Webpub/fulldocs/wana/Morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Taher, S. M. (2011): Dairy Development in Morocco. Food and Agriculture Orgaznization of the United
Nations, Rome pp. vi., 20–21. – <http://www.fao.org/docrep/013/al746e/al746e00.pdf> (Letöltés ideje:
2015-01-12)

Djeflat, A. (2012): Morocco's efforts on the knowledge economy. pp. 60–63. – [http://beta.cmimarseille.
org/sites/default/files/02_Morocco%20efforts%20on%20the%20knowledge%20economy_0.pdf](http://beta.cmimarseille.
org/sites/default/files/02_Morocco%20efforts%20on%20the%20knowledge%20economy_0.pdf) (Le-
töltés ideje: 2015-01-13)

Haszonállatok száma fajonként (millióban)⁴¹⁵

	1980	1982	1990	1995	2000	2005	2010	2013
szarvasmarha	3,3	2,5	3,7	2,4	2,6	2,7	2,7	3,17298
juh	16,5	10,1	16,6	16,5	17,3	16,8	17,5	19,95638
kecske	6,1	4,09	5,6	4,4	5,1	5,3	5,3	6,23586
teve	0,06	0,05	0,02	0,09	0,16	0,18	0,19	0,057
ló	–	–	–	–	–	–	0,16	0,13921
őszvér	–	–	–	–	–	–	–	0,45333
szamár	–	–	–	–	–	–	–	0,82
sertés	–	–	–	–	–	–	–	0,008

A juh- és kecsketenyésztés tradicionális elemeinek gazdasági jelentősége az utóbbi időszakban fokozatosan csökkent, de a kedvezőtlen adottságú területeken változatlanul a megélhetés jelentős forrása.⁴¹⁶ A már említett fajok mellett Marokkó déli, délkeleti sivatagi, felsőivatagi területeinek legfontosabb haszonállatai a teve, de emellett természetesen lovat, őszvért, szamarat és jelentéktelen számban sertést is.⁴¹⁷

415 A táblázat adatai a következő internetes oldalakról származnak.

Morocco: Camels. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/camels> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

Morocco: Mules. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/mules> (2016-07-06)

Morocco: Horses. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/horses> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

Morocco: Pigs. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/pigs> (Letöltés ideje: 2014-12-30) – <http://ilri.org/infoserv/Webpub/fulldocs/wana/Morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Morocco: Cattle. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/cattle> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

Morocco: Sheep. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/sheep> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

Morocco: Goat. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/goats> (Letöltés ideje: 2014-12-30)

FAO (2014): Characterization and value addition to local breeds and their products in the Near East and North

Africa – Regional Workshop, Rabat, Morocco, 19-21 November 2012. Animal Production and Health Report No. 3. Rome p. 9. – <http://www.fao.org/docrep/019/i3622e/i3622e.pdf> (Letöltés ideje: 2015-05-21)

416 Berkat, O. – Tazi, M. (é.n.): Morocco. – <http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

<http://ilri.org/infoserv/Webpub/fulldocs/wana/Morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Benlekhal, A. (2014): Morocco. in.: FAO(Characterization and value addition to local breeds and their products in the Near East and North Africa – Regional Workshop, Rabat, Morocco, 19-21 November 2012. Animal Production and Health Report No. 3. Rome. p. 8. – <http://www.fao.org/docrep/019/i3622e/i3622e.pdf> (Letöltés ideje: 2015-04-20)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest pp. 254-255.

417 <http://ilri.org/infoserv/Webpub/fulldocs/wana/Morocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-11-04)

Benlekhal, A. (2014): Morocco. in.: FAO(Characterization and value addition to local breeds and their products in the Near East and North Africa – Regional Workshop, Rabat, Morocco, 19-21 November 2012. Animal Production and Health Report No. 3. Rome. p. 8. – <http://www.fao.org/docrep/019/i3622e/i3622e.pdf> (Letöltés ideje: 2015-04-20)

Marokkó az egyik jelentősebb afrikai exportőr, halászati termékeinek legfontosabb piacát az Európai Unió jelenti, a szardínia és lábasfejűek – különösen a polip (*Octopus vulgaris*)⁴¹⁸ – kivételében a vezető államok közé tartozik. 2012-ben az ágazatban foglalkoztatottak száma elérte a 114 000 főt.⁴¹⁹

A marokkói parti vizeken a halászat már a XVI. században megkezdődött, majd a XX. században – elsősorban francia, spanyol és portugál mintákat követve – kisüzemi keretek között megindult az ágazat fejlődése, amely kezdetben kiegészítő jövedelemforrást jelentett az alapvetően agrártevékenységből élők számára. Az 1930-as évektől a halászat az atlanti partvidék településeinek – Tan-Tan, El-Aaiun, Agadir és Tarfaya – gazdasági életében játszott szerepet, az ágazat fejlődése 1973-at követően gyorsult fel, változott a tevékenység jellege, időtartama, és a zsákmány minőségi összetétele is. A mélytengeri halászat, az algatermesztés aránya mintegy 14%-ra nőtt, utóbbi tevékenység (akvakultúra)⁴²⁰ mediterrán központjai Al Hoceïma-ban és Nadorban, az atlanti partvidéken Oualidia-ban, a belső területeken pedig Azrou település közelében található. A modernizációs kényszer – flotta, feldolgozó üzemek hiánya – miatt szükséges az ágazati reform,

---

418 A meleg tengereket kedvelő faj mintegy 3 m hosszú, testtömege kb. 25 kg. Rákokkal, kagylókkal táplálkozik.

Octopus vulgaris. Food and Agriculture Organization of the United Nations. –<http://www.fao.org/fishery/species/3571/en> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Common octopus (*Octopus vulgaris*). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/common-octopus/octopus-vulgaris/> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Octopus vulgaris. – http://animaldiversity.org/accounts/Octopus_vulgaris/ (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Moroccan Fishery Products Exports On the World Market. – http://www.finances.gov.ma/Docs/2012/depf/7405_etude_aout2012.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-13)

419 Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/economies/Africa/Morocco.html> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

http://www.bcsardine.ca/wp-content/uploads/2013/05/globefish_commodity_update_2009.pdf pp. 21–23. (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Morocco, Spain and Fishing. – <http://www1.american.edu/ted/ice/MORSPAIN.htm> (Letöltés ideje: 2016-07-06)

Hempel, E. (2010): Value Chain Analysis in the Fisheries Sector in Africa. Report for the Partnership for African Fisheries an AU/NEPAD Programme pp. 20-21, 33–39. – http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/fisheries/docs/Value_Chain_Analysis_Report_FINAL_hempel.doc (Letöltés ideje: 2015-01-13)

The State of World (2014): Fisheries and Aquaculture Opportunities and challenges. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome p. 30., 60. – <http://www.fao.org/3/a-i3720e.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

420 Akvakultúra: részlegesen vagy teljesen vízben élő állatok, növények tenyésztése, tartása. Feltétele, hogy az élőlények tenyésztésének, termesztésének legalább egy szakasza ember által szabályozott körülmények között menjen végbe. A világ egyik leggyorsabban növekvő élelmiszer-ágazata. – http://ec.europa.eu/fisheries/cfp/aquaculture/index_hu.htm (Letöltés ideje: 2015-04-20)

illetve ennek sajátos hozadéka, hogy az EU 1996 óta illetéket fizet Marokkónak halászati jogokért cserébe.⁴²¹

A rabati kormányzat a halászati ágazat fejlesztése érdekében kidolgozott stratégiai koncepciójában (Plan Halieutis) a munkahelyek teremtésének szükségességét, a globális kereslet várható növekedésének kihasználását, valamint ún. kompetencia-pólusok kialakítását fogalmazta meg. A tervzetben a három központ fejlesztésére – Tanger, Agadir, El-Aaiun–Dakhla –, valamint az ágazat modernizációjára 9 milliárd dirhem (MAD) támogatást irányzott elő, hogy biztosítsa a fenntarthatóság, a teljesítmény és versenyképesség növelésének alapjait. A halászati ágazat gazdasági potenciálját az Atlanti-óceánra jellemző ún. hidro-klimatikus viszonyok biztosítják, amelyeknek eredményeként alakult ki az egyik leggazdagabb halászati terület. A tervek szerint 2020-ra a halászati termékek forgalmi értékének el kell érnie a 2, az exportnak pedig az 1,5 milliárd €-ot. Emellett megfogalmazódott annak igénye is, hogy az ágazatban közvetlenül foglalkoztatottak száma haladja meg a 115 000 főt, valamint az, hogy a helyi halfogyasztásban el kell érni a 16 kg/év/fő mennyiséget, párhuzamosan a technológiai fejlesztésekkel, a hatékonyság, valamint a versenyképesség erősítésével.⁴²²

---

421 A marokkói halászatban jelentős szerepe van a Kanári-áramlásnak. A fontosabb fajok: polip, tintahal, tőkehal, tengeri keszeg, nyelvhál, garnélarák, sügér, tonhal, osztriga, angolna, szardínia, bonito és tonhal. – http://www.seararoundus.org/report/datasets/Morocco_Baddyrl.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-13)
Agriculture and Fishery. – <http://www.marokko-info.nl/english/agriculture-and-fishery/> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Morocco – Fishing. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-FISHING.html> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

Belhabib, D. – Harper, S. – Zeller, D. – Pauly, D. (2012): Reconstruction of Marine Fisheries Catches for Morocco (north, central and south), 1950–2010. part I. Fisheries Centre Research Reports 20 (3). Fisheries Centre, University of British Columbia, Vancouver pp. 23–40. – http://publications.oceans.ubc.ca/webfm_send/226/Reconstruction%20of%20Marine%20Fisheries%20Catches%20for%20Algeria-Belhabib.pdf (Letöltés ideje: 2016-07-06)

422 Az ágazati koncepció szerint 10 év alatt Marokkó globális részesedését 3,3-ról 5,4%-ra kell emelni. Fishing industry in Morocco. – <http://www.comunitapmimediterraneo.org/news/fishing-industry-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2015-01-13)

Fishing Industry. – <http://www.invest.gov.ma/?Id=66&lang=en&RefCat=6&Ref=149> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Djeflat, A. (2012): Morocco's efforts on the knowledge economy. pp. 22., 54., 59., 62-64. 82-84., 91. – http://beta.cmimarseille.org/sites/default/files/02_Morocco%20efforts%20on%20the%20knowledge%20economy_0.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-13)

A marokkói halászat összetétele

Magyar megnevezés	Rendszertani név	Földközi-tenger fogás (%)	Atlanti-óceán fogás (%)
Aranydurbincs	<i>Sparus aurata</i>	5,0	–
Gyöngyös durbincs	<i>Pagellus acarne</i>	10,0	–
Villás tőkehal	<i>Phycis phycis</i>	0,4	–
Garnélarák	–	0,4	–
Egyéb durbincsfélék	<i>Sparidae</i>	3,0	–
Norvég homár	<i>Nephrops norvegicus</i>	2,0	–
Európai angolna	<i>Anguilla anguilla</i>	8,0	–
Polip	<i>Octopus spp.</i>	22,0	–
Tonmakréla	<i>Auxis spp.</i>	5,0	–
Bonító	<i>Sarda sarda</i>	5,0	–
Kardhal	<i>Xiphias gladius</i>	1,0	–
Szardínia	<i>Sardina pilchardus</i>	8,0	–
Cápák	változó	0,2	–
Vörös-tengeri sügér	<i>Epinephelus fasciatus</i>	0,3	–
Fogasdurbincs	<i>Dentex dentex</i>	2,0	–
Vénuszkagyló	<i>Chamelea gallina</i>	9,0	–
Nagy szemű durbincs	<i>Boops boops</i>	11,0	–
Európai szardella	<i>Engraulis encrasicolus</i>	2,0	–
Éti ostromgarnéla	<i>penaeus kerathurus</i>	1,0	–
Egyéb	–	1,0	–
Kékúszójú tonhal	<i>Thunnus thynnus</i>	3,0	–
Kékfoltos durbincs	<i>Pagrus caeruleostictus</i>	1,0	–
Rózsaszín durbincs	<i>Pagrus pagrus</i>	2,0	–
Skorpióhalak és durbincsfélék	<i>Scorpaenidae és Sparidae</i>	1,0	–
Gyűrűs durbincs	<i>diplodus spp</i>	4,0	1
Tengeri márna	<i>Mullus spp</i>	3,0	14
Tengeri keszegfélék, Pandora	<i>Pagellus spp.</i>	4,0	1
Tintahal	<i>Sepia spp.</i>	10,0	5
Sügérfélék	<i>Epinephelus spp.</i>	2,0	8
Tengeri angolna	<i>Conger conger</i>	1,0	1
Közönséges kalmár	<i>Loligo vulgaris</i>	2,0	1
Farkassügér	<i>Dicentrarchus labrax</i>	6,0	1
Árnyékhal	<i>Argyrosomus regius</i>	–	1
Közönséges nyelvhal	<i>Solea solea</i>	–	1
Édesvízi rák és homár	<i>Palinurus spp.</i>	–	15
Homárfélék	<i>Homarus spp.</i>	–	15

Magyar megnevezés	Rendszertani név	Földközi-tenger fogás (%)	Atlanti-óceán fogás (%)
Nagyméretű nyílttengeri halak	–	–	15
Egyéb cápafélék	–	–	4
Kagylók	–	–	4
Kisméretű nyílttengeri halak	–	–	4
Kacsakagyló	–	–	0–10% a
Egyéb halak	–	–	0–10% a

Megjegyzés: egyes cápafajok halászata – többek között a *Mustelus mustelus*, a *Heptranchias griseus*, a *Hexanchus griseus*, illetve a *Charcharias taurus* – illegális halászata 1975-2010 között 0-ról 10%-ra nőtt.

Forrás: Barreira (et al.) kvalitatív adatai alapján (1998); Do Chi és Idelhadi (1991); Charbonnier és Caddy (1986); ENSZ Környezetvédelmi Program (UNEP) (2008); Országos Halászati Intézet (INRH) (1999); Maloui Idrissi (et.al.) (2001) és ArtFiMed (2009) – http://www.fisheries.ubc.ca/webfm_send/259 p. 25.

Az ágazat szempontjából nem mellékes a halászati jogok kérdése. A spanyol állam – majd az EU – és Marokkó közötti probléma az 1970-es években kezdődött, amikor Rabat megfogalmazta a 70 mérföldes halászati határokkal kapcsolatos igényeit, amelyet 1981-ben 200 tengeri mérföldre bővített. Korábban (1977) az EK már szintén 200 mérföldre terjesztette ki saját halászati övezetét, a két gazdasági territórium átfedése jogi vitát generált. Az átmeneti megoldást az 1988-as megállapodás jelentette, amelyben szabályozták az európai halászati kvótákat (95 000 tonna), ezért Marokkó Brüsszel pénzügyi támogatásában részesült.⁴²³

1995-ben Marokkó hatályon kívül helyezte a megállapodást, csupán a barcelonai euro-mediterrán konferenciát követően sikerült a feleknek új megállapodásra jutni, amely 1999-ig volt érvényben. Hosszas tárgyalásokat követően 2007-ben, majd 2013 decemberében Rabat és Brüsszel megállapodásra jutott, ennek keretében a marokkói gazdaság pénzügyi támogatásban részesült, részesül.⁴²⁴

423 A halászati kvótáért – évi 800 engedély – Rabat évi 70 millió ECU támogatást kapott. 1992-ben a megállapodást újabb négy évre meghosszabbították Marokkó számára kedvezőbb feltételekkel. Morocco, Spain and Fishing. – <http://www1.american.edu/ted/ice/morspain.htm> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

EU-Morocco fishing agreement. – <http://www.medea.be/en/countries/morocco/eu-morocco-fishing-agreement/> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

424 Morocco, Spain and Fishing. – <http://www1.american.edu/ted/ice/morspain.htm> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Dove, C. (2012): Spain-Morocco fishing dispute drags on. – <http://www.seafoodsource.com/news/supply-trade/21494-spain-morocco-fishing-dispute-drags-on> (Letöltés ideje: 2015-01-14)

Morocco. Fisheries Partnership Agreement. – http://ec.europa.eu/fisheries/cfp/international/agreements/morocco/index_en.htm (Letöltés ideje: 2015-01-16)

A marokkói gazdaságban jelentős szerepet játszik a szekunder szektor is, amelynek fejlődése az 1980-as évtizedet követően gyorsult fel. Az ágazat GDP-arányos részesedése 31,7% volt a CIA adatbázisa szerint, a Világbank szerint ez valamelyest kisebb, 28,5% volt. A marokkói munkavállalók 19,8%-a – más adatbázisban meghaladja a 21%-ot⁴²⁵ – az ágazatban dolgozott, amelynek növekedése 1,2%-os értéket ért el a 2013-as évben.⁴²⁶

A szekunder szektorban hagyományosan jelentős szerepet játszik a bányászat, a textil- és az élelmiszeripar, de az elmúlt évtizedben gyors fejlődésnek indultak a nagyobb hozzáadott értéket előállító ágazatok: pl. gépjárműgyártás, az elektronika, a repüléstechnika és a gyógyszeripar.⁴²⁷

Legfontosabb importtermékek (%-ban)	2013 (becslés)	2014 (előrejelzés)	2015 (előrejelzés)
ásványi tüzelőanyagok, ásványi olajok és desztillációs termékek	27,18	26,28	25,7
gépek és kazánok	9,55	9,7	9,86
elektromos és elektronikus berendezések	8,14	8,27	8,49
egyéb járművek (kivéve vasút és villamos)	6,76	6,28	6,14

425 <http://www.tradingeconomics.com/morocco/employment-in-industry-percent-of-total-employment-wb-data.html> (Letöltés ideje: 2015-01-20)

Benítez Molina, J.C. – Zarzur, C.R. – Calderón Cerbón, M. – Gerson, P. – Macera Poli, D. – Mehra, A. – Méndez, C. Norman, K. – Sibley, S. – Victor, J. (2014): Youth Transition to the Labor Market in Morocco International Policy Practicum of the Harris School of Public Policy at the University of Chicago p. 6. – http://harris.uchicago.edu/sites/default/files/2014%20Morocco%20IPP%20Paper_0.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-20)

426 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2015-01-09)

Industry, value added (constant LCU). – <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.KN?locations=MA> (Letöltés ideje: 2016-07-06)

<http://search.worldbank.org/all?qterm=moroccan+industry+in+the+gdp+2014&language=EN&op=> (Letöltés ideje: 2015-01-20)

427 Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

Morocco: Country Profile 29 Nov 2013. – http://www.hdcglobal.com/upload-web/cms-editor-files/21bc5b40-5eff-40e8-b4ff-5b6a20931fed/file/Morocco_Country_Profile.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-20)

Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

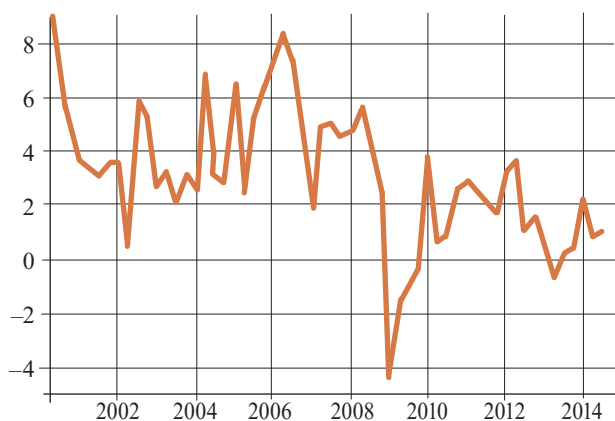
http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%20202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP pp. 3–4. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Legfontosabb exporttermékek (%-ban)	2013 (becslés)	2014 (előrejelzés)	2015 (előrejelzés)
elektromos és elektronikus berendezések	13,74	13,77	13,74
ruházati cikkek, kiegészítők (kiv. kötött vagy horgolt)	9,61	9,53	9,34
műtrágya	9,03	8,62	8,36
foszfátok, kősó, kén, termőföld, építőkö, gipsz, mész és cement	6,3	5,89	5,72

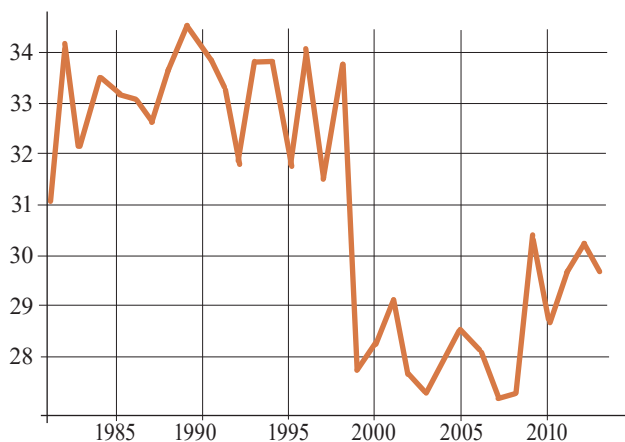
Forrás: http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf

Ipari termelés – Marokkó

Forrás: <https://www.quandl.com/c/morocco/morocco-economy-data>

Az ipar részesedése a GDP-ből – Marokkó

Forrás: <https://www.quandl.com/c/morocco/morocco-economy-data>

A függetlenség elnyerését követően indult meg a marokkói ipar fejlődése, amelynek központi szereplője az állam volt. A központi kormányzat intervencionista gazdasági stratégiája határozta meg az egyes ágazatok és régiók gazdasági-társadalmi aktivitását. A marokkói gazdaságpolitika célja szuverén gazdasági tér megteremtése volt különböző támogatások és ösztönzők segítségével. Az ún. import-helyettesítő iparosítással kívánták csökkenteni a gazdaság tőke- és technológiafüggését, a „Politique de Marocanisation”⁴²⁸ keretében az állami vállalatok által előállított ipari termékekkel megpróbálták kiváltani az importot. A gazdasági tér védelmét vámpolitikával igyekeztek megvalósítani, miközben az állam által leginkább szubvencionált ágazatok – pl. az építőipar, a fémipar, illetve a bútorgyártás – különböző előnyökhöz jutottak (hitelek, kamatok). A stratégia lényege a nemzeti kapitalizmus megteremtése volt, amelynek érdekében számos ipari ágazatban az államosítás mellett monopolhelyzetbe hoztak egyes, frissen alapított állami vállalatokat.⁴²⁹

Állami vállalatok

- Maroc-Chemie
- Berliet-Maroc
- SOMACA
- SIMEF
- SNEP
- CIOR

A romló makrogazdasági helyzet, az iparosítási stratégia kudarca miatt az 1980-as évektől megkezdődött az IMF, valamint a Világbank támogatásával a szekunder szektorban a szerkezeti átalakítás, amelynek célja egy piac- és exportorientált ágazati struktúra kialakítása volt. A privatizáció, a külföldi befektetők számára nyújtott kedvezmények, valamint a vámok csökkentése megnyitotta a marokkói piacokat. Az állami monopóliumokat jórészt eltörölték, kivételt jelentett ez alól pl. a vasúti köz-

---

428 Marocanisation: Un système et des échecs. – <http://aujourd'hui.ma/focus/marocanisation-un-systeme-et-des-echecs-17906> (Letöltés ideje: 2015-01-21)

Belghazi, S. (.): Politiques sectorielles et développement humain. 24/01/06, p. 255. – [http://www.albacharia.ma/xmlui/bitstream/handle/123456789/31443/1222Politiques_sectorielles_et_developpement_humain_\(2006\)4.pdf?sequence=1](http://www.albacharia.ma/xmlui/bitstream/handle/123456789/31443/1222Politiques_sectorielles_et_developpement_humain_(2006)4.pdf?sequence=1) (Letöltés ideje: 2016-07-06)

429 Achy, L. (2013): Structural Transformation and industrial Policy in Morocco. The Economic Research Forum, Dokki, Giza pp. 3–5. – <http://erf.org.eg/wp-content/uploads/2014/03/796.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-06)

Harabi, N. (2007): Picking Winners and Losers: An Empirical Analysis of Industrial Policy in Morocco University of Applied Sciences, Northwestern Switzerland MPRA Paper No. 4194 pp. 4–9. – http://mpra.ub.uni-muenchen.de/4194/1/MPRA_paper_4194.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-20)

lekedés, a kikötői és repülőtéri szolgáltatások és a nyers foszfát piaca, illetve az ázsiai versenytársak nyomása alá került textilipar.⁴³⁰

Az iparfejlesztési politika hatékonyságának javítása érdekében a marokkói állam 2005 novemberében megfogalmazott új programjának célja a befektetői környezet, a versenyképesség és az exportképesség javítása volt, amellyel erősíteni kívánta az ágazat munkahelyteremtő képességét. Az ágazati stratégia a 2009-ben elfogadott dokumentumban került elfogadásra, fókuszában többek között az autógyártás, a repülőgépipar, az elektronika, az élelmiszeripar állt.⁴³¹

Összességében megállapítható, hogy a strukturális reformok relatíve csekély háttal voltak a gazdaságra annak ellenére, hogy több külföldi nagyvállalat jelent meg Marokkóban, amely egyes ágazatok fejlődésére kedvezően hatott, de a szekunder szektor diverzifikációja elmaradt a várakozásoktól. Ennek következménye, hogy az ipar specializációja, illetve adaptációs és innovatív képessége csekély maradt, amely alig csökkentette az ágazat globális gazdasági érzékenységét.⁴³²

A bányászat ágazata különösen fontos szerepet tölt be a marokkói nemzetgazdaságban, különösen a foszfát kitermelésének van nagy jelentősége, amely a szektor döntő hányadát adja. Marokkó birtokolja az ismert globális foszfátkészletek mintegy 75%-át – ez a geo-ökonómiai alapja Nyugat-Szahara megszállásának –, ennek megfelelően a foszfát és származékainak kivitele hagyományosan nagy exportbevételeket biztosított az állam számára.⁴³³

---

430 Chapter 3 Industrial Policy in MENA: Lessons from East Asia. – http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/MNA/mena_jobs_or_privileges_chap3.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-20)

Harabi, N. (2007): Picking Winners and Losers: An Empirical Analysis of Industrial Policy in Morocco University of Applied Sciences, Northwestern Switzerland MPRA Paper No. 4194 pp. 4–9. – http://mpra.ub.uni-muenchen.de/4194/1/MPRA_paper_4194.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-20)

Achy, L. (2013): Structural Transformation and industrial Policy in Morocco. The Economic Research Forum, Dokki, Giza – <http://erf.org.eg/wp-content/uploads/2014/03/796.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-06)

431 Plan Emergence. – <https://www.diplomatie.ma/Economie/lesStrategieSectorielles/tabid/175/vw/1/ItemID/321/language/en-US/Default.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-21)

Pacte National pour l'Emergence Industrielle. Contrat Programme 2009-2015. – http://www.invest.gov.ma/upload/documents/fr_Doc_55.pdf (Letöltés ideje: 2016-07-06)

<http://www.emergence.gov.ma/en/Pacte/Documents/PACTE.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-21)

Harabi, N. (2007): Picking Winners and Losers: An Empirical Analysis of Industrial Policy in Morocco University of Applied Sciences, Northwestern Switzerland MPRA Paper No. 4194 pp. 4–9. – http://mpra.ub.uni-muenchen.de/4194/1/MPRA_paper_4194.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-20)

432 Achy, L. (2013): Structural Transformation and industrial Policy in Morocco. The Economic Research Forum, Dokki, Giza pp. 17–19. – <http://erf.org.eg/wp-content/uploads/2014/03/796.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-06)

433 A bányászat jelentőségére utal, hogy a marokkói export 35%-át az ágazati termékek adták, a GDP 6%-át a szektor biztosította.

Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

Stevenson, J. P. (2014): Moroccan Mining: a Mineral Industry in Post-Arab Spring North Africa Sparks International Interest. July 1 – <http://gbreports.com/2014/07/01/moroccan-mining-a-mineral-industry->

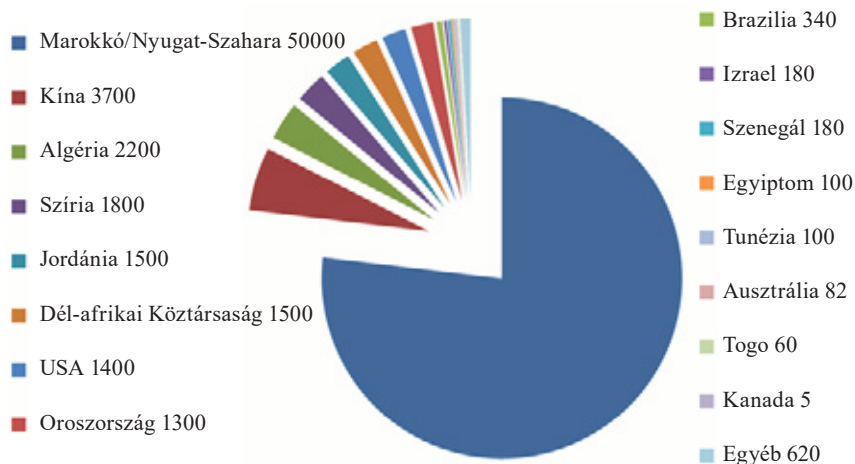
Az értékes ásványi nyersanyag kitermelése 1920-ban kezdődött az Office Chérifien des Phosphates (OCP)⁴³⁴ irányításával Khouribga⁴³⁵ térségében. Napjainkban a nyersanyag kitermelésének jelentős hányadát a megszállt nyugat-szaharai terület adja, de Meskala⁴³⁶ és Youssoufia⁴³⁷ térségében is stratégiai értékű tartalékokkal rendelkezik. Az utóbbi időben – összefüggésben a környezettudatosabb gazdálkodási modellek fokozatos előtérbe kerülésével – a világszerte kereslet csökkent. 2012-ben Marokkó adta

-
- in-post-arab-spring-north-africa-sparks-international-interest/ (Letöltés ideje: 2015-01-22) – <http://www.ifdc.org/world-reserves-of-phosphate-rock-a-dynamic-and-unf.pdf/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
U.S. Geological Survey (2011): Phosphate rock. Mineral Commodity Summaries, January – http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity/phosphate_rock/mcs-2011-phosp.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-22)
- de Ridder, M. – de Jong, S. – Polchar, J. – Lingemann, S. (2012): Risks and Opportunities in the Global Phosphate Rock Market. The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS), Den Haag pp. 9-10., 16-17., 26., 33. – http://www.phosphorusplatform.eu/images/download/HCSS_17_12_12_Phosphate.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-22)
- 434 A világgazdasági jelentőséggel bíró, 1920-ban alapított nagyvállalat meghatározó szerepet játszik a marokkói gazdaság fejlődésében. A kb. 24 000 munkavállalót foglalkoztató szervezet bevétele mintegy 3 milliárd USD (2012).
One century of History. – <http://www.ocpgroup.ma/group/group-overview/history> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
- 435 A 867 m tengerszint feletti magasságban elhelyezkedő, 167 673 fős – más adatbázisban 496 734 fő – település a fővárostól mintegy 121 km-re délre, Agadirtól 373,12 km-re északkeletre, Oujda-tól 504,88 km-re délnyugatra fekszik.
Khouribga. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/316936/Khouribga> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
<http://www.distancefromto.net/> (Letöltés ideje: 2015-01-22) – <http://www.tiptopglobe.com/city?n=Khouribga&p=496734> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
The biggest cities of country: Morocco. – <http://www.tiptopglobe.com/biggest-cities-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
- 436 A 4220 fős, 473 m tengerszint feletti magasságban elhelyezkedő település Rabattól 374,78 km-re délnyugatra, Marrakech-től 136,21 km-re nyugatra, Agadirtól 108,37 km-re délre található.
El Khemis Des Meskala. – <http://www.tiptopglobe.com/city?i=1381962&n=El%20Khemis%20Des%20Meskala> (Letöltés ideje: 2015-01-22) – <http://www.distancefromto.net/> (Letöltés ideje: 2015-01-22) – <http://www.allaboutcountries.com/latlng/33r4g8/meskala-latitude-longitude-marrakech-tensift-al-haouz-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
Meskala: – <http://ma.geoview.info/meskala,6545948> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
- 437 64 910 fős város Rabattól 247,72 km-re délnyugatra, Agadirtól 226,71 km-re északkeletre, Marrakech-től 84,96 km-re északnyugatra, 299 m-rel a tenger szintje felett fekszik. – <http://www.distancefromto.net/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)
Youssoufia. – <http://www.tiptopglobe.com/city?n=Youssoufia&p=64910> (Letöltés ideje: 2015-01-22) – <http://www.allaboutcountries.com/latlng/1n3svk/youssoufia-latitude-longitude-doukkala-abda-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

a világ foszfáttermelésének 12,9%-át, azóta részesedése lassan csökkenő tendenciát mutat (2013-ban 12,5%).⁴³⁸

A világ foszfát tartalékai (millió tonna)

Forrás: <http://www.wrforum.org/publications/wrf-publications/resource-snapshot-5-phosphorus/>

A MENA régióban a közelmúltban lejátszódó – máig sem lezárult – geopolitikai események jelentős hatást gyakoroltak a foszfát bányászatára, ámbár Marokkót politikai stabilitása miatt a folyamat nem érintette kedvezőtlenül. Hosszabb távon a kitermeléssel kapcsolatos problémát a nyugat-szaharai politikai territórium hovatartozása jelentheti, amely a marokkói termelés mintegy 10%-át biztosítja.⁴³⁹

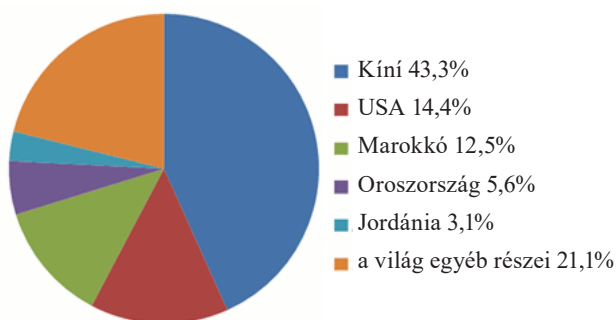
A mezőgazdaság – és áttételesen az élelmiszeripar – számára nagy jelentőségű foszfát mellett egyéb stratégiai értékkel bíró nyersanyagokat – pl. barit, kobalt, folyópát (fluorit), antimon, ezüst, ólom, nikkel, szén, mangán, vasérc, cink – is bányásznak Marokkó területén.⁴⁴⁰

438 Morocco-Geography. – <https://chronicle.fanack.com/morocco/geography> (Letöltés ideje: 2016-07-07)
U.S. Geological Survey (2011): Phosphate rock. Mineral Commodity Summaries, January – http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity/phosphate_rock/mcs-2014-phosp.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-22)

439 de Ridder, M. – de Jong, S. – Polchar, J. – Lingemann, S. (2012): Risks and Opportunities in the Global Phosphate Rock Market. Robust Strategies in Times of Uncertainty. The Hague Centre for Strategic Studies No. 17. 12. 12., Hague pp. 48–52. – http://www.phosphorusplatform.eu/images/download/HCSS_17_12_12_Phosphate.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-22)

440 Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)
Stevenson, J. P. (2014): Moroccan Mining: a Mineral Industry in Post-Arab Spring North Africa Sparks International Interest. – <http://gbreports.com/2014/07/01/moroccan-mining-a-mineral-industry-in-post-arab-spring-north-africa-sparks-international-interest/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

A világ foszfát termelése 2013-ban

Forrás: <http://mcgroup.co.uk/researches/phosphates>

A kitermelő ágazat térstruktúrája igazodik az államtér földtani adottságaihoz, így a bányászat alapvetően négy térségre koncentrálódik:

- az Antiatlasz: mangánérc, nemesfémek ércei (arany, ezüst), valamint stratégiai fémek (kobalt, ónérc, titán, wolfram);
- a Mezeta térsége: foszfát;
- a Magas-Atlasz régiója: barit, rézérc, vasérc, ólomérc, mangán, cinkérc;
- a Rif-hegység (antimon, agyagásványok, stratégiai fémek, cinkérc).⁴⁴¹

Ami az energiahordozókat illeti, földgáz és kőolaj is található Marokkó, illetve az Atlanti-óceán self-területén – a Chevron⁴⁴² három újabb tengeri feltárást kezdeményezett⁴⁴³ –, habár a feltárt mennyiség nem fedezi a szükségleteket. A legfontosabb szénhidrogén-lelőhelyek a Rharb-, a Pre-Rif-, illetve a Tarfaya-medencében, valamint Essaouira térségében találhatók. Úgy tűnik, hogy Marokkó viszonylag jelentős készletekkel – mely becsült adatok szerint 53 milliárd hordó – rendelkezik olajjalából, amely hosszabb távon mérsékelheti a behozatalt, ám az esetleges felelőtlen kiter-

---

Morocco-Geography. – <https://chronicle.fanack.com/morocco/geography> (Letöltés ideje: 2016-07-07) – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

441 Morocco and Western Sahara. 2011 Minerals Yearbook. – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest p. 251.

Gertig B. /szerk./ (1989): Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest p. 64.

442 1879-ben alapított vállalkozás, amelynek székhelye San Ramon-ban található. Az Exxon után a második legnagyobb amerikai olajvállalat, amelynek piaci értéke 227 milliárd USD (2014. III. 14.).

History. – <http://www.chevron.com/about/history/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Fortune 500. – <http://fortune.com/fortune500/chevron-corporation-3/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

443 El-Yaakoubi, A. (2014): Chevron needs 2 1/2 years to decide on Morocco prospects. – <http://www.reuters.com/article/2014/05/07/morocco-energy-chevron-idUSL6N0NT6VX20140507> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

melés kedvezőtlen hatást gyakorolhat az ország vízkészleteire, illetve az erdős területekre, fokozva az üvegházhatást kialakító emissziót.⁴⁴⁴

Olajpala készletek Marokkóban

444 Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)

Morocco and Western Sahara. 2011 Minerals Yearbook. – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Morocco. – <http://www.tarsandsworld.com/morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Morocco-Geography. – <https://chronicle.fanack.com/morocco/geography> (Letöltés ideje: 2016-07-07)

Alternatív energiahordozóként szükséges említeni az ország regionális dimenzióban jelentősnek mondható vízenergia-potenciálját – becslések szerint mintegy 2000–2500 MW –, amelyből 2008-ban 26 erőműben 1360 MW energiát állítottak elő.⁴⁴⁵ Az ország villamosenergia-termelésében a megújuló energiaforrásoknak egyre növekvő szerepet szán, a tervek szerint 2020-ra a nap-, a szél-, valamint a vízenergia adja a teljes elektromos kapacitás 42%-át. Ennek bázisa a víztartalékok mellett a kb. 2600 GW-ra becsült szélenergia-tartalék, illetve az 2300 kWh/m² éves szoláris energiamennyiség.⁴⁴⁶

*Telepített megújuló energiaforrások a MENA régióban
(telepített kapacitás MW-ban)*

	Nap		Szél	Biomassza, hulladék	Geo- termális	Víz	Összes
	PV	CSP					
Algéria	7,1 ^c	25 ^a	0 ^a	0 ^b	0 ^b	228 ^a	260,1
Bahrein	5 ^b	0 ^b	0,5 ^a	0 ^b	0 ^b	0 ^b	5,5
EAE	22,5 ^a	100 (2013)	0 ^b	3 ^a	0 ^b	0 ^b	125,5
Egyiptom	15 ^a	20 ^a	550 ^a	0 ^b	0 ^b	2800 ^a	3385
Irak	3,5 ^d	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	1864 ^a	18 67,5
Irán	4,3 ^c	17 ^b	91 ^a	0 ^b	0 ^b	9500 ^a	96 12,3
Jemen	1,5 ^a	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	1,5
Katar	1,2 ^c	0 ^a	0 ^a	40 ^a	0 ^a	0 ^a	41,2
Kuvait	1,8 ^c	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	1,8
Líbia	4,8 ^a	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	4,8
Omán	0,7 ^c	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0,7

445 Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy> (Letöltés ideje: 2016-07-04)
Morocco. – <http://www.reegle.info/policy-and-regulatory-overviews/MA> (Letöltés ideje: 2015-01-25)
Renewable Energy Potential in Morocco. – <http://www.afrbiz.info/content/2013/renewable-energy-potential-in-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Kurokawa, K. – Komoto, K. – van der Vleuten, P – Faiman, D. /eds./ (2007): Energy from the Desert: Practical Proposals for Very Large Scale Photovoltaic System. Earthscan, London-Sterling pp. 9–10.

446 Morocco 2014. International Energy Agency (IEA) pp. 65–79. – <http://www.iea.org/publications/mtrm/countries/morocco/> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Jamea, E-M. (2015): Alternative Energy Prospects in Morocco. – <http://www.ecomena.org/tag/hydropower/> (Letöltés ideje: 2016-07-07)

Green Business. – <http://www.moroccotomorrow.org/business/green-business/> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Renewable Energy Potential in Morocco. – <http://www.afrbiz.info/content/2013/renewable-energy-potential-in-morocco> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Morocco. – <http://www.reegle.info/policy-and-regulatory-overviews/MA> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

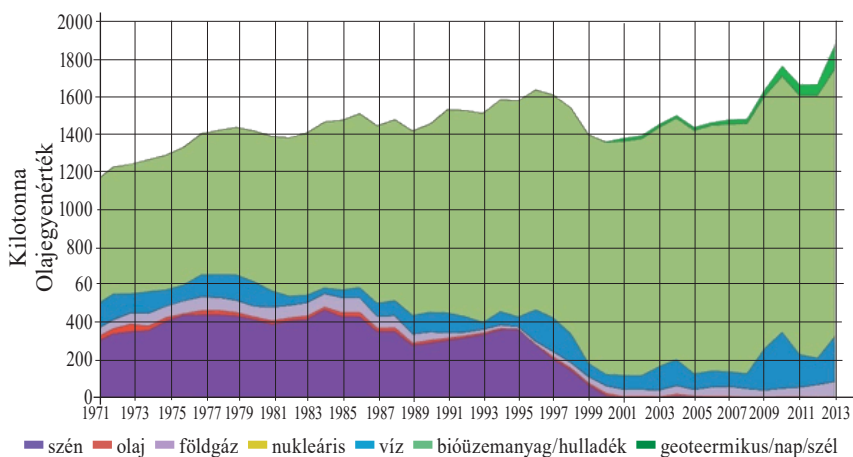
Morocco. – http://www-pub.iea.org/MTCD/Publications/PDF/CNPP2013_CD/countryprofiles/Morocco/Morocco.htm (Letöltés ideje: 2015-01-25)

	Nap		Szél	Biomassza, hulladék	Geo- termális	Víz	Összes
	PV	CSP					
Szaúd-Arábia	7 (2013)	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	7
Szíria	0,84 ^c	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	1151 ^c	1151,84
Olajexportőrök összesen	75,24	162	641,5	43	0	15543	16 464,74
Dzsibuti	1,4 ^c	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	1,4
Izrael	269 ^a	0 ^b	6 ^b	27 ^a	0 ^b	7 ^d	309
Jordánia	1,6 ^a	0 ^b	1,4 ^a	3,5 ^a	0 ^b	10 ^a	16,5
Libanon	1 ^a	0 ^b	0,5 ^a	0 ^b	0 ^b	282 ^a	283,5
Málta	12 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0 ^b	12
Marokkó	15 ^a	20 ^a	291 ^a	0 ^b	0 ^b	1745 ^a	2071
Palesztin területek	1 ^a	0 ^b	0 ^b	0 ^b	0,023 ^a	0 ^c	1,023
Tunézia	4 ^a	0 ^a	154 ^a	0 ^b	0 ^b	66 ^a	224
Olajimportőrök összesen	305	20	452,9	30,5	0,023	2110	2918,42
MENA régió	380,24	182	1094,4	73,5	0,023	17653	19 383,16

Megjegyzés: PV: photovoltaikus napenergia CSP: koncentrált fotovoltaikus napenergia. a: 2012, b: 2011, c: 2010, d: 2009.

Forrás: http://www.ren21.net/Portals/0/documents/activities/Regional%20Reports/MENA_2013_lowres.pdf p.11.

Energia termelés – Marokkó

Megjegyzés: A grafikonon megjelenő szén tartalmazza a tőzeget és az olajpalát.

Forrás: <http://www.iea.org/stats/WebGraphs/MOROCCO3.pdf>

A magánszektor által meghatározott ágazat – kivételt az állami monopóliumban lévő foszfát – jelentőségére utal, hogy 2013-ban Marokkóból származott a világon kitermelt barit, kobalt 3, a fluorit 1%-a, az arzén, barit és foszfát bányászatában

a világ 3., stronciumból az 5., folyópátból a 6., kobaltból a 10. legnagyobb termelő volt.⁴⁴⁷

Növekvő jelentőségű az ezüst kitermelése – Zgounder, Imiter (ez Afrika legnagyobb ezüstbányája –, amelynek részesezése folyamatosan emelkedik az ágazat kezein belül: a 2013-as évben Marokkó volt a világ 16. legjelentősebb termelője (8,2 millió uncia).⁴⁴⁸ Ezen kívül Marokkó területén folyik nem fémes ásványok – többek között agyag, kaolin, talkum és kalcit – bányászata is.⁴⁴⁹

Hagyományosan jelentős ágazatnak számít a kormányzat gazdaságfejlesztési stratégia fókuszában álló textilipar, amely a feldolgozó ágazatban tölt be meghatározó szerepet. A gyors modernizáció következményeként természetesen más ágazatok teljesítménye is erősíti a marokkói gazdaságot. Különösen a nagyobb urbánus településekre koncentrálódó repülőgép-ipar, valamint a gépjármű-gyártás dinamikus

---

447 Morocco and Western Sahara. 2011 Minerals Yearbook. – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Stevenson, J. P. (2014): Moroccan Mining: a Mineral Industry in Post-Arab Spring North Africa Sparks International Interest. – <http://gbreports.com/2014/07/01/moroccan-mining-a-mineral-industry-in-post-arab-spring-north-africa-sparks-international-interest/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Jewell, S. – Suzette M. Kimball, S. M. /eds./ (2014): Mineral Commodity Summaries 2014. U.S. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, Reston p. 21., 25., 47., 57., 119., 155. – http://mineralsmakelife.org/assets/images/content/resources/Minerals_Commodities_Summary_2014.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-25)

448 A nemesfém kitermelése az i.sz. III. században kezdődött meg, napjainkban itt működik Afrika legnagyobb ezüstbányája.

Morocco and Western Sahara. 2011 Minerals Yearbook. – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

Stevenson, J. P. (2014): Moroccan Mining: a Mineral Industry in Post-Arab Spring North Africa Sparks International Interest. – <http://gbreports.com/2014/07/01/moroccan-mining-a-mineral-industry-in-post-arab-spring-north-africa-sparks-international-interest/> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

A New Silver Producer in Morocco. – <http://mayagoldsilver.com/wp-content/uploads/2015/11/MayaGoldSilver-FactSheet.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-07) – <http://mayagoldsilver.com/wp-content/images/MayaGold&Silver-FactSheet.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Silver Production. The Silver Institute. – <https://www.silverinstitute.org/site/supply-demand/silver-production/> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Bond, D. (2012): Mining Morocco. – <http://www.silverseek.com/commentary/mining-morocco-7776> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

449 Morocco and Western Sahara. 2011 Minerals Yearbook. – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-mo-wi.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-22)

fejlődése vált jellemzővé az utóbbi évtized során, miközben az alkalmazott munkaerő-bázis folyamatosan nőtt.⁴⁵⁰ A világgazdaság rendszerébe integrálódott marokkói gazdasági tér számára kiemelkedő jelentőséggel bír a kereskedelmi ágazat. Az elmúlt időszakban azonban a foszfátexport jelentős visszaesése vált meghatározóvá, amelyet a tökeigényes késztermékek exportja valamelyest ellensúlyozott. A meghatározó importtermékek közé tartoznak a nyersolaj, a távközlési és gépi berendezések, valamint a gabonafélék (búza), miközben a kiviteli palettán szerepelnek ásványi nyersanyagok, zöldségfélék, tengeri hal, műtrágya és más szervesen vegyipari termékek, valamint a textilipar által előállított áruk.⁴⁵¹ A korábbi zárt, kormányzati ellenőrzés alatt álló kivitelre termelő ágazatokban egyre erőteljesebb a külföldi működő tőke jelenléte. Az utóbbi évtizedek fokozatosan javuló gazdasági kapcsolatainak köszönhetően Marokkó számára az Európai Unió meghatározó külkereskedelmi partnerré vált.⁴⁵²

A gazdasági fejlődés elengedhetetlen hátterét a közlekedési infrastruktúra alkotja. Marokkó az egyik legfejlettebb közlekedési hálózattal rendelkező afrikai állam, amelynek vas-

---

450 Moroccan Industry Boosts Skills Amid Returning Demand. – http://www.juststyle.com/analysis/moroccan-industry-boosts-skills-amid-returning-demand_id110705.aspx (Letöltés ideje: 2015-01-25)
Directorate General Enterprise and Industry, European Commission, Textiles and Clothing: Euro-Mediterranean Dialogue. – <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/textiles/external-dimension/euro-mediterraneanregion/#textile> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

International Labour Office, A Pilot Programme in Morocco to Boost the Textile and Clothing Industries'

Competitiveness Through the Promotion of Decent Work. The Textile and Clothing Industries: A vital sector under pressure. – <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dwpp/download/morocco/morinfo-eng.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-25)

Moroccan Economy (2011). Embassy of the Kingdom of Morocco, New Delhi, – <http://www.moroccoembassyin.org/morocco-economy.html> (Letöltés ideje: 2014-01-25)

Moroccan Economy: Handicrafts, (2009). Embassy of the Kingdom of Morocco, Washington, DC – <http://www.moroccoembassyin.org/morocco-economy.html> (Letöltés ideje: 2014-01-25)

451 Morocco. – <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mar/> (Letöltés ideje: 2015-01-25)
Country Profile: Morocco. – <http://lweb2.loc.gov/frd/cs/profiles/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-08-24)
Morocco. World Trade Organization. – <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Country=MA&Language=E> (Letöltés ideje: 2015-08-24) – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

452 Background Note: Morocco. Bureau of Near Eastern Affairs, U.S. Department of State, 20 April 2011. – <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5431.htm> (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Morocco – Country Profile. – http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

World Trade Organization: Trade Policy Review: Morocco. Further trade reforms would sustain economic growth 20 May 2009. – http://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp317_e.htm (Letöltés ideje: 2013-10-15)

Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx> (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Mansour, S. – Castel, V. (2014): Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP p. 2. – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-05)

Morocco Investment Climate Statement 2015. U.S. Department of State. – <http://www.state.gov/documents/organization/241882.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-07)

Morocco. European Commission, Trade. 29 Apr 2016. – <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/morocco/> (Letöltés ideje: 2016-07-07)

úthálózata megfelel az európai normálynomtávval kapcsolatos előírásoknak és a vonalak villamosítása is viszonylag jó ütemben halad. Hasonlóan jó minőségű a közúthálózat struktúrája is, amely a tervek szerint a jövőben megteremt a biztos közlekedési kapcsolatot Európával és Afrika más államaival. A tengerhajózásban elsősorban a teherforgalom játszik meghatározó szerepet, amely mediterrán partvidékkel szemben az atlanti kikötővárosokban koncentrálódik, térbeli súlypontja Casablanca. A légi közlekedés struktúrájában meghatározó szerepet tölt be az 1957-ben alapított Royal Air Morocco (RAM),⁴⁵³ amely más – zömmel európai társaságokkal együttműködve fenntartja az állam kapcsolatát az afrikai és az európai kontinenssel. Ennek érdekében került sor a repülőterek korszerűsítésére.⁴⁵⁴

Fontos szerepet tölt be a marokkói gazdaságban az idegenforgalom, amely jelentős devizabevételi forrást jelent, így a központi kormányzat stratégiai ágazatként kezeli. A turizmus térstruktúrájára jellemző, hogy elsődlegesen a part menti régiókra koncentrálódik. Meghatározó kulturális központnak számít Fès, valamint Marrakech. Az ország turisztikai potenciálja jelentős, de az ágazat működésére jelentős hatást gyakorolnak a politikai erőszak esetenként megnyilvánuló jelenségei.⁴⁵⁵ A marokkói

---

453 Flightglobal/Archive. – <https://www.flightglobal.com/pdfarchive/view/1960/1960%20-%200509.html> (Letöltés ideje: 2015-11-25)

The History of Royal Air Maroc. – <http://royalairmarocnigeria.blogspot.hu/p/history-of-royal-air-maroc.html> (Letöltés ideje: 2016-07-07)

454 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> (Letöltés ideje: 2013-10-15)
Light and Heavy Rail Developments, Morocco. – <http://www.railway-technology.com/projects/moroccorail/> (Letöltés ideje: 2015-11-25)

Africa and Europe join together via Strait of Gibraltar – http://en.econostrum.info/Africa-and-Europe-join-together-via-Strait-of-Gibraltar_a270.html#ixzz4Dj6JzgW (Letöltés ideje: 2015-11-25)
<http://ie.au.int/en/sites/default/files/E%20-%20TAH%20Annex%20I%20TAH%20Network.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-25)

Erdősi F. (2011): Afrika közlekedése. Publikon Kiadó, Pécs pp. 341–349.

455 MOROCCO in Perspective. DLIFLC 2012. p. 31. – <http://fieldsupport.dliflc.edu/products/cip/morocco/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Chebatoris, M. (2007): AQIM's Threat to Morocco's Tourism Sector. Global Terrorism Analysis 5, no. 11 7 June – http://www.jamestown.org/programs/gta/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=4212&tx_ttnews%5BbackPid%5D=182&no_cache=1 (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Pfeiffer, T. (2007): Development Threatens Morocco's Wild Shoreline. Reuters, 12 December – <http://www.reuters.com/article/2007/12/12/idUSL20720168> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

New Suicide Attacks Hit Morocco. BBC News, 14 April 2007. – <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/6555177.stm> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Alami, A. – Lacqua, F. (2010): Zenagui Says Morocco Tourism Revenue Growth to More Than Double. Bloomberg Businessweek, 28 October – <http://www.bloomberg.com/news/articles/2010-10-28/zenagui-says-morocco-tourism-revenue-growth-to-more-than-double-this-year> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Morocco: Marrakesh Bomb Strikes Djemaa el-Fna Square. BBC News, 28 April 2011. – <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13226117> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Shah, T. (2011): "After the Arab Spring: The View from Morocco," Guardian, 18 June – <http://www.guardian.co.uk/travel/2011/jun/18/marrakech-morocco-arab-spring-tourism> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Crotti, R. – Misrahi, T. /eds./ (2015): The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015. World Economic Forum Geneva pp. 242-243. – http://www3.weforum.org/docs/TT15/WEF_Global_Travel&Tourism_Report_2015.pdf (Letöltés ideje: 2016-01-05)

fizetőeszköz a dirham, amelynek árfolyamára elsősorban az euró gyakorol hatást, amely jelzi a két gazdasági tér között formálódó szorosabb kapcsolatokat. A pénzügyi infrastruktúra is alapvetően európai – francia – mintákra épül. Kormányzati cél a kedvező befektetői klíma megteremtése, amelytől a közvetlen működő tőke (FDI) növekedését remélik. Ezzel párhuzamosan fokozatosan történik a privatizációs politika bevezetése, szabadkereskedelmi zónák kijelölése. Mindezen intézkedések eredményeként elsődlegesen európai, valamint az Öböl-menti államokból érkeznek befektetők, fokozva a marokkói gazdasági-társadalmi tér aktivitását.⁴⁵⁶

Marokkó történelmi fejlődése

Az államtér magas stratégiai értékkel bíró földrajzi helyzete minden történelmi periódusban az adott korszak nagyhatalmainak geopolitikai érdeklődésének fókuszába került. Az afrikai kontinens északnyugati részén elhelyezkedő territórium összekapcsolta a Földközi-tengert az Atlanti-óceán régiójával, miközben a transz-szaharai kereskedelmi hálóz-

---

456 Currency Converter. – <http://www.oanda.com/currency/converter/> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Morocco's Dirham: Pressure Building for a Change. Morocco Week in Review. – <http://www.friendsofmorocco.org/2005News/June05/0619News.htm#Morocco%27s%20dirham:%20pressure%20building%20for%20change> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Reille, X. – Lyman, T.R. (2005): Diagnostic Report on the Legal and Regulatory Environment for Microfinance in Morocco. – <https://www.microfinancegateway.org/sites/default/files/mfg-en-paper-diagnostic-report-on-the-legal-and-regulatory-environment-for-microfinance-in-morocco-2005.pdf> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

UN Conference on Trade and Development. Investment Policy Review of Morocco. 6 February 2007, Geneva pp. 3–4. – http://www.unctad.org/en/docs/c2d76_en.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-30)

African Development Bank (2011): Islamic Banking and Finance in North Africa. Past Development and Future Potential. pp. 10-40. – http://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Project-and-Operations/Montage%20Islamic%20Banking%20Anglais_ENERGY%20mpa%20ENG%20Power%20Sector%20Emer....pdf. (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Tajmouati, K. (2011): Morocco Banking: Development of Credit Agricole du Maroc Banking Services in Morocco. – <http://www.marcopolis.net/morocco-banking-development-of-credit-agricole-du-maroc-banking-services-inmorocco.htm> (Letöltés ideje: 2015-01-30)

Morocco. Investment Climate Statement 2015. U.S. Department of State. – <http://www.state.gov/documents/organization/241882.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-12)

Doing Business in Morocco: 2014 Country Commercial Guide for U.S. Companies. U.S. Commercial Service. 91. p. – http://www.iberglobal.com/files/marruecos_ccg.pdf (Letöltés ideje: 2015-02-18) – https://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf (Letöltés ideje: 2015-01-07)

Morocco: IMF Country Report No. 16/37. February 2016. – <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr1637.pdf> (Letöltés ideje: 2016-07-08)

Investment Climate Statements for 2016. Morocco. Bureau of Economic and Business Affairs. – <http://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/investmentclimatementations/index.htm#wrapper> (Letöltés ideje: 2016-07-08)

tok nyugati végpontjaként fontos szerepet töltött be a mediterrán térség és a szubzaharai Afrika közötti bonyolódó gazdasági és kulturális termékcseré folyamatában is.⁴⁵⁷

Geostratégiai helyzetének köszönhetően a modern Marokkó területe több alkalommal expanziós kísérletek célpontja volt, amelyek egyrészt a Mediterráneum keleti és középső medencéjében szerveződött birodalmi terekhez köthetők,⁴⁵⁸ másrészt az európai államok modern gyarmati törekvéseivel hozhatók kapcsolatba.⁴⁵⁹ A tradicionális marokkói történelmi identitásban visszatükröződnek az etnikai, civilizációs-kulturális és regionális hatások. A keleti, az európai, illetve az afrikai civilizációk geográfiai metszéspontjában elhelyezkedő államter általában birodalmak perifériáját, limesét alkotta. Belső dinamikáját, a gazdasági-társadalmi térszervezés hatékonyságát igazolja az a tény, hogy a XVI. századtól megőrizte szuverenitását, területi integritását - eleinte az Oszmán–Török Birodalommal, majd az európai hatalmakkal szemben a modern gyarmatosítás korszakáig, majd 1956-ban képesnek bizonyult annak visszaszerzésére.⁴⁶⁰

Az államtér történeti fejlődésének korai szakasza

Archeológiai, antropológiai kutatások jórészt közvetett – ősi emberi maradványok hiánya miatt az őslénytani és a kőzetvizsgálatok összefüggései – bizonyítékaik alapján arra következtethetünk, hogy Északnyugat-Afrika már az őskőkorszak kezdetétől lakott területnek számíthatott, amelyet a további vizsgálatok igazolhatnak. Feltételez-

457 Wolf, E.R. (1995): Európa és a történelem nélküli népek. Akadémiai Kiadó–Osiris–Századvég, Budapest pp. 51–55.

458 A Short History of Africa. pp. 6-8. – http://aero-comlab.stanford.edu/jameson/world_history/A_Short_History_of_Africa.pdf (Letöltés ideje: 2015-02-18)

Phoenicians, Carthaginians and the Romans in Morocco. – <http://www.riadreviews.com/resources/moroccan-history/phoenicians-carthaginians-and-the-romans.html> (Letöltés ideje: 2015-02-18)

459 Fage, J.D.–Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 42-43, 45–47.

Miller, S. G. (2013): A History of Modern Morocco. Cambridge University Press, Cambridge, New York p. 88.

460 A marokkói történelmi identitás a berber, az arab, a muszlim, a zsidó és az afrikai kulturális önazonosság sajátos szintézise. A független marokkói államiság nemzetközi jogi előfeltételei 1956. március 2-án, illetve április 7-én teremtődtek meg, amikor Franciaország egy megállapodásban elismerte azt, Madrid pedig lemondott a védnökségről.

Histoire. Le Maroc avant l'islam. – http://telquel.ma/2012/08/12/histoire-le-maroc-avant-lislam_1084 (Letöltés ideje: 2015-02-17)

Morocco. History. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Education#toc214378> (Letöltés ideje: 2015-02-18)

The Conquest of Morocco. – <http://www.osmanli700.gen.tr/english/sultans/12morocco.html> (Letöltés ideje: 2015-02-18)

History of Morocco. The Barbary coast: 16th - 20th century. – <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?ParagraphID=omv> (Letöltés ideje: 2015-05-19)

Lesser, I.O. – Kemp, G. – Alessandri, E. – Wimbush, S.E. (2012): Morocco's New Geopolitics. A Wider Atlantic Perspective. The German Marshall Fund of the United States, Washington DC. p. 7. – <http://www.ocppc.ma/sites/default/files/MoroccoNewgeopolitics.pdf> (Letöltés ideje: 2015-02-17)

Miller, S.G. (2013): A History of Modern Morocco. Cambridge University Press, Cambridge, New York p. 88.

Fage, J.D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 310., 399.

sek szerint Casablanca térségében már az alsó pleisztocén⁴⁶¹ korban is élhettek hominidák (emberfélék). A tudatos eszközhasználat első, helyi megjelenése kapcsolódik az afrikai kontinens más területein kimutatott olduvai kultúrához, amely az ún. paleolitikum⁴⁶² (őskőkorszak) korai időszakához köthető.⁴⁶³

A Maghreb régióban az alsó paleolitikum egy jóval későbbi időszakában már biztosan kimutatható az emberfélék jelenléte (*Homo erectus*),⁴⁶⁴ akik egy sokkal kifinomul-

---

461 Földtörténeti időszak (kezdet: 2,588 millió év, vége: 0,781 millió év), amelyben megkezdődött az északi féltekén az eljegesedés időszaka.

Földtörténeti korok éghajlata. – http://www.met.hu/eghajlat/fold_eghajlata/foldtorteneti_korok_eghajlata/ (Letöltés ideje: 2015-05-19)

Early/Lower Pleistocene subepoch. – http://fossilworks.org/bridge.pl?action=displayInterval&interval_no=924 ((Letöltés ideje: 2015-05-19)

Formal subdivision of the Pleistocene Series/Epoch. – <http://quaternary.stratigraphy.org/definitions/pleistocenesubdivision/> ((Letöltés ideje: 2015-05-19)

462 A kőkorszak első periódusa, amelynek kezdetei a késő pliocén és a korai pleisztocén korra nyúlnak vissza. Általában három periódusra bontják: az alsó paleolitikum kb. 2,5–2 millió évtől 200 000-ig, a középső szakasz 200/150000–40000-ig, a felső pedig 40000–10000-ig tartott. A korszakot az ember tudatos és mind kifinomultabb eszközkészítése jellemezte.

Paleolithic – <http://dictionary.reference.com/browse/paleolithic> (Letöltés ideje: 2015-05-22)

Paleolithic Period. Anthropology. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/439507/Paleolithic-Period> (Letöltés ideje: 2015-05-22)

463 Az olduvai kultúra mintegy 2,5-1,6 millió éve kialakult legkorábbi kőkorszaki kultúra, amely egyes feltételezések szerint a *Homo habilis*-hoz – az „ügyes ember” a *Homo nemzetség* egyik legkorábbi megjelenési formája – kapcsolódik, bár a legősibb köeszközök valamelyest régebbre datálhatók, de nincs egyértelműen dokumentált bizonyíték a pliocén-pleisztocén átmenet időszakából, amely igazolhatná ezt. Észak-Afrikában az alsó paleolitikum ezen időszakában kialakult, durva köeszközök által jellemzett kultúra (a Villafranca-i).

Early Human Culture. – http://anthro.palomar.edu/homo/homo_4.htm (Letöltés ideje: 2015-05-20)

Homo habilis. – <http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/homo-habilis> (Letöltés ideje: 2015-05-20)

Richards, M. P. (2002): A brief review of the archaeological evidence for Palaeolithic and Neolithic subsistence. *European Journal of Clinical Nutrition* 56 – <http://www.nature.com/ejcn/journal/v56/n12/pdf/1601646a.pdf> (Letöltés ideje: 2015-05-20)

Katzman (2014): The “Pebble Culture” near Casablanca. – <http://www.aggbach.de/2014/08/the-pebble-culture-near-casablanca/> (Letöltés ideje: 2015-05-22)

Sarkar, J. (é.n.): African Paleolithic: African Paleolithic Culture, Tradition and Tools. – <http://www.yourarticlelibrary.com/essay/anthropology/african-paleolithic-african-paleolithic-culture-tradition-and-tools/41947/> (Letöltés ideje: 2015-05-26)

Raynal, J.-P. – Sbihi-Alaoui, F.-Z. – Geraads, D. – Magoga, L. – Mohib, A. – Zouak, M. (2002): Casablanca and the Earliest Occupation of North Atlantic Morocco. – http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/quate_1142-2904_2002_num_13_1_1704 (Letöltés ideje: 2015-05-26)

Ki-Zerbo, J. ed. (1981): *General History of Africa*. 1.: Methodology and African Prehistory. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkeley, Paris p. 569. – <http://www.scribd.com/doc/67318223/General-History-of-Africa-Vol-1-Methodology-and-African-Prehistory> (Letöltés ideje: 2015-05-15)

464 A *Homo erectus* („felegyenesedett ember”) kb. 2-1,8 millió évvel ezelőtt Afrikában kialakult korai ember, amely egyes feltételezések szerint félmillió évig a *Homo habilis*-szel együtt – eltérő ökológiai kör-

tabb kőkori technológiai – acheuli⁴⁶⁵ – kultúrát hoztak létre egy globális éghajlatváltozás korszakában. A *H. erectus* paleo-archeológiai nyomait elsősorban az államtér északnyugati régiójában (Rabat, Témara, Sidi Abderrahmane térsége) sikerült igazolni.⁴⁶⁶

A bizonyíthatóan emberi tevékenység maradványai az alsó-középső pleisztocén átmenet időszakára datálhatók, a legidősebbek mintegy egy millió évesek lehetnek, amelyek már az acheuli kultúra elterjedését igazolják. Egyes feltételezések szerint az sem zárható ki, hogy a térségből elvándorolt *H. erectus* egyes csoportjai lehettek akár az európai kontinens első lakói.⁴⁶⁷ A marokkói Tit Mellil (Casablanca térsége) és Ain-Fritissa (Oujda-tól délre)

---

nyezetben – élt a kontinensen. A „felegyenesedett ember” már jelentős technológiai újításokat vezetett be a kőeszközök használatában.

Homo habilis. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/270419/Homo-habilis/249992/Dating-the-fossils> (Letöltés ideje: 2014-11-12)

Homo habilis. – <http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/homo-habilis> (Letöltés ideje: 2014-11-12)

Homo erectus. – <http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/homo-erectus> (Letöltés ideje: 2014-11-12)

- 465 Az Acheuli-kultúra – mintegy 1,6 millió-200 000 év között – időszakában zajlott le a kőkorszak egyik jelentős technológiai forradalma. A korszakot a franciaországi Saint Acheul településről kapta nevét, ahol 1847-ben az első eszközöket feltárták, de számos archeológiai leletre bukkantak Európa, Afrika és Ázsia területén. A kultúra legjellegzetesebb eszköze a kézi balta (hand ax), amely a feltehetően csontból és fából készült eszközöket is használó, Afrikában kialakult *Homo erectus*-hoz – a „felegyenesedett ember” (egyek szerint *Homo ergaster*-munkás ember), amely kb. i.e. 1,9 millió és 143 000 év között létezett – köthető. A Würm-glaciális korszakában az Acheuli-kultúrát az afrikai kontinens nagy részén a szangói kultúra váltotta fel.

Oldowan and Acheulean Stone Tools. Museum of Anthropology. – <http://anthromuseum.missouri.edu/minigalleries/handaxes/intro.shtml> (Letöltés ideje: 2014-11-11)

Acheulean industry. Prehistoric toolmaking. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/3542/Acheulean-industry> (Letöltés ideje: 2014-11-11)

Hazarika, M. (2007): *Homo Erectus/Ergaster and Out of Africa: Recent Developments in Paleoanthropology and Prehistoric Archeology*. Intensive Course in Biological Anthropology, 1st Summer School of the European Anthropological Association 16–30 June., Prague, Czech Republic, EAA Summer School eBook 1: pp. 35–41. – <http://www.himalayanlanguages.org/files/hazarika/Manjil%20Hazarika%20EAA.pdf> (Letöltés ideje: 2014-11-12)

Homo erectus. – <http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/homo-erectus> (Letöltés ideje: 2014-11-12)

Ki-Zerbo, J./ed. (1981): *General History of Africa. 1.: Methodology and African Prehistory*. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 419. – <http://www.scribd.com/doc/67318223/General-History-of-Africa-Vol-1-Methodology-and-African-Prehistory> (Letöltés ideje: 2015-05-15)

- 466 Ki-Zerbo, J./ed. (1981): *General History of Africa. 1.: Methodology and African Prehistory*. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 448. – <http://www.scribd.com/doc/67318223/General-History-of-Africa-Vol-1-Methodology-and-African-Prehistory> (Letöltés ideje: 2015-05-15)

- 467 Barham, L. – Robson-Brown, K. /eds/ (2001): *Human Roots. Africa and Asia in the Middle Pleistocene*. p. 6. – http://www.eva.mpg.de/evolution/staff/hublin/pdf/human_roots.pdf (Letöltés ideje: 2015-05-26)
Raynal, J-P. – Sbihi-Alaoui, F-Z. – Geraads, D. – Magoga, L. – Mohib, A. (1999): *The earliest occupation of North-Africa : the Moroccan perspective* p. 5., 12. – <https://hal.archives-ouvertes.fr/halshs-00004433/document> (Letöltés ideje: 2015-05-20)

paleo-archeológiai leletek arra utalnak, hogy ez az emberfaj használhatta először életvitel-szerűen a tüzet, amelynek felfedezése – az eszközök használatával párhuzamosan – elősegítette a népesség lassú növekedését, az interperszonális kommunikáció fejlődését.⁴⁶⁸

A kutatók szerint a történelmi fejlődés során a Magreb területén több, kronológiai sorrend szerint egymást követő kőkorszaki kultúra létezett: a Homo neanderthalis-hoz (Neandervölgyi ember)⁴⁶⁹ kapcsolható – a régióban rendkívül ritka – moustéri,⁴⁷⁰ a felső-paleolitikum időszakára jellemző, a Homo sapiens által teremtett ateri,⁴⁷¹ illet-

---

468 Pringle, H. (2012): Quest for Fire Began Earlier Than Thought. – <http://news.sciencemag.org/2012/04/quest-fire-began-earlier-thought?ref=em> (Letöltés ideje: 2015-05-27)

Pausas, J. G. – Keeley, J. E. (2009): A Burning Story: The Role of Fire in the History of Life. July/August Vol. 59 No. 7 pp. 593–601. – http://www.uv.es/jgpausas/papers/Pausas-Keeley-2009-BioScience_a-burning-story.pdf (Letöltés ideje: 2015-05-27)

James, S. R. (1989): Hominids Use of Fire in the Lower and Middle Pleistocene: A Review of Evidence. pp. 3–5. – <http://faculty.ksu.edu.sa/archaeology/Publications/Hearths/Hominid%20Use%20of%20Fire%20in%20the%20Lower%20and%20Middle%20Pleistocene.pdf> (Letöltés ideje: 2015-05-26)

Ki-Zerbo, J/ed./ (1981): General History of Africa I. Methodology and African Prehistory. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 570. – <http://www.scribd.com/doc/67318223/General-History-of-Africa-Vol-1-Methodology-and-African-Prehistory> (Letöltés ideje: 2015-05-15)

Fage, J.D. – Tordoff, W. (2004) : Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 10.

469 A mai emberhez legközelebb álló, kihalt emberfaj, amely kb. 300 000–28 000 évvel ezelőtt élt. Neanderthal. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/407406/Neanderthal> (Letöltés ideje: 2015-05-29)

Homo neanderthalensis-The Neanderthals. – <http://australianmuseum.net.au/homo-neanderthalensis> (Letöltés ideje: 2015-05-29)

Neanderthal & Cro-Magnon. Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/cro_magnon_Homo_sapien.htm (Letöltés ideje: 2015-05-29)

de Laet, S. J. (1994):History of Humanity: Prehistory and the beginnings of civilization. UNESCO, Routledge, Paris, London, New York p. 105.

470 A középső paleolit időszakban, mintegy 70 000–40 000 között létezett kultúrát hagyományosan a Homo neanderthalis-hoz kapcsolják, ám nem kizárt, hogy eredetileg nem afrikai (hanem talán európai) eredetű. North African History (Excluding Egypt). Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/Misc/North_Africa/North_African_History.htm (Letöltés ideje: 2015-05-27)

Mousterian industry. Anthropology. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/395112/Mousterian-industry> (Letöltés ideje: 2015-05-27)

Kislexikon. – <http://oktatas.barlang.hu/alapfoku-jegyzet/aabrak/regesz/kislex.pdf> (Letöltés ideje: 2015-05-29)

Straus, L. G. (2001):Africa and Iberia in the Pleistocene. p. 1. – <http://repositriodeficheiros.yolasite.com/resources/Texto%2009.pdf> (Letöltés ideje: 2015-05-27)

Fage J.D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 10–11.

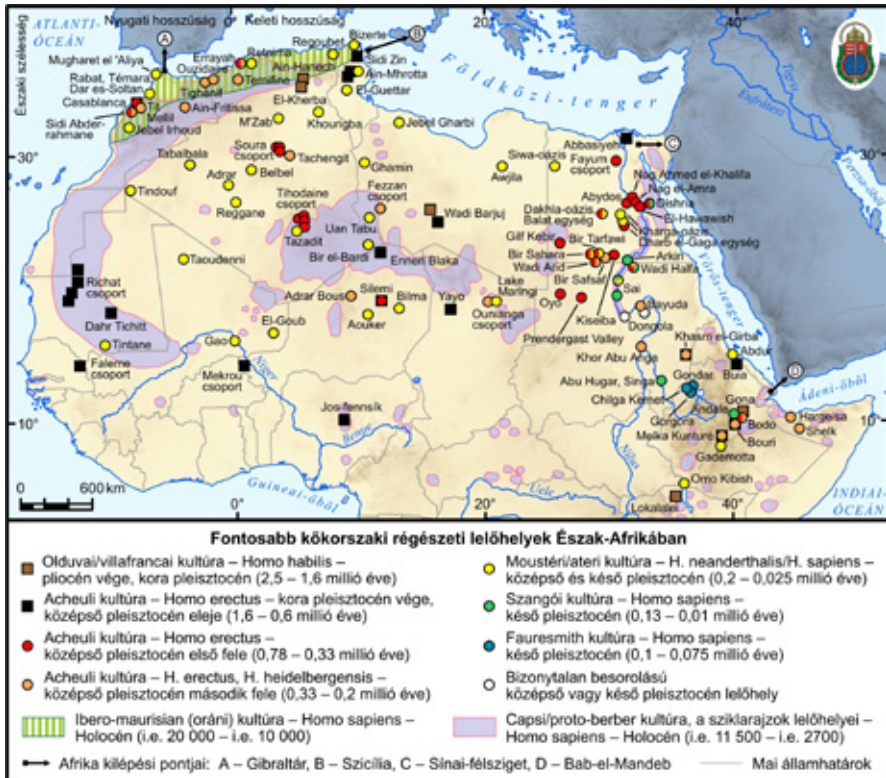
471 Mintegy 30 000–27 000 között létezett kőkorszaki kultúra, amelyet a magas színvonalú kivitelezés, illetve a specializáció jellemezett. Többek úgy vélik, hogy A Aterian kultúra úgy tekintettek, hogy az észak-afrikai változata a levalloisi-moustéri kultúrkör észak-afrikai változata. Ebben az időszakban jelent meg az új és nyíl használata. North African History (Excluding Egypt). Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/Misc/North_Africa/North_African_History.htm (Letöltés ideje: 2015-05-27)

ve az iberomaurusi (oráni).⁴⁷² A mezolitikum-neolitikum korszakához tartozó capsai civilizáció hatásai is elérhették a mai Marokkót.⁴⁷³ Egyes kutatók azt is feltételezik, hogy az őskori történelmi fejlődés különböző időszakaiban kevésbé érvényesült

-
- Sarkar, J. (é.n.): African Paleolithic: African Paleolithic Culture, Tradition and Tools. – <http://www.yourarticlelibrary.com/essay/anthropology/african-paleolithic-african-paleolithic-culture-tradition-and-tools/41947/> (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Aterian industry. Archaeology. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/40524/Aterian-industry> (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Kislexikon. – <http://oktatas.barlangu.hu/alapfoku-jegyzet/aabrak/regesz/kislex.pdf> (Letöltés ideje: 2015-05-29)
- 472 Az Észak-Afrikában – de spanyol területeken is jellemző – kialakult technikai kultúrát oráninak is nevezik, amely a Magreb parti térségeiben volt jellemző mintegy 20/18 000-10 000 között.
- Ibero-Maurusian industry. Archaeology. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/280608/Ibero-Maurusian-industry> (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Sarkar, J. (é.n.): African Paleolithic: African Paleolithic Culture, Tradition and Tools. – <http://www.yourarticlelibrary.com/essay/anthropology/african-paleolithic-african-paleolithic-culture-tradition-and-tools/41947/> (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- North African History (Excluding Egypt). Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/Misc/North_Africa/North_African_History.htm (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Lubell, D. (2001): Late Pleistocene-Early Holocen Maghreb. in.: Peregrine, P.N.- Ember, M. (eds.): Encyclopedia of Prehistory. Volume 1: Africa, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York pp. 129–149. – http://www.ualberta.ca/~dlubell/Ency_Maghreb.pdf (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Katzman (2011): The Iberomaurusian of N-Africa. – <http://www.aggsbach.de/2011/04/iberomaurusian/> (Letöltés ideje: 2015-05-29)
- 473 A 11 500–2700 közötti észak-afrikai középső-, valamint új-kőkori kultúra, amelynek a régióra (is) jellemző barlangfestészetet tulajdonítják. Más értelmezés szerint a capsai időszak térben és időben szűkebb keretek közé illeszthető, archeológiai nyomai csak Algéria nyugati részig mutathatók ki, legfeljebb a Szahara mai északi peremvonalán jelenhetett meg. A neolitikus időszakban azonban a pásztorkodó életmód terjedésével a capsai kultúra határai jelentősen kitérték.
- Capsian industry. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/94276/Capsian-industry> (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- North African History (Excluding Egypt). Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/Misc/North_Africa/North_African_History.htm (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Lubell, D. (2001): Late Pleistocene-Early Holocen Maghreb. in.: Peregrine, P.N. – Ember, M. (eds.): Encyclopedia of Prehistory. Volume 1: Africa, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York pp. 129–149. – http://www.ualberta.ca/~dlubell/Ency_Maghreb.pdf (Letöltés ideje: 2015-05-27)
- Sheppard, – Lubell, D. (1990): Early Holocen Maghreb prehistory and evolutionary approach. Sahara 3 pp. 63–69. – http://watarts.uwaterloo.ca/~dlubell/Sahara_Sheppard%20&%20Lubell.pdf (Letöltés ideje: 2015-06-01)
- Cartes de L'Afrique au Mésolithique et Néolithique – <http://atil.pagesperso-orange.fr/atil/www.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-07)
- Clark, J. D. /ed./ (2008): The Cambridge History of Africa. Vol. I. From the Earliest Times to c. 500 BC. Cambridge University Press (Cambridge Histories Online), Cambridge, New York pp. 382., 555–623. – <http://www.scribd.com/doc/76774789/The-Cambridge-History-of-Africa-Volume-1-From-the-Earliest-Times-to-c-500-B-C#scribd> (Letöltés ideje: 2015-07-03)

a Gibraltári-szoros elválasztó funkciója, inkább összekapcsolta a Pireneusi-félszigetet és a Magreb térségével.⁴⁷⁴

Őskori leletek Észak-Afrika, Marokkó területén

Számos kutató szerint a capszi kultúra kései időszakában – i.e. 5000 körül – érkezett népesség az ott élőkkel keveredve alkotta azt a proto-berber népet, akikhez

474 A feltételezést megerősítik a Kréta szigetén feltárt, mintegy 130 000 éves leletanyagok is. Múlt-kor történelmi magazin (2010): Százezer évvel korábban kezdődött a hajózás története. február 23. (The New York Times) – http://mult-kor.hu/20100223_szaezer_evvel_korabban_kezdodott_a_hajozas_tortenete (Letöltés ideje: 2015-07-03)
 Múlt-kor történelmi magazin (2009): Kiásták Európa legrégebb kétélű kőbaltáit. szeptember 3. (Science News, MTI) – <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=26184> (Letöltés ideje: 2015-07-03)
 Múlt-kor történelmi magazin (2011): A Homo erectus lehetett a történelem első hajója. – http://mult-kor.hu/20110819_a_homo_erectus_lehetett_a_tortenelem_elso_hajosa (Letöltés ideje: 2015-07-03)
 Straus, L.G. (2001): Africa and Iberia in the Pleistocene. Pergamon Quaternary International 75. pp. 91-102. – <http://repositorio.defcheiros.yolasite.com/resources/Texto%2009.pdf> (Letöltés ideje: 2015-07-03)
 Arnaiz-Villena, A. /ed./ (2000): Prehistoric Iberia: Genetics, Anthropology, and Linguistics. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York p. 51.

többek között a neolit forradalom eseménysorozata kapcsolható, jelenlétük a korai vaskorszakig kimutatható. Az északnyugat-afrikai régióban mintegy i.e. 6000–2000 között válhatta fel a növénytermesztésen, valamint a domesztikáción (házasítás) alapuló önellátó gazdálkodás a vadászó-gyűjtögető életmódot. Nyelvészettörténesek szerint nem kizárt, hogy az afroázsiai nyelvek kialakulásának kezdete a mezolitikum kései szakaszára nyúlik vissza, összefüggésben a capsai kultúrával.⁴⁷⁵

A berberek

Az észak-afrikai Magreb térségében az egymást követő kultúraformáló csoportok közül a mai berberek őseiként definiálható proto-berberek kialakulásában feltehetően az iberomarusi (oráni), a capsai, valamint a neolit népesség játszott jelentősebb szerepet. A proto-mediterrán (capsai és neolit) hatás fokozatosan és keveredve a nyugati perifériára szorította Észak-Afrika korábbi időszakának domináns népességét, akik keveredtek a szaharo-szudáni negrid, illetve a proto-berber csoportokkal.⁴⁷⁶

A föníciai gyarmatosítók érkezését megelőző hosszú történelmi időszak során Észak-Afrika nyugati térségében olyan kaukázusi eredetű, afroázsiai nyelvet beszélő csoportok éltek, akik sikeresen alkalmazkodtak a klimatikus és civilizációs változásokhoz. Az i.e. 10. évezredet követően ugyanis megindult a Szahara kiszáradásának, illetve

---

475 Metz, H. M. /ed./ (1994): Prehistory of Central North Africa. in.: Algeria: A Country Study. The Library of Congress, Washington – <http://countrystudies.us/algeria/4.htm> (Letöltés ideje: 2015-06-01)
Laroui, A. (1977): The History of the Maghrib: An Interpretive Essay. Princeton University Press, Princeton pp. 15–18. – http://www.amazon.com/The-History-of-Maghrib-Interpretive-Princeton/dp/1597404691#reader_159740469 (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 423–428. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Rahmani, N (2004): Technological and Cultural Change Among the Last Hunter-Gatherers of the Maghreb: The Capsian (10,000–6000 BP). Journal of World Prehistory, Springer 1. March pp. 57–105.
Kossmann, M. (2013): The Arabic Influence on Northern Berber. Brill, Leiden, Boston p. 52.

Ilahiane, H. (2006): Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen). Scarecrow Press, INC. Lanham, p. 31., 112.

476 Camps, G. (é.n.): L'Origine des Berbères. – <http://www.mondeberbere.com/histoire/camps/origines.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-08)

Cartes de L'Afroque au Mesolitique et Neolitique. – <http://atil.pagesperso-orange.fr/atil/www.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-07)

Clark, J. D. /ed./ (2008): The Cambridge History of Africa. Vol. I. From the Earliest Times to c. 500 BC. Cambridge University Press (Cambridge Histories Online), Cambridge, New York p. 552. – <http://www.scribd.com/doc/76774789/The-Cambridge-History-of-Africa-Volume-1-From-the-Earliest-Times-to-c-500-B-C#scribd> (Letöltés ideje: 2015-07-03)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 423–425. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

technikai újítások elterjedésének folyamata, amellyel párhuzamosan, a feltehetően proto-mediterrán és közel-keleti hatások által is érintett, europid népesség északra történő vándorlása is megkezdődött.⁴⁷⁷ A zonális sivatagi övezettől északra eső Magreb szoros kapcsolatban állt a mediterrán és levantei térséggel, ezért az Atlanti-óceán és a Vörös-tenger, illetve a Földközi-tenger és a Szahel-övezet közötti földrajzi térben élő proto-berbereket nemcsak kulturális – a neolit forradalom vívmányai által⁴⁷⁸ –, hanem erőteljes etnikai-antropológiai hatás is érte. A Magreb – és Észak-Afrika – történeti fejlődésére rendkívül jelentős hatást gyakorolt a valódi mediterrán csoportok betelepülése. A regionális gazdasági és kulturális kapcsolatok rendszere a bronz-, illetve a vaskorszakban is fennmaradt. A Szahara kiszáradását követően – amely egybeesett a neolit korszak i.e. 3. évezredben való lezárulásával – igaz leszűkültek, de nem szűntek meg a kontinens északi térségei és a szubszaharai Afrika közötti kommunikációs-civilizációs és gazdasági kapcsolatok lehetőségei. Ennek ellenére ezen kapcsolatok visszafejlődését jórészt kompenzáltak az ibériai, dél-itáliai és a mediterrán szigetekkel (Szicília, Málta, Szardínia) megerősödött érintkezés formái. A régió szervesen integrálódott egy fokozatosan táguló Földközi-tengeri kereskedelmi hálózatba – része volt Ciprus, Kis-Ázsia, az Égeikum és Levante is –, amelynek számos kulturális hozadéka volt az észak-afrikai térség számára. Mindez tulajdonképpen megalapozta a föníciaiak megjelenését az afrikai kontinens északi partvidékén.⁴⁷⁹

477 Az i.e. 11–6. évezred között a Magreb és a Szahara olyan mediterrán ökoszisztémát alkotott, amelyben az állattartás dominált, ám az éghajlatváltozás jelentős regionális migrációra kényszerítette az ott élő népességet.

North Africa: Ancient North Africa until the Roman conquest. – http://miltiade.pagesperso-orange.fr/GB/Ancient_North_Africa.htm (Letöltés ideje: 2015-07-02)

Brett, M. – Fentress, E. (1996): *The Berbers: The Peoples of Africa*. Blackwell Publishers Ltd., Oxford pp. 12–15. – <http://www.amazon.com/The-Berbers-Peoples-Africa/dp/0631207678> (Letöltés ideje: 2015-06-02)

Fage, J.D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története*. Osiris, Budapest pp. 16–18.

478 Az i.e. 8. évezredtől az afrikai kontinens északi térségében számos új civilizációs újítás terjedt el, amelyek közül kiemelkedik a növénytermesztés és az állattenyésztés. A régió kiszáradása következtében a Magreb nagyobb részén csak a jórészt transzhumansz jellegű nomád állattartás maradt fenn, mint a létfenntartás egyetlen formája.

Guisepi, R. A. /ed./: *The Origins Of Civilizations. The Agrarian Revolution And The Birth Of Civilization*. – <http://history-world.org/neolithic.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-08)

Fage, J.D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története*. Osiris, Budapest pp. 16–18.

479 Az ősi mediterrán rasszcsoporthoz már a capszi időszakban is Észak-Afrika területén élt, az új betelepülők máig kimutatható antropológiai jelege eltért az óslakosnak számító proto-mediterránoktól.

A Magreb és a Mediterráneum közötti szerves tengeri kapcsolatot igazolják a régészeti leletek: kerámiák, elefántcsont és struccotjás, az obszidián.

Souville, G. (1986): *Témoignages sur l'âge du bronze au Magreb occidental*. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 130e année, N. 1, pp. 97–114. – http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/crai_0065-0536_1986_num_130_1_14346 (Letöltés ideje: 2015-07-08)

Clark, J. D. /ed./ (2008): *The Cambridge History of Africa*. Vol. I. *From the Earliest Times to c. 500 BC*. Cambridge University Press (Cambridge Histories Online), Cambridge, New York p. 618. – <http://>

A berberек eredetével kapcsolatban számos misztikusnak tűnő elmélet született, amely feltehetően annak is köszönhető, hogy a berber csoportok antropológiai értelemben nem teljesen egységesek. A cromagnoid-szerű népességen belüli különbségek feltehetően azonban részben az éghajlati és geográfiai viszonyokhoz történt alkalmazkodás, másrészt az őstörténeti időszakban lejátszódott etnikai keveredés eredményeként alakultak ki. Így nem állíthatjuk azt, hogy a marokkói népesség körében előforduló világos szem – teljes lakosság 15%-a –, illetve a világos haj (13%) igazolhatná a berberек európai eredetét.⁴⁸⁰

Az ősi egyiptomi feliratokból ismert etnikai identitását magyarázó, általában egymást kizáró, ellentmondó elméletek szerint a berberек az ősi barbár észak-afrikai nomádok – getuli és líbiai –, valamint a médek, perzsák és arméniaiak (örmények) lezármazottai, akik meghódították Numidiát és Mauretaniát. Az ún. „fehér nomádok” földrajzilag is elkülönültek a tőlük keletebbre élő, feltehetően szintén a mai berberек elődei közé számító állattartó-földművelő garamantoktól.⁴⁸¹ Az i.sz. VI. századi bizánci források szerint a berberек kánaánita, pontosabban föníciai-pun eredetűek, de akadtak olyanok is, akik egy égei vándorlással hozták összefüggésbe őket. A berberек etnogenezisét illetően a későbbi korszakokban is számos sajátos értelmezés szü-

---

www.scribd.com/doc/76774789/The-Cambridge-History-of-Africa-Volume-1-From-the-Earliest-Times-to-c-500-B-C#scribd (Letöltés ideje: 2015-07-03)

Kiszely I. (1986): A Föld népei. Afrika. Gondolat Kiadó, Budapest pp. 49–51.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 20.

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 425–428. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

480 A berber etnikum besorolásával kapcsolatos ellentmondásokat a korai tudományos definíciók is tükrözik: Giuseppe Sergi euafricanidként, Renato Biasutti és Egon Freiherr von Eickstedt berberidként, míg Carleton S. Coon, Joseph Birdsell mediterránként határozta meg őket.

Kiszely I. (1986): A Föld népei. Afrika. Gondolat Kiadó, Budapest pp. 49–51.

481 Egyes klasszikus szerzők a szavak fonetikai jellegével is megpróbálták igazolni a médek (medes) és a berberек közötti rokonságot: az ókorban egyes paleo-berber törzseket Mazices névvel jelöltek – a mai berberек magukat Imazignak (egyes száma Amazigh) nevezik –, amelynek ártírt formái is hasonlóak (Az egyiptomi forrásokban Meswesh, a görögöknél Mazies, Maxyes, a latin írásokban Maziecces, Madices néven szerepeltek a Nílustól nyugatra élő törzsek.)

Só és rabszolgaut Róma és a szaharai kereskedelem. – http://www.romaikor.hu/romai_epiteszet/romai_utak_es_uthalozatok/a_romai_birodalom_utjai_iv/cikk/so_es_rabszolgaut_roma_es_a_szaharai_kereskedelem (Letöltés ideje: 2015-07-08)

Camps, G. (é.n.): L'Origine des Berbères. – <http://www.mondeberbere.com/histoire/camps/origines.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-08)

Watson, J. S. /ed., /: Sallust: The Jugurthine War. – <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Sal.%20Jug.%2018.1&lang=original> (Letöltés ideje: 2015-07-08)

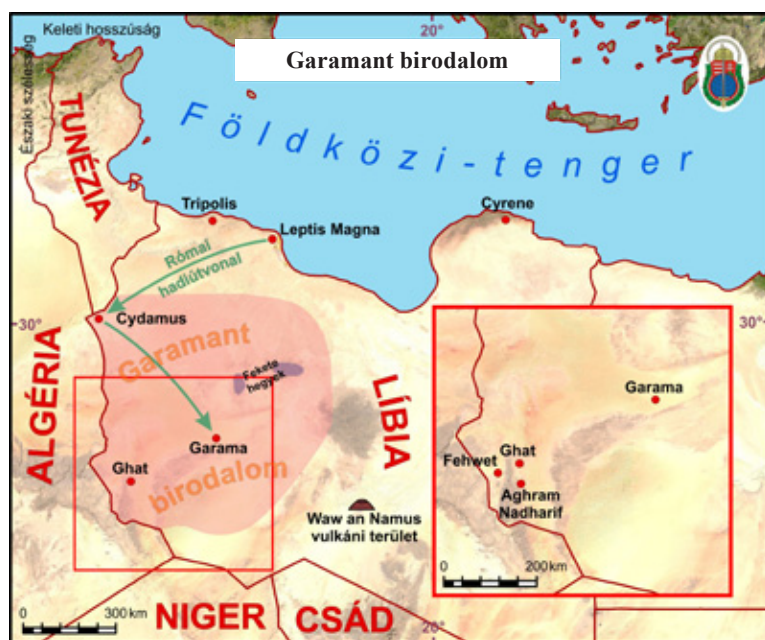
Grüll T. (2007): Az utolsó birodalom. Typotex Kiadó, Budapest pp. 187–188.

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 428. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

letett, többek európai – ibériai (baszk), gall, nordikus – származásúként határozták meg őket. Az eredetükkel kapcsolatos számos feltételezés részben az ősi migrációs folyamatokat tisztázni kívánó szétterjedési elméletekkel, másrészt a különböző berber csoportok antropológiai sokszínűségével (is) magyarázható. Hitelesen azonban csak az antropológia és a nyelvészettudomány segítségével sikerült interpretálni a modern berberetnogenezist.⁴⁸²

A garamantok királysága

A berberetnogenezishoz kapcsolható első hiteles források az egyiptomi állam predinasztikus korszakára datálhatók, amelyek a tehenuk betöréséről, illetve Skorpió király⁴⁸³ felettük aratott győzelméről számolnak be. A Nílus-völgyben az i.e. VI.–V. évezredben a formálódó potamikus gazdasági rendszer és a megszilárduló munkamegosztási rendszer felgyorsították a helyi társadalom hierarchizálódásának folyamatát, vala-

482 A berberetnogenezist egyesek keleti (méd, perzsa), sumér, szíriai, kánaánita, filiszteus, dél-arábiai, égei, trákiai, kis-ázsiai, itáliai, illetve észak-európai, vagy atlantiszi eredetűként definiálták.

Camps, G. (é.n.): L'Origine des Berbères. – <http://www.mondeberbere.com/histoire/camps/origines.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-08)

483 Minden bizonnyal II. Skorpió király, aki a késő predinasztikus korszak egyik meghatározó uralkodója volt.

Raffaële, F. (2003): King Scorpion (II)-Dynasty 0. in: S. Bickel, A. Loprieno (eds.) *Basel Egyptology Prize 1*, *Aeg Helv* 17., pp. 99-141. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/KingScorpion2.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

Trigger, B.G.-Kemp, B.J.-O'Connor, D.-Lloyd, A.B. (1983): *Ancient Egypt: A Social History*. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 44-50.

mint olyan kulturális igényeket támasztottak, amelyek az írás kialakulását eredményezték a predinasztikus korszak kései szakaszában. A helyhez kötött – eleinte kis-méretű – élelmiszer-termelő közösségek fokozatosan rétegzett társadalmi struktúrával rendelkező demográfiai-hatalmi központokká⁴⁸⁴ váltak a Nagada II. kultúra⁴⁸⁵ időszakára, amely éles törés nélkül fejlődött át a korai dinasztikus (vagy Nagada III., – 0. dinasztia) korszakba.⁴⁸⁶ Ebben az időszakban feltételezhetően – bizonyos jellegzetes motívumok alapján – létezett egy mezopotámiai kulturális kapcsolat, valamint egy élénk kereskedelmi kapcsolat a levantei térséggel, a Sínai-félszigettel és Dél-Palesztinával,⁴⁸⁷ miközben az államszerveződés folyamata is felgyorsult.

Az egységes államtér kialakítása az i.e. 4. évezred utolsó évszázadaiban kezdődött meg, amelyet előkészített, hogy északon és délen két szervezett monarchia alakult ki. Az anyagi kultúrában is jelentős változás következett be feltehetően az ázsiai kontinens felől érkező új népcsoportnak köszönhetően.⁴⁸⁸ A késői predinasztikus időszakban – i.e. 3400–3100 – létrejött, egymással rivalizáló államok/régiók közötti háborúk vezettek az egyesítéshez. Későbbi források alapján nem zárható ki az sem, hogy már az I. dinasztia hatalomra jutása előtt egyes királyok már az egész folyó völgyre és a környező oázisokra kiterjesztették fennhatóságukat.⁴⁸⁹

A politikai területek fokozatos egyesítését megkönnyítette a hasonlóan szerveződő társadalom, valamint a kulturális azonosság, miközben a Skorpió király által előkészített egyesítési folyamatot Narmer⁴⁹⁰ zárta le. Uralkodása lehetővé tette a dinasztikus egyiptomi állam kialakulását, többek között Memphis városának politikai

---

484 Baines, J. – Málek, J. (2000): Az ókori Egyiptom atlasza. Helikon, Budapest p. 30.

485 Az i.e. 4. évezred közepén alakult ki, ekkor teremtődtek meg a későbbi államegység civilizációs és gazdasági előfeltételei. Mivel még nem létezett centralizált politikai hatalom, így a határok rögzítése sem volt központi feladat.

486 Baines, J. – Málek, J. (2000): Az ókori Egyiptom atlasza. Helikon, Budapest p. 30.

487 Raffaele, F. (2003): Dynasty 0. in: S. Bickel, A. Loprieno (eds.) *Basel Egyptology Prize 1*, Aeg Helv 17, pp. 99–141. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/dynasty0.htm#Dyn0> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

David P. Silverman, D.P. /ed./ (): *Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford, New York pp. 20–21.

488 David, A. R. (1986): *Az egyiptomi birodalmak*. Helikon, Budapest p. 10.

489 Egyes kutatók azt sem zárják ki, hogy a két királyság eszméje az ideológiai dualizmus kivetítése. Baines, J. – Málek, J. (2000): *Az ókori Egyiptom atlasza*. Helikon, Budapest p. 31.

490 Ezen korszak uralkodóinak besorolása meglehetősen ellentmondásos, máig vita tárgyát képezi, hogy a nevek valójában egy vagy több királyt személyesítenek meg. miközben a hagyomány az állam egyesítőjének Menes-t tartja.

Horus Narmer. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/narmer.html> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

David, R. – David, A.E. (2003): *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*. Seaby, London, Taylor & Francis e-Library p. 86. – <http://www.amazon.com/Biographical-Dictionary-Ancient-Egypt-Dictionaries/dp/1852640324> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

Brewer, D. J. (2014): *Ancient Egypt: Foundations of a Civilization*. Routledge, Abingdon, New York pp. 134–143.

centrummá történt emelésével.⁴⁹¹ A jól szervezett központi hatalom kialakításával a monarchia megteremtette a bürokratikus – a gazdasági és politikai intézmények felett uralomra épülő – istenkirályság eszméjét és modelljét.⁴⁹² A korai korszakban – az I. és a II. dinasztia alatt – alakultak ki azok a hagyományok, művészeti felfogások, kulturális és gazdasági elemek, amelyek a későbbi történelmi időszakokban az ókori egyiptomi civilizációs tradíciók pilléreivé váltak.⁴⁹³

A különböző történelmi időszakokban keletkezett egyiptomi források számos, a berberek elődeinek tekintett líbiai törzs nevét – többek között a tehenu, a rebu, a meshwesh, a libu – őrizték meg. Az egyiptomi állam uralkodói gyakran keveredtek konfliktusba velük, de esetenként kereskedelmi kapcsolatok jellemezték a két fél közötti viszonyt. A líbiaiakkal szemben a fáraók alapvetően a nyugati sivatagi oázisokat használták fel stratégiai bázisként. A nyugati törzsek a feltehetően éghajlati hatások következményeként fokozatosan átalakuló életmódjuk – eredetileg állattartás, valamint növénytermesztés – miatt kényszerültek megkísérelni vízben gazdagabb területek meghódítását. A források egyébként utalnak a líbiai törzsek külső genetikai jegyei közötti jelentős különbségekre is.⁴⁹⁴

---

491 A várost feltehetően a 0. dinasztia uralkodásának végén alapították. Ideális földrajzi helyzete miatt ellenőrzés alatt tarthatta a Sínai-félsziget, Dél-Palesztina, Líbia és a Delta nyugat területeit, így a „két föld” egyensúlyaként Abüdosznál magasabb stratégiai értékkel rendelkezett. A közel-keleti régióval fenntartott gazdasági-kulturális kapcsolatok miatt egyes kutatók vitatják azt, hogy a település csupán Hórusz-Aha (vagy Menes) uralkodásának idején – akiknek személyét napjainkban általában összekapcsolnak – lett főváros. Saqqara. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/Saqqara.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

492 Christensen, W. (2005): *Empire of Ancient Egypt*. Facts on File, Inc. New York pp. 17–37.

493 Guisepi, R.A. (2004): *Egypt's History: Ancient Egypt. The Valley of the Nile*. Dawn Of Civilization B.C. 5867 – http://history-world.org/egypt_art_and_architecture.htm (Letöltés ideje: 2015-07-10)
Metz H. C. /ed./ (1990): *The Predynastic Period and the First and Second Dynasties, 6000–2686 B.C.* in.: *Egypt: A Country Study*. The Library Congress, Washington – <http://countrystudies.us/egypt/5.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

Guisepi, R. (é.n.): *Egypt and Mesopotamia Compared. The Origins Of Civilizations*. – http://history-world.org/egypt_and_mesopotamia_compared.htm (Letöltés ideje: 2015-07-10)

494 A líbiai paleo-berber törzsekkel már az archaikus időszakban, az ún. predinasztikus korban kapcsolatba kerültek a Nílus-völgy lakói, majd a kapcsolat folytatódott a későbbiekben is, többek között a IV., V. és VI. dinasztia több uralkodója – Sznofru (i.e. 2613-2589), Szahuré (i.e. 2458–2446), Neuszerré (i.e. 2416–2392), I. Pepi (i.e. 2289–2255), II. Pepi (i.e. 2246–2152) – háborút viselt ellenük. Megjegyzendő, hogy az egyiptomi kronológiai számos bizonytalanságot hordoz. Az Újbirodalom korában a líbiai fenyegetés kiújult, a XIX. és a XX. dinasztia számos uralkodója – I. Szethi (i.e. 1305–1290), II. Ramszesz (i.e. 1290–1224), Merneptah (i.e. 1213–1203), III. Ramszesz (i.e. 1186–1155) kénytelen volt harcolni ellenük. – <http://www.ancient-egypt.co.uk/people/the-sea-people.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-13)
North Africa: Ancient North Africa until the Roman conquest. – http://miltiade.pagesperso-orange.fr/GB/Ancient_North_Africa.htm (Letöltés ideje: 2015-07-02)
Ancient Tamazight (Berber) Tribes of Libya. – <https://www.temehu.com/Libyan-People.htm#ancientberbertribes> (Letöltés ideje: 2015-07-02)
El-Mosallamy, A. H. S. (1984): *Lybico-Berber Relations with Ancient Egypt: The Tehenu in the Egyptian Records*. UNESCO Simposium on „Lybia Antiqua”, January 16–18, Paris – <http://unesdoc.unesco.org/images/0005/000577/057711EB.pdf> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

Az Újbirodalom korszakában (i.e. 1567-1085) Egyiptom katonai nagyhatalommá és világbirodalomná vált.⁴⁹⁵ A XIX. dinasztia alatt sikerült helyreállítani az Amarna-reformok miatt meggyengült gazdasági, politikai és társadalmi rendszert. A hagyományos egyiptomi civilizációs-gazdasági modell restaurációját követően Egyiptom ismét nagyhatalmi pozícióba került.⁴⁹⁶ A katona-fáraók – Hóremheb, I. Ramszesz, I. Széthi – helyreállították Egyiptom hatalmát, legyőzve a líbiai törzseket és a hettitákat. Utódaik – II. Ramszesz, Merneptah és III. Ramszesz – megőrizték a birodalom nagyhatalmi pozícióját, visszaverték a tengeri népekkel szövetséges líbiai törzsek támadásait, de ezt követően Egyiptom hanyatló fázisba került.⁴⁹⁷

A Mediterráneum keleti medencéjében a bronzkor végén – i.e. XIII. században – bekövetkezett hatalmi konstelláció átalakulása kedvező feltételeket teremtett a föníciai városállamok számára, hogy gazdasági tevékenységüket kiterjesszék a Földközi-tenger nyugati térségeire. A kereskedelmi állomások létesítése a régióban lehetővé tette a Marokkó, valamint a levantei térség között egy aktív tengeri kereskedelemre épülő hálózat kialakulását, amelynek legjelentősebb központjai Lixus (Larache), Mogador (Migdol – Essaouira), Sala (Rabat), illetve Tingis (Tanger) voltak. A nyugati medencében megtalálható értékes fémkészletek kereskedelmének monopolizálásának lehetősége az i.e. XII. század végétől dinamikus maradt föníciai városállamok gyarmatosító tevékenységét. A föníciaiak Marokkó partvidékén alapítottak kereskedelmi állomásokat, amelyeken keresztül gazdasági-kulturális kapcsolatba

---

Peczynski, Sh. (2009): *The Sea People and their Migration*. Rutgers University, New Brunswick, New Jersey 120. p. – <http://history.rutgers.edu/honors-papers-2009/155-the-sea-people-and-their-migration/file> (Letöltés ideje: 2015-07-13)

Baines, J. – Málek, J. (1992): *Az ókori Egyiptom atlasza*. Helikon Kiadó, Budapest pp. 34–35., 46–47.

David, A. R. (1986): *Az egyiptomi birodalmak*. Helikon Kiadó, Budapest pp. 12–28.

Shaw, I. /ed./ (2000): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford University Press, Oxford, New York p. 87.

495 Christensen, W. (2005) : *Empire of Ancient Egypt*. New York, Facts on File, Inc. pp. 37–51.

496 Silverman, D.P. /ed./ (1997): *Ancient Egypt*. Oxford University Press, New York pp. 22–35.

497 Mokhtar, G. /ed./ (1981): *General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa*. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 423–433. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Baines, J. – Málek, J. (2000): *Az ókori Egyiptom atlasza*. Helikon, Budapest pp. 42–48.

David, A. R. (1986): *Az egyiptomi birodalmak*. Helikon, Budapest, pp. 22–28.

kerültek az itt élő berber törzsekkel, akik biztosították számukra a kapcsolatot Afrika belső térségeivel.⁴⁹⁸

Az afro-ázsiai nyelvekhez tartozó berbernek nevezett etnikai csoportok nevüket a római hódítóknak köszönhetik. Első – feltételezett – írott nyelvi emlékeiket az ősi líbiai feliratok jelentik. A bizonyosan berber eredetű nyelvemlékek az i.e. IV. századra datálhatók, annak ellenére, hogy más – egyiptomi, görög, római – forrásokban jóval korábban említik őket. A negatív jelentésű szó félrevezető, mert a szakemberek általában egyetértenek abban, hogy a berbernek civilizált népességet alkottak a Magreb régiójában, ahol már az i.e. IV. századtól megkezdődött a szuverén politikai entitások kialakulása.⁴⁹⁹

A Marokkó területén folytatott régészeti feltárások nem csupán a Szahara gyorsuló kiszáradásával jelentősebbé váló nomád állattartást, hanem az azt megelőző, csapadékosabb időszakra jellemző, letelepedett életformát igénylő növénytermesztés meglétét is igazolták. Az éghajlati változások hiánygazdálkodásra kényszerítették a belső területeken élő törzseket, akik hadjáratokkal, valamint a transz-szaharai kereskedelmi útvonalak feletti ellenőrzéssel – a ló, később pedig a teve segítségével – biztosították alapvető szükségleteiket.⁵⁰⁰

---

498 The Phoenicians (1500–300 B.C.). – http://www.metmuseum.org/toah/hd/phoe/hd_phoe.htm (Letöltés ideje: 2015-07-13)

Guiseppi, R. A. /ed./ (é.n.): The Phoenicians. History of the Phoenicians including their cities, kings, culture, achievements and contributions to civilization. – <http://history-world.org/phoenicians.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-13)

A History of Knowledge-What the Phoenicians knew. – <http://www.scaruffi.com/know/history/phoenici.pdf> (Letöltés ideje: 2015-07-13)

Sanford Holst, S. (2005): Sea Peoples and the Phoenicians: A Critical Turning Point in History. Al Akhawayn University, Ifrane – http://www.phoenician.org/sea_peoples.htm (Letöltés ideje: 2015-07-13)

Sabatino Moscati, S. (2001): The Phoenicians. I.B. Tauris Publishers London, New York, pp. 47–56.

Di Piazza, F. D. (2007): Morocco in Pictures. Twenty-First Century Books, Minneapolis p. 21.

499 Berbers: The Empire Without Borders. – <https://www.temehu.com/imazighen/berbers.htm> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

The Culture and Artsof Morocco and the Berbers. p. 7. – <http://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Thompson, I. (2013): Berber Branch. – <http://aboutworldlanguages.com/berber-branch> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Ki-Zerbo, J./ed./ (1981): General History of Africa. 1.: Methodology and African Prehistory. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 300. – <http://www.scribd.com/doc/67318223/General-History-of-Africa-Vol-1-Methodology-and-African-Prehistory> (Letöltés ideje: 2015-05-15)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 436. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

500 North Africa: Ancient North Africa until the Roman conquest. – http://miltiade.pagesperso-orange.fr/GB/Ancient_North_Africa.htm (Letöltés ideje: 2015-07-02)

Egyes feltételezések szerint az Észak-Afrika őslakói közé sorolt berberok nem alkotnak egységes csoportot – ez helyenként a leírásokból is kitűnik –, de déli szomszédaitól alapvetően eltérő faji jellegzetességeket hordoztak. A tengerpart menti területeken élő, mezőgazdasággal foglalkozó csoportjaik viszonylag gyorsan betagozódtak a többé-kevésbé egységesnek mondható mediterrán civilizációs rendszerbe. A kételkedők megkérdőjelezzik a berber fogalom alkalmazását az i.sz. VII. században megindult arab invázió előtti népesség meghatározásában, történeti geográfiai érvek szerint az arab Magreb nem esik egybe az ókori Lybia, Mauretania és Numidia területével.⁵⁰¹

Az antikvitás korszaka

A Mediterráneumban megkezdődött föníciai – elsősorban Türosz (Tyros)⁵⁰² által dominált – gyarmatosítás a hagyományos történelmi felfogás szerint az i.e. XII. század végétől vált dinamikussá. A föníciai kereskedelmi szerepvállalás célja a nyugati medence természetes erőforrásainak megszerzése volt. A hispániai ásványkincsek, az afrikai gabona megszerzése érdekében számos kikötőt, kereskedelmi telephelyet hoztak létre, amelyek alapításával kapcsolatban a történelmi tradíciók, valamint a régészeti feltárások között némi kronológiai eltérés mutatkozik. A mai Marokkó területén található föníciai eredetű települések urbánus-gazdasági tevékenységének archeológiai nyomai az i.e. VIII. század elejétől igazolhatók. Ezek közé sorolandó a monda szerint

---

Country Profile: Morocco. – <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/profiles/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Berbers of Morocco. – <http://www.findtripinfo.com/Morocco/berbers-morocco.html#berbers> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 433–437. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 16–18.

501 Ancient Tamazight (Berber) Tribes of Libya. – <https://www.temehu.com/Libyan-People.htm#ancientberbertribes> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Berbers: The Empire Without Borders. – <https://www.temehu.com/imazighen/berbers.htm> (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Rouighi, R. (2010): The Andalusí origins of the Berbers? Journal of Medieval Iberian Studies, Vol. 2, No. 1, January, pp. 93–108. – http://www.academia.edu/4070450/Andalusí_Origins_of_the_Berbers (Letöltés ideje: 2015-08-24)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 423–428. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 13., 42.

Kiszely I. (1986): A Föld népei. Afrika. Gondolat Kiadó, Budapest pp. 49–51.

502 Mark, J. J. (2009): Tyre. Ancient History Encyclopedia. – <http://www.ancient.eu/Tyre/> (Letöltés ideje: 2015-08-27)

Bradshaw, R.I. (1999): The City of Tyre. – http://biblicalstudies.org.uk/article_tyre.html (Letöltés ideje: 2015-08-27)

i.e. 814–813-ban alapított Karthágó (Qart Ḥadašt-Új város), amely Türosz hanyatlását követően megszerezte a politikai-gazdasági hegemóniát a nyugati medence főníciai települései felett.⁵⁰³

Főníciai, pun települések

A karthágóiak – ahogy korábban a főníciaiak – arra törekedtek, hogy a berberekkel együttműködve egyesítsék az északnyugat-afrikai régió azon földrajzi territóriumait, amelyek jelentősebb urbánus jellegű települések eltartására alkalmasak. Ezek közé tartozott a mai marokkói államtér atlanti partvidéke, amely értékes, mezőgazdasági művelésre alkalmas területnek számított, egyben egy fontos transz-szaharai kereskedelmi kapcsolat lehetőségét biztosította, de Mogador szigetétől délre nincs egyértelmű bizonyítéka sem a főníciai, sem pedig a pun gazdasági-politikai jelenlétnek.

503 Marokkó területén a következő jelentősebb főníciai/pun települések jöttek létre: Tingis (Tanger), Sala (Rabat), Lixis/Lixus (Larache) és Mogador szigetén (Essauira), amelyet azonban lakói az i.e. VI. század végén elhagytak. Karthágót feltehetően valamikor i.e. 750-et megelőzően alapíthatták türoszi telepesek. Phoenicians-Colonies. – http://www.phoenician.org/phoenician_colonies.htm (Letöltés ideje: 2015-08-27) Sabatino Moscati, S. (2001): The Phoenicians. I.B. Tauris Publishers London, New York, pp. 47–56. Aubet, M.E. (2001): The Phoenicians and the West: Politics. Colonies and Trade. 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 159–192. Fage, J. D. /ed./ (1978): The Cambridge History of Africa. Vol II. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 116–118.

A modern marokkói politikai territórium atlanti partvidékének települései alkották annak a kereskedelmi útvonalnak az északi végpontjait, amelyek a Mediterráneum nyugati medencéjét összekapcsolták Szudánnal, a Szenegál, illetve a Niger folyók völgyével. Megfelelő szállítóeszközök hiányában az esetleges árucserre berber közvetítők révén bonyolódott, akik megalapozták Észak-, illetve a szubszaharai Afrika közötti érintkezés lehetőségeit.⁵⁰⁴

Az i.e. VI. századtól az imént említett gazdasági-kulturális termékek cseréjének ellenőrzését, a regionális politikai dominanciát már a pun Karthágó városa birtokolta. A Tunézia területén elhelyezkedő – annak politikai-gazdasági-kulturális heartland-ját alkotó – település vált a főníciai – távolsági kereskedelemre épülő – informális birodalmi rendszer központjává azt követően, hogy az új-asszír, majd az új-babiloni hatalom megfosztotta függetlenségétől az anyaországnak számító Türosz városát. A karthágói gazdasági befolyás markánsabbnak bizonyult, Marokkó esetében ezt az ásványkincsekben gazdag hátszág és az atlanti térség kereskedelmi hálózatának fenntartása indokolta. Ennek regionális központjaként az ókori források által említett Lixis (Larache) funkcionált. Karthágó politikai primátusa egyetlen gazdasági struktúrába kapcsolta össze a Mediterráneum nyugati medencéjét, az atlanti régiót, illetve Nyugat-Afrikát.⁵⁰⁵

A kereskedelmi kapcsolatok rendszerének fenntartása megerősítette a kapcsolatokat a berberék, valamint Karthágó között, bár a hálózat kiteljesedése részben a teve elterjedéséhez, másrészt pedig az arab hódítás időszakához köthető. Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy közvetlen források hiányában csak görög és római történészek megállapításaiból következtethetünk az északnyugat-afrikai régióban létező gazdasági struktúrákra. Emellett a beszámolókból ismerjük az antikvitás korszakában jelentősebb történelmi szerepet játszó berber törzsek territóriumait, politikai térszerveződésük mintázatait. A karthágói időszaktól kezdve, az ókori szerzők szerint,

---

504 Fage J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 42–47.

Aubet, M. E. (2001): *The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade*. 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 162., 191–192.

505 Az első asszír támadás az i.e. 704–681 között uralkodott Szín-ahhé-eriba idején érte a várost, amely azután i.e. 639–637-ben – Assur-bán-apli (i.e. 668–631/629) – asszír uralom alá került. Hosszú ostrom után (i.e. 586–573) II. Nabú-kudurri-uszur regnálása idején (i.e. 605–562) babiloni király foglalta el Türoszt. Szerepét ezt követően a Mediterráneum nyugati medencéjében fokozatosan – a közös gazdasági érdekekre, valamint az etnikai-kulturális identitásra építve – Karthágó vette át.

Carthage. Articles on ancient history. – <http://www.livius.org/articles/place/carthage/> (Letöltés ideje: 2015-08-28)

Early History of Carthage. DCC. – <http://dcc.dickinson.edu/nepos-hannibal/carthage-early-history> (Letöltés ideje: 2015-08-28)

Aubet, M.E. (é.n.): *Political and Economic Implications of the New Phoenician Chronologies*. Universidad Pompeu Fabra, Barcelona pp. 179–191. – http://www.upf.edu/larq/_pdf/AubtCrono.pdf (Letöltés ideje: 2015-08-28)

Markoe, G.M. (2000): *People of the Past: Phoenicians*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles pp. 180–189.

Marokkó történelmi fejlődésével két nagyobb, a régióban élő törzs hozható összefüggésbe. Ezek szervezett politikai entitásokat hoztak létre: a numidiai, valamint mauritaniai királyságokat, amelyek végül integrálódtak a Róma által szervezett mediterrán birodalmi egységbe.⁵⁰⁶

A római hatalom megjelenése Észak-Afrikában a Karthágó ellen vívott háborúk utolsó szakaszához köthető, amikor a települést Publius Cornelius Scipio Aemilianus⁵⁰⁷ serege i.e. 146-ban elfoglalta. Ezt követően került sor az első afrikai provincia alapítására annak ellenére, hogy Rómát ekkor még sem stratégiai, sem gazdasági tényezők nem ösztönözték a regionális expanzióra. A helyi berber államokkal való konfliktusok kényszerítették Rómát arra, hogy a művelésre alkalmas területek egyesítésével stabilizálja afrikai uralmát, megteremtve az észak-afrikai katonai határvonalat (limes). A Római Birodalom terjeszkedése keletről-nyugati irányban haladt, fontosabb állomásait a következő politikai terek meghódítása jelentette: i.e. 146-ban Africa (Karthágó), i.e. 46-ban Africa Nova (Numidia keleti részei), i.e. 40-ben Numidia nyugati területei, i.e. 46-ban Mauretania (területén két provincia szerveződött: Mauretania Caesariensis, illetve M. Tingitana). A hódítást követő gazdasági, illetve kulturális fellendülés következményeként Északnyugat-Afrika (a mai Marokkó területe) a mediterrán civilizációs egység részévé vált. Mindez segítette a transz-szaharai kereskedelem fejlődését, habár az – hasonlóan a korábbi történelmi időszakhoz – a nomád életmódot folytató berber törzsek ellenőrzése alatt állt. A judaizmus, valamint később a kereszténység terjedése is gyorsította az északnyugat-afrikai régió romanizálódását, amelynek sajátos zenitjét az i.sz. 212-ben kiadott császári rendelet jelentette.⁵⁰⁸

---

506 Mokhtar, G. /ed./ (1981): *General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa*. Heinemann Publishers – University of California-UNESCO, London, Berkeley, Paris pp. 441–451. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Fage, J. D. /ed./ (1978): *The Cambridge History of Africa. Vol II*. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 116–120.

507 Sikeres római politikus és katona (i.e. 185-129)

The Histories of Polybius. Vol. VI, Fragments of Book XXXVIII. Loeb Classical Library edition, 1922-1927. – http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/38*.html (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Publius Cornelius Aemilianus Scipio Africanus. – <http://biography.yourdictionary.com/publius-cornelius-aemilianus-scipio-africanus-minor> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

508 Afrika civilizációs integrációjának sikerét bizonyítja Lucius Septimius Severus (i.sz. 146–211) sikeres dinasztialapítása. Gyermeke és egyben utóda – Caracalla császár (Marcus Aurelius Antoninus /i.sz. 188–217/) i.sz. 212-ben kiadott rendeletében a birodalom minden szabad lakosának megadta a római polgárjogot (Constitutio Antoniniana).

Severi. – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/7652.html> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Caracalla, Caracallus. – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/1573.html> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Historia Augusta-The Life of Antoninus Caracalla. Loeb Classical Library, 1924. – http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Caracalla*.html#9.7 (Letöltés ideje: 2015-09-08)

A Római Birodalom

A római uralom alatt a népesség száma viszonylag dinamikusan növekedett az i.sz. III. század közepén bekövetkezett válságig, de az északnyugat-afrikai területek továbbra is Róma fontos élelmiszerforrását jelentették. A III. század közepéig a limes stratégiai pontjai egyben kereskedelmi csomópontként funkcionáltak, ahol a birodalom és Afrika között végbement a kulturális és gazdasági termékek cseréje. Ezt köve-

Hurley, P. (2011): Life of Caracalla. Ancient History Encyclopedia. – <http://www.ancient.eu/article/237/> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Lassard, Y. (2013): Edictum Caracallae de tributis fiscalibus (Edict of Caracalla on financial matters). – http://www.researchgate.net/publication/258885430_Edictum_Caracallae_de_tributis_fiscalibus (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Varga, R. (é.n.): Constitutio Antoniniana. Law and Individual in a Time of Change.

Constitutio Antoniniana. – <http://antik-yar.ru/events-2/ancient-civilization-political-institutions-and-legal-regulation/vargar?lang=en> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 466–467. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 470-49.

Fage, J. D. /ed./ (1978): The Cambridge History of Africa. Vol II. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 199-204.

Ischei, E. (1995): A History of Christianity in Africa: From Antiquity to the Present. William B. Eerdmans Publishing Company-Africa World Press INC., Grand Rapids, Lawrenceville pp. 33–41.

tően a súlyos politikai és katonai krízissel küzdő Róma számára egyre jelentősebb kihívást jelentettek a nomád berberok támadásai. Az eredetileg a rómaiak által Északnyugat-Afrika területén meghonosított tevék mobilabbá tették a kalandozó törzseket, így a limes nem volt képes fenntartani a provinciák biztonságát.⁵⁰⁹

A katonacsászárok korszakának általános válsága Északnyugat-Afrika területén is éreztette hatását. Az i.sz. 253–262 közötti időszakban a nomád berber törzsek támadásai felerősödtek, amelyeket a hadszervezeti reformok átmeneti periódusában Róma alig volt képes kezelni. A birodalom újjászervezése már Gallienus⁵¹⁰ uralkodása idején megkezdődött, amelyet jelentős közigazgatási reformok kísértek. A rugalmas védelmi doktrína bevezetése, illetve a birodalmi struktúra átalakítása a régióban is éreztette hatásait. Diocletianus⁵¹¹ alatt befejeződött az északnyugat-afrikai térség politikai-stratégiai átalakítása: az i.sz. IV. században Mauretania provinciát, gazdasági és katonai értékkel bíró tengerparti részeinek kivételével, a rómaiak feladták. Az egykori tartományi központot (Volubilis) i.sz. 285-ben kiürítették, bár a térség informálisan továbbra is a római hadsereg ellenőrzése alatt maradt egészen az i.sz. V. század elején bekövetkezett vandál invázió kezdetéig, amely felszámolta Róma regionális jelenlétét. Az észak-afrikai germán államalapítás következményeként veszélybe került Róma és Itália élelmiszer-ellátása, a Mediterráneum nyugati medencéjében a vandál flotta vált domináns tengerészeti erővé.⁵¹²

---

509 Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris p. 482., 493. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 49.

Fage, J. D. /ed./ (1978): The Cambridge History of Africa. Vol II. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp.203–204.

510 Publius Licinius Egnatius Gallienus (i.sz. 218–268) – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/3305.html> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

Weigel, R. D. (1998): Valerian (A.D. 253–260) and Gallienus (A.D. 253–268). An Online Encyclopedia of Roman Emperors – <http://www.roman-emperors.org/gallval.htm> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

Publius Licinius Egnatius Gallienus (AD ca. 213 – AD 268). – <http://www.roman-empire.net/decline/gallienus.html> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

511 Az i.sz. 284-305 között uralkodott Gaius Aurelius Valerius megerősítette a birodalmat számos gazdasági, katonai és egyéb reformok bevezetésével.

Diocletianus. – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/2484.html> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

Diocletianus és Nagy Constantinus kora. – <http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/03kotet/03r05f03.htm> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

The Decline. – <http://www.roman-empire.net/decline/decl-index.html> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

512 Ennek előzménye egyrészt a Nyugat-, illetve a Keletrómai Birodalom közötti rivalizálás volt a balkáni provinciákat illetően, másrészt az, hogy az Itáliát ért keleti gót támadás miatt a nyugatrómai hadvezetés a rajnai limes védtelenül hagyására kényszerült, ahol 406. december 31-én vandálok, alanok és svégek keltek át a befagyott folyón Galliába. Ezt követően került sor az északnyugat-afrikai vandál betörésre, amely tíz év alatt kiszorította a római erőket a Magreb régiójából.

Volubilis History. – <http://walter-us.net/Morocco/history/volubilis.htm> (Letöltés ideje: 2015-09-09)

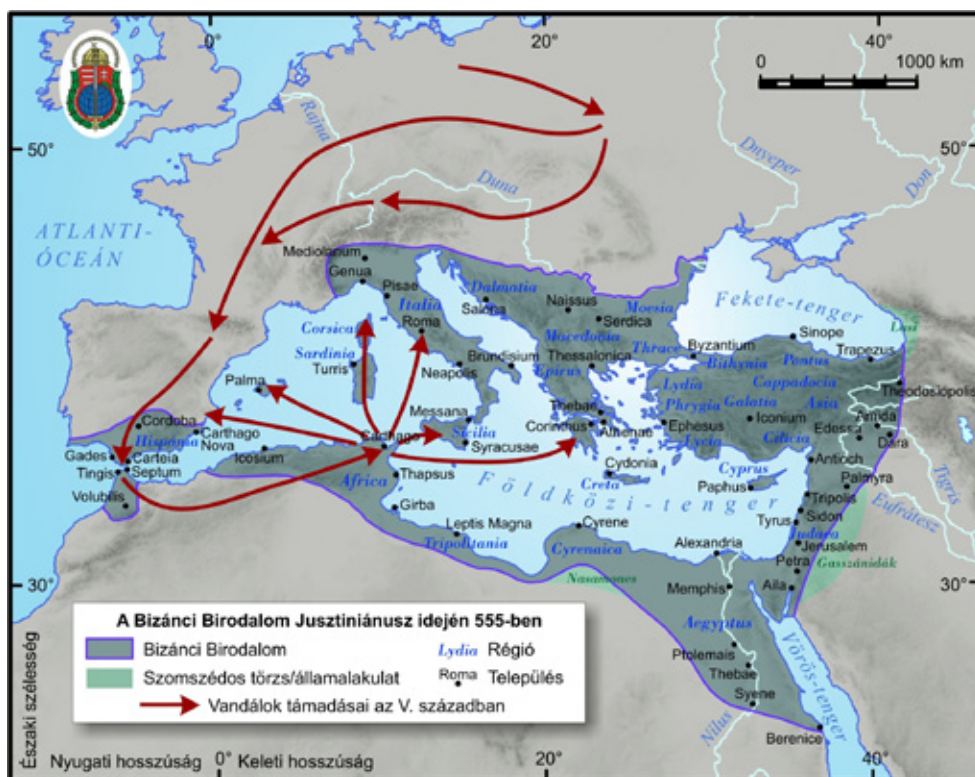
Marokkó a középkorban: a vandál uralomtól a XVII. század második feléig

A római hatalom Északnyugat-Afrika területén 429-ben szűnt meg, amikor germán eredetű hódítók érkeztek a mai Spanyolország irányából és felszámolták a birodalmi helyőrségeket, véglegesen kiszorítva a Nyugatrómai Birodalmat a régióból. A vandálok⁵¹³ hódítása elsősorban a politikai struktúrákat érintette, a latin eredetű kultúra változatlanul magas presztízzsel bírt, a keresztény civilizáció a politikai hatalom hanyatlása ellenére jóval a birodalmi határokon túlra terjeszkedett. I.sz. 429–455 között a vandál uralom teljessé vált az északnyugat-afrikai régióban, habár geográfiai súlypontja fokozatosan keletre tolódott. A seniorátus elvére épülő királyság hatalma elsősorban a jelentős tengeri haderőn, valamint a gabona exportján alapult.⁵¹⁴

-
- Defence Language Institute Foreign Language Center (2012): Morocco in Perspective. An Orientation Guide. p. 14. – <https://fieldsupport.lingnet.org/products/cip/morocco/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-08)
- Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 471–476. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)
- Foss, C. – Magdalino, P. (1990): Róma és Bizánc. Helikon Kiadó, Budapest pp. 26–27.
- Fage, J. D. /ed./ (1978): The Cambridge History of Africa. Vol II. Cambridge University Press, Cambridge, New York p.209.
- 513 Az i.sz. III. században feltűnt keleti germán törzs – silingi és az asdingi ága – 406 decemberében átkelt a védtelenül maradt római limes-en, majd kihasználva a 428-as polgárháborút, lerohanta Róma afrikai provinciáit. A vandálok Jyllandból először az Odera-medencébe, 409-ben Hispániába, onnét 429-ben Észak-Afrikába vonultak.
- Rabb P. (2014): Európa hajnala. A vaskor: a germánok útra kelnek. – http://www.eptort.bme.hu/doc/egyeb/europa_hajnala/europa_hajnala_4_germanok.pdf (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- Brian, A. (é.n.): History of the Vandals. – <http://www.roman-empire.net/articles/article-016.html> (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- Vandals. Ancient History Encyclopedia. – <http://www.ancient.eu/Vandals/> (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- A Short History of Africa. p. 8. – http://aero-comlab.stanford.edu/jameson/world_history/A_Short_History_of_Africa.pdf (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- Collins, R. (2000): Vandal Africa, 429–533. The Cambridge Ancient History. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600 XIV, Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 124–126.
- 514 Rabb P. (2014): Európa hajnala. A vaskor: a germánok útra kelnek. – http://www.eptort.bme.hu/doc/egyeb/europa_hajnala/europa_hajnala_4_germanok.pdf (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- Brian, A. (é.n.): History of the Vandals. – <http://www.roman-empire.net/articles/article-016.html> (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- Vandals. Ancient History Encyclopedia. – <http://www.ancient.eu/Vandals/> (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- A Short History of Africa. p. 8. – http://aero-comlab.stanford.edu/jameson/world_history/A_Short_History_of_Africa.pdf (Letöltés ideje: 2015-09-14)
- Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 499-501. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)
- Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 50.
- Collins, R. (2000): Vandal Africa, 429–533. The Cambridge Ancient History. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600 XIV, Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 124–126.

Vandálok és a bizánci hatalom a Mediterráneumban

A Vandál Királyság hanyatlását részben az okozta, hogy konfliktusba keveredett a nyugati területeken élő nomád törzsekkel, akik korábban is csak névleg ismerték el a germán állam politikai primátusát. A mai Marokkó területe néhány stratégiai értékkel bíró északi kikötőváros kivételével sohasem állt a vandál uralkodók érdeklődésének fókuszában, a Róma által már az i.sz. III. században feladott térségben a nomád berberok gyakorlatilag független kisállamokba szerveződtek. Az egykori Római-Afrika decentralizált nyugati perifériáján a különböző berber törzsek – a modern marokkói államtérhez tartozó provinciák területén: Mauretania Caesariensis, valamint Mauretania Tingitana – szövetségén alapuló politikai entitás alakult ki, amely az arab hódításig képes volt fenntartani a szuverén államiságot.⁵¹⁵

515 Defence Language Institute Foreign Language Center (2012): Morocco in Perspective. An Orientation Guide. p. 14. – <https://fieldsupport.lingnet.org/products/cip/morocco/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

A Short History of Africa. p. 8. – http://aero-comlab.stanford.edu/jameson/world_history/A_Short_History_of_Africa.pdf (Letöltés ideje: 2015-09-14)

Az észak-afrikai germán hatalom bukását végül a Keletrómai (Bizánci) Birodalom katonai fellépése okozta. I. Justinianus⁵¹⁶ császár uralkodásának időszakában a megerősödött Konstantinápolynak egy vandál dinasztikus válságban sikerült megtalálnia a casus belli-t. i.sz. 533-ban a római „mare nostrum” egységének helyreállítására törekvő uralkodó a kor talán legjelentősebb katonai vezetőjét egy 18 000 fős haderővel Afrika visszahódítására küldte. Belisar (Belisarius)⁵¹⁷ sikeresen felszámolta az afrikai germán királyságot (államiságot), majd az egykori Mauretaniai (Marokkó) provinciák kivételével gyakorlatilag restaurálták az egykori római birodalmi territóriumot. A teljes területi expanziót a független berber törzsek ellenállása megakadályozta, ezért végül Marokkó területén a bizánci uralom is elsősorban a stratégiai értékű tengerparti településekre korlátozódott.⁵¹⁸

A birodalmi tér reintegrációja ugyan sikeres volt, ám a meglehetősen autoriter bizánci politikai rendszer, az adópolitika, a helyi kereszténység szembenállása a hivatalos bizánci szakrális rituáléval hamarosan bizonytalanná tette Konstantinápoly északnyugat-afrikai uralmát. A különböző barbár népek támadásai következménye-

-
- Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 507–508. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)
- Ischei, E. (1995): A History of Christianity in Africa: From Antiquity to the Present. William B. Eerdmans Publishing Company-Africa World Press INC., Grand Rapids, Lawrenceville pp. 41–42.
- 516 Az i.sz. 527–565 között uralkodó keletrómai császár idején következett be a monofizita-ortodox vallási konfliktus, a római kultúra utolsó virágkora.
- Tarján M. T. (é.n.):527. április 1. | Megkezdí uralkodását Justinianus kelet-római császár. Rubicon, Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/527_aprilis_1_megkezdí_uralkodasat_justinianus_kelet_romai_csaszar/ (Letöltés ideje: 2015-09-16)
- Justinian I. Ancient History Encyclopedia. – http://www.ancient.eu/Justinian_I/ (Letöltés ideje: 2015-09-16)
- The Byzantine State under Justinian I (Justinian the Great). – http://www.metmuseum.org/toah/hd/just/hd_just.htm (Letöltés ideje: 2015-09-16)
- 517 Belisarius. Ancient History Encyclopedia. – <http://www.ancient.eu/Belisarius/> (Letöltés ideje: 2015-09-16)
- Frassetto, M. (2003): Encyclopedia of Barbarian Europe: Society in Transformation. ABC-CLIO, Santa Barbara pp. 64–66.
- 518 I. Justinianus uralkodásának idején – a barbár államok gyengeségét kihasználva – Konstantinápoly a Római Birodalom helyreállítására törekedett. Átmenetileg sikerült a „mare nostrum” restaurációja, de a császár halálát követően a megváltozott geopolitikai környezet miatt a kísérlet kudarcra végződött. Utódai alatt már egy új kultúrtörténeti, kronológiai időszak – a középkor – kezdődött el.
- Defence Language Institute Foreign Language Center (2012): Morocco in Perspective. An Orientation Guide. p. 14. – <https://fieldsupport.lingnet.org/products/cip/morocco/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-08)
- Barker, J. W. (1966): Justinian and the Later Roman Empire. University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, London pp. 131–144.
- Ostrogorsky, G. (2001): A bizánci állam története. Osiris, Budapest pp. 75–76.
- Foss, C. – Magdalino, P. (1990): Róma és Bizánc. Helikon Kiadó, Budapest pp. 38–39.
- Maas, M. /ed./ (2005): The Cambridge Companion to the Age of Justinian. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 448–476.

ként már az i.sz. VI. század végén megkezdődött egyes területek feladása, amely együtt járt a latin kultúrához kapcsolódó romanizáció, illetve a krisztianizáció folyamatának lassulásával az arab hódítás előestéjén.⁵¹⁹ A Nyugat-római Birodalom bukását (476) követően a Nagy Konstantin (324–337) által alapított Bizánc lett a politikai és vallási-kulturális központ a mediterrán régióban. A katonai sikerek ellenére az ideológiai és politikai konfliktusok az ortodox Bizánc, valamint a berberök körében elterjedt donatista⁵²⁰ keresztény irányzat között feltehetően megkönnyítette az arab hódítást. A khalkédóni zsinat⁵²¹ az ortodoxiát megerősítő határozatai, a vallási üldöztetés, a magas adók a VII. században azt eredményezték, hogy a berberök csekély támogatást nyújtottak a bizánci haderőnek az arab invázióval szemben, sőt Konstantinápolyt tekintették elsődleges stratégiai ellenfelüknek.⁵²²

Az értékes tartományt a Nílus-völgyéhez képest viszonylag nehezen foglalták el az arab hódítók, akiket a VII. században Mohamed⁵²³ próféta az által alapított vallási ideo-

---

519 Byzantine Military: Byzantine Morocco. – <http://romanarchoe.blogspot.com/2012/10/byzantine-morocco.html> (Letöltés ideje: 2015-09-10)

Mokhtar, G. /ed./ (1981): General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers–University of California–UNESCO, London, Berkely, Paris pp. 502–507. – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa> (Letöltés ideje: 2015-06-01)

Kaegi, W.E. (2010): Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 3-6., 68–78.

520 Az i.sz. 303–305 közötti keresztényüldözés során kialakult: észak-afrikai szakadár egyházi mozgalom, amely nem fogadta el az i.sz. 325-ös Niceai zsinaton felkínált vallásbékét, Donatus és hívei nem ismerték el a császár és a római püspök küldötteinek illetékességét. Julianus császár (i.sz. 360-363) a katolikus egyházzal szemben a mozgalmat támogatta. A donatista irányzatban a vértanúság jelentőségnek hangsúlyozása mellett kifejeződött az északnyugat-afrikai partikularizmus, valamint a helyi társadalomban felhalmozódott szociális feszültség is. A vandál invázió után az új politikai hatalom a katolikusokkal együtt üldözte a donatista tanokat vallókat.

Donatisták. – <http://lexikon.katolikus.hu/D/donatist%C3%A1k.html> (Letöltés ideje: 2015-09-22)

A donatizmus. – http://www.romaikor.hu/coloniak_es_municipiumok/colonia_iulia_concordia_carthago_romaikarthago/karthago_romaikori_tortenelme/cikk/a_donatizmus (Letöltés ideje: 2015-09-22)

Tarján M. T. (é.n.): 325. május 20. I. Constantinus megnyitja a niceai zsinatot. Rubicon, Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/325_majus_20_constantinus_megnyitja_a_niceai_zsinatot/ (Letöltés ideje: 2015-09-22)

521 A zsinat 451. október 8 és november 1. között ülésezett. A legnépesebb ókori egyházi ülésen a császári megbízottak elnököltek, a cél a monofizitizmus elítélése volt. Az atyák elvetették a monofizita tanokat és megerősítették a pápa által támogatott niceai hitvallást. Mindez megerősítette a pápai tekintélyt Keleten, viszont számos egyház nem fogadta el a khalkédóni hitvallást. A zsinat 28. kánonja meghatározta Konstantinápoly egyházi rangját: Keleten az első, püspöke rangban és tekintélyben egyenlő a római püspökkel. I. Leó pápa a zsinati határozatokat megerősítő leveleiben ezt a kánont nem hagyta jóvá, pápai rendelettel törölte a zsinat kánonjaiból.

Gergely J. (1982): A pápaság története. Kossuth, Budapest p. 43.

522 Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 134.

Naylor, Ph. C. (2009): North Africa: A History from Antiquity to the Present. University of Texas, Austin pp. 55–56.

523 Az 570 körül Mekkában született Mohamed 610-es látomását követően Gábrriel útmutatásai alapján kezdte tanítani az embereket. Tanításainak gyűjteménye a verses próza műfajában megírt Korán.

lógia – az iszlám – segítségével egységbe szervezett. Bizánci-Afrika 670–705 között integrálódott az új birodalmi entitásba. Ennek egyik stratégiai előfeltétele az volt, hogy az arabok 690-et követően megteremtették tengeri szupremáciájukat a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Ezzel megteremtődtek a Magreb nyugati része ellen indított expanzió stratégiai alapjai. A 683-as, a mai marokkói államter megszerzésére irányuló katonai vállalkozás azonban súlyos vereséggel végződött, az Ifriqija (Arab-Afrika) nyugati periferiáján élő, hasonló harcmodort alkalmazó berber törzseknek sikerült elhárítania a támadást. A 693 után történt, újabb arab támadást követően sikeresen integrálták a Magreb nyugati területét egy iszlám birodalmi entitás keretébe. A berberek gyengesége politikai szervezetük sajátosságaival (is) magyarázható annak ellenére, hogy már az arab hódítást megelőzően kialakult az ún. törzsi konföderáció mintája, amely sajátos átmenetet jelentett a tribalizmus, valamint a központosított hatalmi rendszer között.⁵²⁴

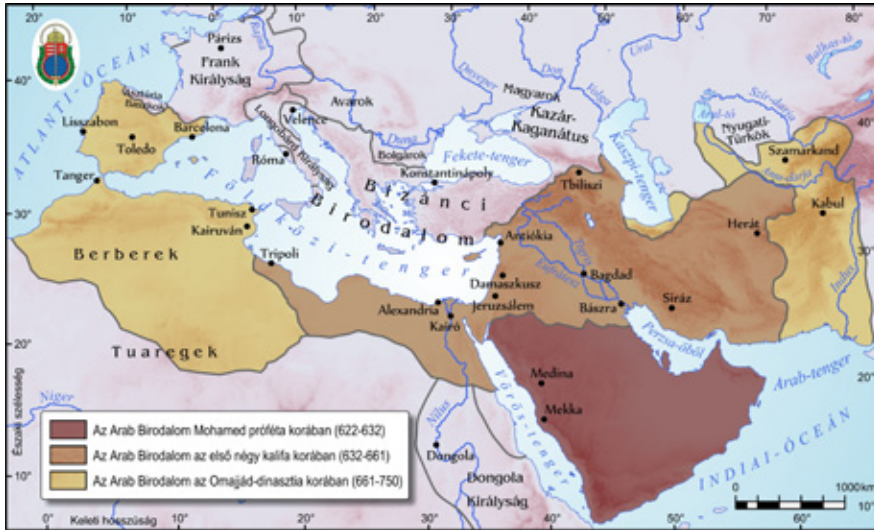
Az arabok dinamikus terjeszkedését magyarázza, hogy a Próféta tanításai (az iszlám) által egyesített arab törzsek számára jelentős motivációt nyújtott a termékeny és civilizált térségek gazdasági előnyökkel járó meghódítása. A katonai sikerek ellenére a birodalom kormányzását valójában sohasem sikerült megoldani. Mohamed nem hagyott hátra politikai végrendeletet, nem jelölte – ezt nem is tehetette meg – ki utódát, így a meghódított politikai tér igazgatásának bonyolult feladatát helyettesei, a kalifák igyekeztek megoldani. A Magreb lerohanása az első „négy kalifa” regnálását (632–661) követően kezdődött, az Omajjád-dinasztia (661–750) időszakában. Uralmuk alatt létrejött az egységes arab iszlám birodalom, közigazgatási rendszerével egyetemben.

Az uralkodóház első kalifája⁵²⁵ a kilenc közigazgatási egységből álló birodalmat öt alkirályságra osztotta fel, amelynek legkisebb területtel rendelkező része Egyip-

-
- Hajnal I. (é.n.): Mohamed, a próféta. Az iszlám születése. Rubicon, Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/mohamed_a_profeta_az_iszlam_szuletese/ (Letöltés ideje: 2015-09-22)
- Ahmad, H.M.,B.A. (2013): Life of Muhammad. Islam International Publicatins Limited, Tilford 264. p. – <https://www.alislam.org/library/books/Life-of-Muhammad.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-22)
- Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 131.
- 524 Ukba bin Náfí (Uqba bin Nafi) seregei elérték ugyan az Atlanti-óceán partvidékét, de az egykori Numidia területén a berber csapatok megsemmisítő vereséget mértek a hódítókra.
- Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 134.
- Abun-Nasr, J.M. (1987): A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 16–17., 26–27., 31–33.
- Ischei, E. (1995): A History of Christianity in Africa: From Antiquity to the Present. William B. Eerdmans Publishing Company-Africa World Press INC., Grand Rapids, Lawrenceville pp. 42–44.
- Shillington, K. (2012): History of Africa. 3rd edition. Palgrave Macmillan, New York pp.79–81.
- 525 A damaszkuszi emír, Muávija nem volt hajlandó letenni a hűségesküt Alinak, és a tárgyalások során a kalifát 661-ben meggyilkolták. Az Omajja-családból származó emír így felvehette a kalifai címet és a polgárháborút követően (I. fitna) konszolidálta helyzetét egészen 680-ban bekövetkezett haláláig.
- The Umayyad Dynasty. he Islamic World to 1600 / Department of History / The University of Calgary 1998, The Applied History Research Group. – https://web.archive.org/web/20130620091617/http://www.ucalgary.ca/applied_history/tutor/islam/caliphate/umayyad.html (Letöltés ideje: 2015-09-23)
- Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 131.

tom volt. A Magreb és a meghódított spanyol területek a Kairuvánban (Al-Qayrawan) székelő helytartó joghatósága alá kerültek.⁵²⁶

Az arab hódítás

Karthágó lerombolását, valamint a magrebi nomádok 702-es vereségét követően kezdődött meg a berberek integrálódása a muszlim társadalom rendszerébe. Az északnyugat-afrikai régió egyes területein a berberек azonban az iszlamizálódás ellenére megőrizték kulturális és társadalmi tradícióikat. A helyi etnikai csoportok az iszlámot valójában – hasonlóan a romanizációhoz, illetve a donatista kereszténységhez – politikai/hatalmi ambícióik megvalósítására is alkalmas ideológiai eszköznek tekintették. Ezen kívül az iszlamizálódás lehetőséget kínált arra, hogy csatlakozzanak ahhoz a hatalmas kereskedelmi hálózathoz, amely gazdasági előnyökkel is kecsegtetett. A térségben élők egy vallási alapon szerveződő iszlám birodalom alattvalói lettek, sikeres integrációjukat igazolta, hogy már a nyugati gót állam (a mai Spanyolország területe) meghódítására szerveződő hadseregben is számos berber küzdött. Az arab hatalmi térbe történő beilleszkedés komplex folyamat volt, a berberек célja az iszlám társadalmi rendszer teljes jogú tagságának elnyerése volt. Amikor ezt a kalifák politikája gátolta, Északnyugat-Afrika nomádjai vele szembenállók oldalára helyezkedtek.⁵²⁷

526 Benke J. (1997): Az arabok története. II. kötet, Alexandra, Pécs p. 656.

Fage, J. D. – Tordoff, W. 2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 129–130., 134.

527 Fage, J. D. – Tordoff, W. 2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 134-135.

Abun-Nasr, J. M. (1987): A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 16-17., 31-33.

Már az Omajjád-dinasztia hatalomra kerülését megelőzően – az ún. első fitna-polgárháború időszakában⁵²⁸ – kirajzolódtak az iszlám ellentmondásai, belső törésvonalai, amely a későbbiekben végzetes történelmi szakadáshoz vezetett a szunniták és a síiták között. A megosztottság alkalmas ideológiai legitimációt biztosított a Magreb őslakói számára, hogy a belső feszültségeket kihasználva az Omajjád hatalmi központtal – Damaszkusz – szemben kifejezzék dezintegrációs törekvéseiket. A dinasztikus damaszkuszi külpolitika expanziós ambícióit eleinte támogató berberék – megelégedve a kalifátus önkényes hatalmi politikáját – 739-ben kirobbantották a kháridzsita⁵²⁹ ideológiára támaszkodó felkelésüket. Az Omajjádok regionális közigazgatási központjáért vívott ütközetek jelezték Kairuván – az uralkodói autoritás, az ortodox (szunnita) iszlám szimbóluma – stratégiai értékét. A berber felkelés következményeként 743-at követően a Magreb nyugati területei felett Damaszkusz nem volt képes érvényesíteni akaratát.⁵³⁰

Az Omajjád-dinasztia megdöntését⁵³¹ követően a birodalom súlypontja keletebbre tolódott, az új politikai hatalom központja a gazdag mezopotámiai régióban elhelyezkedő, 762-ben alapított Bagdad lett, miközben a birodalom jellege is megváltozott. Az Abbászida-dinasztia hatalomgyakorlása a tradicionális perzsa istenkirályság eszméjének megfelelő minták felelevenítésével történt. Míg a szíriai birodalmi köz-

---

528 The Umayyads: The First Muslim Dynasty. The Saylor Foundation pp. 1-2. <http://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2012/10/HIST101-9.2-Umayyads-FINAL1.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-28)

Armstrong, K. (2005): Az iszlám rövid története. Európa Könyvkiadó, Budapest pp. 52–55. – <http://hu.scribd.com/doc/58708008/Armstrong-Karen-Az-Iszlam-Rovid-Tortenete#scribd> (Letöltés ideje: 2015-09-28)

Syed, M. H. – Akhtar, S. S. – Usmani, B. D. /eds./ (2011): Concise History of Islam. Vij Books India PVT Ltd, New Delhi pp.33-34.

529 A szó jelentése: kivonulók, elszakadók, akik elhagyták Ali pártját. A megegyezésre épülő, hagyományos törzsi politikai formációkat támogatták. Az eszmerendszer alkalmas eszköznek bizonyult a szakadár politikai ambíciók legitimációjára, az ideológia általában elutasította az idegen elnyomást.

Kharijite Islam. – <http://www.globalsecurity.org/military/intro/islam-kharijite.htm> (Letöltés ideje: 2015-09-23)

Armstrong, K. (2005): Az iszlám rövid története. Európa Könyvkiadó, Budapest pp. 54–55. – <http://hu.scribd.com/doc/58708008/Armstrong-Karen-Az-Iszlam-Rovid-Tortenete#scribd> (Letöltés ideje: 2015-09-28)

Fage, J. D. – Tordoff, W. 2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 131.

Shillington, K. (2012): History of Africa. 3rd edition. Palgrave Macmillan, New York p. 83.

530 Defence Language Institute Foreign Language Center (2012): Morocco in Perspective. An Orientation Guide. p. 15. – <https://fieldsupport.lingnet.org/products/cip/morocco/Morocco.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-08)

Fage, J. D. – Tordoff, W. 2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 135–136.

Abun-Nasr, J. M. (1987): A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge University Press, Cambridge, New York p. 39.

Naylor, Ph. C. (2009): North Africa: A History from Antiquity to the Present. University of Texas, Austin p. 66.

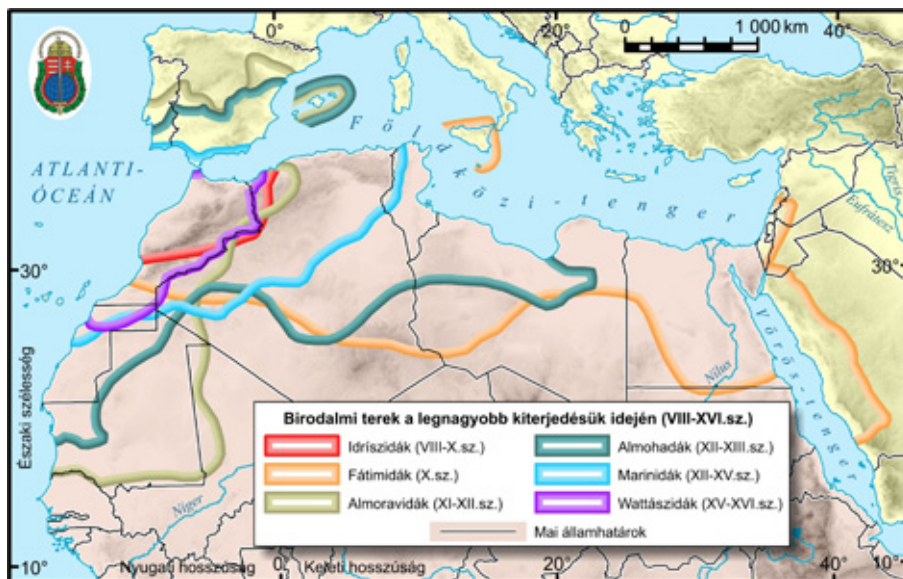
531 II. Marván kalifát az egyiptomi Abuszírban 750. augusztus 5-én meggyilkolták.

Benke J. (1997): Az arabok története. II. kötet, Alexandra, Pécs p. 656.

pontban kifejeződött Kelet és Nyugat uralásának ambíciója, Bagdad geográfiai helyzetéből a közel- és közép-keleti politikai terek hatékony ellenőrzésének megvalósítása következett, ami felelősítette a birodalom termegtartó képességei ellen ható centrifugális erőket.⁵³²

Észak-afrikai iszlám birodalmak a középkorban

Az új hatalom energiáit a belső konszolidáció kötötte le, hogy megteremtse a Pax Islamica-t, amely egyben a kulturális és gazdasági felvirágzás időszaka volt annak ellenére, hogy 756-ban független emirátus jött létre Córdobaiban⁵³³. Ezt követően a bi-

532 Armstrong, K. (2005): Az iszlám rövid története. Európa Könyvkiadó, Budapest pp. 67–79. – <http://hu.scribd.com/doc/58708008/Armstrong-Karen-Az-Iszlam-Rovid-Tortenete#scribd> (Letöltés ideje: 2015-09-28)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 136–137.

533 A Córdoba Emirátust (756-929) az Omajja-családhoz tartozó Abd-ar-Rahman (756-788) alapította, akinek sikerült a hispániai muszlim területeket egységes állammá szerveznie. A szuverén emírség kormányzása a tolerancián alapult, amely elfogadhatóvá tette politikai hegemóniáját a heterogén népesség számára. III. Abd-ar-Rahman (912-961) 929 januárjában felvette a kalifa címet, kihasználva a bagdadi birodalmi központ meggyengülését. Az egységes hispániai iszlám politikai entitás 1031-ig fennállt. Payne, S. G. (é.n.): A History of Spain and Portugal. Chapter Two: Al-Andalus. Volume 1 The Library of Iberian Resources Online – <http://libro.uca.edu/paynel/payne2.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-28)
 Barton, S. (2004): A History of Spain. Palgrave MacMillan. New York pp. 28–47.
 Syed, A. R. (2001): The Story of Islamic Spain. Goodword Books. New Delhi p. 129.
 Fletcher, R.A. (2006): Moorish Spain. 2nd ed. University of California Press, Berkeley, Los Angeles pp. 1–52.

rodalom nyugati területein a kalifátus hanyatlását kihasználva – Bagdad kényszerből elfogadta a decentralizált hatalmi tér koncepcióját – a VIII század végén és a IX. század elején a Magreb régióban szuverén államok jöttek létre.⁵³⁴

A mai Marokko területén az egységes iszlám birodalmi tér dezintegrálódását követően a mintegy 150 évre az Idriszida-diansztia került hatalomra. Alapítója – I. Idrisz⁵³⁵ – egy elbukott lázadást követően menekült az északnyugat-afrikai régióba, ahol berber törzsek támogatásával királyságot szervezett. A siita állam első, 788–791 között regnáló uralkodója Fès (Fez) megalapításával, valamint expanziós politikájával kívánta szimbolizálni szuverenitását. Ezzel párhuzamosan a Magreb nyugati területein felgyorsult az iszlamizáció folyamata, amelyhez azonban dinamikus berberizáció kapcsolódott. A birodalmi egység restaurációjában érdekelt bagdadi kalifa utasítására megölték, de fia és utóda – kiskorúsága miatt ténylegesen csupán 808-ban vette át a hatalmat –, II. Idrisz (793-828) folytatva az államalapító politikai törekvéseit, megszilárdította a királyságot, kiterjesztve annak területét délen, valamint keleten. A halálát követően jelentkező örökösödési problémák következményeként az államtér széttöredezett, a két felemelkedő iszlám hatalom közötti puffer-zónaként a királyság termegtartó képességei fokozatosan gyengültek, végül az Idriszida Királyság 922-öt követően áldozatul esett a tunéziai magterületén 915-ben megszerveződött Fátimida Kalifátus expanziójának.⁵³⁶

---

534 The Abbasid Dynasty: The Golden Age of Islamic Civilization. The Saylor Foundation. – <http://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2012/07/HIST101-9.3.1-AbbasidDynasty-FINAL.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-28)

Naylor, Ph. C. (2009): *North Africa: A History from Antiquity to the Present*. University of Texas, Austin p. 67.

Shillington, K. (2012): *History of Africa*. 3rd edition. Palgrave Macmillan, New York pp. 83–84.

535 Idrisz ibn Abdalláh (745-791), aki belekeveredett az al-Manszur kalifa elleni 775-ös összeesküvésbe. A Próféta szépunokája 778-ban jutott el a térségbe, ahol származásából politikai tökényt kovácsolva királyságot alapított, amely megalapozta a marokkói berber politikai entitás ideológiáját.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története*. Osiris, Budapest pp. 139–140.

Benke J. (é.n.): *Az arabok története*. II. kötet, Alexandra, Pécs pp. 818.

Park, Th.K.-Boum, A. (2006): *Historical Dictionary of Morocco*, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham p. 177.

Naylor, Ph. C. (2009): *North Africa: A History from Antiquity to the Present*. University of Texas, Austin p. 51.

536 The Idrisids (789–974). – http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?document_id=867&lang=en (Letöltés ideje: 2015-09-29)

Hassam, S.K. (é.n.): *The Socio-Economic Aspects of the Fatimid Caliphate*. – <http://simerg.com/literary-readings/the-socio-economic-aspects-of-the-fatimid%C2%A0caliphate/> (Letöltés ideje: 2015-09-29)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története*. Osiris, Budapest p. 140.

Benke J. (é.n.): *Az arabok története*. II. kötet, Alexandra, Pécs pp. 820.

Park, Th. K. – Boum, A. (2006): *Historical Dictionary of Morocco*, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham pp. 177–178.

A síita missziós politikai küldetésre alapozott új hatalom imperializmusa sajátos hatást gyakorolt a Magreb nyugati térségeire. 969-ben a nyugaton uralkodó fátimida al-Muizz⁵³⁷ kalifa hatalmas birodalmához csatolta Egyiptomot, 973-ban megalapította az új politikai-hatalmi központot al-Kháira (Kairó) néven. A birodalmat a vallási tolerancia, valamint a gazdasági fellendülés jellemezte, kereskedelmi kapcsolatai az itáliai Amalfitól, Pisa-tól Délkelet-Ázsiáig, Indiáig terjedtek. Nagyhatalmú uralkodói egyesítették Észak-Afrikát, az iszlám egységének helyreállítását tervezték, hatalmi presztízsüket a szent helyek őrzője cím is erősítette,⁵³⁸ ám a belső ellentmondások kiéleződése miatt a XI. század elejére a hanyatlás állapotába került. Ennek egyik oka részben az volt, hogy a bagdadi Abbászida Kalifátussal való évszázados geopolitikai rivalizálás felőrölte a birodalom hatalmi potenciálját, így képtelennek bizonyultak a birodalmi tér dezintegrációjának kezelésére. Északnyugat-Afrika területén hatalmuk konszolidálása céljából erősítették az arabizáció folyamatát. Minderre azt követően került sor, miután az észak-afrikai nyugati területének kormányzásával megbízott helytartó – szakítva a síita tradíciókkal – függetlenségi törekvéseinek legitimálása céljából 1047-ben elismerte a bagdadi kalifát. A Fátimida hatalom visszaállítására – valamint talán a berberiek feletti politikai hegemonia fenntartása érdekében – a Kairóban székelő uralkodó szunnita arab törzseket (Banu Hilál (Banū Hilāl) és Banu Szulaim (Banū Sulaym)) küldött a térségbe. Az 1050–1051-ben megindult arab invázió Északnyugat-Afrika területén jelentős csapást mért az antik tradíciókra épülő berber-arab kultúrára, visszaszorította a berber nyelvterületet és a városi civilizációt egyaránt, de a mai Marokkó területét csupán a XII. század második felében kezdte átformálni, felborítva a korábbi erőegyensúlyt a földművelő, illetve a nomád életmódot folytató csoportok között.⁵³⁹

A hadsereg súlyos válsága – különböző etnikai alapon szerveződő egységek közötti rivalizálás – és az 1065–1073 közötti sorozatos rossz termések lerombolták a hatalom katonai, valamint gazdasági bázisát. Eközben a Fátimida Birodalom a közép-ázsiai

537 Abu Tamim Ma'ad al-Mu'izz Li-Din Allah (932-975) az egyik legjelentősebb Fátimida uralkodó, aki 953-ban került hatalomra.

Ruthven, M. – Nanji, A. (2004): *Historical Atlas of Islam*. Harvard University Press, Cambridge p.50.
El Fasi, M.-Hrbek, I. /eds./ (1988): *General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century*. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, Oxford, Berkely, Paris p. 322., 327.
– <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184282eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-27)

538 Metz, H. C./ed./ (1990): *The Tulinids, Ikhshidids, Fatimids, and Ayyubids, 868- 1260*. in.: *Egypt: A Country Study*. Washington – <http://countrystudies.us/egypt/16.htm> (Letöltés ideje: 2015-07-10)

Ahmed, N. (é.n.): *Fatimids in Egypt*. – <http://historyofislam.com/contents/the-classical-period/fatimids-in-egypt/> (Letöltés ideje: 2015-09-27)

539 Benke J. (é.n.): *Az arabok története*. II. kötet, Alexandra, Pécs p. 822.

Fage, J. D. – Tordoff, W. 2004): *Afrika története*. Osiris, Budapest pp. 140–142., 144–146.

El Fasi, M. – Hrbek, I. /eds./ (1988): *General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century*. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, Oxford, Berkely, Paris pp. 314–335. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184282eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-27)

szeldzsuk-törökök – 1076-ban lerohanták Szíriát és Hidzsászt (Hedzsász) –, valamint az 1099–1124 közötti időszakban Szíria és Palesztina területén hatalmi bázisaikat kiépítő nyugati keresztetek stratégiai szorításába került.⁵⁴⁰

A mai marokkói államtérben a sikertelen Fátimida konszolidációs kísérletet követően meghatározó politikai-hatalmi tényezővé váltak a sivatagi berberek; a nomádok dinamizmusa államteremtő erővé fejlődött. A törzsi-vérségi alapon szerveződő társadalmi rendszert erősítette az a militáns iszlám ideológia, amely visszatérést hirdetett a tiszta iszlámhoz. A déli kolostor-erődökben (ribát-al-murábítún: Almoravidák) szerveződött vallási mozgalom a XI. században elsősorban a szanhadzsa berberek körében vált meghatározó eszmévé, de a hagyományos belső társadalmi megosztottságból származó feszültségek fennmaradtak. A mozgalom ennek ellenére sikerrel fogta össze a nyugati berberek csoportjait egy kedvezőtlen geopolitikai helyzetben.⁵⁴¹ Az egyszerű és harcias, a hitetlenek elleni dzsihádot a politika fókuszába állító ideológia vált a regionális államépítés alapjává, ezért az Almoravida berberek – akik többek között a transz-szaharai kereskedelem, illetve a sóbányászat feletti ellenőrzés visszaszerzésére is törekedtek – képesnek bizonyultak a Ghánai Birodalom legyőzésére, de a déli aranybányák megszerzésére irányuló kísérletük sikertelen maradt. Északon és keleten a Fátimidák visszaszorulását követően a legjelentősebb kereskedelmi központok más rivális törzsek (zenaták) kezére kerültek. Az Almoravida terjeszkedés következő célpontja a kereskedelmi útvonalak megszerzése volt, majd ezt követően a spanyolországi Omajjád Kalifátus romjain kialakult kisállamok (taifas-al-tawā'if) felé fordultak. A helyi muszlim emírségekre egyre nagyobb veszélyt jelentettek az északi keresztény államok reconquista törekvései. Az Almoravidák politikai törekvéseinek középpontjába tehát a Szenegál és az Ebro folyók közötti hatalmas térség egyesítésének igénye került. 1054–1059 között legyőzték a zenata törzseket, 1062-ben megtörtént a dinasztiaalapítás, amelynek politikai központja 1070-től az újonnan épített Marrakech lett, majd 1075-1089 között lezárult az afrikai terjeszkedés (Algéria területe is a birodalom részévé vált). Ezzel a politikai eseménnyel indult meg ténylegesen az Északnyugat-Afrika – a mai marokkói államtér – területén élők egységes iszlám államban történő egyesítése. A Magreb régiójában lezajlott sikeres expanziója után Yūsuf ibn Tāshfin⁵⁴² 1086-ban megkísérelte a kasztíliai reconquista (a hitetlenek) – akik 1085-ben elfoglalták Toledót – visszaszorítását. Az Almoravida katonai erőt a helyi emírségek vezetői hívták be Muszlim Hispánia védelmére, amely azután az

540 Hillenbrand, C. (2000): *The Crusades: Islamic Perspectives*. Routledge, New York pp. 31–88.

541 Északról a spanyolországi Omajjádok, délen Ghána, keleten pedig a Fátimida Birodalom hatalmi törekvése veszélyeztették a helyi (marokkói) birodalomépítés igényét.

542 Az egyik legjelentősebb Almoravida uralkodó (1061–1106 között regnált).

Yusuf Ibn Tashfin. – http://www.biografiasyvidas.com/biografia/y/yusuf_ibn_tashfin.htm (Letöltés ideje: 2015-10-07)

Biography of Yusuf Ibn Tashfin. Emir de Marruecos. (1009–1106). – <http://thebiography.us/en/yusuf-ibn-tashfin> (Letöltés ideje: 2015-10-07)

1086. október 23-i al-Zallāka-i (Sagrajas-Bajadoz közelében) ütközetben le is győzte VI. Alfonz kasztíliai király seregét. 1094-re az észak-afrikai hatalom birtokolta a spanyolországi muszlim territóriumokat, létrehozva egy sajátos, két területi egységből – egy Sevilla-központú európai, valamint egy Marrakech-ből irányított afrikai birodalmi rendszert. A változatos kulturális és gazdasági térben nem csupán az iszlamizációs folyamat vált dinamikusabbá, a fejlettebb spanyolországi gazdasági rendszert sikerült integrálni a transz-szaharai kereskedelmi hálózatok segítségével az értékes nyugat-afrikai nyersanyag-lelőhelyekkel (só és arany). Az Almoravida Birodalom politikai egységének megteremtése gazdasági-kulturális fellendüléssel járt, ám a politikai elnyomás, a tradicionális társadalmakra jellemző feszültségek, valamint a központi hatalom gazdaságpolitikája – a stratégiai hódítások helyett a megszerzett területek gazdasági kizsákmányolására koncentrált – jelezték a birodalmi rendszer gyengeségeit. Mind hispániai, mind marokkói alattvalói idegen hódítóknak tekintették őket, akik immár képtelenné váltak a berber törzsek összetartására, hatalmukat zsoldos haderővel próbálták – sikertelenül – fenntartani.⁵⁴³

Az Almoravida Birodalom hanyatlását, majd bukását követően egy új berber politikai hatalom – al-muvahiddún (Almohádok) – kialakulásával ismételtelen megteremtődött az iszlám Magreb (Nyugat) egyesítésének lehetősége elsődlegesen vallási ideológia alapján. Az iszlám unitáriusok megkísérelték a vallás és a berber tradíciók konfliktusának feloldását oly módon, hogy tanításuk középpontjába az iszlám megtisztítását és markáns állásfoglalásként a hitetlenek elleni dzsihádot állították. Az eszme hirdetői – legjelentősebb alakja Ibn Tūmart⁵⁴⁴ – szilárd szakrális legitimitációt nyújtottak a hitetlenek, barbárnak tartott Almoravidák ellen vívott küzdelmek során. Az isteni egységet hangsúlyozó vallástudós tanításai igazolták a szanhadzsa Almoravidák elleni felkelést a maszmúda és zenata berber körében, akik igyekeztek kihasználni a hatalom spanyolországi (al-Andalusz) stratégiai dilemmáit.⁵⁴⁵

543 Benke J. (é.n.): Az arabok története. II. kötet, Alexandra, Pécs p. 823.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 146–148.

Wolf, E. R. (1995): Európa és a történelem nélküli népek. Akadémiai Kiadó, Osiris-Századvég Kiadó, Budapest p. 55.

El Fasi, M. – Hrbek, I. /eds./ (1988): General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, Oxford, Berkely, Paris pp. 335–366. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184282eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-27)

544 Abu Abd Allah Muhammad Ibn Tūmart (1080–1128/1130) az Almohád-mozgalom alapítója, a Mahdi – a rejtőzködő imám –, aki politikai végrendeletében jelölte ki utódát, a kalifát.

The Mahdi. – <http://www.muslimphilosophy.com/ei2/mahdi.htm> (Letöltés ideje: 2015-10-07)

Encyclopedia Judaica: Almohads. – http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0001_0_00857.html (Letöltés ideje: 2015-10-07)

Baadj, A. S. (2015): Saladin, the Almohads and the Banū Ghāniya: The Contest for North Africa (12th and 13rd century). Brill, Leiden, London pp. 50–52.

545 Benke J. (é.n.): Az arabok története. II. kötet, Alexandra, Pécs p.824.

Wolf, E. R. (1995): Európa és a történelem nélküli népek. Akadémiai Kiadó, Osiris-Századvég Kiadó, Budapest p. 55.

Az Almohádok megfogalmazott politikai célja egy teokratikus állam megteremtése volt, amely Ibn Tūmart szakrális reformjaira épül. A fennálló hatalom elleni fegyveres harc eleinte változó sikerrel folyt, de kihasználva az Almoravida Birodalom válságát, fokozatosan sikerült a Magreb meghódítása, amely ezt követően az új politikai entitás stratégiai bázisát jelentette. A politikai, közigazgatási feladatok ellátására már a Mahdi életében létrehoztak egy tíz főből álló tanácsot (Ahl al-Asra), a berberek törzseit képviselő testületet (Ahl al-Khamszín – 50 tag), illetve kisebb jelentőséggel bíró ügyek intézésére egy szervezetet (a 70 tagú Ahl asz-Száka). 1146-ban legyőzték az Almoravidákat és 1147-ben az első imám-kalifa (Abd al-Múmin 1130–1163) már Marrakech-ben irányította az államot. Ezt követően az új hatalom belekeveredett a muszlim Hispániában kialakult politikai küzdelmekbe, ahol a központi hatalom összeomlását követően a fragmentálódott muszlim kisállamokat a reconquista fenyegette. Az afrikai muszlim erők átmenetileg megfékeztek a spanyol keresztény területi ambíciókat, de az új birodalmat konszolidáló imám-kalifa stratégiai prioritásként a veszélyeztetett Ifríkiya meghódítását jelölte meg, amelyet a beduinok, valamint a szicíliai normannok fenyegettek. Az Almohád Birodalom stabilizációja szervezett kormányzásra, hatékony gazdaságpolitikára épült, ám nehézségeket okozott a hatalmi tér geopolitikai megosztottsága (Ifríkiya és al-Andalus). Ez folyamatosan arra kényszerítette az uralkodókat, hogy a lázadások leverése mellett az állam határainak biztosítására használják el haderejüket. Hiába hozták létre a Mediterráneum legerősebb katonai hatalmát – amely fenntartotta az állam integritását 1147 és 1213 között –, az állandó, de hol Afrikában, hogy Európában, hol a tengeren kirobbanó külső és belső konfliktusok akadályozták a haderő koncentrációját és fokozatosan felőrölték az Almohád hatalom termegtartó potenciálját. Hosszabb távon tehát sem az 1165-ös andalúziai győzelem, sem az 1187-es sikeres keleti hadjárat nem volt képes tartósan rendezni a birodalom biztonságpolitikai helyzetét éppúgy, mint az 1195-ben al-Arak (Alarcos) melletti győzelem VIII. Alfonz kasztíliai király ellen sem. A dinasztia kora a berber politikai hatalom és civilizáció zenitjét jelentette, de a belső megosztottsága miatt nem sikerült annak a nemzeti identitásnak a megalapozása, amely az európai kontinens nyugati részén ekkor indult meg. A birodalom képtelen egyidejűleg megvédeni az ibériai határokat, költséges tengeri hadviselést folytatni a Mediterráneum nyugati medencéjében, illetve keleten. A kommunikációs problémák miatt – erősítették a lázadás lehetőségét – gyakran rossz döntésekre kényszerültek, amelyek a politikai tér dezintegrációjához és az arabizációs folyamat erősödéséhez vezettek. Mindennek természetes következménye volt az 1212. július 16-i Las Navas de Tolosa-i ütközet, amelyben az Almoravida haderő súlyos vereséget szenvedett. Ezt követően a központi hatalom katonai gyengesége már a centrifu-

---

Fage, J. D. – Tordoff, W. 2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 149.

El Fasi, M. – Hrbek, I./eds./ (1988): General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, Oxford, Berkely, Paris pp. 351–354.
– <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184282eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-09-27)

gális politikai erőknél kedvezett. Az 1230-tól bevezetett politikai tolerancia, az ideológiai doktrínáról történt lemondás csak tovább erősítette a decentralizáció dinamikáját. Habár a kalifátus intézménye 1269-ig fennállt, a tényleges politikai hatalom a hiteles alternatívát nyújtani képes erők kezébe került.⁵⁴⁶

A mai Marokkó területén a XIII. század második felében a Marinida-dinasztiának jutott a politikai térszervezés meglehetősen súlyos feladata, akiknek uralkodása alatt megkezdődött a Magreb régiójának fragmentálódása. Mindez azzal a következménnyel járt hosszú távon, hogy a regionális uralkodóházak az egyetemes birodalom feladására kényszerültek: Északnyugat-Afrika területileg elkülönült Ifrikíya más részeitől. A korábbi dinasztiák – az Almoravidák, az Almohádok – szakrális legitimitációját felváltotta egy politikai-hatalmi jellegű ideológia, amely az adott időszakban fennálló uralkodóház társadalmi képességére, kompetenciájára épült. Bár a dinasztiák váltották egymást, mégis a formálódó politikai mintázatok szilárdságát igazolta, hogy az intézményesülő – mindinkább territoriális jellegű – monarchia szuverenitása egészen a XX. század elejéig fennmaradt.⁵⁴⁷

Az 1244–1472 között hatalmon lévő – zenata berber – Marinidák kezdetben az Almohád Kalifátus nomád vazallusaiként tevékenykedtek, majd kihasználva a birodalmi társadalmi erők gyengülését 1212–1214 között megkezdték területi terjeszkedésüket. 1269-ben elfoglalták a fővárost (Marrakech-t), ahonnan az utolsó imám-kalifa elmenekült. Az új politikai hatalom nem igényelte a vallási ideológia legitimitációját, a dinasztia megalapítója – Abu Yahya ibn Abd al-Haqq (1244–1258) – tudatosan a szultáni címet vette fel. Ő, valamint utóda Abu Yusuf Ya'kub (1258–1286) ugyan felszámolták az Almohád Kalifátust, de a világos politikai programot nyújtó legitimitációs ideológia hiányának ellensúlyozására a Marinidák megkísérelték helyreállítani az iszlám birodalmat a Mediterráneum nyugati medencéjében. A XIV. század kezdetéig fennálló regionális fölényt kihasználva – a magas stratégiai értékkel bíró Gibraltárt ellenőrzésük alatt tartva – képesek voltak ellensúlyozni a spanyolországi muszlim emírségeket fenyegető kihívást. Az aktív külpolitika szellemében 1275 szeptemberében a spanyolországi Écija-nál vívott ütközetben, majd az 1279-es – Algeciras közelében – tengeri csatában legyőzték X. Alfonz kasztíliai király seregeit, aki ezt követően békére kényszerült. A XIV. században ismételtelen szükségessé vált egy dél-európai invázió a spanyolországi muszlim területek védelme érdekében. Az 1340-ben vívott – tét

546 Benke J. (é.n.): Az arabok története. II. kötet, Alexandra, Pécs p. 824.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 149–152.

Niane, D.T. /ed./ (1984): General History of Africa IV. Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, London, Berkeley pp. 65–93. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184287eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

547 Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 152–153.

Pennel, C.R. (2009): Morocco: From Empire to Independence. 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 75–77.

a Marinida-erők átkelését biztosító Gibraltári-szoros feletti ellenőrzése – tengeri ütközet a marokkói flotta győzelmével végződött, de az 1340 októberében bekövetkezett Rio Salado-i katasztrófa lezárta a Marinida uralkodók európai expanziójának korszakát. Az európai katonai beavatkozás mellett a XIV. század első felében a marokkói hatalom megkísérelte Ifríkiya megszerzését, de az arab törzsek ellenállása, valamint az öröklési viszonyok rendezetlensége miatt a keleti expanziót sem koronázta végül siker. A politikai megosztottság az egységes politikai territórium feltöredezését eredményezte: 1385–1465 között 17 szultán uralkodott. A belső és külső kihívások kezeléséhez a Marinida állam immár nem rendelkezett elégséges hatalmi potenciállal, a portugál katonai terjeszkedés, a törzsi partikularizmus centrifugális erői felemésztették a hatalom termegtartó erőit. Az utolsó szultánok gyakorlatilag a zenata Wattászida vezírek (wazír) gondnoksága alatt regnáltak, akik 1472-ben új dinasztiát megalapítva átvették a politikai hatalmat. A Marinidák gyengesége a nomád életforma megerősödésével magyarázható, amelyre kezdetben az állam katonai hatalma épült. A hadszervezet rendszere hordozta az ilyen típusú haderőkre jellemző gyengeségeket, amelyet a – keresztény, andalúziai és török – zsoldosok alkalmazása sem oldott meg. Mindezt jelezte, hogy a XIV. század utolsó harmadában az erőviszonyok átalakultak a korábban folyamatos marokkói segítségre szoruló muszlim Granada javára: 1372-ben az emír hadserege átkelt Afrikába és elfoglalta Ceutát, majd ezt követően Portugália, illetve León-Kasztília mind gyakrabban avatkozott be az északnyugat-afrikai belviszályokba. Az európai technikai fölény lehetővé tette – elsősorban a portugálok – stratégiai és gazdasági motivációjú terjeszkedést, mert az állam immár nem rendelkezett a kihívások elhárításához szükséges képességekkel. Emellett a szakrális ideológia hiánya folyamatos legitimitációs válságot generált, amelyet a vallás segítségét igénylő Marinida uralkodók elsősorban a jórészt szúfista ulémákkal, valamint a sharifizmus mozgalmával kötött politikai szövetséggel próbáltak megoldani. Mindez azonban nem volt elégséges az állam fenntartásához, a dinasztia elbukott.⁵⁴⁸

A dinasztia fennállásának utolsó évtizedeiben két politikai erő alakult ki – egyrészt a Wattászidák, valamint a Prófétától származó, misztikus hatalommal bíró sharif, legitimitációját az ulémák 1465-ben ismerték el –, amelyek rendelkeztek a hitet-

---

548 Abun-Nasr, J. M. (1987): *A History of the Maghrib in the Islamic Period*. Cambridge University Press, Cambridge, New York pp. 102–117.

Niane, D. T. /ed./ (1984): *General History of Africa IV. Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, London, Berkeley pp. 65–93. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184287eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

Park, Th.K. – Boum, A. (2006): *Historical Dictionary of Morocco*, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham pp. 237–238.

O’Callaghan, J. F. (1975): *A History of Medieval Spain*. Cornell University Press, Ithaca, London pp. 412–413.

Pennel, C. R. (2009): *Morocco: From Empire to Independence*. 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 65–66., 68–72., 75–77.

lenek elleni sikeres küzdelem esélyével. Fès elfoglalását követően (1472) az első Wattászida szultánok még jelentős katonai erőt birtokoltak, amely elégségesnek tűnt a portugálok terjeszkedésének megfékezéshez. Hatalmuk territoriális bázisát a mai államter déli része alkotta, amelynek politikai központja Fès volt. Az első szultánok uralkodásának időszakában – Muhammad al-Shaykh (1472–1505), Muhammad al-Burtukáli (1505–1524) – sikerült feltartóztatni az európai hatalom expanziós kísérleteit.⁵⁴⁹

Az állandó háborúk óriási költségei a lakosság túladóztatását eredményezték, az ezzel járó elégedetlenségi mozgalmak jelentősen gyengítették a monarchia legitimitációját éppúgy, mint a Granadai Emírség 1492-es bukásánál tanúsított passzivitásuk. Mindezt sikerrel használta ki a mai Marokkó északi területein szerveződő – korábban sikerrel elnyomott – sharif-mozgalom, amely megkérdőjelezte a dinasztia ideológiai alapjait, miközben saját legitimitációját a Próféától származtatta. A politikai-vallási irányzat hatalmi pozícióját – vezetője al-Andalusz területéről érkezett 1471-ben – a portugálok ellen indított dzsihád erősítette. A szúfizmus és a sharif-irányzat együttműködése sajátos formában támasztotta fel az imám, valamint a Mahdi hagyományait, amely a Wattászidákat felváltó új dinasztia ideológiai-szellemi megalapozását segítette.⁵⁵⁰

A portugálok 1415-ben elfoglalták Ceuta városát, majd ezt követően számos jelentősebb part menti marokkói települést is. Mivel a felemelkedő dél-európai hatalom terjeszkedését a Marinidák, illetve a Wattászidák képtelenek voltak megfékezni, a marokkói politikai mezőben vallási jellegű ideológiák kerültek előtérbe, amelyek kompenzálhatták egy erős, központosított monarchia hiányát. A válságos időszaknak a Dél-Marokkó területén szerveződött arabiai eredetű dinasztia (1554–1659) felemelkedése vetett véget, amely a sharifi eszmét – a Próféától való származás elve – saját ideoló-

---

549 A déli zenata Wattászidák számos támadást indítottak a portugálok ellen, akik elsősorban a marokkói élelmiszer-bázist, valamint a nyugat-afrikai arany feletti ellenőrzést szerették volna megszerezni kihasználva Genova politikai-gazdasági hatalmának hanyatlását.

de ter Beerst, D. J. (2009): Crisis of Contracts for Merchants in Crisis Institutions, Corporate Finance and Growth in Genoa (11th–17th C.). Eighth Conference of the European Historical Economics Society (EHES), Genoa, September 4–5 pp. 4., 31–38. – http://graduateinstitute.ch/files/live/sites/iheid/files/sites/international_history_politics/users/stefano_ugolini/public/papers/Joos%20de%20ter%20Beerst.pdf (Letöltés ideje: 2015-10-14)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest p. 154.

Pennel, C. R. (2009): Morocco: From Empire to Independence. 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 68–72., 72–75.

Mikaberidze, A. (2011): Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia. ABC CLIO, Santa Barbara, Denver, London p. 723.

550 Park, Th.K. – Boum, A. (2006): Historical Dictionary of Morocco, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham pp. 352–353.

Pennel, C. R. (2009): Morocco: From Empire to Independence. 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 72–75.

giai legitimációjának erősítéséhez felhasználva megszilárdította a modern marokkói állam alapjait.⁵⁵¹

Al-Ka'im bi-'Amr Allah 1511-ben kiadott felhívásában dzsihadra szólított fel mind az európai hitetlenek, mind a Wattászidák ellen. A portugálokkal szemben elért katonai sikerek igazolták a Száditák legitimációját, akik végül magukhoz ragadták a politikai hatalmat. A kalifa címét viselő uralkodónak sikerült Marokkó területének egyesítése, a területi integritás fenntartása akkor, amikor az állam két felemelkedő hatalom – a Habsburg, valamint az Oszmán–Török Birodalom – között puffer-zónaként létezett. A korábbi, a törzsi bázisra épülő politikai hatalommal szemben a sajátos helyi iszlám ideológiára épülő marokkói állam elégséges katonai potenciállal rendelkezett, hogy elhárítsa a török birodalom terjeszkedését, amely azt követően vált fenyegetővé, miután Khayr al-Din Barbarossa 1526-ban elfoglalta Algírt. A török politikai struktúra számára a sharifi eszmerendszer kihívást jelentett, ezért 1553-ban, majd 1557-ben is támadást indított annak felszámolására. A marokkói uralkodónak sikerült megtartania hatalmát, Isztambul azonban a későbbiekben is – a trónviszályt kihasználva – a kihívást jelentő politikai-ideológiai hatalom felszámolásában volt érdekelt. A Mawlay Abdallah al-Ghalib (1557–1574), illetve utóda, Ahmad al-Mansūr (1578–1603) uralkodásának időszaka a dinasztia legsikeresebb korszakát jelentette: a modernizált – európai tűzfegyverekkel felszerelt – haderő elhárította az 1576-os oszmán-török, valamint az 1578-as portugál inváziós kísérletet. A katonai sikereket követően a gazdaság felvirágzott, az állam kedvezőbb geopolitikai helyzetbe került. Riválisai elhúzódó konfliktusba keveredtek egymással a Mediterráneum térségében, Spanyolország regionális hegemóniáját eleinte francia gazdasági – az 1570-es Rouen-i Szerződés –, a későbbiekben pedig angol politikai, gazdasági szövetséggel (1585, 1588) sikerült ellensúlyozni. Az uralkodó hatalmának megszilárdítása érdekében szinte kisajátította sharifi eszmét, emellett az 1578-as al-Qasr al-Kabír-i csata után felvette a mudzshid (a szent háború harcosa) címet is, miközben a török-ellenes politikai részeként megerősítette az arabizáció politikai és kulturális szegmenseit. Az egyetemes kalifátus – az Almoravida Birodalom territoriális restaurációja – megteremtésének percepciója azonban inkább a marokkói imperializmust tükrözte, amelyet az ulémák többsége sem támogatott. Az uralkodó a transzszaharai- és a nyugat-szudáni kereskedelmi útvonalak, valamint az aranykereskedelem feletti ellenőrzést kívánta megszerezni. Ezen kívül szerette volna megfékezni a Szonghai Birodalom terjeszkedését, amelynek vezetői ellenőrzésük alá akarták vonni a gazdag északi,

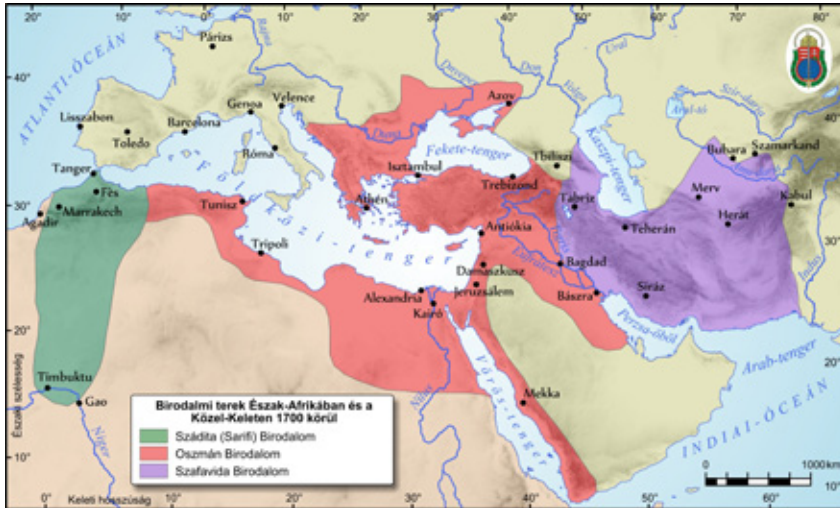
---

551 Az uralkodó örökletes spirituális karizmája magától Mohamedtől származik, a szultán a nyugati iszlám államiség kalifája, aki egyben felelős a közösség jólétének, valamint az állam biztonságának fenntartásáért.

Ghoulaiichi, F. (2005): *Of Saints and Sharifian Kings in Morocco: Three Examples of the Politics of Reimagining History Through Reinventing King/Saint Relationship*. The Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts. pp. 7–13. – <http://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/2649/umi-umd-2561.pdf;jsessionid=CB47BA8A89F4041F619E989B52597715?sequence=1> (Letöltés ideje: 2015-10-01)

szaharai sóbányákat. Feltehetően ösztönözhetette az expedíciót a regionális – hagyományosan észak-déli irányú – kereskedelmi hálózatok átrendeződése, az új Atlanti-óceán-központú geoökonómiai térmodell formálódása.

Észak-Afrika és a Közel-Kelet hatalmai a XVII–XVIII. század fordulóján

A hagyományos mediterrán gazdasági rendszer lassú hanyatlása arra készítette az Afrika északnyugati részében működő muszlim hatalmat, hogy közvetlenebb módon is érvényesítse dominanciáját a transz-szaharai kereskedelemben. A gazdag aranylelőhelyek, valamint az olcsó munkaerő-ellátó (rabszolga) territoriális bázisok birtoklásával ellensúlyozni kívánta az új transzatlanti gazdasági rendszer dinamikus fejlődését. Ezért volt stratégiai jelentősége Nyugat-Szudán területén egy marokkói uralom alatt álló fekete-afrikai domínium megteremtésének. Egy sikeres kolonizációs kísérlet biztosíthatta volna az adott történelmi periódusban különleges gazdasági szerepet betöltő kereskedelmi árucikkek forrásainak birtoklását, a nyugat-szudáni régió feletti politikai és katonai ellenőrzés lehetőségét. Habár az európai katonai forradalom eszközeinek sajátos átvétele ugyan biztosította a taktikai fölényt a szonghai haderővel szemben az 1591. március 12-én Tondibi-nél vívott ütközetben, de maga a hadjárat stratégiai fiaskónak bizonyult. Nem járt sikerrel a szonghai birodalom felszámolása, már a Niger folyó vonalától északra fekvő területeken is a nagyobb urbánus jellegű települések birtoklása csupán átmenetinek bizonyult. A déli országrész – az aranybányák és a rabszolga-utánpótlás bázisa – meghódítása logisztikai problémák miatt kudarcot vallott. A kolonizációs kísérlet folyamatosan növekvő költségei – és a csökkenő nyugat-szudáni bevételek – miatt 1618-ban a marokkói monarchia vezetése afrikai „gyarmatának” feladására kényszerült. Az északnyugat-afrikai hatalmi központ által sorsukra hagyott enklávék 1660-ban de jure is szakítottak az „anyaországgal”, felmondták a marokkói szövetséget.

Ezután a lokális, etnikai-törzsi alapon szerveződő politikai hálózatok vették át a hatalmat Nyugat-Szudán városaiban. Az északi expanzió sikertelenségéhez nem jelentéktelen mértékben hozzájárult az a regionális ellenállás, amely fokozatosan felmorzsolta a marokkói csapatokat. A folyamatban 1599-ig a szonghai katonai erők játszottak meghatározó szerepet, amelyek azonban képtelenek bizonyultak az egykori birodalmi tér újjászervezésére. A XVII. század elejére (1603-at követően) az örökké újratermelődő örökösödési konfliktusok azonban dezintegrálták az impériumot. Az invázió regionális következménye a szent háború (dzsihád) ideájának sajátos decentralizációja lett, Nyugat-Szudán térsége pedig az állandósuló inváziós törekvések gyakorlóterévé vált.⁵⁵²

Az Alawita-dinasztia hatalomra kerülésétől a XVII. század második felétől napjainkig

A dinasztikus válság időszakában, a politikai entitás dezintegrációján túl – több kisebb területi egység mellett két nagyobb hatalmi központ szerveződött –, az államterület ütközőzónaként a felemelkedő oszmán-török, illetve a spanyol hatalom közé ékelődött, amelyek saját érdekeik szerint avatkoztak be a belviszályokba. Az anarchia korszakának következményeként az északi kikötők spanyol birtokba kerültek, délen egy új, politikai-szakrális elit vált meghatározóvá. Az arab eredetű – elődeik a XIII. század végén érkeztek Arábiából –, a XVII. században Marokkó területi in-

---

552 Saadien-Dynastie saadienne (1554–1659). – <http://morocult.blogspot.hu/2013/01/saadien-dynastie-saadienne-1554-1659.html> (Letöltés ideje: 2016-07-12)

The Songhai Kingdom. – http://www.ruprthopkins.com/pdf/The_Kingdom_of_Songhai..pdf (Letöltés ideje: 2015-10-14)

Songhai, African Empire, 15–16th Century. – <http://www.sahistory.org.za/topic/songhai-african-empire-15-16th-century> (Letöltés ideje: 2015-10-14)

The Sharifs of Morocco (1511 - Today). – http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=607&lang=en (Letöltés ideje: 2015-10-14)

Besenyő J. – Miletics P. (2013): Mali. Országismertető, MH GEOSZ, Budapest pp. 128–131.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris, Budapest pp. 155–157.

Ogot, B. A. /ed/ (1992): General History of Africa V. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 200–215. – http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?database=&set=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_lng=eng (Letöltés ideje: 2015-10-10)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires. E. J. Brill, Leiden pp. 102-107. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Conrad, D. C. (2005): Great Empires of the Past: Empires of Medieval West Africa. Chelsea House, New York p. 73.

Pennel, C. R. (2009): Morocco: From Empire to Independence. 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 78–96.

Mikaberidze, A. /ed./ (2011): Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia. ABC CLIO, Santa Barbara, Denver, London pp. 724–725.

tegritását helyreállító uralkodóház kezdetben nem számított politikai tényezőnek, csupán jelentős vallási presztízzsel (sharíf) rendelkezett.⁵⁵³

Az Alawita-dinasztia politikai szerepvállalásának kezdetét a portugálok ellen vívott háborúhoz való csatlakozás jelentette a XV. században. A XVII. századi, a mintegy három évtizedes polgárháborús időszakban politikai státuszuk megszilárdult, megalapozva hatalmi ambícióikat. 1666–1672 között Mawlay al-Rashid megeremtetette Marokkó egységét, amelyet utóda – Mawlay Ismail (1672–1727)⁵⁵⁴ – a lázadások (167–75, 1678–79, 1684–85) leverését követően megszilárdított egy fekete rabszolgákból álló, hivatásos haderő segítségével, amely biztosította, hogy az erőszak monopóliumát a szultán gyakorolja. A megerősödött monarchia vallási-politikai egysége, a szilárd jogrend és a működő közigazgatás biztosította a gazdaság és a társadalmi jólét növekedését. Kihasználva a geostratégiai lehetőségeket, politikai-hatalmi központját Meknès városába helyezte.⁵⁵⁵

Felmérve az európai kontinentális hatalmi viszonyok rendszerét, a meghatározónak számító nagyhatalmakkal – Franciaország, valamint Anglia – diplomáciai, vala-

---

553 Az Alawita-dinasztia önmagát a Próféától – pontosabban a negyedik kalifától, Alitól, valamint a Próféta lányától, Fátimától – származtatja. Erre épült a Hedzsászból érkezett Hassan al-Dakhli – a dinasztia „ősapjának” számító – társadalmi tekintélye a dél-marokkói Tafilalet városában.

El Hamel, Ch. (2010): The Register of the Slaves of Sultan Mawlay Isma'íl of Morocco at the Turn of the Eighteenth Century. *Journal of African History*, 51, p. 90. – <http://www.public.asu.edu/~hel01/JAH%20Register%20of%20Slaves.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-06)

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 158.

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): *The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires*. E. J. Brill, Leiden pp. 106–107. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Pennel, C. R. (2009): *Morocco: From Empire to Independence*. 2nd edition OneWorld Publications, London p. 97.

554 A dinasztia egyik jelentős uralkodója, aki képes volt a marokkói politikai-gazdasági tér konszolidálására. The Alawi Dynasty. Genealogy. – <http://www.royalark.net/Morocco/morocco3.htm> (Letöltés ideje: 2015-11-06)

555 Előnynek számított a település politikai függetlensége, háterszágának (hinterland) gazdasági potenciálja, valamint az, hogy nem fenyegette a közvetlen török támadás veszélye.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 159.

Ogot, B. A. /ed/ (1992): *General History of Africa V. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 215–222. – http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?database=&set=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_lng=eng (Letöltés ideje: 2015-10-10)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): *The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires*. E. J. Brill, Leiden p. 107. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Pennel, C.R. (2009): *Morocco: From Empire to Independence*. 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 98–101.

mint gazdasági kapcsolatok kiépítésére törekedett⁵⁵⁶. Kihasználva az állam katonai potenciáljának növekedését, az európai enklávék felszámolásával megkísérelte az államter integritásának helyreállítását. Ezáltal stabilizálta a monarchia keleti határvidékét a közvetlen biztonsági kihívást jelentő Oszmán-Török Birodalommal szemben. A XVII. század végére Ceuta, Melilla, valamint Mazagan kivételével minden jelentősebb spanyol, portugál és brit hídfőállást – al-Mahdiyya (1681), Tanger (1684)⁵⁵⁷, Arzila (1691), Larache (1689) – sikerült felszámolni. Az gazdasági abszolutizmus irányelveinek megfelelően a szultán kiterjesztette az állam monopóliumát a transz-szaharai kereskedelem nyugati hálózata felett. Ennek érdekében fogalmazódott meg

---

556 A marokkói uralkodók kezdetben a mintának tartott XIV. Lajossal (1682, majd 1698) igyekezett szorosabb politikai és gazdasági kapcsolatok kialakítására. Az 1682-ben szerződésben kötelezettséget vállalt a kalózkodás megfékezésére, később szövetséget kínált a francia uralkodónak, aki azonban kitarított Isztambul mellett. Ezt követően a szultán Anglia felé közeledett.

Matar, N. /ed./ (é.n.): In the Lands of the Christians. Arabic Travel Writing in the Seventeenth Century. Routledge, New York, London – <http://www.csun.edu/~jaa7021/hist641/matar.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-13)

Moroccan–British Relations: An Overview. p. 2. – http://www.mbs.ma/En/images/Moroccan_British_Relations_Overview.pdf (Letöltés ideje: 2015-11-13)

Belmahi, M. (2015): The Position of the Moroccan Jewish community within the Anglo-Moroccan Diplomatic Relations from 1480 to 1886. p. 5. – <http://www.constantinian.org.uk/wp-content/uploads/2015/05/Jews-in-Anglo-Moroccan-Relations-10-May-2015-.pdf> (2015-11-13)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires. E. J. Brill, Leiden pp. 107-108. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Belmahi, M. (2015): The Position of the Moroccan Jewish community within the AngloMoroccan.

Diplomatic Relations from 1480 to 1886. – <http://www.constantinian.org.uk/wp-content/uploads/2015/05/Jews-in-Anglo-Moroccan-Relations-10-May-2015-.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-13)

Ogot, B. A. /ed/ (1992): General History of Africa V. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley p. 222. – http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?database=&set=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_ing=eng (Letöltés ideje: 2015-10-10)

557 King Charles II (1660–1685). – <http://www.britroyals.com/kings.asp?id=charles2> (Letöltés ideje: 2015-11-16)

Booker, P.K. (é.n.): Catherine of Braganza. – <http://www.algarvehistoryassociation.com/en/portugal/43-catherine-of-braganza-by-peter-kingdon-booker> (Letöltés ideje: 2015-11-16)

Ogot, B. A. /ed/ (1992): General History of Africa V. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 223–224. – http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?database=&set=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_ing=eng (Letöltés ideje: 2015-10-10)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires. E. J. Brill, Leiden pp. 107–108. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

az állam befolyási övezetének kiterjesztését célul kitűző stratégiai koncepciója (1724). Halálát követően az örökösödési háborúk meggyengítették az állam térmegtartó képességeit, a politikai territórium gyakorlatilag széthullott, Marokkó integritását csak Muhammad ibn Abdallah (III. Muhammad (1757–1790)) szultánnak sikerült helyreállítania a fekete haderő katonai-politikai hatalmának felszámolásával. Az uralkodó célja a monarchia megerősítése, a gazdaság fejlesztése volt, ezzel párhuzamosan bővültek a kereskedelmi kapcsolatok az európai államokkal és az Amerikai Egyesült Államokkal (1786). Az uralkodó képes volt összeegyeztetni a dzsihád megújítását a modernizációs törekvéseivel, a keresztény nagyhatalmakkal fenntartott diplomáciai viszonytal, amelyet elsősorban Franciaország igyekezett előnyére kihasználni az 1767-es kereskedelmi szerződés alapján.⁵⁵⁸ Talán ezt kompenzálta az iszlám iránti komolyan vett elkötelezettsége – különösen jó kapcsolatokat ápolt a vahabizmussal szembenálló mekkai shariffel, ámbar tartózkodott a fundamentalizmus által elvárt ideológiai reformok bevezetésétől –, valamint az Oszmán-Török Birodalom támogatása Oroszországgal szemben. Halálát követően a dezintegrációs folyamatok erősödése vált jellemzővé, amelyeket utódai mind kevésbé voltak képesek ellensúlyozni.⁵⁵⁹

A XIX. században a szultánság hatalmi pozíciói fokozatosan romlottak, az európai hatalmak katonai-technikai fölényét nem sikerült ellensúlyozni. A központi hatalom által esetenként hallgatólagosan megtűrt kalózkodás az invázió veszélyét hordozta. A marokkói állam képességeinek fokozatos romlásához belső problémák is hozzájárultak. Súlyos gondot jelentett, hogy nem sikerült megszilárdítani az adózás rendszerét, ennek következményeként a központi hatalom folyamatosan pénzhiánnyal küzdött. A sariával ellentétes adópolitikát az uralkodók már mind kevésbé voltak képesek elfogadtatni a vallási tradíciókat képviselő új vallási vezetőkkel, ezért átmenetileg az ortodox iszlámtól – vahabista ideológia – reméltek támogatást. A vallási rendek (tariquas), valamint a berberék alkották a központi hatalom belső ellenzékét. Jellemző volt a közigazgatás gyenge hatékonyságára, hogy a XIX. század talán legje-

---

558 Park, Th.K. – Boum, A. (2006): *Historical Dictionary of Morocco*, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham p. 133.

559 Fage, J.D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története*. Osiris Kiadó, Budapest p. 159.

Benke J. (é.n.): *Az arab országok története II*. Alexandra Kiadó, Pécs pp. 828-829.

Ogot, B.A. /ed/ (1992): *General History of Africa V. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 231–232. – [http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl? database=&st=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_lng=eng](http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?database=&st=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_lng=eng) (Letöltés ideje: 2015-10-10)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): *The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires*. E.J. Brill, Leiden pp. 108–109. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

lentősebb marokkói uralkodója – Mawlay al-Hasan (1873–1894)⁵⁶⁰ – az államtér folyamatos bejárására kényszerült annak érdekében, hogy begyűjtse az adókat, valamint a törzsi és vallási vezetőkkel elfogadtassa legitimitását. A monarchiák a stabil állam megteremtése érdekében reformok – katonai, közigazgatási, jogi, pénzügyi – bevezetését szorgalmazták, amelyek miatt fokozatosan elveszítették a tradicionális társadalom támogatását. A modern, valamint az abszolutizmus hagyományos mintázatai közé szorult központi hatalom képességei felőrlődtek, gyakorlatilag csupán idő kérdése volt, mikor formálódik egy olyan nagyhatalmi konstelláció, amely lehetővé teszi valamely európai hatalom expanzióját.⁵⁶¹

A belpolitikai problémákon túl a XIX. században egyre jelentősebb kihívást jelentett az európai hatalmak növekvő érdeklődése Észak-Afrika nyugati térsége iránt, amelyre ürügyet szolgáltatott a Magrebet korábban jellemző kalózkodás. Az uralkodók számára hatalmuk megőrzése mellett meg kellett akadályozniuk, hogy az állam egy külső hatalom ellenőrzése alá kerüljön. Komoly problémát jelentett a franciák algériai megjelenése (1830), amely végleg lezárta a keleti terjeszkedés lehetőségét, másrészt Franciaország megkezdte Marokkó geopolitikai bekerítését. A katonai vereségek hatására a marokkói szultánok a hadsereg reformjára, valamint az európai hatalmak rivalizálásának kihasználására kényszerültek. A legjelentősebb hatalommal – Anglia – az 1856-os megállapodás biztosította a szuverenitás fenntartását, de nem zárta ki a konfliktus lehetőségét más európai államokkal. A probléma súlyát és az állam katonai potenciáljának elégtelenségét jelezte, hogy a spanyol haderőt Tanger elfoglalásában csak a brit beavatkozás akadályozta meg. Az északnyugat-afrikai hatalmi egyensúlyt az 1880-as Madridi Egyezmény⁵⁶² legitímálta. A növekvő európai hatalmi nyomás hatására a marokkói társadalom xenofóbbá vált, gyakorlatilag minden gazdasági, társadalmi problémáért a külföldi nagyhatalmakat tették felelőssé.

---

560 Park, Th. K. – Boum, A. (2006): *Historical Dictionary of Morocco*, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham p. 26.

561 Benke J. (é.n.): *Az arab országok története II.* Alexandra Kiadó, Pécs p. 829.

Ade Ajayi, J. F. /ed./ (1989): *General History of Africa VI. Africa in the Nineteenth Century until the 1880s.* United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 478–497. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184295eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-04)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): *The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires.* E.J. Brill, Leiden pp. 109-111. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Pennel, C.R. (2009): *Morocco: From Empire to Independence.* 2nd edition OneWorld Publications, London pp. 115–132.

562 *Right of Protection in Morocco.* – <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0071.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-17)

Olson, J. S. – Shadle, R. – Marlay, R. – Ratliff, W. G. – Rowe, J. M. /eds./ (1991): *Historical Dictionary of European Imperialism.* Greenwood Press, New York, Westport, London pp. 378–379.

Míndez – összekapcsolva az ulémák szalafista ideológiájával, illetve a bizonytalan reformok hatásával – elősegítette a modern nacionalizmus fejlődését.⁵⁶³

A konferencia ugyan elismerte a marokkói államtér integrátását és szuverenitását, de akadályozta Párizs északnyugat-afrikai expanziós ambícióit. Az Egyenlítői-Afrika kolonizálása során elszenvedett kudarcot – fashodai incidens⁵⁶⁴ – követően rendezte kapcsolatait Angliával, az 1904-ben megkötött brit-francia antant (Entente cordiale)⁵⁶⁵ értelmében felosztották Afrikát. A megállapodás értelmében Marokkó – egyes területei, súlyos belpolitikai következményekkel járva, már a század utolsó évtizedében francia (és a spanyol) birtokba kerültek – Franciaország érdekszférájának részévé vált. Erre a nemzetközi jogi felhatalmazásra épült a későbbiekben a politikai territórium felosztása Párizs és Madrid között, amelyet a német állam sem volt képes megakadályozni. A marokkói szuverenitás diplomáciai „védelmezőjeként” fellépő II. Német Birodalom az Algecírasi konferencián⁵⁶⁶ kudarcot vallott. Franciaország felhatalmazást kapott Marokkóban, a kirobbanó polgárháború pedig megfelelő okot biztosított a katonai megszállás megkezdéséhez. A szultán – Mawlay Abd al-Hafiz⁵⁶⁷ – elleni felkelést Berlin ismét megkísérelte kihasználni: a Panther ágyúnaszádot Agadir kikötőjébe vezényelve kirobbantotta a második marokkói válságot. A francia-német megállapodás szabadkezet biztosított Párizsnak, cserébe 275 000 km² területet csatoltak Németország kameruni birtokaihoz. Ezt követően került sor 1912. már-

---

563 Benke J. (é.n.): Az arab országok története II. Alexandra Kiadó, Pécs p. 829.

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): *The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires.* E. J. Brill, Leiden pp. 109–111. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Ade Ajayi, J. F. /ed./ (1989): *General History of Africa VI. Africa in the Nineteenth Century until the 1880s.* United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 478–497. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184295eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-04)

564 Tarján M. T. (é.n.): 1898. szeptember 18. | A fashodai incidens kezdete. *Rubicon Történelmi Folyóirat* – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1898_szeptember_18_a_fashodai_incidens_kezdete/ (Letöltés ideje: 2015-11-17)

Olson, J. S. – Shadle, R. – Marlay, R. – Ratliff, W. G. – Rowe, J.M. /eds./ (1991): *Historical Dictionary of European Imperialism.* Greenwood Press, New York, Westport, London pp. 201-211.

565 Száz éves az antant. – <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=917> (Letöltés ideje: 2015-11-17)

Entente Cordiale, 8 April 1904. – <http://www.firstworldwar.com/source/ententecordiale1904.htm> (Letöltés ideje: 2015-11-17)

Šubrtová, M. (2014): *Great Britain and France on the Way to the Entente Cordiale.* *Prague Papers on the History of International Relations 1.* – http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fdf1f524-5922-4cb8-8aa4-52547f3ffc25/c/marcela_subrtova_79-97.pdf (Letöltés ideje: 2015-11-17)

566 Morocco (General Act of Algeciras) – <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0464.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-17)

567 The Alawi Dynasty. Genealogy. – <http://www.royalark.net/Morocco/morocco10.htm> (Letöltés ideje: 2015-11-17)

cius 30-án a Fez-i Egyezmény aláírására⁵⁶⁸, végezetül novemberben a francia és a spanyol hatalom gyakorlatilag felszámolta az állam területi integritását. Az 1904-es titkos spanyol-francia megállapodás értelmében a szerződés biztosította Spanyolország jogait Marokkó északi részén. Emellett Tanger, valamint közvetlen térsége nemzetközi felügyelet alá került.⁵⁶⁹

1912-ben végül lezárult a kolonizáció folyamata a Magreb térségében, megkezdődött a francia gyarmati közigazgatás rendszerének megszervezése a protektorátussá vált Marokkóban. Az államtér katonai megszállása 1914-re befejeződött, megteremtve az alapokat az anyaországból érkező bevándorlók számára. Franciaország az északnyugat-afrikai politikai térben elsősorban a közvetett kormányzás – Párizs által sajátosan értelmezett elveit – igyekezett alkalmazni, ennek érdekében fenntartotta a monarchia működésének látszatát. Az egykori államtér északi részét megszálló spanyol hatalom már kezdetben a helyi lakosság ellenállásával szembesült. Az I. világháború időszakát követően sikerült csak Spanyol- és Francia-Marokkó pacifikálása. A franciák által ellenőrzött területek elvben változatlanul a szultán joghatósága alá tartoztak, így az anyaországból érkező telepések politikai befolyása csekély maradt. 1918–1934 között ismét szükségessé vált a marokkói politikai territórium pacifikálása, miközben a francia gyarmati haderő segítséget nyújtott Spanyolországnak a rif törzsek ellen vívott háborúban. Az európai haditechnikai fölénynek köszönhetően sikerült lezárni a hosszú konfliktust (1921–1926), de az Atlasz-hegység nehezen megközelíthető térségét csupán 1934-re sikerült ténylegesen ellenőrzés alá vonni.⁵⁷⁰

---

568 Park, Th. K. – Boum, A. (2006): *Historical Dictionary of Morocco*, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham p. lxvii.

569 Benke J. (é.n.): *Az arab országok története II.* Alexandra Kiadó, Pécs pp. 829–830.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története.* Osiris Kiadó, Budapest p. 331.

Aduboahen, A. /ed./ (1985): *General History of Africa VII. Africa under Colonial Domination 1880–1935.* United Nations Educational Scientific and Cultural Organization–Heinemann Educational Books Ltd–University of California Press, Paris, London, Berkeley p. 87., 90–94. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184296eo.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-05)

Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969): *The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires.* E.J. Brill, Leiden pp. 112–113. – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true> (Letöltés ideje: 2015-10-11)

Miller, S. G. (2013): *A History of Modern Morocco.* Cambridge University Press, Cambridge, New York p. 88. – https://books.google.hu/books?id=peGyku_eREkC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Letöltés ideje: 2015-11-05)

570 Beck, S.: *Algeria, Tunisia, and Morocco 1700–1950.* – <http://www.san.beck.org/16-8-Algeria,Tunisia,Morocco.html#a8> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

Bohbot, J. L. (2011): *Colonial Space in Morocco.* Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, pp. 13–15. – http://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/11776/Bohbot_umd_0117N_12280.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés ideje: 2015-11-15)

Benke J. (é.n.): *Az arab országok története II.* Alexandra Kiadó, Pécs pp. 844–845.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): *Afrika története.* Osiris Kiadó, Budapest pp. 366–369.

Pennel, C. R. (2000): *Morocco Since 1830: A History.* Hurst & Company, London pp. 156–171.

A francia gyarmatosítás célja a modern közigazgatás megteremtése, az uralkodó legitimációjának megerősítése volt. A belső területek konszolidációja érdekében megállapodtak a legjelentősebb berber törzsi vezetőkkel, de ez a politikai tér hagyományos kettősségét erősítette fel. A part menti régiók gazdasági fejlődése, a közlekedési infrastruktúra létrehozása a tradicionális települések hanyatlását, a kikötővárosok gyors urbanizálódását eredményezte, miközben a francia adminisztráció támogatta új gazdasági ágazatok meghonosítását. Az 1930-as években az európaiak aránya a marokkói népesség 3%-át tette ki, amely elsősorban Rabatban, illetve Casablancában koncentrált. Az 1920-as évek végétől Franciaország igyekezett a protektorátusban a közvetlenebb adminisztráció modelljének bevezetésére, amely a világgazdasági válság hatásainak begyűrűzésével együtt fokozatosan erősítette a marokkói nacionalizmus ideológiáját, de az 1937. szeptemberi tüntetéseket a francia hatóságok elfojtották. A nemzeti mozgalom fejlődésének betetőzését jelentette egy politikai szervezet, az Istiqlal (Függetlenségi) Párt (IP) megalapítása 1943 végén, amely 1944-ben már a függetlenség igényét fogalmazta meg.⁵⁷¹

A II. világháború kirobbanását követően a szultán – Mawlay Hasan Muhammad ibn Yusuf (1927–57, marokkói király: 1957–61) – mintegy 300 000 önkéntessel támogatta Franciaországot és a Szövetségeseket. A Vichy-rezsim időszakában a német diplomáciai nyomás ellenére védelme alá vette a Marokkóban élő zsidó közösséget. Franciaország ennek ellenére nem kívánta megadni a függetlenséget, mivel gyarmatbirodalma révén szerette volna erősíteni nagyhatalmi pozícióit. A marokkói nacionalista erők – más afrikai gyarmatokkal egyetemben – abban bíztak, hogy a párizsi vezetés képes lemondani a gloire és a grande nation eszméjéről, de Párizs még az önkormányzati jogok biztosítását is megtagadta. A berber törzsek vezetőinek támogatását élvező francia hatalommal szemben a szultán személye szimbolizálta a nemzeti függetlenség eszméjét, aki az iszlám és a demokrácia ideológiájának összeegyeztethetőségét, a társadalmi-gazdasági igazságosság szükségességét deklarálta. Válaszként a franciák 1953-ban száműzetésbe kényszerítették, az ezt követő politikai erőszak fokozatosan kiterjedt az állam egész területére. A marokkói függetlenségi törekvéseket jelentősen befolyásolta a politikai tér keleti szomszédságában (Algériában) zajló krízis. Párizs regionális helyzetértékelésének változását jelezte, hogy 1955 végén a szultán visszatérhetett száműzetéséből, ezt követően Franciaország 1956. március 2-án szuverén államként ismerte el Marokkót. A diplomáciai-nemzetközi jogi aktus követ-

---

571 The Rise of Nationalism. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/history-nationalism.htm> (Letöltés ideje: 2015-09-23)

Beck, S.: Algeria, Tunisia, and Morocco 1700–1950. – <http://www.san.beck.org/16-8-Algeria,Tunisia,Morocco.html#a8> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

French Morocco (1912–1956). – <http://uca.edu/politicalscience/dadm-project/middle-eastnorth-african-persian-gulf-region/francemorocco-1930-1956/> (Letöltés ideje: 2015-11-15)

Benke J. (é.n.): Az arab országok története II. Alexandra Kiadó, Pécs p. 845.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest p. 369.

kezményeként Madrid is a protektorátus megszüntetésére kényszerült. Az állami entitás területi integritása a spanyol enklávék – Ceuta és Melilla – kivételével helyreállt.⁵⁷²

A független állam építésének alapját az Alkotmány jelentette, amelyet az az időközben hatalomra került II. Hassan (1961-1999)⁵⁷³ regnálásának kezdetén, az 1962. december 7-én megtartott referendum megerősített. Az alaptörvény értelmében Marokkó olyan alkotmányos iszlám monarchiává vált, amelynek politikai rendszere demokratikus, a hatalom három intézményi pillérét a királyság, a parlament és a kormány jelenti. Az uralkodó személyét elvben rendkívüli hatalommal ruházták fel, majd az 1963-as választásokkal megkezdődött a politikai intézményrendszer fokozatos kialakítása. Ennek ellenére a marokkói belpolitikai életet számos feszültség terhelte, a helyzet csak az évtized végére konszolidálódott annyira, hogy 1970-ben népszavazás döntsön az új politikai struktúra kialakításáról. A lassú gazdasági felzárkózással párhuzamosan a politikai kérdések megoldatlansága azonban olyan feszültségeket generált, amelyek az uralkodó elleni puccskísérletben manifesztálódtak (1971 és 1972).⁵⁷⁴

Az uralkodó, hatalmának megszilárdítása érdekében, igyekezett nemzeti konszenzust teremteni, amelyhez alkalmat kínált Spanyol-Szahara kérdése. II. Hassan Marokkó történelmi jogait hangoztatva jogot formált arra a területre, amelyet eleinte Madrid Mauritániának szándékozott átengedni. 1974-ben a király stratégiai elképzeléseihez megszerezte Mauritánia támogatását. Erre válaszul a Nyugat-Szahara területén élő nomád életmódot folytató törzsek Algéria és Líbia támogatásával megalakították a Polisario-t, amelynek célja egy független állam megalapítása volt. A nemzetközi bi-

---

572 Morocco History. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/history.htm> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

The Rise of Nationalism. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/history-nationalism.htm> (Letöltés ideje: 2015-09-23)

Beck, S.: Algeria, Tunisia, and Morocco 1700–1950. – <http://www.san.beck.org/16-8-Algeria,Tunisia,Morocco.html#a8> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

French Morocco (1912–1956). – <http://uca.edu/politicalscience/dadm-project/middle-eastnorth-africapersian-gulf-region/francemorocco-1930-1956/> (Letöltés ideje: 2015-11-15)

Benke J. (é.n.): Az arab országok története II. Alexandra Kiadó, Pécs p. 845.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 398-399.

Mazrui, A. A. – Wondji, C./eds/ ( ): General History of Africa VIII. Africa since 1935. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-James Currey Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley pp. 127–129. – <http://www.ucpress.edu/op.php?isbn=9780520067035> (Letöltés ideje: 2015-11-18)

573 The Alawi Dynasty. Genealogy. – <http://www.royalark.net/Morocco/morocco13.htm> (Letöltés ideje: 2015-11-24)

574 Benke J. (é.n.): Az arab országok története II. Alexandra Kiadó, Pécs pp. 960–966.

Fage, J. D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 425–426.

Rogerson, B. (2001): A Traveller's History of North Africa. 2nd ed. Interlink Books Gropu Inc, New York p. 312.

róság döntése ellenére 1975 novemberében II. Hassan több mint 300 000 fegyvertelen marokkói telepest indított Nyugat-Szaharába (Zöld Menet). Spanyolország végül Marokkó és Mauritánia között osztotta fel egykori gyarmatát, ám utóbbi 1978-ban katonai, gazdasági, valamint politikai problémái miatt feladta területeit, majd később elismerte a Polisario-t. Marokkó 1980-ban a „falak” kialakításának stratégiai koncepciójával konszolidálta birtokait, és amikor 1984-ben az Afrikai Egységszervezet elismerte a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot (RASD), kilépett a szervezetből.⁵⁷⁵

Az 1980-as évektől erősödő iszlám fundamentalizmus hatására a marokkói belpolitikát az 1990-es években a megfontolt – gazdasági és politikai liberalizáció – reformok jellemezték, így az kevésbé veszélyeztette az állam működését. Ezzel sikerült megfelelni a világgazdaságban meghatározó szereplők elvárásainak, a jelentős hitelek megalapozták Marokkó világgazdasági helyzetét. A szorosabbá váló nemzetközi kapcsolatok, a politikai intézményrendszer lassú demokratizálódási folyamata erősítette az állam regionális hatalmi pozícióját, amelyhez nagyban hozzájárult geostratégiai helyzete is. 1999. július 23-án VI. Muhammad lépett trónra, aki folytatta apja reformpolitikáját, a marokkói diplomácia sikeres hagyományait követve az afrikai kontinensen jelentős mértékben csökkentette a Polisario támogatottságát. Ennek ellenére az iszlám radikalizmus, az arab tavasz helyi hatásai azt igazolják, hogy a monarchia integrációs politikája nem teljesen sikeres, a függő helyzetű marokkói gazdaság által „termelt” társadalmi dilemmák megoldásában. Mégis megállapítható, hogy a 2011-es események – amely során az iszlamista politikai erők azt igyekeztek elfogadtatni, hogy a felmerülő gazdasági-társadalmi-politikai dilemmákra maga az iszlám kínál megoldást – Marokkóban kevésbé voltak annyira dinamikusak, hogy a folyamatot a fennálló sharifi ideológiára épülő monarchikus rendszer ne lett volna képes kezelni. Az önkorlátozó uralkodó felismerte, hogy a monarchia fennmaradása érdekében szükségessé vált a politikai szabadságjogok kiterjesztése, a társadalmi feszültségek mérséklése és a fennálló gazdasági problémák – hosszabb távon lehetséges – megoldása, ezzel is csökkentve az iszlám fundamentalizmus politikai tőkét.⁵⁷⁶

---

575 Western Sahara. Advisory Opinion of 16 October 1975.

http://web.archive.org/web/20020211110516/http://www.icj-cij.org/iccjwww/idecisions/isum_ma_ries/isasummary_751016.htm (Letöltés ideje: 2015-11-24)

Historical Foundations of the Moroccanity of the Sahara.

http://web.archive.org/web/20070210082420/http://www.mincom.gov.ma/english/reg_cit/regi_ons/sahara/s_hist.htm (Letöltés ideje: 2015-11-24)

Benke J. (é.n.): Az arab országok története II. Alexandra Kiadó, Pécs pp. 966–967.

Fage, J.D.-Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 449–450.

Park, Th.K. – Boum, A. (2006): Historical Dictionary of Morocco, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham pp. 139–140.

576 Morocco History.

<http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/history.htm> (Letöltés ideje: 2015-10-03)

Esposito, J. (2008): Morocco. in.: Oxford Encyclopedia of the Islamic World,

Felhasznált irodalom

- Abun-Nasr, J. M. (1987):* A History of the Maghrib in the Islamic Period. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Arnaiz-Villena, A. /ed./ (2000):* Prehistoric Iberia: Genetics, Anthropology, and Linguistics. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York
- Aubet, M. E. (2001):* The Phoenicians and the West: Politics, Colonies and Trade. 2nd edition, Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Baadj, A. S. (2015):* Saladin, the Almohads and the Banū Ghāniya: The Contest for North Africa (12th and 13rd century). Brill, Leiden, London
- Baines, J. – Málek, J. (2000):* Az ókori Egyiptom atlasza. Helikon, Budapest
- Barakat, H (1993):* The Arab World: Society, Culture and State. University of California Press, Berkeley
- Barker, J. W. (1966):* Justinian and the Later Roman Empire. University of Wisconsin Press, Madison, Milwaukee, London
- Barton, S. (2004):* A History of Spain. Palgrave MacMillan. New York
- Belhaj, A. (2006):* Szunniták, siiták, szúfik. História (3)
- Benke J. (1997):* Arab országok története. I–II. Alexandra Kiadó, Budapest
- Bennison, A. K. (2002):* Jihad and Its Interpretations in Pre-Colonial Morocco: State-Society Relations During the French Conquest of Algeria. Routledge Curzon, London
- Besenyő J. (2007):* Az USA Afrikai Parancsnokság létrehozása. Hallgatói Közlemények XI. évfolyam, 2. szám
- Besenyő J. (2011):* Nyugat-Szahara és a migráció. Afrika Tanulmányok, V. évfolyam, különszám

---

<http://www.islamicstudies.harvard.edu/wp-content/uploads/2013/03/Zeghal-Morocco-2008.pdf> (Letöltés ideje: 2015-11-24)

Morocco.

<http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm> (Letöltés ideje: 2014-05-28)

Mulderig, C.M. (2014): New Constitution, Old Tricks: Moroccan Exceptionalism During the Arab Spring.

https://www.academia.edu/8536844/New_Constitution_Old_Tricks_Moroccan_Exceptionalism_During_the_Arab_Spring (Letöltés ideje: 2015-10-20)

Verlin, P. (2015): Morocco and the Arab Spring. Journal of International Relations.

<http://www.sirjournal.org/blogs/2015/2/26/morocco-and-the-arab-spring> (Letöltés ideje: 2015-11-24)

Spiegel, A. (2011): The unknown Moroccan Islamists.

<http://foreignpolicy.com/2011/06/13/the-unknown-moroccan-islamists/> (Letöltés ideje: 2015-11-24)

Benke J. (é.n.): Az arab országok története II. Alexandra Kiadó, Pécs pp. 966-980.

Fage, J.D. – Tordoff, W. (2004): Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest pp. 477–478.

Pennel, C.R. (2000): Morocco Since 1830: A History. Hurst & Company, London pp. 368–380.

Sater, J.N. (2010): Morocco: Challenges to Tradition and Modernity. Routledge, Taylor & Francis Group, London-New York pp. 139–141.

- Besenyő J. (2011):* Terrorexport a Szaharába – Al-Káida a sivatagban. Földgömb (a Magyar Földrajzi Társaság folyóirata, XIII (XXIX) évfolyam 5. lapszám, 257. füzet, július-augusztus)
- Besenyő J. – Miletics P. (2013):* Mali. Országismertető, MH GEOSZ, Budapest
- Besenyő J. – Miletics P. (2014):* Egyiptom – Országismertető, második, bővített kiadás. MH ÖHP – MH KDK – MH GEOSZ, Budapest
- Bosworth, C.E. /ed./ (2007):* Historic Cities of the Islamic World. Brill Publishers, Leiden
- Bouchaou, L. – Michelot, J. L. – Vengosh, A. – Hsissou, Y. – Qurtobi, M. – Gaye, C. B. – Bullen, T. D. – Zuppi, G.M. (2008):* Application of multiple isotopic and geochemical tracers for investigation of recharge, salinization, and residence time of water in the Souss–Massa aquifer, southwest of Morocco. *Journal of Hydrology* 352,
- Bowmn, A. K. – Champlin, E. – Lintott, A. /eds./ (1996):* The Cambridge Ancient History. 2nd edition, Volume X. The Augustian Empire 43 B.C.-A.D. 69. Cambridge University Press, Cambridge
- Braudel, F.:* The Mediterranean and the World in the Age of Philip II. Trans. Sian Reynolds (1975) Fontana-Collins 1. Glasgow
- Brewer, D. J. (2014):* Ancient Egypt: Foundations of a Civilization. Routledge, Abingdon, New York
- Bridges, E. M. (1990):* World Geomorphology. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Brink, S. – Price, N. /eds./ (2008):* The Viking World. Routledge, New York
- Burke, E. III (1977):* Prelude to Protectorate in Morocco: Pre-Colonial Protest and Resistance in Morocco 1860-1912. University of Chichago Press Chicago London
- Butel, P. (1999):* Atlantic. Routledge, New York-London
- Butzer, K. W. (1986):* A földfelszín formakincse. Gondolat Kiadó, Budapest
- Chamla, M-C. (1980):* The Settlement of Non-Saharan Algeria from the Epipaleolithic to Modern Times. in.: Schwidetzky, I.-Chiarelli, B.-,Necrasov, O. /eds./ (1980) :Physical Anthropology of European Populations Mouton Publishers, Hague
- Christensen, W. (2005) :*Empire of Ancient Egypt. Facts on File, Inc. New York
- Cohen, B.C. (1963):* Geography and Politics in a Divided World. New York, Random House
- Collins, R. (2000):* Vandal Africa, 429–533. The Cambridge Ancient History. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425–600 XIV, Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Conrad, D. C. (2005):* Great Empires of the Past: Empires of Medieval West Africa. Chelsea House, New York
- Cooke, R. U. – Warren, A. (1973):* Geomorphology in Deserts. University of California Press, Berkeley, Los Angeles

- Cordesman, A. H. – Nerguizian, A. (2009):* The North African Military Balance: Force Developments in the Magreb. Center for Strategic and International Studies Washington D.C.
- Czaya, E. (1988):* A Föld folyói. Gondolat Kiadó, Budapest
- Dallman, P. R. (1998):* Plant Life in the World's Mediterranean Climates: California, Chile, South Africa, Australia and the Mediterranean Basin. California Native Plant Society, University of California, Berkeley, Los Angeles, Sacramento
- David P. Silverman, D. P. /ed./ ( ):* Ancient Egypt. Oxford University Press, Oxford, New York
- David, A. R. (1986):* Az egyiptomi birodalmak. Helikon, Budapest
- Dawisha, A. (2003):* Arab Nationalism in the Twentieth Century. From Triumph to Despair. Princeton University Press, Princeton, Oxford
- de Blij, H. (2005):* Why geography Matters: Three Challenges Facing America: Climate Change, the Rise of China, and Global Terrorism. Oxford University Press, New York
- de Laet, S. J. (1994):* History of Humanity: Prehistory and the beginnings of civilization. UNESCO, Routledge, Paris, London, New York
- Di Piazza, F. D. (2007):* Morocco in Pictures. Twenty-First Century Books, Minneapolis
- Ehlers, J. – Gibbard, Ph.L.-Philip D. Hughes, Ph.D. /eds./ (2011) Quaternary Glaciations – Extent and Chronology: A Closer Look.* Elsevier, Amsterdam
- Ehteshami, A. (2007):* Globalization and Geopolitics in the Middle East. Routledge, London
- El Hamel, Ch. (2013):* Black Morocco: A History of Slavery, Race, and Islam. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Eliseeff, V. (1998):* Approaches Old and New to the Silk Roads. In: Eliseeff, V. (2001): The Silk Roads: Highways of Culture and Commerce. UNESCO Publishing/Berghahn Books, Paris
- Elleman, B. A. – Forbes, A. – Rosenberg, D. /eds./ (2010):* Piracy and Maritime Crime. Historical and Modern Case Studies. Naval War College, Newport
- Ennaji, M. (2005):* Multilingualism, Cultural Identity, and Education in Morocco. Springer Science+Business Media, New York
- Ensel, R. (1999):* Saints and Servants in Southern Morocco, Brill, Leiden, Boston, Köln
- Esposito, J. L. (2002):* Unholy War: Terror in the Name of Islam. Oxford University Press, New York
- Europa Publications /ed./ (2003):* The Middle East and North Africa 2003, 49th ed. Routledge, London, New York
- Page, J. D. /ed./ (1978):* The Cambridge History of Africa. Vol II. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Page, J. D. – Tordoff, W. (2004):* Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest

- Fletcher, G. P. (2002):* Romantics at war: Glory and Guilt in an Age of Terrorism. Princeton University Press, Princeton
- Fletcher, R. A. (2006):* Moorish Spain. 2nd ed. University of California Press, Berkeley, Los Angeles
- Fodor I. /főszerk./ (2000):* A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Foss, C. – Magdalino, P. (1990):* Róma és Bizánc. Helikon Kiadó, Budapest
- Fox, H. R. – Moore. H. M. – Newell Price, J. P. – El Kasri, M. (1997):* Soil erosion and reservoir sedimentation in the High Atlas Mountains, southern Morocco. in.: Walling, D.E.-Probst, J-L. /eds./ (1997): Human Impact on Erosion and Sedimentation. IAHS Press, Institute of Hydrology, Wallingford
- Francis W. (2002):* The Silk Road: Two Thousand Years in the Heart of Asia. University of California Press, Berkeley
- Frassetto, M. (2003):* Encyclopedia of Barbarian Europe: Society in Transformation. ABC-CLIO, Santa Barbara
- Fukuyama, F. (2006):* America a Crossroads: Democracy, Power, and the Neoconservative Legacy. Yale University Press, New Haven
- Fuller, G. E. (2003):* The Future of Political Islam, Palgrave MacMillan, New York
- Gergely J. (1982):* A pápaság története. Kossuth, Budapest
- Gertig B. /szerk./ (1989):* Kontinensek földrajza II. Tankönyvkiadó, Budapest
- Goldziher I. (2008):* Előadások az iszlámról. Katalizátor, Budapest
- Grüll T. (2007):* Az utolsó birodalom. Typotex Kiadó, Budapest
- Hamdouch, B. (1987):* The Case of Morocco. in.: Saïd El-Naggar, S. /ed./ (1987): Adjustment Policies and Development Strategies in the Arab World. International Monetary Found, Washington
- Harmatta J. (2003.):* A Selyemút nyelvei. Antik Tanulmányok XLVII (1), Akadémiai Kiadó, Budapest
- Henry, J. (2009):* Moroccans: Land and Location. in Worldmark Encyclopedia of Cultures and Daily Life, vol. 1. - Africa, 2nd ed., eds. Gall, T.L.-Hobby, J./eds./: New York, Gale Cengage Learning
- Hetényi M. (2013):* Környezeti geokémia: A hidroszféra. JATEPress, Szeged
- Hetényi M. (2013):* Környezeti geokémia: A hidroszféra. JATEPress, Szeged
- Hillenbrand, C. (2000):* The Crusades: Islamic Perspectives. Routledge, New York
- Hughes, R. H. – Hughes, J. S. – Bernacsek, G. M. (1992):* A Directory of African Wetlands. IUCN/UNEP/WWF/ WCMC, Cambridge, Gland
- Hughes, S. O. (2001):* Morocco Under King Hassan. Reading, England: Garnet & Ithaca Press
- Huntington, S. P. (2002):* A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Kiadó, Budapest
- Huntington, S. P. (2006):* A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Kiadó, Budapest

- Ilahiane, H. (2006):* Historical Dictionary of the Berbers (Imazighen). Scareceow Press, Inc., Lanham
- Ischei, E. (1995):* A History of Christianity in Africa: From Antiquity to the Present. William B. Eerdmans Publishing Company-Africa World Press INC., Grand Rapids, Lawrenceville
- Jeffreys, A. – Grimsditch, P. (2007):* The Report: Emerging Morocco 2007. Oxford Business Group, London
- Kaegi, W. E. (2010):* Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Kaplan, R. D. (2004):* Mediterranean Winter: The Pleasures of History and Landscape in Tunisia, Sicily, Dalmatia, and Greece. Random House, New York
- Kemp, G. and Harkavy, R. E. (1997):* Strategic Geography and the Changing Middle East. Brookings Institution Press, Washington D.C..
- Khanna, P. (2008):* The Second World. Random House, New York
- Kiszely I. (1986):* A Föld népei: Afrika. Gondolat, Budapest
- Kossmann, M. (2013):* The Arabic Influence on Northern Berber. Brill, Leiden, Boston
- Kurokawa, K. – Komoto, K. – van der Vleuten, P – Faiman, D. /eds./ (2007):* Energy from the Desert: Practical Proposals for Very Large Scale Photovoltaic System. Earthscan, London-Sterling
- Kusky, T. (2005):* Encyclopedia of Earth Science. Facts on File, New York
- Lapidus, I. M. (2014):* A History of Islamic Societies. 3rd edition, Cambridge University Press, New York
- Le Gall,, M – Perkins, K. /eds./ (1997):* The Maghrib in Question: Essays in History and Historiography. University of Texas Press, Austin
- Leonard, M. (2005):* Why Europe Will Run the Twenty-first Century. Fourth Estate, London
- Lewis, B. – Churhill, B. E. (2009):* Iszlám, nép és vallás. HVG, Budapest
- Lipták P. (1969):* Embertan és emberszármasztan. Tankönyvkiadó, Budapest
- Maas, M. /ed./ (2005):* The Cambridge Companion to the Age of Justinian. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Markoe, G. M. (2000):* People of the Past: Phoenicians. University of California Press, Berkeley, Los Angeles
- McKenna, A. (2010) /ed./:* The History of Northern Africa. Britannica Educational Publishing, New York
- Mezei G. (2001):* Helyreállított Európa. Osiris, Budapest
- Mikaberidze, A. (2011):* Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia. ABC CLIO, Santa Barbara, Denver, London
- Mikaberidze, A. /ed./ (2011):* Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia. ABC CLIO, Santa Barbara, Denver, London

- Miller, S. G. (2013): A History of Modern Morocco. Cambridge University Press, Cambridge, New York*
- Mokhtar, G. /ed./ (1990): Ancient Civilizations of Africa. James Currey Ltd.-UNESCO, Paris, London*
- Montanari, D. (2013): The Future of Agriculture in the High Atlas Mountains of Morocco: The Need to Integrate Traditional Ecological Knowledge. In: S. Mann (ed.), The Future of Mountain Agriculture, Springer, Heidelberg, New York, Dordrecht, London*
- Morocco. Country Study Guide. Volume I. Strategic Information and Developments. International Business Publications, Washington D.C. 2006*
- Nafziger, G. F. – Walton, M. W. (2003): Islam at War: A History. Praeger Publishers, Westport*
- Naylor, Ph. C. (2009): North Africa: A History from Antiquity to the Present. University of Texas, Austin*
- Neszmélyi György: (2014.): Arab Spring in Egypt? – The social and economic challenges since Mubarak's fall in: Szerk. Neszmélyi, Gy. (2014.): Socio-economic and regional processes in the developing countries Szent István Egyetem Kiadó, Gödöllő, 2014. ISBN: 978-963-269-461-0. pp. 52–69*
- O'Callaghan, J.F. (1975): A History of Medieval Spain. Cornell University Press, Ithaca, London*
- O'Callaghan, J. F. (2003): Reconquest and Crusade in Medieval Spain. University of Pennsylvania Press, Philadelphia*
- O'Callaghan, J. F. (2011): The Gibraltar Crusade: Castile and the Battle for the Strait. University of Pennsylvania, Philadelphia*
- Olson, J. S. – Shadle, R. – Marlay, R – Ratliff, W. G. – Rowe, J.M. /eds./ (1991): Historical Dictionary of European Imperialism. Greenwood Press, New York, Westport, London*
- Ostrogorsky, G. (2001): A bizánci állam története. Osiris, Budapest*
- Park, Th. K. – Boum, A. (2006): Historical Dictionary of Morocco, 2nd ed. Scarecrow Press, Lanham*
- Péczely Gy. (1984): A Föld éghajlata. Tankönyvkiadó, Budapest*
- Pennel, C. R. (2000): Morocco Since 1830: A History. Hurst & Company, London*
- Pennel, C. R. (2009): Morocco: From Empire to Independence. 2nd edition OneWorld Publications, London*
- Perkovich, G. (2005): Giving Justice Its Due. Foreign Affairs, July-August*
- Probáld F. (2002): Afrika és a Közel-Kelet földrajza. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest*
- Rahmani, N (2004): Technological and Cultural Change Among the Last Hunter-Gatherers of the Maghreb: The Capsian (10,000–6000 BP). Journal of World Prehistory, Springer 1. March*
- Reid, R. J. (2012): A History of Modern Africa. 1800 to the Present. 2nd edition Wiley-Blackwell, Chichester, Malden Oxford*

- Ring, T. N et al /eds./ (1996):* International Dictionary of Historic Places: Middle East and Africa. Volume 4. Routledge Taylor & Francis, New York
- Rogerson, B. (2001):* A Traveller's History of North Africa. 2nd ed. Interlink Books Gropu Inc, New York
- Roller, D. W. (2006):* Through the Pillars of Herakles: Greco-Roman Exploration of the Atlantic. Routledge, Taylor & Francis New York-London
- Rostoványi Zs. (2004):* Az iszlám világ és a Nyugat. Corvina, Budapest
- Ruthven, M. – Nanji, A. (2004):* Historical Atlas of Islam. Harvard University Press, Cambridge
- Sabatino Moscati, S. (2001):* The Phoenicians. I.B. Tauris Publishers London, New York
- Salamon K. /főszerk./ (2006):* Világtörténet. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sater, J. N. (2010):* Morocco: Challenges to Tradition and Modernity. Routledge, Taylor & Francis Group, London-New York
- Schürmann, H. M. E. (1974):*The Pre-Cambrian in North Africa. E.J. Brill, Leiden
- Shaw, I. /ed./ (2000):* The Oxford History of Ancient Egypt. Oxford University Press, Oxford, New York
- Shillington, K. (2005) /ed./:* Encyclopedia of African History. Taylor & Francis Group, New York
- Shillington, K. (2012):* History of Africa. 3rd edition. Palgrave Macmillan, New York
- Silverman, D.P. /ed./ (1997):* Ancient Egypt. Oxford University Press, New York
- Soames, Nickerson J. (1968):* A Short History of North Africa, from Pre-Roman Times to the Present: Libya, Tunisia, Algeria, Morocco. Biblio & Tannen Booksellers & Publishers, New York
- Stahn, C. (2008). The Law and Practice of International Territorial Administration: Versailles to Iraq and Beyond.* Cambridge University Press, Cambridge
- Syed, A.R. (2001):* The Story of Islamic Spain. Goodword Books. New Delhi
- Syed, M. H. – Akhtar, S. S. – Usmani, B. D. /eds./ (2011):* Concise History of Islam. Vij Books India PVT Ltd, New Delhi
- The Military Balance 2013.* Routledge, Taylor & Francis, IISS London
- Tóth J. /főszerk./ (2010):* Világföldrajz. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Toynbee, A. (1948):* Civilization on Trial. Oxford University Press, London
- Trigger, B. G. – Kemp, B. J. – O'Connor, D. – Lloyd, A.B. (1983):* Ancient Egypt: A Social History. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Wheater, H. – Sorooshian, S. – K. D. Sharma, K. D. /eds./ (2008):* Hydrological Modelling in Arid and Semi-Arid Areas. Cambridge University Press, Cambridge, New York
- Wheeler, D. L. – Opello, Jr. W.C. (2010):* Historical Dictionary of Portugal. 3rd edition. Scarecrow Press INC, Lanham-Toronto-Plymouth
- Wolf, E. R. (1995):* Európa és a történelem nélküli népek. Akadémiai Kiadó-Osiris-Századvég, Budapest

- Zafrani, H. (2005): Two Thousand Years of Jewish Life in Morocco. Sephardic House-KTAV Publishing House, New York-Jersey
- Zereini, F. – Hötzl, H. /eds./ (2008): Climatic Changes and Water Resources in the Middle East and North Africa. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg

Internetes források:

- A donatizmus.* – [http://www.romaikor.hu/coloniak_es_municipiumok/colonia_iulia_concordia_carthago_\(romai_karthago\)/karthago_romai_kori_tortenelme/cikk/a_donatizmus](http://www.romaikor.hu/coloniak_es_municipiumok/colonia_iulia_concordia_carthago_(romai_karthago)/karthago_romai_kori_tortenelme/cikk/a_donatizmus)
- A History of Knowledge-What the Phoenicians knew.* – <http://www.scaruffi.com/know/history/phoenici.pdf>
- A kontinentális peremterületek.* – <http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/marton/doktori/d-061per.htm>
- A New Silver Producer in Morocco.* – <http://mayagoldsilver.com/wp-content/uploads/2015/11/MayaGoldSilver-FactSheet.pdf>
- A Short History of Africa.* – http://aero-comlab.stanford.edu/jameson/world_history/A_Short_History_of_Africa.pdf
- Aba, M. – Belghyti D. – Berday, N. – Natify, W. (2014):* Opportunities and potential integration of irrigation and aquaculture in Morocco. International Journal of Agronomy and Agricultural Research (IJAAR), Vol. 5, No. 6, – <http://www.innspub.net/wp-content/uploads/2014/12/IJAAR-V5No6-p57-63.pdf>
- Aba, M – Belghyti D – Berday, N. – Natify, W. (2014):* Opportunities and potential integration of irrigation and Abda-Doukala Basin. – <http://www.onhym.com/en/prospectivity-of-basins/regional-exploration/onshore/39-en/petroleum/200-abda-doukala-basin2.html>
- Abies pinsapo. The Gymnosperm Database.* – http://www.conifers.org/pi/Abies_pinsapo.php
- Acanthodactylus lineomaculatus. The Reptile Database.* – <http://reptile-database.reptarium.cz/species?genus=Acanthodactylus&species=lineomaculatus>
- Acanthodactylus lineomaculatus-Wall Lizards.* – <http://www.inaturalist.org/taxa/93057-Acanthodactylus-lineomaculatus>
- Acanthodactylus maculatus. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/61458/0>
- Acanthodactylus savignyi. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/61461/0>
- Acheulean industry. Prehistoric toolmaking.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/3542/Acheulean-industry>
- Achy, L. (2013):* Structural Transformation and industrial Policy in Morocco. The Economic Research Forum, Dokki, Giza – <http://erf.org.eg/wp-content/uploads/2014/03/796.pdf>
- Actualités: Direction Générale de la Sûreté Nationale (DGSN).* – <http://www.bladi.net/direction-generale-surete-nationale.html>

- Ade Ajayi, J. F. /ed./ (1989):* General History of Africa VI. Africa in the Nineteenth Century until the 1880s. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184295eo.pdf>
- Aduboahen, A. /ed./ (1985):* General History of Africa VII. Africa under Colonial Domination 1880-1935. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, London, Berkeley – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184296eo.pdf>
- Africa and Europe join together via Strait of Gibraltar* – http://en.econostrum.info/Africa-and-Europe-join-together-via-Strait-of-Gibraltar_a270.html#ixzz4Dj6JzggW
- Africa's Lakes.* – http://na.unep.net/atlas/datlas/sites/default/files/unepsiouxfalls/atlasbook_1116/Africas-Chapter1-Printer.pdf
- African Development Bank (2011):* Islamic Banking and Finance in North Africa. Past Development and Future Potential. – http://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Project-and-Operations/Montage%20Islamic%20Banking%20Anglais_ENERGY%20mpa%20ENG%20Power%20Sector%20Emer....pdf.
- African elephants.* – <http://archive.is/Bk8L>
- African Wildcat F.s. lybica. The International Society for Endangered Cats.* – <http://www.wildcatconservation.org/wild-cats/eurasia/wildcat-felis-silvestris/african-wildcat/>
- African Wolf discovered in Morocco (Middle Atlas and Rif mountains).* – <http://moroccanbirds.blogspot.com/2012/08/African-Wolf-discovered-in-Morocco.html>
- Afrika természetföldrajza.* – <http://termtud.akg.hu/okt/9/afrika/1term.htm>
- Afrika.* – <http://www.kislexikon.hu/afrika.html>
- Agadir Agreement.* – <http://www.bilaterals.org/?-Agadir-Agreement-&lang=en>
- Agadir. stories and histories.* – http://www.leoaffricanus.com/expeditions/trip1_12-2000/agadir_history.html
- Agadir.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/8637/Agadir>
- Agadir: Souss-Massa-Draa.* – <http://www.moroccobusinessnews.com/Morocco/Agadir.asp>
- Agreement setting up a free trade area between the Arab Mediterranean countries.* – <http://www.agadiragreement.org/CMS/UploadedFiles/10ac3206-5a49-4dd8-833e-0783d2ea4190.pdf>
- Agriculture – Value Added (Annual % Growth) in Morocco.* – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/agriculture-value-added-annual-percent-growth-wb-data.html>
- Agriculture and Fishery.* – <http://www.marokko-info.nl/english/agriculture-and-fishery/>
- Agriculture, value added (% of GDP).* – <http://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS?locations=MA>
- Ahmad, H. M., B. A. (2013):* Life of Muhammad. Islam International Publicatins Limited, Tilford – <https://www.alislam.org/library/books/Life-of-Muhammad.pdf>
- Ahmed, H. O. (2007):* “W. Sahara Independence Movement to Review Strategy,” Reuters, 5 December – <http://www.globalpolicy.org/security/issues/wsahara/2007/1205scindec.htm>

- Ahmed, N. (é.n.): Fatimids in Egypt. – <http://historyofislam.com/contents/the-classical-period/fatimids-in-egypt/>
- Airport codes Tarfaya in Tarfaya, Morocco (MA). – <http://airportsbase.org/Morocco/all/Tarfaya/Tarfaya>
- Akesbi, N. (é.n.): The Structural Adjustment Policy in Agriculture in Morocco. – <http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/ecru/documents/TF5M3D19.pdf>
- Al Massira. World Aero Data. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO97357&sch=GMAD>
- Al Wahda Reservoir and Dam. – <http://na.unep.net/atlas/webatlas.php?id=255>
- Alami, A. – Lacqua, F. (2010): Zenagui Says Morocco Tourism Revenue Growth to More Than Double. Bloomberg Businessweek, 28 October – <http://www.bloomberg.com/news/articles/2010-10-28/zenagui-says-morocco-tourism-revenue-growth-to-more-than-double-this-year>
- Alfajok. – http://www.romaikor.hu/leigazott_nepek_es_birodalmak/egyiptom/_az_egyiptomi_hadsereg/a_ptolemaiosz_kori_harci_elefantok/a_termesztudomany_elefantja/cikk/alfajok##
- Algeria Shrike-Lanius meridionalis algeriensis. – <http://avibase.bsc-eoc.org/species.jsp?avibaseid=CBC16B4B25E26785>
- Allali, A. et al. (2008): Freshwater Under Threat: Vulnerability Assessment of Freshwater Resources to Environmental Change AFRICA. UNEP-WRC, Nairobi-Gezina – http://www.unep.org/dewa/Portals/67/pdf/Freshwater_under_Threat_Africa_Pub_72dpi.pdf
- al-Manar Slimi, A-R. (2009): The United States, Morocco and the Western Sahara Dispute. Carnegie Endowment for International Peace, June – <http://carnegieendowment.org/2009/06/17/united-states-moroccoand-western-sahara-dispute/ak1>
- Amanda Jill Johnston, “The United Kingdom of Morocco,” EveryCulture, 2011 – <http://www.everyculture.com/MaNi/The-United-Kingdom-of-Morocco.html>
- Amara, T.-Abdennebi, Z. (2007): North African olive farmers press European giants. – <http://www.olives101.com/2007/02/07/north-african-olive-farmers-press-european-giants/>
- Amietophrynus mauritanicus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/54703/0>
- Ammotragus lervia. Mammals Species of the World. 3rd Edition. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=14200754>
- Ammotragus lervia. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/1151/0>
- Ammotragus lervia-Aoudad. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/328662/overview>
- Amraoui F. (2005), Contribution à la connaissance des aquifères Karstiques cas du Lias da la plaine du saïs et du cause moyen atlasique tabulaire, Thèse de Doctorat d’Etat, Université Hassan II Ain Chock, Faculté des Sciences, Casablanca, Maroc – <http://hydrologie.org/THE/AMRAOUI.pdf>
- Analysis of region and aquifer of the Gharb plain, Morocco. – <http://www.wise-rtd.info/en/info/125-analysis-region-and-aquifer-gharb-plain-morocco>

Ancient Tamazight (Berber) Tribes of Libya. – <https://www.temehu.com/Libyan-People.htm#ancientberbertribes>

Androctonus maroccanus. *Encyclopedia of Life.* – http://eol.org/data_objects/24152467

Anfa Airport CAS. – <http://www.airportia.com/morocco/anfa-airport/>

Angads. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO55947&sch=GMFO>

Anti-Atlas. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/27563/Anti-Atlas>

AP (2012): North Africa's Berbers get boost from Arab Spring. May 05 – <http://www.foxnews.com/world/2012/05/05/north-africa-berbers-get-boost-from-arab-spring/>

Aquila chrysaetos. *The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/22696060/0>

Aquila chrysaetos-Golden Eagle. *Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/1049119/overview>

Arab Civilization. – <http://www.alhewar.org/ArabCivilization.htm>

Arab Human Development reports commissioned by the United Nations Development Program. – <http://www.arab-hdr.org/>

Arab League Online. – <http://www.arableagueonline.org/>

Arab League. – http://www.worldstatesmen.org/International_Organizations.html#LAS

Arab Maghreb Unió. – <http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/amu.html>

Arab Political System: Baseline Information and Reforms – Morocco. – http://carnegieendowment.org/files/Morocco_APS.doc

Arab World. – <http://data.worldbank.org/region/ARB>

Araba A. – Benjelloun S. – Hamama A – Hamimaz R – Zahar M. (2001): Organisation de la filière laitière au Maroc. in.: Padilla M.-Ben Saïd T.-Hassainya J.-Le Grusse P. (éds.): Les filières et marchés du lait et dérivés en Méditerranée: état des lieux, problématique et méthodologie pour la recherche. Montpellier : CIHEAM, Options Méditerranéennes : Série B. Etudes et Recherches; n. 32 – <http://om.ciheam.org/om/pdf/b32/CI011663.pdf>

Arabic, Moroccan Spoken. *Ethnologue: Languages of the World.* – <http://www.ethnologue.com/language/ary>

Arbaoui, L. (2014): Remittances of Moroccans living abroad reached o \$ 7 billion in 2013. – <http://www.moroccoworldnews.com/2014/01/119853/remittances-of-moroccans-living-abroad-reached-over-7-billion-in-2013/>

Arieff, A. (2013): Morocco: Current Issues. Congressional Research Service – <https://www.fas.org/sgp/crs/row/RS21579.pdf>

Armed Forces Overviews-Royal Moroccan Air Force. – <http://www.scramble.nl/orbats/morocco/airforce>

Armstrong, K. (2005): Az iszlám rövid története. Európa Könyvkiadó, Budapest – <http://hu.scribd.com/doc/58708008/Armstrong-Karen-Az-Iszlam-Rovid-Tortenete#scribd>

Artemisia herba-alba Asso. *Grassland species.* – http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/GBASE/new_species/arther.htm

Artemisia herba-alba-White Wormwood. *Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/6180100/overview>

- Arthur, M. A. et al. (é.n.): Evolution and Sedimentary History of the Cape Bojador Continental Margin, Northwestern Africa. – http://www.deepseadrilling.org/47_1/volume/dsdp47pt1_39.pdf*
- Arthurton, R. – Korateng, K. et al. (2006): Africa Environment Outlook 2. Our Environment, Our Wealth. Coastal and Marine Environments Chapter 5. Division of Early Warning and Assessment (DEWA), United Nations Environment Programme Nairobi – http://www.unep.org/dewa/africa/docs/en/aeo-2/chapters/aeo-2_PRELIMS.pdf*
- Arthurton, R. – Korateng, K. et al.(2006): Coastal and Marine Environments. – http://www.unep.org/dewa/africa/docs/en/aeo-2/chapters/aeo-2_ch05_COASTAL_AND_MARINE_ENVIRONMENTS.pdf*
- Aterlix algirus. Mammals Species of the World. 3rd Edition. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=13600006>*
- Aterlix algirus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/27926/0>*
- Aterian industry. Archaeology. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/40524/Aterian-industry>*
- Atlantic coastal desert. – <https://worldwildlife.org/ecoregions/pa1304>*
- Atlantoxerus getulus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/2358/0>*
- Atlantoxerus getulus-Barbary Ground Squirrel. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/313027/overview>*
- Atlas Mountains. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/41302/Atlas-Mountains>*
- Aubet, M.E. (é.n.): Political and Economic Implications of the New Phoenician Chronologies. Universidad Pompeu Fabra, Barcelona – http://www.upf.edu/larq/_pdf/AubtCrono.pdf*
- Általános ismertető a Marokkói Királyságról. – <http://www.mfa.gov.hu/kulkepviselet/MA/hu/Ismerteto/ismerteto.htm?printable=true>*
- Background Note: Morocco. Bureau of Near Eastern Affairs, U.S. Department of State, 20 April 2011. – <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5431.htm>*
- Barbary Lion - Panthera leo leo. – <http://www.petermaas.nl/extinct/speciesinfo/barbarylion.htm>*
- Barbary macaque (Macaca sylvanus). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/barbary-macaque/macaca-sylvanus/>*
- Barbary sheep (Ammotragus lervia). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/barbary-sheep/ammotragus-lervia/>*
- Barcelona declaration. Adopted at the Euro-Mediterranean Conference – 27-28/11/95 – http://www.eeas.europa.eu/euromed/docs/bd_en.pdf*
- Barham, L. – Robson-Brown, K. /eds/ (2001): Human Roots. Africa and Asia in the Middle Pleistocene. – http://www.eva.mpg.de/evolution/staff/hublin/pdf/human_roots.pdf*
- Barton, E. D. (2001): Canary and Portugal Currents. Academic Press – http://www.iim.csic.es/~barton/ms0360_final.pdf*

- Beck, S. (é.n.):* Algeria, Tunisia, and Morocco 1700–1950. – <http://www.san.beck.org/16-8-Algeria,Tunisia,Morocco.html#a6>
- Belghazi, S. (.)*: Politiques sectorielles et développement humain. 24/01/06, – [http://www.albacharia.ma/xmlui/bitstream/handle/123456789/31443/1222Politiques_sectorielles_et_developpement_humain_\(2006\)4.pdf?sequence=1](http://www.albacharia.ma/xmlui/bitstream/handle/123456789/31443/1222Politiques_sectorielles_et_developpement_humain_(2006)4.pdf?sequence=1)
- Belhabib, D. – Harper, S. – Zeller, D. – Pauly, D. (2012):* Reconstruction of Marine Fisheries Catches for Morocco (north, central and south), 1950-2010. part I. Fisheries Centre Research Reports 20 (3). Fisheries Centre, University of British Columbia, Vancouver – http://publications.oceans.ubc.ca/webfm_send/226/Reconstruction%20of%20Marine%20Fisheries%20Catches%20for%20Algeria-Belhabib.pdf
- Belisarius. Ancient History Encyclopedia.* – <http://www.ancient.eu/Belisarius/>
- Belmahi, M. (2015):* The Position of the Moroccan Jewish community within the Anglo-Moroccan Diplomatic Relations from 1480 to 1886. – <http://www.constantinian.org.uk/wp-content/uploads/2015/05/Jews-in-Anglo-Moroccan-Relations-10-May-2015-.pdf>
- Ben Ali, N. – Lamarti, A. (2014):* Macronutrients Effect on Secondary Somatic Embryogenesis of Moroccan Cork Oak (*Quercus suber* L.). American Journal of Plant Sciences, 5 – <http://www.scirp.org/journal/PaperDownload.aspx?paperID=46597>
- Benard, Ch. – Chalk, P. – Fair, C.Ch. – Karasik, Th. – Lal, R. – Lesser, I. – Rabasa, A.M. – Thaler, D. (2004):* The Muslim World after 9/11. Rand Corporation, Santa Monica-Arlington-Pittsburgh – http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2004/RAND_MG246.pdf
- Benítez Molina, J.C.-Zarzur, C.R.-Calderón Cerbón, M.-Gerson, P.-Macera Poli, D.-Mehra, A.-Méndez, C. Norman, K.-Sibley, S.-Victor, J. (2014):* Youth Transition to the Labor Market in Morocco nternational Policy Practicum of the Harris School of Public Policy at the University of Chicago – http://harris.uchicago.edu/sites/default/files/2014%20Morocco%20IPP%20Paper_0.pdf
- Benlekhal, A. (2014):* Morocco. in.: FAO(Characterization and value addition to local breeds and their products in the Near East and North Africa – Regional Workshop, Rabat, Morocco, 19-21 November 2012. Animal Production and Health Report No. 3. Rome. – <http://www.fao.org/docrep/019/i3622e/i3622e.pdf>
- Bennis, S. (2011):* Relations Between Morocco and Spain: End of the ‘Honeymoon’? Morocco World News, 14 July – <http://moroccoworldnews.com/2011/07/relations-between-morocco-and-spain-end-of-the-%E2%80%9Choney-moon%E2%80%9D/>
- Berber.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/61465/Berber>
- Berbers of Morocco.* – <http://www.findtripinfo.com/Morocco/berbers-morocco.html#berbers>
- Berbers: The Empire Without Borders.* – <https://www.temehu.com/imazighen/berbers.htm>
- Berbers: The Empire Without Borders.* – <https://www.temehu.com/imazighen/berbers.htm>
- Berkat, O. – Tazi, M. (é.n.):* Morocco. – <http://www.fao.org/ag/AGP/AGPC/doc/counprof/morocco/morocco.htm>

- Besenyő J. – Marsai V. (2011):* Forradalom vagy vezetőszerék? – tanulmány az arab tavaszról.
– <http://afriport.hu/index.php/elemezsek/4467-forradalom-vagy-vezetcserek-tanulmany-az-arab-tavasz-rol>
- Biodiversity and Protected Areas–Morocco.* – http://www.vub.ac.be/klimostoolkit/sites/default/files/documents/morocco_bd.pdf
- Biography of Yusuf Ibn Tashfin. Emir de Marruecos. (1009–1106).* – <http://thebiography.us/en/yusuf-ibn-tashfin>
- Black-winged Kite *Elanus caeruleus*.* – <http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=3342>
- Bohbot, J. L. (2011):* Colonial Space in Morocco. Faculty of the Graduate School of the University of Maryland – http://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/11776/Bohbot_umd_0117N_12280.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Bond, D. (2012):* Mining Morocco. – <http://www.silverseek.com/commentary/mining-morocco-7776>
- Booker, P. K. (é.n.):* Catherine of Braganza. – <http://www.algarvehistoryassociation.com/en/portugal/43-catherine-of-braganza-by-peter-kingdon-booker>
- Booted eagle (*Hieraaetus pennatus*).* *Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/booted-eagle/hieraaetus-pennatus/>
- Bosch, E. – Calafell, F. – Perez-Lezaun, A. – Clarimon, J. – Comas, D. – Mateu, E. – Martinez-Arias, R. – Morera, B. – Brakez, Z. – Akhayat, O. – Sefiani, A. – Hariti, G. – Cambon-Thomsen, A. – Bertranpetit, J. (2000):* Genetic structure of north-west Africa revealed by STR analysis. *European Journal of Human Genetics* 8, – <http://www.nature.com/ejhg/journal/v8/n5/pdf/5200464a.pdf>
- Bouguedour, R.- Ripani, A. (2014):* Updating on FMD in the Maghreb Region. OIE Sub-Regional Representative for North Africa. World Organisation for Animal Health (OIE) JPC REMESA – 3–4 November – http://www.rr-africa.oie.int/docspdf/en/2014/REMESA/REMESA_2014_Tunis_FMD_OIE_North_Africa.pdf
- BP Statistical Review of World Energy June 2014.* – http://www.bp.com/content/dam/bp-country/de_de/PDFs/brochures/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf
- Bradshaw, R.I. (1999):* The City of Tyre. – http://biblicalstudies.org.uk/article_tyre.html
- Brett, M. North Africa.* – http://www.britannica.com/EBchecked/topic/418538/North-Africa/46487/The-Idrisids-of-Fez?anchor=ref_487580
- Brett, M. – Fentress, E. (1996):* The Berbers: The Peoples of Africa. Blackwell Publishers Ltd., Oxford – <http://www.amazon.com/The-Berbers-Peoples-Africa/dp/0631207678>
- Brian, A. (é.n.):* History of the Vandals. – <http://www.roman-empire.net/articles/article-016.html>
- Budai T. (é.n.):* Üledékképződési környezetek – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezzetan9/www/out/html-chunks/ch05s04.html>

- Búr G. – Tarróssy I. (2011):* Az afrikai vándorlás háttéréről és jellemzőiről. In: Tarróssy I. – Glied V. – Keserű D. (szerk.): Új népvándorlás. Migráció a 21. században Afrika és Európa között. – http://ittvagyunk.eu/application/essay/127_1.pdf
- Burgat, F. (2004):* French and US Approaches to Understanding Islam. France-Stanford Centre for Interdisciplinary Studies, September 12–14. – <http://stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Islam/Burgat.pdf>
- Burkhard, M. – Caritg, S. – Helg, U. – Charles Robert-Charrue, Ch. – Soulaïmani, A. (2006):* Tectonics of the Anti-Atlas of Morocco. *Comptes Rendus Geosciences* 338, 1–2, – <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.429.4070&rep=rep1&type=pdf>
- Byzantine Military: Byzantine Morocco.* – <http://romanarchoe.blogspot.com/2012/10/byzantine-morocco.html>
- Calama, R. – Sánchez – González, M. – Garchi, S. – Ammari, Y. – Cañellas, I. – Tahar, S. (2012):* Towards the sustainable management of thuya. (*Tetraclinis articulata* (Vahl.) Mast.) forests in Tunisia: models for main tree attributes. *Forest Systems* 21 (2), – <http://revistas.inia.es/index.php/fs/article/view/2532/1681> (Letöltés ideje: 2014-04-30)
- Camps, G. (é.n.):* L'Origine des Berbères. – <http://www.mondeberbere.com/histoire/camps/origines.htm>
- Canary Current.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/92153/Canary-Current>
- Canary Islands.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/92159/Canary-Islands>
- Canis aureus. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/3744/0>
- Canis aureus-Golden Jackal. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/328681/overview>
- Cape Bojador.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/71896/Cape-Bojador>
- Cape hare (Lepus capensis). Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/cape-hare/lepus-capensis/>
- Caspian industry.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/94276/Caspian-industry>
- Caracal caracal caracal.* – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/site/accounts/information/Caracal_caracal.html
- Caracal caracal-Caracal. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/312855/overview>
- Caracalla, Caracallus.* – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/1573.html>
- Cartes de L'Afroque au Mesolitique et Neolitique.* – <http://atil.pagesperso-orange.fr/atil/www.htm>
- Cartes de L'Afroque au Mesolitique et Neolitique.* – <http://atil.pagesperso-orange.fr/atil/www.htm>
- Carthage. Articles on ancient history.* – <http://www.livius.org/articles/place/carthage/>
- Casablanca History.* – <http://www.walter-us.net/Morocco/history/casablanca.htm>
- Casablanca, Morocco* – <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/vjw/Casablanca.html>
- Casablanca.* – <http://looklex.com/e.o/casablanca.htm>
- Casablanca.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/97722/Casablanca>
- Cassarino, J-P. /ed./ (2008):* Return to the Maghreb Countries Reintegration and Development Challenges. European University Institute, Robert Schuman Centre for Advanced

- Studies – http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/9050/MIREM%20_General_Report_2008.pdf?sequence=1
- Catherine Of Braganza* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/99703/Catherine-Of-Braganza>
- Cedrus atlantica* (*Glauca* Group). *Missouri Botanical Garden*. – <http://www.missouribotanicalgarden.org/PlantFinder/PlantFinderDetails.aspx?kempercode=c203>
- Cedrus atlantica*. *University of Connecticut, College of Agriculture, Health and Natural Resources. Plant Database*. – <http://hort.uconn.edu/detail.php?pid=95>
- Cedrus*. *The Gymnosperm Database*. – <http://www.conifers.org/pi/Cedrus.php>
- Ceratonia siliqua* – *L. Plants For A Future* – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Ceratonia+siliqua>
- Ceratonia siliqua* L.. *ITIS Report*. – http://www.itis.gov/servlet/SingleRpt/SingleRpt?search_topic=TSN&search_value=26531
- Cerf de Berbérie*. – <http://www.tazekka.com/florefaune.html>
- Cervus elaphus*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/41785/0>
- Cesari, J. (2004): American and European Muslims after 9/11: What is Different? France-Stanford Centre for Interdisciplinary Studies, September 12–14.* – <http://stanford.edu/dept/france-stanford/Conferences/Islam/Cesari.pdf>
- Chaabout, S. – Aoudjehane, H.C. – Reimold, W.U. – Aboulahris, M. – Aoudjehane, M. (2013): Evidence of Non Impact Cratering Origine of Imilchil (Morocco) Lakes (Isli and Tislit).* – <http://www.hou.usra.edu/meetings/sudbury2013/pdf/3074.pdf>
- Chahed, Y. – Boukantar, K. (2014): Morocco. GAIN Report Number: MO1405* – http://gain.fas.usda.gov/Recent%20GAIN%20Publications/Citrus%20Semi-annual_Rabat_Morocco_7-3-2014.pdf
- Chalcides colosii*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/61474/0>
- Chalcides ebneri*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/61475/0>
- Chalcides mauritanicus*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/61479/0>
- Chamaeleo chamaeleon*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/157246/0>
- CHAMAEROPS HUMILIS* - *Törpe lószörpálma*. – <http://www.goldenpalm.hu/chamaerops%20humilis.html>
- Chamaerops humilis*. *Plants and flowers database*. – <http://plantsrescue.com/chamaerops-humilis/>
- Chamaerops humilis*–*Mediterranean fan palm*. *University of Arizona, Pima County Home Horticulture*. – http://ag.arizona.edu/pima/gardening/aridplants/Chamaerops_humilis.html

- Chaponniere, A. – Smakhtin, V. (2006):* review of climate change scenarios and preliminary rainfall trend analysis in the Oum er Rbia Basin, Morocco. Working Paper 110 (Drought Series: Paper 8) International Water Management Institute (IWMI), Colombo – http://www.iwmi.cgiar.org/Publications/Working_Papers/working/WOR110.pdf
- Chapter 3 Industrial Policy in MENA: Lessons from East Asia.* – http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/MNA/mena_jobs_or_privileges_chap3.pdf
- Chebatoris, M. (2007):* AQIM's Threat to Morocco's Tourism Sector. Global Terrorism Analysis 5, no. 11 7 June – http://www.jamestown.org/programs/gta/single/?tx_ttnews%5Btt_news%5D=4212&tx_ttnews%5BbackPid%5D=182&no_cache=1
- Chen, C.P. (é.n.):* Operation Torch (8 Nov 1942 - 16 Nov 1942). – http://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=100
- Chouvy, P-A. (2005):* Morocco said to produce nearly half of the world's hashish supply. Jane's Intelligence Review, November 2005, Vol. 17 n° 11, – <http://geopium.org/?p=276>
- Christopher Hitchens, Ch. (2007):* Defending Islamofascism. – http://www.slate.com/articles/news_and_politics/fighting_words/2007/10/defending_islamofascism.html
- Circaetus gallicus.* *The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/22734216/0>
- Citrus:* World Markets and Trade – <http://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/citrus.pdf>
- City of Fes, Morocco:* Cultural Center of Morocco. – <http://www.marcopolis.net/city-of-fes-morocco-cultural-center-of-morocco.htm>
- City of Oujda, Morocco – A Friendly City.* – <http://www.marokko-info.nl/english/oujda/>
- City of Tanger – A Celebrity Hotspot.* – <http://www.marokko-info.nl/english/tangier/>
- Clark, J.D. /ed./ (2008):* The Cambridge History of Africa.Vol. I. From the Earliest Times to c. 500 BC. Cambridge University Press (Cambridge Histories Online), Cambridge, New York – <http://www.scribd.com/doc/76774789/The-Cambridge-History-of-Africa-Volume-1-From-the-Earliest-Times-to-c-500-B-C#scribd>
- Climates of Africa – „Low” and „High” Africa.* – <https://courseware.e-education.psu.edu/courses/earth105new/content/lesson07/02.html>
- Cofman Wittes, T. – Yerkes, S. (2004):* The Middle East Partnership Initiative Progress, Problems, and Prospects. Saban Center Middle East Memo no.5, November 29. – <http://www.brookings.edu/research/papers/2004/11/29middleeast-wittes>
- Cohen, S. (2012):* Migration and Social Development in Morocco. Middle East Institute. – <http://www.mideasti.org/content/migration-and-social-development-morocco>
- Common genet (Genetta genetta).* *Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/common-genet/genetta-genetta/>
- Common octopus (Octopus vulgaris).* *Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/common-octopus/octopus-vulgaris/>
- Common otter (Lutra lutra).* *Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/common-otter/lutra-lutra/>
- Company Overview of Office National de l'Electricité.* – <http://www.bloomberg.com/research/stocks/private/snapshot.asp?privcapId=5478985>

- Competitiveness Through the Promotion of Decent Work. The Textile and Clothing Industries: A vital sector under pressure.* – <http://www.ilo.org/public/english/bureau/dwpp/download/morocco/morinfoeng.pdf>
- Conner, J. L.; Hefferan, K. P.; Admou, H.(2001): Geologic and Remote Sensing Analysis of the Siroua Inlier Anti Atlas Mountains, Morocco. Abstract. – https://www.researchgate.net/publication/253902867_Geologic_and_Remote_Sensing_Analysis_of_the_Siroua_Inlier_Anti_Atlas_Mountains_Morocco
- Constitutio Antoniniana.* – <http://antik-yar.ru/events-2/ancient-civilization-political-institutions-and-legal-regulation/vargar?lang=en>
- Cork Oak (Quercus suber). Rainforest Alliance.* – <http://www.rainforest-alliance.org/kids/species-profiles/cork-oak>
- Country Development Cooperation Strategy 2013–2017.* – <https://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1883/CDCS%20Morocco%202013-2017%20FINAL%20Public.pdf>
- Country profile – Morocco.* – <http://www.new-ag.info/en/country/profile.php?a=869>
- Country Profile: Morocco.* – <http://lcweb2.loc.gov/frd/cs/profiles/Morocco.pdf>
- Courts and Cases Morocco.* – <http://www.lexadin.nl/wlg/courts/nofr/oeur/lxctmar.htm>
- Crotti, R. – Misrahi, T. /eds./ (2015): The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015. World Economic Forum Geneva – http://www3.weforum.org/docs/TT15/WEF_Global_Travel&Tourism_Report_2015.pdf
- Crumley, B. (2012): Renault’s Morocco Factory: When Globalization and Politics Collide. – <http://world.time.com/2012/02/09/renaults-morocco-factory-when-globalization-and-politics-collide/>
- Currency Converter.* – <http://www.oanda.com/currency/converter/>
- Czigány Sz. (é.n.): A litoszféra lemezeinek mozgása, lemezhatár típusok. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch07s03.html>
- Daboia mauritanica. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/61494/0>
- Dahan, R. – Boughala, M. – Mrabet, R. – Laamari, A. – Balaghi, R. – Laiouad, L. (2012): A Review of Available Knowledge on Land Degradation in Morocco. OASIS Combating Dryland Degradation. International Center for Agricultural Research in the Dry Areas (ICARDA) – https://apps.icarda.org/wsInternet/wsInternet.aspx/DownloadFileToLocal?filePath=Working_Paper_Series/OASIS/OASIS_2_Morocco.pdf&fileName=OASIS_2_Morocco.pdf
- Daley, B. (2006): The Olive Oil Paradox. Americans consume olive oil for their health, but in Morocco, the residue is fouling the water. Boston Globe 14aug – <http://www.mindfully.org/Food/2006/Olive-Oil-Margins14aug06.htm>
- Dama (Mhorrr) Gazelle-(Nanger dama). WAZA.* – <http://www.waza.org/en/zoo/visit-the-zoo/giraffes-and-antelopes/antelopes-1256827903/nanger-dama>
- Dama gazelle (Nanger dama). Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/dama-gazelle/nanger-dama/image-G13250.html>
- Dar al Harb.* – <http://www.mideastweb.org/Middle-East-Encyclopedia/dar-al-harb.htm>

- Dar al Islam.* – <http://www.mideastweb.org/Middle-East-Encyclopedia/dar-al-islam.htm>
- David, R.-David, A.E. (2003):* A Biographical Dictionary of Ancient Egypt. Seaby, London, Taylor & Francis e-Library – <http://www.amazon.com/Biographical-Dictionary-Ancient-Egypt-Dictionaries/dp/1852640324>
- de Graauw, A. (2014):* Geodatabase of Ancient Ports & Harbours (xls table) Number 2845. – http://www.academia.edu/6211487/Geodatabase_of_Ancient_Ports_and_Harbours_xls_table
- de Haas, H. (2006):* Trans-Saharan Migration to North Africa and the EU: Historical Roots and Current Trends. Migration Policy Institute, Washington – <http://www.migrationinformation.org/datahub/countrydata.cfm?ID=484>
- de Haas, H. (2006):* Trans-Saharan Migration to North Africa and the EU: Historical Roots and Current Trends. – <http://www.migrationpolicy.org/article/trans-saharan-migration-north-africa-and-eu-historical-roots-and-current-trends>
- de Haas, H. (é.n.):* Irregular Migration from West Africa to the Maghreb and the European Union: An Overview of Recent Trends. International Organization for Migration, Geneva – <http://www.starappeal.unhcr.org/49e479ca0.pdf>
- de Ridder, M. – de Jong, S. – Polchar, J. – Lingemann, S. (2012):* Risks and Opportunities in the Global Phosphate Rock Market. The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS), Den Haag – http://www.phosphorusplatform.eu/images/download/HCSS_17_12_12_Phosphate.pdf
- de ter Beerst, D. J. (2009):* Crisis of Contracts for Merchants in Crisis Institutions, Corporate Finance and Growth in Genoa (11th – 17th C.). Eighth Conference of the European Historical Economics Society (EHES), Genoa, September 4–5 – http://graduateinstitute.ch/files/live/sites/iheid/files/sites/international_history_politics/users/stefano_ugolini/public/papers/Joos%20de%20ter%20Beerst.pdf
- Defence Language Institute Foreign Language Center (2012):* Morocco in Perspective. An Orientation Guide. – <https://fieldsupport.lingnet.org/products/cip/morocco/Morocco.pdf>
- Demonstration site:* The Moulouya River Basin. – http://www.iucn.org/about/work/programmes/species/our_work/about_freshwater/what_we_do_freshwater/pan_africa_freshwater_ba/case_study__the_moulouya_river_basin/
- Dendrocopos major. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/22681124/0>
- Development cooperation.* – http://eeas.europa.eu/delegations/african_union/eu_african_union/development_cooperation/index_en.htm
- Diocletianus és Nagy Constantinus kora.* – <http://mek.oszk.hu/01200/01267/html/03kotet/03r05f03.htm>
- Diocletianus.* – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/2484.html>
- Diplomatic Relations from 1480 to 1886.* – <http://www.constantinian.org.uk/wp-content/uploads/2015/05/Jews-in-Anglo-Moroccan-Relations-10-May-2015-.pdf>

- Directorate General Enterprise and Industry, European Commission, Textiles and Clothing: Euro-Mediterranean Dialogue.* – <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/textiles/external-dimension/euro-mediterraneanregion/#textile>
- Discoglossus scovazzi. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/55272/0>
- Distance Between Cities Places On Map.* – <http://www.distancefromto.net/>
- Djebel Tidighine.* – http://www.getamap.net/maps/morocco/taza-al_hoceima-taounate/_tidighine_djebel/
- Djefflat, A. (2012): Morocco's efforts on the knowledge economy.* – http://beta.cmimarseille.org/sites/default/files/02_Morocco%20efforts%20on%20the%20knowledge%20economy_0.pdf
- Doing Business in Morocco: 2014 Country Commercial Guide for U.S. Companies.* U.S. Commercial Service. – http://www.iberglobal.com/files/marruecos_ccg.pdf
- Donatisták.* – <http://lexikon.katolikus.hu/D/donatist%C3%A1k.html>
- Dorcas gazelle (Gazella dorcas). Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/dorcas-gazelle/gazella-dorcas/>
- Dove, C. (2012): Spain-Morocco fishing dispute drags on.* – <http://www.seafoodsource.com/news/supply-trade/21494-spain-morocco-fishing-dispute-drags-on>
- Drâa River* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/170627/Draa-River>
- Dyni, J. R., (2006): Geology and resources of some world oil-shale deposits: U.S. Geological Survey Scientific* – http://pubs.usgs.gov/sir/2005/5294/pdf/sir5294_508.pdf
- Early History of Carthage. DCC.* – <http://dcc.dickinson.edu/nepos-hannibal/carthage-early-history>
- Early Human Culture.* – http://anthro.palomar.edu/homo/homo_4.htm
- Early/Lower Pleistocene subepoch.* – http://fossilworks.org/bridge.pl?action=displayInterval&interval_no=924
- EBRD (2015): Project Nador West Med (Morocco).* – <http://www.ebrd.com/documents/environment/47006-nts-english.pdf>
- Ecole Nationale de Commerce et de Gestion Tanger.* – <http://www.encgt.ma/>
- Ecole Nationale des Sciences Appliquées de Tanger.* – <http://www.ensat.ac.ma/Portail/>
- Economist (2010): Open That Border: Will the Long Stalemate Between the Maghreb's Two Big Rivals Ever End? 27 May* – <http://www.economist.com/node/16219845>
- Egyptian Cobra.* – http://alainzoo.com/media/1380/egyptian_cobra_factsheet_2011_final_15.pdf
- Egyre olcsóbb a narancslé. Conclude Daily Gold.* – <http://www.conclude.hu/component/content/article/1324-egyre-olcsobb-a-narancsle.html>
- El Fasi, M. – Hrbek, I. /eds./ (1988): General History of Africa III. Africa from the Seventh to the Eleventh Century.* Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, Oxford, Berkely, Paris – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184282eo.pdf>
- El Hamel, Ch. (2010):The Register of the Slaves of Sultan Mawlay Isma'il of Morocco at the Turn of the Eighteenth Century. Journal of African History, 51.* – <http://www.public.asu.edu/~hel01/JAH%20Register%20of%20Slaves.pdf>

- EL Hammoumi, N. – Sinan, M. – Lekhlif, B. – Lakhdar, M. (2013):* Use of multivariate statistical and geographic information system (GIS)-based approach to evaluate ground water quality in the irrigated plain of Tadla (Morocco). *International Journal of Water Resources and Environmental Engineering* Vol. 5(2), February – http://www.academicjournals.org/article/article1379517977_El%20Hammoumi%20et%20al.pdf
- El Khemis Des Meskala. –* <http://www.tiptopglobe.com/city?i=1381962&n=El%20Khemis%20Des%20Meskala>
- El Morhitl, M. – Fekhaoui, M. – El Morhit, A. – Élie, P. – Yahyaoui, A. (2013):* Hydrochemical characteristics and metallic quality in fish in the Loukkos river estuary of Morocco. *J. Mater. Environ. Sci.* 4 (6) – http://www.jmaterenvironsci.com/Document/vol4/vol4_N6/121-JMES-465-2013-Elmorhit.pdf
- Elanus caeruleus. The IUCN Red List of Threatened Species. –* <http://www.iucnredlist.org/details/22695028/0>
- Elanus caeruleus-Black-winged Kite. Encyclopedia of Life. –* <http://eol.org/pages/1048006/overview/>
- Elephantulus rozeti. Mammals Species of the World. 3rd Edition. –* <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=11200011>
- Elephantulus rozeti. The IUCN Red List of Threatened Species. –* <http://www.iucnredlist.org/details/42663/0>
- Elephantulus rozeti-North African Elephant-shrew. Encyclopedia of Life. –* http://eol.org/pages/326392/hierarchy_entries/51373852/overview
- El-Juhany, L. I. (2010):* Degradation of Date Palm Trees and Date Production in Arab Countries: Causes and Potential Rehabilitation. Prince Sultan Research Centre for Environment, Water and Desert, King Saud University, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* – http://www.academia.edu/922567/Degradation_of_Date_Palm_Trees_and_Date_Production_in_Arab_Countries_Causes_and_Potential_Rehabilitation
- Ellero, A.-Ottria, G.-Malusà, M.G.-Ouanaimi, H. (Structural Geological Analysis of the High Atlas (Morocco): Evidences of a Transpressional Fold-Thrust Belt).* <http://www.intechopen.com/download/get/type/pdfs/id/37860>
- El-Maarouf, M.D.-el Fahli, M.-Kuchejda, J. (2009):* Morocco - Analysis of the Moroccan political system. KAS Democracy Report. – http://www.academia.edu/1788294/Morocco_-_Analysis_of_the_Moroccan_political_system
- El-Mosallamy, A.H.S. (1984):* Lybico-Berber Relations with Ancient Egypt: The Tehenou in the Egyptian Records. UNESCO Symposium on „Lybia Antiqua”, January 16-18, Paris – <http://unesdoc.unesco.org/images/0005/000577/057711EB.pdf>
- El-Yaakoubi, A. (2014):* Chevron needs 2 1/2 years to decide on Morocco prospects. – <http://www.reuters.com/article/2014/05/07/morocco-energy-chevron-idUSL6N0NT6VX20140507>
- Employment in agriculture (% of total employment).* – <http://data.worldbank.org/indicator/SL.AGR.EMPL.ZS?locations=MA>

Encouraging Moroccan Migrants to become Agents of Development. – <http://www.iom.int/encouraging-moroccan-migrants-become-agents-development>

Encyclopedia Judaica: Almohads. – http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0001_0_00857.html

Entente Cordiale, 8 April 1904. – <http://www.firstworldwar.com/source/ententecordiale1904.htm>

Esposito, J. (2008): Morocco. in.: Oxford Encyclopedia of the Islamic World, – <http://www.islamicstudies.harvard.edu/wp-content/uploads/2013/03/Zeghal-Morocco-2008.pdf>

Eumeces algeriensis. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61499/0>

Eumeces algeriensis-Algerian Orange-tailed Skink. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1055770/overview>

EU-Morocco fishing agreement. – <http://www.medeas.be/en/countries/morocco/eu-morocco-fishing-agreement/>

Euphorbia officinarum subs. echinus. Succulents. – http://www.lifl.com/Encyclopedia/SUCCULENTS/Family/Euphorbiaceae/13375/Euphorbia_officinarum_sub_s_echinus

European Union, Trade in goods with Morocco. – http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113421.pdf

Euscorpius flavicaudis. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/site/accounts/information/Euscorpius_flavicaudis.html

Falco naumanni. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22696357/0>

FAO AQUASTAT Dams Africa – 070524 (2007): Dams and Agriculture in Africa. – <http://www.fao.org/3/a-bc815e.pdf>

FAO-Aquastat. – <http://knoema.com/FAOAST2014/fao-aquastat-2014?location=1001180-morocco>

FDIs: UN hails Morocco's performance. – <http://www.invest.gov.ma/?Id=39&lang=en&Ref=391&RefCat=5>

Felis silvestris lybica-African Wildcat. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1253260/overview>

Felszíni vizek minősítése – <http://www.epito.bme.hu/vcst/oktatas/feltoltesek/BMEEOVK-L81/vizminosites.doc>

Fès. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/205391/Fes>

Fez. – <http://looklex.com/e.o/fez.htm>

Fez-Airport. – <http://www.gcmmap.com/airport/FEZ>

Fishing industry in Morocco. – <http://www.comunitapmimediterraneo.org/news/fishing-industry-in-morocco/>

Fishing Industry. – <http://www.invest.gov.ma/?Id=66&lang=en&RefCat=6&Ref=149>

Fjordmann (2012): Essays 2006-2012. – http://archive.org/stream/FjordmanEssays/FjordmanEssays-AnAnthology_djvu.txt

- Flightglobal/Archive*. – <https://www.flightglobal.com/pdfarchive/view/1960/1960%20-%200509.html>
- Fogalmak*. – http://vkk.feek.pte.hu/files/tiny_mce/File/fogalmak.pdf
- Formal subdivision of the Pleistocene Series/Epoch*. – <http://quaternary.stratigraphy.org/definitions/pleistocenesubdivision/>
- Fortune 500*. – <http://fortune.com/fortune500/chevron-corporation-3/>
- Fortuny, M. – Al Hussein, J. (2010): Labour Market Policies and Institutions: a Synthesis Report. The cases of Algeria, Jordan, Morocco, Syria and Turkey. Employment Working Paper No. 64*. – http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_policy/documents/publication/wcms_161400.pdf
- Földrajzi fogalmak*. – <http://kig.hu/images/article/12131/FLDRAJZIFOGALMAK.pdf>
- Földtörténeti korok éghajlata*. – http://www.met.hu/eghajlat/fold_eghajlata/foldtorteneti_korok_eghajlata/
- French Morocco (1912-1956)*. – <http://uca.edu/politicalscience/dadm-project/middle-eastnorth-africapersian-gulf-region/francemorocco-1930-1956/>
- Frenken, K. /ed./ (2005): Irrigation in Africa in figures. FAO Water Reports*. – ftp://ftp.fao.org/agl/aglw/docs/wr29_eng.pdf
- Füle, S. (2012): The EU's support for Integration of the Maghreb countries*. – http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/fule/headlines/news/2012/12/20121219_en.htm
- Gabriel, E.M. (1999): The Strategic Importance of Morocco and the Mediterranean Region. The DISAM Journal, Summer* – http://www.disam.dsca.mil/pubs/v.21_4/gabriel.pdf
- Gaubert, P. – Bloch, C – Benyacoub, S. – Abdelhamid, A. – Pagani, P. – Djagoun, C.A.M.S. – Couloux, A. – Dufour, S. (2012): Reviving the African Wolf Canis lupus lupaster in North and West Africa: A Mitochondrial Lineage Ranging More than 6,000 km Wide. PLoS One 7 (8, August 10* – <http://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0042740>
- Gazella dama-Dama Gazelle. Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/129508/literature>
- Gazella dorcas. Mammals Species of the World. 3rd Edition*. – <http://www.departments.bucknell.edu/biology/resources/msw3/browse.asp?id=14200563>
- Gazella dorcas. The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/8969/0>
- Gazella dorcas-Dorcas Gazelle. Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/129511/overview>
- Genetta genetta. The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/41698/0>
- Geography and water resources in the Gharb Plain, Morocco*. – <http://www.wise-rtd.info/en/info/1-geography-and-water-resources-gharb-plain-morocco>
- Geológia*. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz1/www/ch01.html>
- Gerbillus campestris. The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/45088/0>
- Gerbillus campestris-North African Gerbil. Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/1179704/overview>

- Ghoulaichi, F. (2005): Of Saints and Sharifian Kings in Morocco: Three Examples of the Politics of Reimagining History Through Reinventing King/Saint Relationship. – <http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/2649/1/umi-umd-2561.pdf>*
- Ghoulaichi, F. (2005): Of Saints and Sharifian Kings in Morocco: Three Examples of the Politics of Reimagining History Through Reinventing King/Saint Relationship. The Faculty of the Graduate School of the University of Maryland, College Park in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts – <http://drum.lib.umd.edu/bitstream/handle/1903/2649/umi-umd-2561.pdf;jsessionid=CB47BA8A89F4041F619E989B52597715?sequence=1>*
- Gillespie, R. (2001): Spain and the Western Mediterranean. Working Paper 37/01 Sussex European Institute, University of Sussex – <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.202.5442&rep=rep1&type=pdf>*
- Global Trends 2020, National Intelligence Council 2005. – <http://www.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a497321.pdf>*
- Golden eagle (Aquila chrysaetos). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/golden-eagle/aquila-chrysaetos/>*
- Gomez, F. – Barazangi, M. – Bensaid, M. (1996): Active tectonism in the intracontinental Middle Atlas Mountains of Morocco: synchronous crustal shortening and extension. Journal of the Geological Society, London, Vol. 153, – <http://atlas.geo.cornell.edu/morocco/publications/Gomez%20et%20al%201996%20JGS.pdf>*
- González, P. J. – Palano, M. – Fernández, J. (2009): Study of the Present-Day Tectonics and Seismogenetic Sources of the OF Al-Hoceima Region (Morocco) Using GPS and MTINSAR Proc. ‘Fringe 2009 Workshop’, Frascati, Italy, 30 November – 4 December – http://digital.csic.es/bitstream/10261/34262/1/2010_9.pdf*
- Gönczy S. (2004): Földtani alapfogalmak. (oktatási segédanyag a földrajz szakos főiskolai hallgatók számára) Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász – <http://mek.oszk.hu/02900/02910/02910.htm#20>*
- Gramene. – <http://archive.gramene.org/db/ontology/search?id=GAZ:00252353>*
- Great Spotted Woodpecker (Dendrocopos major). Handbook of the Birds of the World Alive. – <http://www.hbw.com/species/great-spotted-woodpecker-dendrocopos-major>*
- Greater Egyptian jerboa (Jaculus orientalis). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/greater-egyptian-jerboa/jaculus-orientalis/>*
- Greek tortoise (Testudo graeca). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/greek-tortoise/testudo-graeca/>*
- Green Business. – <http://www.moroccotomorrow.org/business/green-business/>*
- Green Morocco Plan focuses on sustainable agriculture. Al-Monitor, The Pulse of the Middle East – <http://www.al-monitor.com/pulse/business/2014/10/httpalhayatcomarticles4906517----.html#>*
- Green Morocco Plan. Investment opportunities. Agricultural Development Agency. – <http://www.austarab.com.au/LiteratureRetrieve.aspx?ID=105681>*
- Green Morocco Plan. – <http://www.maroc.ma/en/content/green-morocco-plan>*

- Greena, A. J. – El Hamzaouib, M. – El Agbanic, M.A. – Franchimont, J. (é.n.):* The conservation status of Moroccan wetlands with particular reference to waterbirds and to changes since 1978. – <http://www.ebd.csic.es/andy/anex1.htm>
- Gromko, D. (2013):* The Expanding Sahara: Desertification in Morocco. – <http://naturalcapital1.blogspot.hu/2013/05/the-expanding-sahara-desertification-in.html>
- Guissepi, R. (é.n.):* Egypt and Mesopotamia Compared. The Origins Of Civilizations. – http://history-world.org/egypt_and_mesopotamia_compared.htm
- Guissepi, R. A. (2004):* Egypt's History: Ancient Egypt. The Valley of the Nile. Dawn Of Civilization B.C. 5867 – http://history-world.org/egypt_art_and_architecture.htm
- Guissepi, R.A. /ed./ (é.n.):* The Phoenicians. History of the Phoenicians including their cities, kings, culture, achievements and contributions to civilization. – <http://history-world.org/phoenicians.htm>
- Guissepi, R. A. /ed./:* The Origins Of Civilizations. The Agrarian Revolution And The Birth Of Civilization. – <http://history-world.org/neolithic.htm>
- Gyory, J. – Mariano, A. J. – Ryan, E.H. ():*The Canary Current. – <http://oceancurrents.rsmas.miami.edu/atlantic/canary.html>
- Hails, A. J. /ed./ (1997):* Wetlands, Biodiversity and the Ramsar Convention. – http://www.ramsar.org/sites/default/files/documents/library/wetlands_biodiversity_and_the_ramsar_convention.pdf
- Hajnal I. (é.n.):* Mohamed, a proféta. Az iszlám születése. Rubicon, Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/mohamed_a_profeta_az_iszlam_szuletese/
- Handloff, R. E. /ed./ (1988):* Fighting the Desert War. in.: Mauritania. A Country Study The Library of Congress, Washington, DC: – <http://countrystudies.us/mauritania/19.htm>
- Hanno the Navigator.* – <http://www.livius.org/articles/person/hanno-1-the-navigator/>
- Harabi, N. (2007):* Picking Winners and Losers: An Empirical Analysis of Industrial Policy in Morocco University of Applied Sciences, Northwestern Switzerland MPRA Paper No. 4194 – http://mpa.ub.uni-muenchen.de/4194/1/MPRA_paper_4194.pdf
- Haratin.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/254867/Haratin>
- Hassam, S.K. (é.n.):* The Socio-Economic Aspects of the Fatimid Caliphate. – <http://simerg.com/literary-readings/the-socio-economic-aspects-of-the-fatimid%C2%A0caliphate/>
- Hassan I.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/256660/Hassan-I>
- Hazarika, M. (2007):* Homo Erectus/Ergaster and Out of Africa: Recent Developments in Paleoanthropology and Prehistoric Archeology. Intensive Course in Biological Anthropolgy, 1st Summer School of the European Anthropological Association 16–30 June,, Prague, Czech Republic, EAA Summer School eBook 1: – <http://www.himalayanlanguages.org/files/hazarika/Manjil%20Hazarika%20EAA.pdf>
- Health expenditure, total (% of GDP)-Morocco.* – <http://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.TOTL.ZS?locations=MA>
- Heidecke, C. – Kuhn, A. – Klose, S. (2008):* Water pricing options for the Middle Drâa River Basin in Morocco. – <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/56961/2/0202%20Heidecke%20FINAL.pdf>

- Hempel, E. (2010): Value Chain Analysis in the Fisheries Sector in Africa. Report for the Partnership for African Fisheries an AU/NEPAD Programme – http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/fisheries/docs/Value_Chain_Analysis_Report_FINAL_hempel.doc*
- Herpestes ichneumon. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41613/0>*
- Herpestes ichneumon-Egyptian Mongoose. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/326801/overview>*
- Herpestes ichneumon-Egyptian mongoose. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/accounts/Herpestes_ichneumon/*
- Hieraaetus pennatus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/22696092/0>*
- High Atlas. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/257169/High-Atlas>*
- Histoire. Le Maroc avant l'islam. – http://telquel.ma/2012/08/12/histoire-le-maroc-avant-lislam_1084*
- Historia Augusta-The Life of Antoninus Caracalla. Loeb Classical Library, 1924. – http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Historia_Augusta/Caracalla*.html#9.7*
- Historic Earthquakes. – http://earthquake.usgs.gov/earthquakes/world/events/1960_02_29.php*
- Historical Foundations of the Moroccanity of the Sahara. – http://web.archive.org/web/20070210082420/http://www.mincom.gov.ma/english/reg_cit/regions/sahara/s_hist.htm*
- History of Morocco. The Barbary coast: 16th - 20th century. – <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?ParagraphID=omv>*
- History of the Jews in Morocco. – <http://www.projetaladin.org/holocaust/en/muslims-and-jews/muslims-and-jews-in-history/history-of-the-jews-in-morocco.html>*
- History. – <http://www.chevron.com/about/history/>*
- Hoepffner, C.-Soulaïmani, A.-Pique, A. (2005): The Moroccan Hercynides Journal of African Earth Sciences 43, – <http://soulaïmani.chez.aliceadsl.fr/Hoepffner.pdf>*
- Homo erectus. – <http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/homo-erectus>*
- Homo habilis. – <http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species/homo-habilis>*
- Homo habilis. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/270419/Homo-habilis/249992/Dating-the-fossils>*
- Homo neanderthalensis-The Neanderthals. – <http://australianmuseum.net.au/homo-neanderthalensis>*
- Horus Narmer. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/narmer.html>*
- Hospital beds (per 1,000 people)-Morocco. – <http://data.worldbank.org/indicator/SH.MED.BEDS.ZS?locations=MA>*
- Hudecz G. (2008): A demokratikus átmenet elméletének alkalmazhatósága egy „muszlim” ország esetében. – http://phd.lib.uni-corvinus.hu/366/1/hudecz_gergely.pdf*
- Hug, A. /ed./ (2013): Europe in the world. Can EU foreign policy make an impact? The Foreign Policy Centre, London – <http://fpc.org.uk/fsblob/1535.pdf>*

- Hughes, Ph. D. – Fenton, C. R. – Gibbard, Ph.L. (2011):* Quaternary Glaciations of the Atlas Mountains, North Africa. In J. Ehlers, J. – Gibbard, P.L. – Hughes P.D./ eds/: *Developments in Quaternary Science*, Vol. 15, Amsterdam – <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:91891&datastreamId=FULL-TEXT.PDF>
- Hurley, P. (2011):* Life of Caracalla. *Ancient History Encyclopedia*. – <http://www.ancient.eu/article/237/>
- Hyaena hyaena. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/10274/0>
- Hyaena hyaena-Striped Hyena. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/311570/overview>
- Hyalosaurus koellikeri. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/61511/0>
- Hystrix cristata. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/10746/0>
- Hystrix cristata-North African Crested Porcupine. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/326521/overview>
- Ibero-Maurusian industry. Archaeology.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/280608/Ibero-Maurusian-industry>
- Ibn Batouta.* – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO97306&sch=GMTT>
- Idrisid dynasty.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/282093/Idrisid-dynasty>
- Industrial product and raw materials price indexes, December 2013.* – <http://www.statcan.gc.ca/daily-quotidien/140203/dq140203a-eng.htm>
- Industry, value added (constant LCU).* – <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.KN?locations=MA>
- INECO (2009):* Institutional framework and decisionmaking practices for water management in the Oum Er Rbia Basin, Morocco Towards the development of a strategy for increasing efficiency in irrigation water use. – <http://environ.chemeng.ntua.gr/ineco/UserFiles/File/Deliverables/Publishable%20Report%20-%20Morocco.pdf>
- Institut Supérieur International du Tourisme de Tanger.* – <http://www.isitt.ma/>
- International Chronostratigraphic Chart.* – <http://www.stratigraphy.org/ICSChart/ChronostratChart2013-01.pdf>
- International Crisis Group (2005):* Understanding Islamism. Middle East/North Africa Report N°37–2 March – <http://www.crisisgroup.org/~media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/North%20Africa/Understanding%20Islamism.pdf>
- International Labour Office, A Pilot Programme in Morocco to Boost the Textile and Clothing Industries'*
- Introduction To The Moroccan Agriculture History Essay.* – <http://www.ukessays.com/essays/history/introduction-to-the-moroccan-agriculture-history-essay.php>
- Investigations Report 2005–5294, p. 21.* – http://pubs.usgs.gov/sir/2005/5294/pdf/sir5294_508.pdf

- Investment Climate Statements for 2016. Morocco. Bureau of Economic and Business Affairs.*
– <http://www.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/investmentclimatestatements/index.htm#wrapper>
- IRIN (2007): Mauritania: Donor Funds Needed to Clear Landmines.* IRIN News, 19 December – <http://www.irinnews.org/Report.aspx?ReportId=75943>
- Islamic Extremists: How Do They Mobilize Support?* United States Institute of Peace, Special Report, no. 89, July 2002, – <http://www.usip.org/sites/default/files/sr89.pdf>
- Islamofascist.* – <http://www.urbandictionary.com/define.php?term=Islamofascist>
- J. Nagy L. (é.n.): Az euromediterrán partnerség.* – http://www.grotius.hu/doc/pub/VZUXLF/j_nagy_laszlo-mediterraneum.pdf
- Jaculus orientalis. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/10913/0>
- Jaculus orientalis-Greater Egyptian Jerboa. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/327897/overview>
- Jamea, E-M. (2015): Alternative Energy Prospects in Morocco.* – <http://www.ecomena.org/tag/hydropower/>
- James, S.R. (1989): Hominids Use of Fire in the Lower and Middle Pleistocene: A Review of Evidence.* – <http://faculty.ksu.edu.sa/archaeology/Publications/Hearths/Hominid%20Use%20of%20Fire%20in%20the%20Lower%20and%20Middle%20Pleistocene.pdf>
- Jewell, S – Suzette M. Kimball, S.M./eds./ (2014): Mineral Commodity Summaries 2014.* U.S. Department of the Interior, U.S. Geological Survey, Reston – http://mineralsmakelife.org/assets/images/content/resources/Minerals_Commodities_Summary_2014.pdf
- Jews in Islamic Countries: Morocco.* – <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/anti-semitism/morocjews.html#2>
- Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 17.12.2012* – http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/fule/docs/news/en_act_part1.pdf
- Joint Declaration of the Paris Summit for the Mediterranean. Paris, 13 July 2008* – http://ec.europa.eu/research/iscp/pdf/policy/paris_declaration.pdf#view=fit&pagemode=none
- Jude, S-C. (2011): Union for the Mediterranean: French Product with European Stamp.* Central European University, Budapest – http://www.etd.ceu.hu/2011/jude_sorana.pdf
- Juniperus oxycedrus. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/42243/0>
- Juniperus phoenicea - Phoenician Juniper.* – http://conifersaroundtheworld.com/blog/juniperus_phoenicea_phoenician_juniper
- Juniperus phoenicea. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/16348983/0>
- Justinian I. Ancient History Encyclopedia.* – http://www.ancient.eu/Justinian_I/
- Kadereit, G. – Ball, P. – Beer, S. – Mucina, L – Sokoloff, D – Teege, P. – Yaprak, A.E. – Freitag, H. (2007): A taxonomic nightmare comes true: phylogeny and biogeography*

- of glassworts (*Salicornia* L., Chenopodiaceae). TAXON 56 (4) November – <http://www.plantarium.ru/dat/files/SalicorniaTaxon.pdf>
- Katzman (2011)*: The Iberomaurusian of N-Africa. – <http://www.aggsbach.de/2011/04/iberomaurusian/>
- Katzman (2014)*: The “Pebble Culture” near Casablanca. – <http://www.aggsbach.de/2014/08/the-pebble-culture-near-casablanca/>
- Keith, J.E. – Ouattar, S. (2003)*: Strategic Planning, Impact Assessment, and Technical Aid: The Souss-Massa Integrated Water Management Project, Economic Research Institute Study Paper, ERI #2003-10, SIWM Project, Department of Economics Utah State University and Department of Agronomy, Agadir-Rabat-Logan – <http://digitalcommons.usu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1267&context=eri>
- Kharijite Islam.* – <http://www.globalsecurity.org/military/intro/islam-kharijite.htm>
- Kharoufi, M. ()*: Urbanization and Urban Research in the Arab World. Management Of Social Transformations – MOST, Discussion Paper Series - No. 11 – <http://www.unesco.org/most/khareng.htm>
- Khouribga.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/316936/Khouribga>
- King Charles II (1660–1685).* – <http://www.britroyals.com/kings.asp?id=charles2>
- Kingdom of Morocco.* – http://www.cities-localgovernments.org/gold/Upload/country_profile/Morocco.pdf
- Kingdom of Morocco.* – <http://www.ciesin.org/decentralization/English/CaseStudies/morocco.html>
- Kislexikon.* – <http://oktatas.barlang.hu/alapfoku-jegyzet/aabrak/regesz/kislex.pdf>
- Kislexikon.* – <http://oktatas.barlang.hu/alapfoku-jegyzet/aabrak/regesz/kislex.pdf>
- Kissling, H. J. – Bagley, F. R. C. – Barbour, N. – Trimmingham, J. S. – Braun, H. – Spuler, B. – Härtel, H. (1969)*: The Muslim World. Part III. The Last Great Muslim Empires. E.J. Brill, Leiden – <https://books.google.fr/books?id=-AznJs58wtkC&printsec=frontcover&hl=fr#v=onepage&q&f=true>
- Ki-Zerbo, J /ed./ (1981)*: General History of Africa I. Methodology and African Prehistory. Heinemann Publishers-University of California-UNESCO, London, Berkely, Paris <http://www.scribd.com/doc/67318223/General-History-of-Africa-Vol-1-Methodology-and-African-Prehistory>
- Koelliker's Glass Lizard (Ophisaurus koellikeri).* – <http://www.inaturalist.org/taxa/73827-Ophisaurus-koellikeri>
- Konrád Gy. (é.n.)*: A Wilson-ciklus. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch08.html>
- Konrád Gy. – Budai T. (é.n.)*: Szerkezeti földtan (tektonika). – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch10s03.html>
- Krajcsovszki, M. (2013)*: Marokkó útja a függetlenség felé a francia protektorátusig (1840–1912). – http://www.belvedere-meridionale.hu/lapszamok/2013-1/03_krajcsovszki_2013_1.pdf

- Kutz, W. (2010):* State and Territorial Restructuring in the Globalizing City-Region of Tangier, Morocco. Open Access Theses. Paper 39. University of Miami – http://scholarlyrepository.miami.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1038&context=oa_theses
- Lagerlöf, D. – Leman, J. – Bengtsson, A. (2011):* The Anti-Muslim Environment. The ideas, the Profiles and the Concepts. Expo Research – http://expo.se/www/download/research_the_anti_muslim_environment_final.pdf
- Lake, A. (2012):* Western Sahara in geopolitical stalemate. – <http://www.globalpost.com/dispatches/globalpost-blogs/commentary/western-sahara-geopolitical-stalemate>
- Lanius meridionalis algeriensis. GBIF.* – <http://www.gbif.org/species/5845066>
- Laroui, A. (1977):* The History of the Maghrib: An Interpretive Essay. Princeton University Press, Princeton – http://www.amazon.com/The-History-Maghrib-Interpretive-Princeton/dp/1597404691#reader_159740469
- Lassard, Y. (2013):* Edictum Caracallae de tributis fiscalibus (Edict of Caracalla on financial matters). – http://www.researchgate.net/publication/258885430_Edictum_Caracallae_de_tributis_fiscalibus
- Lataste's viper (Vipera latastei). Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/latastes-viper/vipera-latastei/>
- League of Nations Treaty Series (1924):* Spain – Convention regarding the Organisation of the Tangier Zone, with Protocol relating to Two Dahirs concerning the Administration of the Tangier Zone and the Organisation of International Jurisdiction at Tangier, signed at Paris, December 18, 1923. – <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1924/187.html>
- League of Nations Treaty Series (1929):* Spain – Agreement revising the Convention of December 18, 1923, relating to the Organisation of the Statute of the Tangier Zone and Agreement, Special Provisions, Notes and Final Protocol relating thereto. Signed at Paris, July 25, 1928. – <http://www.worldlii.org/int/other/LNTSer/1929/68.html>
- Leptailurus serval. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/11638/0>
- Leptailurus serval-Serval. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/1041048/overview>
- Lepus capensis. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/41277/0>
- Lepus capensis-Cape Hare. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/327967/overview>
- Les bonnes raisons d'investir à Casablanca.* – <http://www.casainvest.ma/casainvest/tabid/55/Default.aspx>
- Lesser kestrel (Falco naumanni). Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/lesser-kestrel/falco-naumanni/>
- Lesser Kestrel Falco naumanni.* – <http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=3589>
- Lesser, I.O. – Kemp, G. – Alessandri, E. – Wimbush, S.E. (2012):* Morocco's New Geopolitics. A Wider Atlantic Perspective. The German Marshall Fund of the United States. – <http://www.ocppc.ma/sites/default/files/MoroccoNewgeopolitics.pdf>

- Lewis, B. (1988): Islam Revolution. – <http://www.nybooks.com/articles/archives/1988/jan/21/islamic-revolution/>
- Light and Heavy Rail Developments, Morocco. – <http://www.railway-technology.com/projects/moroccorail/>
- List of cities and towns in Morocco by population. – <http://www.maps7.com/news/265.html>
- Llorent-Bedmar, V. (2014): Educational Reforms in Morocco: Evolution and Current Status. International Education Studies; Vol. 7, No. 12 – <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1071171.pdf>
- Loxodonta africana*. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/12392/0>
- Lubell, D. (2001): Late Pleistocene-Early Holocen Maghreb. in.: Peregrine, P.N. – Ember, M. (eds.): Encyclopedia of Prehistory. Volume 1: Africa, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York – http://www.ualberta.ca/~dlubell/Ency_Maghreb.pdf
- Lutra lutra*. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/12419/0>
- Luttwak, E.N. (2007): The Middle of Nowhere. Prospect, May 26 – <http://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/themiddleofnowhere/#.UsKc5NLuLuk>
- Lynch, D.K. (é.n.): Land Below Sea Level. – <http://geology.com/below-sea-level/#countries>
- Lynch, M. /ed./ (2012): Islamists in a Changing Middle East. 2012 Foreign Policy Group (a division of The Washington Post Company) – <http://www.tawergha.org/docs/2012-06-07-libya-foreign-policy-report-islamist-movements-after-the-arab-uprising-english.pdf>
- Malki, M. – Marin, I. – Essahale, A. – Amils, R. – Moumni, M. (2008): Physico-chemical parameters and bacterial diversity in the Moroccan's Sebou River. Journal of Food, Agriculture & Environment Vol.6(1) – http://world-food.net/download/journals/2008-issue_1/e6.pdf
- Maanan, M. (2007): Biomonitoring of Heavy Metals Using *Mytilus galloprovincialis* in Safi Coastal Waters, Morocco. Environmental Toxicology Volume 22, Issue 5, Version of Record online: 14 AUG, Wiley InterScience. – <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/tox.20301/pdf>
- Macaca sylvanus*. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/12561/0>
- Macaca sylvanus*-Barbary Macaque. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/323959/overview>
- Macaca sylvanus*-Barbary macaque. – http://animaldiversity.ummz.umich.edu/accounts/Macaca_sylvanus/
- Macrovipera mauritanica*-Moorish Viper. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1055891/overview>
- Madani, M. – Maghraoui, D. – Zerhouni, S. (2012): The 2011 Moroccan Constitution: A Critical Analysis. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. – http://www.idea.int/publications/the_2011_moroccan_constitution/loader.cfm?csModule=security/getfile&pageid=56782

- Madeira Islands.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/355702/Madeira-Islands>
- Maghrib.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/356614/Maghrib>
- Maghreb. The Columbia Encyclopedia, 6th ed.* – <http://www.encyclopedia.com/topic/Maghreb.aspx>
- Maldonado, A. – Somoza, L. – Pallarés, L. (1999):* The Betic orogen and the Iberian–African boundary in the Gulf of Cadiz: geological evolution (central North Atlantic) *Marine Geology* 155, – http://hera.ugr.es/doi/14997071.pdf?origin=publication_detail
- Maliki School of Law.* – http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1413?_hi=0&_pos=2
- Mālikīyyah.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/360203/Malikiyyah>
- Mansour, S. – Castel, V. (2014):* Morocco 2014. African Economic Outlook, AfDB, OECD, UNDP – http://www.africaneconomicoutlook.org/fileadmin/uploads/aeo/2014/PDF/CN_Long_EN/Maroc_EN.pdf
- Maquis.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/363672/maquis>
- Marabout.* – <http://www.dictionary.com/browse/marabout>
- Marabout.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/363722/marabout>
- Mark, J. J. (2009):* Tyre. *Ancient History Encyclopedia.* – <http://www.ancient.eu/Tyre/>
- Maroc.* – http://www.fao.org/nr/water/aquastat/countries_regions/MAR/index.stm
- Marocanisation: Un système et des échecs.* – <http://aujourd'hui.ma/focus/marocanisation-un-systeme-et-des-echecs-17906>
- Marokkó.* – <http://www.afrikatanulmanyok.hu/htmls/marokko.html>
- Marokkói szultán, aki 1578-1603 között uralkodott.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/10093/Ahmad-al-Mansur>
- Marrakech.* – <http://looklex.com/e.o/marrakech.htm>
- Marrakech.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/366128/Marrakech>
- Marrakesh – Tensift – Al Haouz.* – <http://www.moroccobusinessnews.com/Morocco/Marrakech.asp>
- Masonen, P. (2001):* Leo Africanus: The Man with Many Names. – <http://www.leoaffricanus.com/pictures/bibliography/Masonen/Masonen.pdf>
- Matar, N. /ed./ (é.n.):* In the Lands of the Christians. *Arabic Travel Writing in the Seventeenth Century.* Routledge, New York, London – <http://www.csun.edu/~jaa7021/hist641/matar.pdf>
- Matoussi, M. S. (1996):* Sources of Strain and Alternatives for Relief in the Most Stressed Water Systems. in: Rached, E.-Rathgeber, E.-Brooks, D.B. /eds./ (1996): *Water Management in Africa and the Middle East: Challenges and Opportunities.* IDRC Publications, Ottawa – <https://www.idrc.ca/en/book/water-management-africa-and-middle-east-challenges-and-opportunities>
- Mauritania Tingitana.* – <http://www.bible-history.com/maps/romanempire/Mauritania-Tingitana.html>
- Mazrui, A.A – Wondji, C./eds/ ():* *General History of Africa VIII. Africa since 1935.* United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-James Currey Ltd-

- University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley – <http://www.ucpress.edu/op.php?isbn=9780520067035>
- McCoy, J. /ed./ (2002):* Geo-data: the world geographical encyclopedia. 3rd ed. The Gale Group, Inc. Farmington Hills p. 24 (633) – <http://www.gale.com/pdf/introduction/GeoDataIntro.pdf>
- McFadden, G. (2007):* Counterterrorism Beyond Shock and Awe, Part I. Foreign Policy Forum, 15 December – http://www.foreignpolicyforum.com/view_article.php?aid=403
- McSweeney, C.-New, M.-Lizcano, G. (é.n.):* Morocco (excluding Western Sahara). http://www.geog.ox.ac.uk/research/climate/projects/undp-cp/UNDP_reports/MoroccoMorocco.hires.report.pdf
- Médail, F. – Quézel, P. – Besnard, G. – Khadari, B. (2001):* Systematics, ecology and phylogeographic significance of *Olea europaea* L. ssp. *maroccana* (Greuter & Burdet) P. Vargas et al a relictual olive tree in south-west Morocco. Botanical Journal of the Linnean Society, Volume 137, Issue 3, November, – https://www.researchgate.net/publication/229661617_Systematics_ecology_and_phylogeographic_significance_of_Olea_europaea_L_ssp_maroccana_Greuter_Burdet_P_Vargas_et_al_a_relictual_olive_tree_in_South-west_Morocco
- Medina of Fez.* – <http://whc.unesco.org/en/list/170>
- Mediterranean chameleon (Chamaeleo chamaeleon).* Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/mediterranean-chameleon/chamaeleo-chamaeleon/>
- Mediterranean Forests, woodlands and scrubs.* – <https://worldwildlife.org/biomes/mediterranean-forests-woodlands-and-scrubs>
- Mediterranean Migration Update.* – <https://www.iom.int/news/mediterranean-migration-update>
- Meknes.* – <http://looklex.com/e.o/meknes.htm>
- Meknès.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/373555/Meknes>
- Melhaoui, M. (2010):* Integration of Biodiversity in the Decision-Making Process: Lessons Learnt from the Moulouya Projects. – http://cmsdata.iucn.org/downloads/moulouya_lessons_learned.pdf
- Menara.* – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO78388&sch=GMMX>
- Meskala* – <http://ma.geoview.info/meskala,6545948>
- Mesotrophic Lakes.* – <http://www.nebiodiversity.org.uk/biodiversity/habitats/wetlands/mesotrophiclakes/>
- Mészáros Zs. (é.n.):* A Maghreb palesztinjai a nyugat-szaharai konfliktus a világpolitikai érdekek árnyékában. – http://docplayer.hu/6747898-Meszáros-zsolt-a-maghreb-palesztinjai-a-nyugat-szaharai-konfliktus-a-vilagpolitikai-erdekek-arnyekaban.html#show_full_text
- Metz H. C. /ed./ (1990):* The Predynastic Period and the First and Second Dynasties, 6000–2686 B.C. in.: Egypt: A Country Study. The Library Congress, Washington – <http://countrystudies.us/egypt/5.htm>
- Metz, H. C./ed./ (1990):* The Tulinids, Ikhshidids, Fatimids, and Ayyubids, 868–1260. in.: Egypt: A Country Study. Washington – <http://countrystudies.us/egypt/16.htm>

- Metz, H. M. /ed./ (1994):* Prehistory of Central North Africa. in.: Algeria: A Country Study. The Library of Congress, Washington – <http://countrystudies.us/algeria/4.htm>
- Mhammdi, N. – Medina, F. – Kelletat, D. – Ahmamou, M. – Aloussi, L. (2008):* Large Boulders along the Rabat Coast (Morocco); Possible Emplacement by the November, 1st, 1755 A.D. Tsunami. Science of Tsunami Hazards, Vol. 27, No. 1. – <http://www.tsunamisociety.org/271Medina.pdf>
- Michel, J. (1995):* The Invasion of Morocco in 1591 and the Saadian Dynasty. University of Pennsylvania – African Studies Center – http://www.africa.upenn.edu/Articles_Gen/morco_1591.html
- Middle Atlas.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/395325/Middle-Atlas>
- Middle East and North Africa.* – <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/MENAEXT/0,,menuPK:247619~pagePK:146748~piPK:146812~theSitePK:256299,00.html>
- Millennium Challenge Compact with the Kingdom of Morocco.* – <http://www.mcc.gov/documents/agreements/compact-summary-executive-morocco.pdf>
- Miller, M.S. – Becker, Th. W. (é.n.):* Reactivated lithospheric-scale discontinuities localize dynamic uplift of the Moroccan Atlas Mountains. Department of Earth Sciences, University of Southern California, Los Angeles – <http://geodynamics.usc.edu/~becker/preprints/mb13.pdf>
- Miller, S. G. (2013):* A History of Modern Morocco. Cambridge University Press, Cambridge, New York p. 88. – https://books.google.hu/books?id=peGyku_eREkC&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Mining in Morocco.* – <http://www.mbendi.com/indy/ming/af/mo/p0005.htm>
- Modern Royal Moroccan Army.* – <http://farmorocco.wordpress.com/royal-moroccan-army/modern-royal-moroccan-army/>
- Mokhtar, G. /ed./ (1981):* General History of Africa II. Ancient Civilizations of Africa. Heinemann Publishers – University of California – UNESCO, London, Berkely, Paris – <http://www.scribd.com/doc/68907529/General-History-of-Africa-Vol-2-Ancient-Civilizations-of-Africa>
- Moroccan Arabic. UCLA-Language Materials Project.* – <http://www.lmp.ucla.edu/Profile.aspx?LangID=162&menu=004>
- Moroccan Arabic. UCLA-Language Materials Project.* – <http://www.lmp.ucla.edu/Profile.aspx?LangID=162&menu=004>
- Moroccan Economy (2011). Embassy of the Kingdom of Morocco, New Delhi* – <http://www.moroccoembassyin.org/morocco-economy.html>
- Moroccan Economy: Handicrafts, (2009). Embassy of the Kingdom of Morocco, Washington, DC* – <http://www.moroccoembassyin.org/morocco-economy.html>
- Moroccan Fishery Products Exports On the World Market.* – http://www.finances.gov.ma/Docs/2012/depf/7405_etude_aout2012.pdf
- Moroccan Industry Boosts Skills Amid Returning Demand.* – http://www.juststyle.com/analysis/moroccan-industry-boosts-skills-amid-returning-demand_id110705.aspx

Moroccan Jews. – <http://www.usa-morocco.org/moroccan-jews.htm>

Moroccan Sahara. – <http://www.moroccanembassyLondon.org.uk/en/Historical%20Overview.html>

Moroccan–British Relations: An Overview. – http://www.mbs.ma/En/images/Moroccan_British_Relations_Overview.pdf

Morocco – Agriculture. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-AGRICULTURE.html>

Morocco - Animal husbandry. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ANIMAL-HUSBANDRY.html>

Morocco – Country Profile. – http://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf

Morocco – Economic development. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ECONOMIC-DEVELOPMENT.html>

Morocco – Ethnic groups. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-ETHNIC-GROUPS.html>

Morocco – Fishing. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-FISHING.html>

Morocco – Geography. – <http://www.nationsencyclopedia.com/geography/Morocco-to-Slovakia/Morocco.html>

Morocco – Largest Cities. – <http://www.geonames.org/MA/largest-cities-in-morocco.html>

Morocco – <http://www.state.gov/outofdate/bgn/morocco/185758.htm>

Morocco (2003): The International Economic Development Program. Country Report, Gerald R. Ford School of Public Policy. University of Michigan at Ann Arbor – <http://www.umich.edu/~ipolicy/Files/morocco-report.pdf>

Morocco (General Act of Algeciras) – <http://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/must000001-0464.pdf>

Morocco // The Mediterranean coast and the Rif-Oujda. – <http://www.roughguides.com/destinations/africa/morocco/mediterranean-coast-rif/oujda/>

Morocco 2012 International Religious Freedom Report. – <http://www.state.gov/documents/organization/208616.pdf>

Morocco 2014. International Energy Agency (IEA) – <http://www.iea.org/publications/mtmr/countries/morocco/>

Morocco and the GEF. – <http://www.thegef.org/gef/sites/thegef.org/files/publication/Morocco%20-%20Fact%20Sheet%20-%20Nov%202013.pdf>

Morocco and Western Sahara. 2011 Minerals Yearbook. – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2011/myb3-2011-mo-wi.pdf>

Morocco Balance of Trade. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/balance-of-trade>

Morocco building new port in Safi. – <http://portfinanceinternational.com/categories/energy-ports/item/829-morocco-building-new-port-in-safi>

Morocco Economy Data. – <http://www.quandl.com/morocco/morocco-economy-data>

Morocco Exports. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/exports>

Morocco Foreign Exchange Reserves. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/foreign-exchange-reserves>

Morocco Geography and History. – <http://www.mapsofworld.com/morocco/geography-and-history/>

Morocco Geography. – <http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/africa/morocco/maland.htm>

Morocco Government. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/government.htm>

Morocco History. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/history.htm>

Morocco Imports, major trade partners. – <http://morocco.opendataforafrica.org/pfvcqi/morocco-imports-major-trade-partners>

Morocco Imports. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/imports>

MOROCCO in Perspective. DLIFLC 2012. – <http://fieldsupport.dliflc.edu/products/cip/morocco/Morocco.pdf>

Morocco Inflation Rate. – <http://www.tradingeconomics.com/morocco/inflation-cpi>

Morocco Investment Climate Statement 2015. U.S. Department of State. – <http://www.state.gov/documents/organization/241882.pdf>

Morocco launches new national AIDS strategy. – <http://www.unaids.org/en/resources/presscentre/featurestories/2012/april/20120404morocco/>

Morocco opens North Africa's biggest car plant. – <http://www.bbc.com/news/world-africa-16967027>

Morocco Population clock. – <http://countrymeters.info/en/Morocco/>

Morocco Population. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/>

Morocco Trade at a Glance: Most Recent Values – <http://wits.worldbank.org/CountrySnapshot/en/MAR/textview>

Morocco Wheat Imports by Year. – <http://www.indexmundi.com/agriculture/?country=ma&commodity=wheat&graph=imports>

Morocco, Spain and Fishing. – <http://www1.american.edu/ted/ice/MORSPAIN.htm>

Morocco, Spain and Fishing. – <http://www1.american.edu/ted/ice/morspain.htm>

Morocco. Economy. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Economy>

Morocco. European Commission, Trade. 29 Apr 2016. – <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/morocco/>

Morocco. Fisheries Partnership Agreement. – http://ec.europa.eu/fisheries/cfp/international/agreements/morocco/index_en.htm

Morocco. History. – <https://www.britannica.com/place/Morocco/Education#toc214378>

Morocco. International Religious Freedom Report 2007. Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor. – <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2007/90217.htm>

Morocco. Investment Climate Statement 2015. U.S. Department of State. – <http://www.state.gov/documents/organization/241882.pdf>

MOROCCO. Majlis al-Mustacharin (House of Councillors). – http://www.ipu.org/parline/reports/2222_A.htm

MOROCCO. Majliss-annouwab (House of Representatives) – http://www.ipu.org/parline/reports/2221_A.htm

Morocco. USAID Country Profile. – http://usaidlandtenure.net/sites/default/files/country-profiles/full-reports/USAID_Land_Tenure_Morocco_Profile.pdf

Morocco. World Trade Organization. – <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Country=MA&Language=E>

Morocco. – <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mar/>

Morocco. – <http://darwin.bio.uci.edu/sustain/h90/Morocco.htm>

Morocco. – <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1199807908806/Morocco.pdf>

Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco>

Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/392604/Morocco/46571/Climate>

Morocco. – <http://www.eulerhermes.com/economic-research/country-reports/Pages/Morocco.aspx>

Morocco. – http://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.asp?country_id=morocco

Morocco. – <http://www.historyfiles.co.uk/KingListsAfrica/AfricaMorocco.htm>

Morocco. – <http://www.ifad.org/events/gc/34/nen/factsheet/morocco.pdf>

Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco.html>

Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/economies/Africa/Morocco.html>

Morocco. – <http://www.nationsencyclopedia.com/geography/Morocco-to-Slovakia/Morocco.html>

Morocco. – <http://www.reegle.info/policy-and-regulatory-overviews/MA>

Morocco. – <http://www.state.gov/documents/organization/186650.pdf>

Morocco. – <http://www.tarsandsworld.com/morocco>

Morocco. – <http://www.uis.unesco.org/DataCentre/Pages/country-profile.aspx?code=MAR&regioncode=40525>

Morocco. – <http://www.who.int/countries/mar/en/>

Morocco. – http://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/CNPP2013_CD/countryprofiles/Morocco/Morocco.htm

Morocco. – <https://freedomhouse.org/report/freedom-net/2013/morocco#VK04y2chBqE>

Morocco: Camels. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/camels>

Morocco: Country Profile 29 Nov 2013. – http://www.hdcglobal.com/upload-web/cms-editor-files/21bc5b40-5eff-40e8-b4ff-5b6a20931fed/file/Morocco_Country_Profile.pdf

Morocco: Economy Overview 2011. – <http://www.afribiz.info/content/morocco-economyoverview-2011>

Morocco: Horses. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/horses>

Morocco: IMF Country Report No. 16/37. February 2016. – <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr1637.pdf>

Morocco: Marrakesh Bomb Strikes Djemaa el-Fna Square. BBC News, 28 April 2011. – <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13226117>

Morocco: Mules. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/mules>

Morocco: Pigs. – <http://www.factfish.com/statistic-country/morocco/pigs>

Morocco: Reserves. – <http://www.theglobaleconomy.com/Morocco/Reserves/>

Morocco: Statistics. – http://www.unicef.org/infobycountry/morocco_statistics.html

Morocco: Statistics. – http://www.unicef.org/infobycountry/morocco_statistics.html

Morocco: Unemployment Rate Reaches 8.7 Percent in Q2. – <http://allafrica.com/stories/201108040757.html>

Morocco's Dirham: Pressure Building for a Change. Morocco Week in Review – <http://www.friendsofmorocco.org/2005News/June05/0619News.htm#Morocco%27s%20dirham:%20pressure%20building%20for%20change>

Morocco-Geography. – <https://chronicle.fanack.com/morocco/geography>

Moulouya River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/394525/Moulouya-River>

Mousterian industry. Anthropology. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/395112/Mousterian-industry>

Mrabet, R. – Moussadek, R. (é.n.): Conservation agriculture in dry areas of Morocco: Rational for agricultural sustainability under climate and socio-economic change. – http://www.academia.edu/4889286/Conservation_agriculture_in_dry_areas_of_Morocco_Rational_for_agricultural_sustainability_under_climate_and_socio-economic_change

Mulderig, C. M. (2014): New Constitution, Old Tricks: Moroccan Exceptionalism During the Arab Spring. – https://www.academia.edu/8536844/New_Constitution_Old_Tricks_Moroccan_Exceptionalism_During_the_Arab_Spring

Múlt-kor történelmi magazin (2009): Kiásták Európa legrégebb kétélű kőbaltáit. szeptember 3. (Science News, MTI) – <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=26184>

Múlt-kor történelmi magazin (2010): Százezer évvel korábban kezdődött a hajózás története. február 23. (The New York Times) – http://mult-kor.hu/20100223_szazezer_evvel_korabban_kezdodott_a_hajozas_tortenete

Múlt-kor történelmi magazin (2011): A Homo erectus lehetett a történelem első hajója. – http://mult-kor.hu/20110819_a_homo_erectus_lehetett_a_tortenelem_elso_hajosa

Mundy, J. (2013): The Question of Sovereignty in the Western Sahara Conflict. – <http://www.sadr-emb-au.net/the-question-of-sovereignty-in-the-western-sahara-conflict/>

Mundy, J. (é.n.): Western Sahara: The 'question' of sovereignty. Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter – <http://www.unisa.ac.za/contents/faculties/law/docs/07mundy.pdf>

Munene, M. (é.n.): History of Western Sahara and Spanish colonisation. United States International University, Nairobi – <http://www.unisa.ac.za/contents/faculties/law/docs/04munene.pdf>

Muslim-Western Tensions Persist. Common Concerns About Islamic Extremism. Report 2011, – <http://www.pewglobal.org/2011/07/21/muslim-western-tensions-persist/>

Mustela putorius. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/41658/0>

Mustela putorius-European Polecat. *Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/311518/overview>

Nador. – <http://looklex.com/e.o/nador.htm>

Nador. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/401475/Nador>

Naja haje. – <http://www.toxinology.com/fusebox.cfm?fuseaction=main.snakes.display&id=SN0181>

Nanger dama. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/8968/0>

Navez-Bouchanine, F. (é.n.): The case of Rabat - Salé, Morocco. – http://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/Global_Report/pdfs/Rabat.pdf

Neanderthal & Cro-Magnon. Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/cro_magnon_Homo_sapien.htm

Neanderthal. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/407406/Neanderthal>

Neogene. – <https://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Neogene.html>

Nerium oleander – *L. Plants For A Future*. – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Nerium+oleander>

NERIUM oleander (MOROCCO™). – <http://www.learn2grow.com/plants/nerium-oleander-monte-morocco/>

Nerium oleander. *NC State University*. – <https://plants.ces.ncsu.edu/plants/all/nerium-oleander/>

Nerium oleander. *Queensland Government*. – http://keyserver.lucidcentral.org/weeds/data/media/Html/nerium_oleander.htm

New Suicide Attacks Hit Morocco. *BBC News, 14 April 2007*. – <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/6555177.stm>

Newman, H.R. (2014): The Mineral Industries of Morocco and Western Sahara. U.S. Department of the Interior U.S. Geological Survey – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-mo-wi.pdf>

Nhhala, H. – Abdellaoui, B. – Talbaoui, E.M. (2011): Morocco country report. National Institute of Fisheries Research (INRH) – http://www.faosipam.org/GfcmWebSite/CAQ/LaMed-2/2011/ppt/Morocco_def.pdf

Niane, D. T. /ed./ (1984): General History of Africa IV. Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, London, Berkeley – <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001842/184287eo.pdf>

North Africa. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/418538/North-Africa/46482/From-the-Arab-conquest-to-1830>

North Africa: Ancient North Africa until the Roman conquest. – http://miltiade.pagesperso-orange.fr/GB/Ancient_North_Africa.htm

North African gerbil (Gerbillus campestris). *Wildscreen Arkive*. – <http://www.arkive.org/north-african-gerbil/gerbillus-campestris/>

North African History (Excluding Egypt). Ancient Man and His First Civilizations. – http://realhistoryww.com/world_history/ancient/Misc/North_Africa/North_African_History.htm

North Saharan steppe and woodlands. – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa1321>

Northern Africa. WWF – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa1327>

Northern Africa: Algeria and Morocco and Tunisia. – <http://worldwildlife.org/ecoregions/pa0513>

Northwest Africa: 2006/07 Winter Grains Well Established. February 15, 2006 – http://www.pecad.fas.usda.gov/highlights/2006/02/nwafrica_22feb2006/

Octopus vulgaris. Food and Agriculture Organization of the United Nations. – <http://www.fao.org/fishery/species/3571/en>

Octopus vulgaris. – http://animaldiversity.org/accounts/Octopus_vulgaris/

Office of the Coordinator for Counterterrorism, U.S. Department of State, “Middle East and North Africa

Ogot, B.A. /ed/ (1992): General History of Africa V. Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization-Heinemann Educational Books Ltd-University of California Press, Paris, Oxford, Berkeley – http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001215/121577eo.pdf#xml=http://www.unesco.org/ulis/cgi-bin/ulis.pl?database=&set=4DC2A097_1_13&hits_rec=2&hits_lng=eng

Oldowan and Acheulean Stone Tools. Museum of Anthropology. – <http://anthromuseum.missouri.edu/minigalleries/handaxes/intro.shtml>

OLEAE FOLIUM. – http://www.ogyi.hu/dynamic/Oleae_folium_6.3.pdf

Oliva vagy olajfa (Olea europaea). – <http://enfo.agt.bme.hu/drupal/node/10139>

Olive Tree. – http://www.blueplanetbiomes.org/olive_tree.htm

One century of History. – <http://www.ocpgroup.ma/group/group-overview/history>

Organisation of Islamic Cooperation. – http://www.oic-oci.org/oicv2/page/?p_id=52&p_ref=26&lan=en

OUJDA – Airport. – <http://www.gcm.com/airport/OUJDA>

Oujda – <http://looklex.com/e.o/oujda.htm>

Oujda. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/435361/Oujda>

Oujda-History. – <http://oujdass.blogspot.hu/2013/07/history.html>

Oum el-Rbia River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/435388/Oum-el-Rbia-River>

Our project: Animal transports and markets in Morocco. – <http://www.animals-angels.com/projects/africa/morocco.html>

Ouraich, I. – Tyner, W.E. (2014): Climate change impacts on Moroccan agriculture and the whole economy. An analysis of the impacts of the Plan Maroc Vert in Morocco. WIDER Working Paper 083, World Institute for Development Economics Research – http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/2014/en_GB/wp2014-083/

Overview of the Oum-Er-Rbia Basin. – <http://environ.chemeng.ntua.gr/ineco/Default.aspx?t=337>

- Pacte National pour l'Emergence Industrielle. Contrat Programme 2009-2015.* – http://www.invest.gov.ma/upload/documents/fr_Doc_55.pdf
- Pál A. (2005): Nyugat-Szahara: már a remény is haldoklik.* – <http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyugat-szahara-mar-a-remeny-is-haldoklik>
- Paleogene.* – <https://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Paleogene.html>
- Paleolithic Period. Anthropology.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/439507/Paleolithic-Period>
- Paleolithic* – <http://dictionary.reference.com/browse/paleolithic>
- Pan-Arabism.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/878838/Pan-Arabism>
- Panthera pardus. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/15954/0>
- Panthera pardus-Leopard. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/4444053/overview>
- Paramilitary Forces.* – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/para.htm>
- Parnitha National Park.* – <http://www.parnitha-np.gr/phrygana.htm>
- Pausas, J. G. – Keeley, J. E. (2009): A Burning Story: The Role of Fire in the History of Life. July/August Vol. 59 No. 7* – http://www.uv.es/jgpausas/papers/Pausas-Keeley-2009-BioScience_a-burning-story.pdf
- Payne, S.G. (é.n.): A History of Spain and Portugal. Chapter Two: Al-Andalus. Volume 1 The Library of Iberian Resources Online* – <http://libro.uca.edu/payne1/payne2.pdf>
- Peczynski, Sh. (2009): The Sea People and their Migration. Rutgers University, New Brunswick, New Jersey* – <http://history.rutgers.edu/honors-papers-2009/155-the-sea-people-and-their-migration/file>
- Pelumi, A. (é.n.): Almoravid dynasty.* – http://www.academia.edu/10085149/Almoravid_dynasty
- Pfeiffer, T. (2007): Development Threatens Morocco's Wild Shoreline. Reuters, 12 December* – <http://www.reuters.com/article/2007/12/12/idUSL20720168>
- Phoenicians, Carthaginians and the Romans in Morocco.* – <http://fr.riadreviews.com/resources/moroccan-history/phoenicians-carthaginians-and-the-romans.html>
- Phoenicians-Colonies.* – http://www.phoenician.org/phoenician_colonies.htm
- Physical environment of the Gharb region, Morocco.* – <http://www.wise-rtd.info/en/info/3-physical-environment-gharb-region-morocco>
- Picturesque Tata is the Ideal Escape.* – <http://www.morocco.com/blog/picturesque-tata-is-the-ideal-escape>
- Pilkey, O. P – Young, R. S. Kelley, J. (2007): Mining of Coastal Sand: A Critical Environmental and Economic Problem for Morocco.* – http://coastalcare.org/wp-content/pdf/morocco_mining.pdf
- Pinus halepensis. The Gymnosperm Database.* – http://www.conifers.org/pi/Pinus_halepensis.php
- Pinus halepensis. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/42366/0>

Pinus pinaster Aiton. *U.S. National Plant Germplasm System* – <http://www.ars-grin.gov/cgi-bin/npgs/html/taxon.pl?28525>

Pinus pinaster maritime pine. *Royal Horticultural Society*. – <http://www.rhs.org.uk/plants/details?plantid=6298>

Pinus pinaster. *The Gymnosperm Database*. – http://www.conifers.org/pi/Pinus_pinaster.php

Pinus pinaster. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/42390/0>

Piracy on Africa's Western Coast: tackling a previously forbidding terrain – <http://historyshadow.wordpress.com/tag/cape-bojador/>

Pistacia atlantica Desf. *Grassland species*. – http://www.fao.org/AG/agp/agpc/doc/Gbase/new_species/pistatl.htm

Pistacia atlantica-Mount atlas pistache. *University of Arizona, Pima County Home Horticulture*. – http://ag.arizona.edu/pima/gardening/aridplants/Pistacia_atlantica.html

Pistacia lentiscus-Evergreen pistache. *University of Arizona, Pima County Home Horticulture*. – http://ag.arizona.edu/pima/gardening/aridplants/Pistacia_lentiscus.html

Plan Emergence. – <https://www.diplomatie.ma/Economie/lesStrategiessectorielles/tabid/175/vw/1/ItemID/321/language/en-US/Default.aspx>

Plan maroc vert. – <http://www.ormvatafilalet.ma/tiki-index.php?page=Plan%20maroc%20vert>

Pliny the Elder (Gaius Plinius Secundus), Historia naturalis, about A.D. 77.
<http://www.cmog.org/article/pliny-elder-gaius-plinius-secundus-historia-naturalis-about-ad-77>

Pliny the Elder. – <http://www.livius.org/articles/person/pliny-the-elder/>

Polisario Front. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/467416/Polisario-Front>

Population of Cities in Morocco – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/>

Population of Cities in Morocco. – <http://worldpopulationreview.com/countries/morocco-population/major-cities-in-morocco/>

Port Development in Africa. – <http://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/African%20Development%20Report%202010.pdf>

Port of Agadir (Morocco). – https://www.searates.com/port/agadir_ma.htm

Pringle, H. (2012): Quest for Fire Began Earlier Than Thought. – <http://news.sciencemag.org/2012/04/quest-fire-began-earlier-thought?ref=em>

Production laitière. – <http://www.agrimaroc.net/elevage/prodlait.htm>

Protection of biodiversity and water resources in the Moulouya River Basin. – http://ec.europa.eu/environment/life/project/Projects/index.cfm?fuseaction=search.dspPage&n_proj_id=2207&docType=pdf

Publius Cornelius Aemilianus Scipio Africanus. – <http://biography.yourdictionary.com/publius-cornelius-aemilianus-scipio-africanus-minor>

Publius Licinius Egnatius Gallienus (AD ca. 213 - AD 268). – <http://www.roman-empire.net/decline/gallienus.html>

- Publius Licinius Egnatius Gallienus* (i.sz. 218-268) – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/3305.html>
- Quercus canariensis*. *Oaks of the World*. – http://www.tams.act.gov.au/___data/assets/pdf_file/0004/417190/Quercus-canariensis.pdf
- Quercus canariensis*. – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_canariensis.htm
- Quercus coccifera* – L. *Plants For A Future*. – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Quercus+coccifera>
- Quercus coccifera*. – <http://www.nyme.hu/index.php/5415/?&L=1>
- Quercus coccifera*. *Oaks of the World*. – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_coccifera.htm
- Quercus ilex*. *Geoaching*. – http://www.geocaching.com/geocache/GC40MIC_quercus-ilex?guid=ec245d0b-9cbe-4399-a04d-8c179c6a34b8
- Quercus ilex*. *Oaks of the World* – http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_ilex.htm
- Quercus pyrenaica* (*Pyrenean Oak*). *Encyclopedia of Life*.
<http://eol.org/pages/1151335/overview>
- Quercus pyrenaica*. *Oaks of the World*.
http://oaks.of.the.world.free.fr/quercus_pyrenaica.htm
- Quercus pyrenaica*. – <http://nyme.hu/index.php/5442/?&L=1&id=5442>
- Quercus suber*. *Missouri Botanical Garden*. – <http://www.missouribotanicalgarden.org/PlantFinder/PlantFinderDetails.aspx?kempercode=c943>
- Quranist Islam*. *The meanings of Baraka*.
<http://quranistislam.wordpress.com/2010/03/28/the-meanings-of-baraka/>
- Qurtobi M. – Bouchaou L. – IbnMajah M. – H. Marah, – Gaye C.B. – Michelot J. L. (2004):* Origin of salinity and its impact on fresh groundwater resources in the Souss-Massa Basin in the South-West of Morocco: Optimisation of isotopic techniques. – http://www.swim-site.nl/pdf/swim18_abstracts/Qurtobi.pdf
- Rabat*. – <http://looklex.com/e.o/rabat.htm>
- Rabat*. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/487861/Rabat>
- Rabb P. (2014):* Európa hajnala. A vaskor: a germánok útra kelnek. – http://www.eptort.bme.hu/doc/egyeb/europa_hajnala/europa_hajnala_4_germanok.pdf
- Raffaele, F. (2003):* Dynasty 0. in: S. Bickel, A. Loprieno (eds.) *Basel Egyptology Prize 1, Aeg Helv 17*. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/dynasty0.htm#Dyn0>
- Raffaele, F. (2003):* King Scorpion (II)-Dynasty 0. in: S. Bickel, A. Loprieno (eds.) *Basel Egyptology Prize 1, Aeg Helv 17*. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/KingScorpion2.htm>
- RAK-Airport*. – <http://www.gcm.com/airport/RAK>
- Rauch, R. (én.):* Muḥammad VI-King of Morocco. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/396308/Muhammad-VI>
- Raynal, J-P. – Sbihi-Alaoui, F-Z. – Geraads, D. – Magoga, L. – Mohib, A. (1999):* The earliest occupation of North-Africa : the Moroccan perspective. – <https://hal.archives-ouvertes.fr/halshs-00004433/document>

- Raynal, J-P. – Sbihi-Alaoui, F-Z. – Geraads, D. – Magoga, L. – Mohib, A. – Zouak, M. (2002):* Casablanca and the Earliest Occupation of North Atlantic Morocco. – http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/quate_1142-2904_2002_num_13_1_1704
- Raz, G. (2006):* The War on the World Jihad. National Public Radio, October 3. – <http://www.npr.org>
- RBA – Airport.* – <http://www.gcmmap.com/airport/RBA>
- Reconquista.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/493710/Reconquista>
- Red fox (Vulpes vulpes). Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/red-fox/vulpes-vulpes/>
- Reestablishment of the International Regime in Tangier.p. 613.* – <http://archive.org/stream/departmentofstatx1345unit#page/613/mode/lup>
- Regional definition.* – http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/reports/r41/regional_definition_giwa_r41.pdf
- Regional Disease Vector Ecology Profiles: North Africa.* – http://www.afpmb.org/sites/default/files/pubs/dveps/nort_afr.pdf
- Regions of Morocco.* – <http://www.statoids.com/uma.html>
- Reille, X. – Lyman, T. R. (2005):* Diagnostic Report on the Legal and Regulatory Environment for Microfinance in Morocco. – <https://www.microfinancegateway.org/sites/default/files/mfg-en-paper-diagnostic-report-on-the-legal-and-regulatory-environment-for-microfinance-in-morocco-2005.pdf>
- Renewable Energy Potential in Morocco.* – <http://www.afribiz.info/content/2013/renewable-energy-potential-in-morocco>
- Ricard, P. (1924):* Morocco. Adapted by Heywood, C. from the French. Librairie Hachette, Paris-London – https://ia801902.us.archive.org/21/items/ldpd_6352554_000/ldpd_6352554_000.pdf
- Richards, M. P. (2002):* A brief review of the archaeological evidence for Palaeolithic and Neolithic subsistence. *European Journal of Clinical Nutrition* 56 – <http://www.nature.com/ejcn/journal/v56/n12/pdf/1601646a.pdf>
- Rif.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/503316/Rif>
- Right of Protection in Morocco.* – <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/must000001-0071.pdf>
- Roslington, J. – Pack, J. (2013):* Morocco's growing Cannabis debate. – <http://foreignpolicy.com/2013/11/04/moroccos-growing-cannabis-debate/>
- Ross, E. (2013):* Presenting Morocco's Imperial Cities. – <http://ericrossacademic.wordpress.com/2013/10/11/presenting-moroccos-imperial-cities/>
- Roughi, R. (2010):* The Andalus origins of the Berbers? *Journal of Medieval Iberian Studies*, Vol. 2, No. 1, January – http://www.academia.edu/4070450/Andalus_Origins_of_the_Berbers
- Roy, O. (2012):* The New Islamists. – http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/04/16/the_new_islamists

Royal Moroccan Air Force. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/air-force.htm>

Royal Moroccan Armed Forces-Equipment. – <http://farmorocco.wordpress.com/royal-moroccan-army/equipment/>

Royal Moroccan Army. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/army.htm>

Royal Moroccan Navy. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/navy.htm>

Ruchti, J. J. /ed./ (2011): World Constitutions Illustrated: Morocco. Draft Text of the Constitution Adopted at the Referendum of 1 July 2011. William S. Hein & Co., Inc. Buffalo, New York – https://www.constitutionnet.org/files/morocco_eng.pdf

Saadien – Dynastie saadienne (1554–1659). – <http://morocult.blogspot.hu/2013/01/saadien-dynastie-saadienne-1554-1659.html>

Saddiki, S. (é.n.): Ceuta and Melilla Fences: a EU Multidimensional Border? – <https://www.cpsa-acsp.ca/papers-2010/Saddiki.pdf>

Sadkaoui, N. – Boukrim, S. – Bourak, A. – Lakhili, F. – Mesrar, L. – Chaoui, A-A. – Lahrach, A. – Jabrane, R. – Akdim, B (2013): Groundwater Pollution of Saïs Basin (Morocco). Vulnerability Mapping by Drastic. God and PRK Methods. Involving Geographic Information System (GIS) Present Environment and Sustainable Development, VOL. 7, no. 1. – <http://www.pesd.ro/articole/nr.7/PESDVOL7NR12013/27GPOSBMVBMDGAPRKMIGIS27052013295308.pdf>

Safi. City in Morocco. – <http://www.mygola.com/safi-d1112386/library>

Safi. – <http://looklex.com/e.o/safi.htm>

Safi. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/516146/Safi>

Safi. – https://www.triposo.com/loc/Safi2C_Morocco

Sahara Desert (ecoregion). – [http://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Sahara_Desert_\(ecoregion\).html](http://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Sahara_Desert_(ecoregion).html)

Sahara. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/516375/Sahara>

Saiss. World Aero Data. – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO63588&sch=GMFF>

Sale: – <http://www.worldaerodata.com/wad.cgi?id=MO18633&sch=GMME>

Saltcedar (Tamarix spp.). State of Nevada Department of Agriculture. – [http://agri.nv.gov/Plant/Noxious_Weeds/WeedList/Saltcedar_\(Tamarix_spp_\)/](http://agri.nv.gov/Plant/Noxious_Weeds/WeedList/Saltcedar_(Tamarix_spp_)/)

Sanford Holst, S. (2005): Sea Peoples and the Phoenicians: A Critical Turning Point in History. Al Akhawayn University, Ifrane – http://www.phoenician.org/sea_peoples.htm

Saqqara. – <http://xoomer.virgilio.it/francescoraf/hesyra/Saqqara.htm>

Sarkar, J. (é.n.): African Paleolithic: African Paleolithic Culture, Tradition and Tools. – <http://www.yourarticlelibrary.com/essay/anthropology/african-paleolithic-african-paleolithic-culture-tradition-and-tools/41947/>

Saumell, C. (é.n.): Livestock sector in Morocco. – <http://www.bordbia.ie/industry/manufacturers/insight/alerts/Pages/LivestocksectorinMorocco.aspx?year=2014&wk=28>

Saurodactylus fasciatus. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61568/0>

- Schanzer, J. (2005):* Al-Qaeda's Armies: Middle East affiliate Groups and the Next Generation of Terror. Washington Institute for Near East Policy, Washington D.C. – <http://www.washingtoninstitute.org/uploads/Documents/pubs/AlQaedasArmies.pdf.pdf>
- Schemm, P. – Bellaoualli, S. (2014):* Marijuana in a Muslim land: Looking to Morocco as it considers medical pot. A new draft law aims to legalize marijuana growing for medical and industrial uses, a controversial idea for a Muslim nation. – <http://www.thecannabist.co/2014/10/07/morocco-mulls-legal-pot-growing-breaking-taboo/21038/>
- Sebou River.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/531260/Sebou-River>
- SEMIDE-EMWIS (2005):* Local Water Supply, Sanitation and Sewage. Country Report Morocco. – <http://www.emwis.org/countries/fol749974/semide/PDF/Sogesid-morocco>
- Serpelloni, E. – Vannucci, G. – Pondrelli, S. – Argnani, A. – Casula, G. – M. Anzidei, M. – Baldi, P. – Gasperini, P. (2007):* Kinematics of the Western Africa-Eurasia plate boundary from focal mechanisms and GPS data *Geophys. J. Int.* 169 – http://basin.earth.ncu.edu.tw/Course/SeminarII/abstract2013_1/1017_2_3.pdf
- Serval (Leptailurus serval).* *Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/explore/species?q=serval>
- Severi.* – <http://mek.niif.hu/03400/03410/html/7652.html>
- Shah, T. (2011):* “After the Arab Spring: The View from Morocco,” *Guardian*, 18 June – <http://www.guardian.co.uk/travel/2011/jun/18/marrakech-morocco-arab-spring-tourism>
- Sheppard, . – Lubell, D. (1990):* Early Holocen Maghreb prehistory and evolutionary approach. *Sahara* 3 – http://watarts.uwaterloo.ca/~dlubell/Sahara_Sheppard%20&%20Lubell.pdf
- Short-toed snake-eagle (Circaetus gallicus).* *Wildscreen Arkive.* – <http://www.arkive.org/short-toed-snake-eagle/circaetus-gallicus/>
- Short-toed Snake-eagle Circaetus gallicus.* – <http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=32257>
- Silver Production.* *The Silver Institute.* – <https://www.silverinstitute.org/site/supply-demand/silver-production/>
- Sivatagi őrgébics · Lanius meridionalis* – <http://www.xeno-canto.org/species/Lanius-meridionalis?query=ssp:%22algeriensis%22>
- Smith, B. – Allen, G. (2011):* Morocco 2011. House of Commons Library- International Affairs and Defence Section; Economic Policy and Statistics Section, 17 January – www.parliament.uk/briefing-papers/SN05826.pdf
- Só és rabszolgaút Róma és a szaharai kereskedelem.* – http://www.romaikor.hu/romai_epiteszet/romai_utak_es_uthalozatok/a_romai_birodalom_utjai_iv/cikk/so_es_rabszolgaut_roma_es_a_szaharai_kereskedelem
- Songhai, African Empire, 15-16th Century.* – <http://www.sahistory.org.za/topic/songhai-african-empire-15-16th-century>
- Souville, G. (1986):* Témoignages sur l'âge du bronze au Magreb occidental. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 130e année, N. 1, – <http://>

- www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/crai_0065-0536_1986_num_130_1_14346
- Spanish Moroccan War.* – <http://www.spanishwars.net/19th-century-spanish-moroccan-war.html>
- Spiegel, A. (2011):* The unknown Moroccan Islamists. – <http://foreignpolicy.com/2011/06/13/the-unknown-moroccan-islamists/>
- Staff writer (é.n.):* Drought brings recession to Morocco. – <http://www.afrol.com/articles/16617>
- Stevenson, J. P. (2014):* Moroccan Mining: a Mineral Industry in Post-Arab Spring North Africa Sparks International Interest. July 1 – <http://gbreports.com/2014/07/01/moroccan-mining-a-mineral-industry-in-post-arab-spring-north-africa-sparks-international-interest/>
- Stipa tenacissima* – *Loefl. ex L. Plants For A Future.* – <http://www.pfaf.org/user/Plant.aspx?LatinName=Stipa+tenacissima>
- Stipa tenacissima.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/566518/Stipa-tenacissima>
- Stoffel, M. – Monbaron, M. – Maselli, D. (2002):* Mountains and Lowlands: Enemies or Partners? Example of the High Atlas, Morocco. Swiss Agency for Development and Cooperation-Sahara and Sahel Observatory-University of Fribourg-Centre for Development & Environment, Berne, Tunis, Fribourg – http://www.dendrolab.ch/download/articles/PDF_Hoher_Atlas_E.pdf
- Strait of Gibraltar.* – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/233262/Strait-of-Gibraltar>
- Strategic geography and the Greater Middle East.*
<http://www.thefreelibrary.com/Strategic+geography+and+the+Greater+Middle+East.-a083295121>
- Straus, L. G. (2001):* Africa and Iberia in the Pleistocene. Pergamon Quaternary International 75. – <http://repositriodeficheiros.yolasite.com/resources/Texto%2009.pdf>
- Straus, L. G. (2001):* Africa and Iberia in the Pleistocene. – <http://repositriodeficheiros.yolasite.com/resources/Texto%2009.pdf>
- Šubrtová, M. (2014):* Great Britain and France on the Way to the Entente Cordiale. Prague Papers on the History of International Relations 1. – http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmetal.element.desklight-fdf1f524-5922-4cb8-8aa4-52547f3ffc25/c_marcela_subrtova_79-97.pdf
- Summary of Preparatory Study for Development Study (M/P).* – http://www.jica.go.jp/english/our_work/social_environmental/archive/pro_asia/pdf/mor01_02.pdf
- Summary of the Economic and Financial Report 2015.* – http://www.finances.gov.ma/Docs/2014/DB/synthese%20REF%202015_ENG.pdf
- Sus scrofa. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/41775/0>
- Száz éves az antant.* – <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=917>
- Szepesi J. (é.n.):* Magmatizmus, magmás kőzetek. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/kornyezettan9/www/out/html-chunks/ch04s05.html>
- Tadmouri, Gh., O. (é.n.):* The Arab World. – <http://www.cags.org.ae/cbc01ar.pdf>

- Taher, S.M. (2011): Dairy Development in Morocco. Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome – <http://www.fao.org/docrep/013/al746e/al746e00.pdf>*
- Tajmouati, K. (2011): Morocco Banking: Development of Credit Agricole du Maroc Banking Services in Morocco. – <http://www.marcopolis.net/morocco-banking-development-of-credit-agricole-du-maroc-banking-services-inmorocco.htm>*
- Tamarix aphylla. Queensland Government. – http://keyserver.lucidcentral.org/weeds/data/media/Html/tamarix_aphylla.htm*
- Tangier. – <http://looklex.com/e.o/tangier.htm>*
- Tangier. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/582513/Tangier/259477/History>*
- Tarfaya. – <http://mapcarta.com/Tarfaya>*
- Tarfaya. – <http://worldheritage.org/articles/Tarfaya>*
- Tarján M. T. (é.n.): 527. április 1. | Megkezdí uralkodását Justinianus kelet-római császár. Rubicon, Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/527_aprilis_1_megkezd_i_uralkodasat_justinianus_kelet_romai_csaszar/*
- Tarján M. T. (é.n.): 325. május 20. I. Constantinus megnyitja a niceai zsinatot. Rubicon, Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/325_majus_20_constantinus_megnyitja_a_niceai_zsinatot/*
- Tarján M. T. (é.n.): 1898. szeptember 18. | A fashodai incidens kezdete. Rubicon Történelmi Folyóirat – http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1898_szeptember_18_a_fashodai_incidens_kezdet/*
- Taşpinar, Ö. (2009): Fighting Radicalism, Not ‘Terrorism’: Root Causes of an International Actor Redefined. SAIS Review 29, no. 2 (Summer-Fall) – http://www.brookings.edu/~media/Files/rc/articles/2009/summer_fall_radicalism_taspinar/summer_fall_radicalism_taspinar.pdf*
- Tata. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/584071/Tata>*
- Tavak. – <http://www.geo.u-szeged.hu/~barta/TAMOP412a/7Tavak.pdf>*
- Tayaa, M. – Saine, A. – Ndiaye, G. – Deme, M. (2005): Canary Current. Global International Waters Assessment. Regional assessment 41. – http://www.unep.org/dewa/giwa/areas/reports/r41/giwa_regional_assessment_41.pdf*
- Tennsift River. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/587503/Tennsift-River>*
- Természetföldrajzi fogalmak. – <http://dettk.ucoz.com/load/0-0-0-264-20>*
- Testudo graeca. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/21646/0>*
- Testudo graeca-Mediterranean Spur-thighed Tortoise. Encyclopedia of Life. – <http://eol.org/pages/1055221/overview>*
- Tetraclinis articulata. The Gymnosperm Database. – <http://www.conifers.org/cu/Tetraclinis.php>*
- Tetraclinis articulata. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/30318/0>*

The Abbasid Dynasty: The Golden Age of Islamic Civilization. The Saylor Foundation. – <http://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2012/07/HIST101-9.3.1-AbbasidDynasty-FINAL.pdf>

The Alawi Dynasty. Genealogy. – <http://www.royalark.net/Morocco/morocco3.htm>

The arid environments. – <http://www.fao.org/docrep/t0122e/t0122e03.htm>

The Berbers. – <http://www.al-bab.com/arab/background/berber.htm>

The biggest cities of country: Morocco. – <http://www.tiptopglobe.com/biggest-cities-morocco>

The Byzantine State under Justinian I (Justinian the Great). – http://www.metmuseum.org/toah/hd/just/hd_just.htm

The City of Nador, Morocco. – <http://www.marokko-info.nl/english/nador/>

The Conquest of Morocco. – <http://www.osmanli700.gen.tr/english/sultans/12morocco.html>

The Culture and Arts of Morocco and the Berbers. – <http://cmes.arizona.edu/sites/cmes.arizona.edu/files/The%20Culture%20and%20Arts%20of%20Morocco%20and%20the%20Berbers.pdf>

The Decline. – <http://www.roman-empire.net/decline/decl-index.html>

The Economist (2006): The West and Islam. Tales from Eurabia. – <http://www.economist.com/node/7086222>

The Evening Independent – Oct 18, 1921 – <http://news.google.com/newspapers?nid=950&dat=19211018&id=AIMLAAAIBAJ&sjid=vVMDAAAIBAJ&pg=4316,1332018>

The Forest. – <http://www.corksribas.pt/en/client/skins/geral.php?id=4>

The Government in Morocco. – <http://www.studylands.com/guide/MA-government.htm>

The Green Morocco Plan: An Innovative Strategy of Agricultural Development. – <http://www.emwis.org/thematicdirs/news/2014/12/green-morocco-plan-innovative-strategy-agricultural-development>

The Histories of Polybius. Vol. VI, Fragments of Book XXXVIII. Loeb Classical Library edition, 1922–1927. – http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/38*.html

The History of Royal Air Maroc. – <http://royalairmarocnigeria.blogspot.hu/p/history-of-royal-air-maroc.html>

The Idrisids (789–974) – http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=867&lang=en

The Implementation of Plans. – <http://www.rrojasdatabank.info/devplan/dplan69p317-392.pdf>

The Maghreb. – http://memo.fr/en/article.aspx?ID=PAY_AFR_005

The Mahdi. – <http://www.muslimphilosophy.com/ei2/mahdi.htm>

The Moulouya River Basin. – <http://www.iucn.org/theme/species/our-work/freshwater-biodiversity/what-we-do/pan-africa/moulouya-river-basin>

The Phoenicians (1500–300 B.C.). – http://www.metmuseum.org/toah/hd/phoe/hd_phoe.htm

The Port of Safi. – <http://www.morocco.com/ports/safi/>

The Rise of Nationalism. – <http://www.globalsecurity.org/military/world/morocco/history-nationalism.htm>

The Rock Gerbil ~ Gerbillus campestris. – <http://www.egerbil.com/rock.html>

- The Royal Gendarmerie at the service of citizens.* – <http://www.fiep.org/member-forces/moroccan-royal-gendarmerie/>
- The Sharifs of Morocco (1511 – Today).* – http://www.qantara-med.org/qantara4/public/show_document.php?do_id=607&lang=en
- The Songhai Kingdom.* – http://www.rupertthopkins.com/pdf/The_Kingdom_of_Songhai.pdf
- The Spanish Empire.* – <http://www.thelatinlibrary.com/imperialism/notes/spanishempire.html>
- The Spanish Enclaves of North Africa.* – <http://geography.about.com/od/spainmaps/a/The-Spanish-Enclaves-Of-North-Africa.htm>
- The State of World (2014): Fisheries and Aquaculture Opportunities and challenges.* Food and Agriculture Organization of the United Nations, Rome – <http://www.fao.org/3/a-i3720e.pdf>
- The Umayyad Dynasty. he Islamic World to 1600 / Department of History / The University of Calgary 1998, The Applied History Research Group.* – https://web.archive.org/web/20130620091617/http://www.ucalgary.ca/applied_history/tutor/islam/caliphate/umayyad.html
- The Umayyads: The First Muslim Dynasty.* The Saylor Foundation – <http://www.saylor.org/site/wp-content/uploads/2012/10/HIST101-9.2-Umayyads-FINAL1.pdf>
- The United Nations Failure in Southern Morocco.*
<http://www.globalsecurity.org/military/library/report/1997/Said.htm>
- The volcanic origin of Madeira Island.*
<http://www.madeira-a-z.com/facts-and-essentials/geography/geology.html>
- The Voyage of Hanno.* – <http://www.metrum.org/mapping/hanno.htm>
- The World Bank (2007): Making the Most of Scarcity: Accountability for Better Water Management Results in the Middle East and North Africa.* Washington, D.C The World Bank – http://siteresources.worldbank.org/INTMENA/Resources/Water_Scarcity_Full.pdf
- Thompson, I. (2013): Berber Branch.* – <http://aboutworldlanguages.com/berber-branch>
- Timon pater tangitana-North African Ocellated Lizard. Encyclopedia of Life.* – <http://eol.org/pages/1267315/overview>
- Timon pater. The IUCN Red List of Threatened Species.* – <http://www.iucnredlist.org/details/61584/0>
- Tisseron, A. (2012): The European Union and the Maghreb: What is the Status of Commitment One Year after „Arab Spring“?* Institut Thomas More, Special Report. – <http://www.institut-thomas-more.org/upload/media/reportitmsustainablesecuritymaghreb2012.pdf>
- TNG – Airport.* – <http://www.gcmmap.com/airport/TNG>
- Tolba, M.K.-Saab, N.W. (2009): Introduction.* . in.: Mostafa K. Tolba, M.K.-Saab, N.W. / eds./ (2009): Arab Environment: Climate Change Impact of Climate Change on Arab Countries. Technical Publications and Environment & Development magazine, Beirut – <http://www.afedonline.org/afedreport09/Full%20English%20Report.pdf>
- Top 10 Countries By Orange Exports.* – <http://www.jagranjosh.com/general-knowledge/top-10-countries-by-orange-exports-1318488871-1>

Total reserves (includes gold, current US\$). – <http://data.worldbank.org/indicator/FI.RES.TOTL.CD?locations=MA>

Touchent, D. (2006): Introduction to the Moroccan Legal System. – http://www.nyulawglobal.org/globalex/Morocco.html#_3._Supreme_Court

Travel in Morocco. – <http://www.euromonitor.com/travel-and-tourism-in-morocco/report>

Treasure, G. (2003): The Making of Modern Europe, 1648–1780. Routledge, London – <http://www.worldstatesmen.org/Tangier1923.pdf>

Tribes of Africa. – <http://www.insightsonindia.com/2009/08/20/tribes-of-africa/>

Trogonophis wiegmanni. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61589/0>

Two-fingered skink (Chalcides mauritanicus). Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/two-fingered-skink/chalcides-mauritanicus/>

U.S. AFRICOM Office of Public Affairs (2014): FACT SHEET: United States Africa Command. – <http://www.africom.mil/NewsByCategory/Article/6107/fact-sheet-united-states-africa-command>

U.S. Geological Survey (2011): Phosphate rock. Mineral Commodity Summaries, January – http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/commodity/phosphate_rock/mcs-2011-phosp.pdf

U.S. Geological Survey – <http://minerals.usgs.gov/minerals/pubs/country/2012/myb3-2012-mo-wi.pdf>

Uchupi, E. (é.n.): The Mesozoic-Cenozoic Geologic Evolution of Iberia, a Tectonic Link between Africa and Europe. – [http://www.sociedadgeologica.es/archivos/REV/1\(3-4\)/Art01.pdf](http://www.sociedadgeologica.es/archivos/REV/1(3-4)/Art01.pdf)

UMA - Arab Maghreb Union. – <http://www.uneca.org/oria/pages/uma-arab-maghreb-union-0>

UMA. – <http://www.maghrebarabe.org/en/uma.cfm>

UN Conference on Trade and Development. Investment Policy Review of Morocco. 6 February 2007, Geneva – http://www.unctad.org/en/docs/c2d76_en.pdf

Université Cadi Ayyad Université Cadi Ayyad. – <http://www.4icu.org/reviews/3383.htm>

US States (plus Washington D.C.). Area and Ranking. – <http://www.enchantedlearning.com/usa/states/area.shtml>

Vandals. Ancient History Encyclopedia. – <http://www.ancient.eu/Vandals/>

Varga, R. (é.n.): Constitutio Antoniniana. Law and Individual in a Time of Change. – <http://antik-yar.ru/events-2/ancient-civilization-political-institutions-and-legal-regulation/vargar?lang=en>

Verlin, P. (2015): Morocco and the Arab Spring. Journal of International Relations. – <http://www.sirjournal.org/blogs/2015/2/26/morocco-and-the-arab-spring>

Viñuela, J.M. (2007): The Canary Islands Hot Spot. – <http://www.mantleplumes.org/WebpagePDFs/Canary.pdf>

Vipera latastei. The IUCN Red List of Threatened Species. – <http://www.iucnredlist.org/details/61592/0>

Vízföldrajz. – <http://tamop412a.ttk.pte.hu/files/foldrajz1/www/ch04.html>

Volubilis History. – <http://walter-us.net/Morocco/history/volubilis.htm>

- Vulpes rueppellii*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/23053/0>
- Vulpes rueppellii*-Rüppell's Fox. *Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/328000/overview>
- Vulpes vulpes*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/23062/0>
- Vulpes vulpes*-Red Fox. *Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/328609/overview>
- Vulpes zerda*. *The IUCN Red List of Threatened Species*. – <http://www.iucnredlist.org/details/41588/0>
- Vulpes zerda*-Fennec. *Encyclopedia of Life*. – <http://eol.org/pages/328001/overview>
- Water Management in Morocco*. – http://www4.uwm.edu/cie/model_un/data/papers/6165/Water_Managemen_in_Morocco.doc
- Watkins, Th. (é.n.)*: The Political and Economic History of Morocco. San José State University Department of Economics. – <http://www.sjsu.edu/faculty/watkins/morocco.htm>
- Watson, J. S. /ed., /*: Sallust: The Jugurthine War. – <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Sal.%20Jug.%2018.1&lang=original>
- Waugh, D. /ed./ (2007)*: Richthofen's Silk Roads: Toward the Archeology of a Concept. The Silk Road 5 (1), The Silkroad Foundation, Saratoga – http://silkroadfoundation.org/newsletter/vol5num1/srjournal_v5n1.pdf
- Weidnitzer, E. (2003)*: "Environmental Policy in Morocco: Institutional Problems and the role of non-governmental organizations." German Development Institute, Berlin. February – <http://www.netcomuk.co.uk/~jpp/weid.htm>
- Weigel, R.D. (1998)*: Valerian (A.D. 253-260) and Gallienus (A.D. 253-268). An Online Encyclopedia of Roman Emperors – <http://www.roman-emperors.org/gallval.htm>
- Wennerholm, P. – Brattberg, E. – Rhinard, M. (2010)*: The EU as a Counter-Terrorism Actor Abroad: Finding Opportunities, Overcoming Constraints. (paper no. 60 for the European Policy Centre, September), – http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_1152_eu_as_a_counter-terrorism_actor_abroad.pdf
- Western Sahara. Advisory Opinion of 16 October 1975*. – http://web.archive.org/web/20020211110516/http://www.icj-cij.org/icjwww/idecisions/ isummaries/ isasummary_751016.htm
- (Western Palearctic) Red deer (Cervus elaphus spp)*. WAZA. – <http://www.waza.org/en/zoo/visit-the-zoo/deer-1254385523/cervus-elaphus-spp>
- Wheater OnLine (é.n.)*: Chergui (or Sharqi). – <http://www.weatheronline.co.uk/reports/wind/The-Chergui.htm>
- Wild boar (Sus scrofa)*. Wildscreen Arkive. – <http://www.arkive.org/wild-boar/sus-scrofa/>
- World Trade Organization: Trade Policy Review: Morocco*. Further trade reforms would sustain economic growth 20 May 2009. – http://www.wto.org/english/tratop_e/tpr_e/tp317_e.htm
- World Travel & Tourism Council (2014)*: The Economic Impact of Travel & Tourism, Morocco 2014. – <http://www.wttc.org/media/files/reports/economic%20impact%20research/country%20reports/morocco2014.pdf>

Yacoubian, M. (2004): Promoting Middle as Democracy: European Initiatives, United States Institute of Peace. Special Report no. 127, October – <http://www.usip.org/sites/default/files/resources/sr127.pdf>

Yaqub al-Mansur. – <http://pages.rediff.com/yaqub-al-mansur/371204>

Yi, T. – Wen, J. – Golan – Goldhirsh, A. – Parfitt, D. E. (2008): Phylogenetics and reticulate evolution in PISTACIA (Anacardiaceae). American Journal of Botany 95 – <http://www.amjbot.org/content/95/2/241.full.pdf>

Young People in a Globalizing World. – <http://www.un.org/esa/socdev/unyin/documents/ch11.pdf>

Youssoufia. – <http://www.tiptopglobe.com/city?n=Youssoufia&p=64910>

Yusuf Ibn Tashfin. – http://www.biografiasyvidas.com/biografia/y/yusuf_ibn_tashfin.htm

Yūsuf ibn Tāshufīn. – <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/655108/Yusuf-ibn-Tashufin>

Zielhofer, Ch. – Bussmann, J. – Ibouhouten, H. – Fenech, K. (2010): Flood frequencies reveal Holocene rapid climate changes (Lower Moulouya River, northeastern Morocco). Journal of Quaternary Science, 25 (5) – <http://www.uni-leipzig.de/geographie/phygeo/files/2010/06/Zielhofer-et-al.-2010-JQS.pdf>

<http://africaresearchonline.wordpress.com/2014/05/06/morocco-tarfaya-wind-farm-starts-generating-electricity/>

<http://berkeleycenter.georgetown.edu/essays/religious-freedom-in-morocco>

<http://countrymeters.info/en/Morocco>

<http://dateandtime.info/distance.php>

http://do.rulitru.ru/docs/13/12557/conv_1/file1.pdf

http://ec.europa.eu/fisheries/cfp/aquaculture/index_hu.htm

<http://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Moroccan+Meseta>

http://geonetwork.impetus.uni-koeln.de/srv/en/resources.get?id=598&fname=22_IMPETUS_AtlasMaroc.pdf&access=private

<http://globalenergyobservatory.org/form.php?pid=41612>

<http://globalenergyobservatory.org/form.php?pid=41617>

<http://globalenergyobservatory.org/form.php?pid=41618>

<http://idegen-szavak-szotara.hu/transzgresszi%C3%B3-jelent%C3%A9se>

<http://ie.au.int/en/sites/default/files/E%20-%20TAH%20Annex%20I%20TAH%20Network.pdf>

<http://ieconomics.com/government-budget-deficit-morocco>

<http://ilri.org/infoserv/Webpub/fulldocs/wana/Morocco.htm>

http://index.hu/tudomany/2010/12/22/az_afrikai_elefant_ket_kulon_faj/

<http://mayagoldsilver.com/wp-content/images/MayaGold&Silver-FactSheet.pdf>

http://mindennapiafrika.blog.hu/2009/04/14/a_szaharai_elefant_nem_csak_legenda_a_letezese

<http://photo.darinfiene.com/en/history-and-culture-2.html>

<http://ramsar.wetlands.org/Portals/15/MOROCCO.pdf>

<http://search.worldbank.org/all?qterm=moroccan+industry+in+the+gdp+2014&language=EN&op=>

<http://www.africaforum.info/2012/Presentations%20from%20working%20groups%20-%20sub-themes/Value%20Chain/VC%20Day%20%20Cattle%20-%20Dairy%20sub-sector%20ANEB%20-%20Morocco%20FR.pdf>

<http://www.agriculture.gov.ma/pages/la-strategie>

<http://www.aidsalliance.org/linkingorganisationdetails.aspx?id=16>

<http://www.allaboutcountries.com/latlng/1n3svk/yousoufia-latitude-longitude-doukkala-abda-morocco>

<http://www.allaboutcountries.com/latlng/33r4g8/meskala-latitude-longitude-marrakech-tensift-al-haouz-morocco>

<http://www.ancient-egypt.co.uk/people/the-sea-people.htm>

<http://www.ancientportsantiques.com/the-catalogue/north-africa/>

<http://www.angelfire.com/az/rescon/mgcberbr.html>

http://www.bcsardine.ca/wp-content/uploads/2013/05/globefish_commodity_update_2009.pdf

<http://www.cia.gov/lib-rary/publications/the-world-factbook/geos/eg.html>

<http://www.distancefromto.net/>

<http://www.emergence.gov.ma/en/Pacte/Documents/PACTE.pdf>

<http://www.eoearth.org/view/article/150882/>

<http://www.eoearth.org/view/article/51cbee777896bb431f6980c1/>

<http://www.eoearth.org/view/article/51cbf1f47896bb431f6a74fa/>

http://www.eu2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/07/0713_declaration_de_paris/Declatation_du_sommet_de_Paris_pour_la_Mediterranee-FR.pdf

http://www.fao.org/nr/water/aquastat/damsafrica/african_dams_20110210.xls

<http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/3000/oldest-university>

<http://www.ifdc.org/world-reserves-of-phosphate-rock-a-dynamic-and-unf.pdf/>

http://www.iisd.org/cckn/compendium/north_africa.aspx

<http://www.iom.int/cms/morocco>

http://www.lpi.usra.edu/publications/slidesets/humanimprints/slide_15.html

<http://www.peakbagger.com/climber/ascent.aspx?aid=326586>

http://www.seararoundus.org/report/datasets/Morocco_Baddyrl.pdf

<http://www.timeanddate.com/worldclock/distances.html>

<http://www.timeanddate.com/worldclock/distances.html?n=60>

<http://www.tiptopglobe.com/city?n=Khouribga&p=496734>

<http://www.tradingeconomics.com/morocco/employment-in-industry-percent-of-total-employment-wb-data.html>

http://www.viamichelin.com/web/Traffic/Traffic_info-Tata-84000-Tata-Morocco?strLocid=31NTEwcDE3MTBjTWprU56UXpPRE09Y0xUY3VPVFkwTnprPQ=

<http://www.watgovernance.org/documents/WGF/ReWaB-files/Morocco-Country-Profile-Oct2010-2.pdf>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html>

https://www.kpmg.com/Africa/en/KPMG-in-Africa/Documents/2014%20Q1%20snapshots/KPMG_Morocco%202014Q1.pdf

Nyugat-Szahara

Földrajzi helyzet, élővilág

Nyugat-Szahara Észak-Afrikában, az Atlanti-óceán partján helyezkedik el. Északról Marokkó, keletről Algéria, (42 kilométernyi közös határral) míg keletről és délről Mauritánia határolja. Területe 266 000 négyzetkilométer.⁵⁷⁷ Mint a legtöbb afrikai ország esetében, a határokat itt is a gyarmatosító hatalmak jelölték ki különféle szerződések ratifikálásával, melyeket a Spanyolország és Franciaország között 1900-ban, 1904-ben és 1912-ben megkötött egyezmények szabályozták, illetve alakították ki.⁵⁷⁸

577 Száraz Gy.: UN mission in Western Sahara (MINURSO). p. 58.

578 Jensen, E.: Western Sahara, Anatomy of a Stalemate. p. 24.

A terület többnyire alacsony fekvésű, sík, homokos és erősen köves vidék néhány alacsony hegygel a déli és az északkeleti részeken. Ezek a hegyek azonban ritkán érik el a 400 méteres magasságot.⁵⁷⁹ Legalacsonyabb pontja a tengerszint alatt 55 méterrel fekvő Sebka (Sebjet) Tah, míg a legmagasabb egy 823 méteres hegy, amely hivatalos névvel nem rendelkezik.

Nyugat-Szahara három fő régióra osztható fel: Az északkeleti zóna az Atlasz láncolataitól a Zemmour hegyekig tartó köves, sziklás sivatag (hamada), ahol kisebb-nagyobb, többnyire vulkáni eredetű hegyláncok és egyedülálló sziklaképződmények láthatók. Ez a terület vízben rendkívül szegény, alig néhány elszórt kút található.⁵⁸⁰ A viszonylagos vízhiány ellenére a területen mégis több növény- és állatfaj él. A terület legjellemzőbb növénye a nagy tüskékkel rendelkező akácia cserje (*Acacia*), amely a néhány kutytej-féle mellett szinte az egyedüli „őshonos” növény a sivatagban. A növényből a helyiek tannint vonnak ki, cserző- és festékanyagot állítanak elő, fáját pedig, keménysége miatt, sokoldalúan használják fel. A sivatagban él még a szenegáli akáciának (*Acacia senegal*) nevezett növény is, amelyből csapolás útján nyernek gumiarábikumot. Az állatokat elég nehéz észrevenni, mert többnyire hajnalban vagy késő éjszaka mozognak. A katonai megfigyelők csak a nyomokat láthatják, vagy a marokkói katonák és a beduinok elbeszéléseiből szereznek róluk információkat. Az itteni állatfajok közül több szerepel a Vörös Könyvben; szigorúan védett, például az addax.

A második zónát a helyiek a „folyók területének” hívják, ugyanis itt vannak a vidék időszakos folyói. Északon a Drâa-völgy, nyugaton a Jat folyó völgye határolja a területet. Ezekben a völgyekben a rövid ideig tartó őszi esős időszakban összegyűlik ugyan a víz, de a rendkívül magas hőmérséklet miatt igen gyorsan el is párolog, ezért sohasem éri el az óceánt.⁵⁸¹ Ebben a „folyó zónában” található a Saguiat-el-Hamra, azaz a „Vörös folyó”, amelynek jelentőségét az is jelzi, hogy maga a régió is a folyóról kapta a nevét.⁵⁸² A folyópartokon és Smara környékén a növényzet már legeltetésre is alkalmas, az itt élők árpa és más gabonafélék termesztésével is foglalkoznak. Erre az élővilág már valamivel változatosabb, mint a hamadasnak nevezett sziklás területeken, és itt már több kisebb-nagyobb oázis is található. Az oázis mérete a néhány száz négyzetmétertől akár egy kisebb falu területének nagyságáig terjed. A Szaharában élők közel 75%-a lakik oázisban, ahol többnyire pálmaféléket (datolya és doum pálma), zöldegeket és többféle gabonát termesztenek. A 10-15 méter magaságúra megnövő doum pálma (*Hyphaene thebaica*) eredetileg Egyiptom, Szudán, Kenya és Tanzánia területén őshonos, de az arab kereskedők közvetítésével a szaharai oázisok jelentős részében is meghonosodott. A pálma alma nagyságú, narancsszínű

579 Mercer, J.: Spanish Sahara. pp. 19–23.

580 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco, p. 23.

581 Mercer, J.: Spanish Sahara. pp. 25–27.

582 Saxena, S.C.: Western Sahara, No alternative to armed struggle. p. 2

gyümölcsének íze hasonlít a gyömbérkenyéréhez, így a helyiek kenyérpótló növényként is használják. A gyümölcs kemény magjából gombokat, a növény rostjaiból matracot és egyéb felszerelési tárgyakat készítenek. A datolyapálmát pedig alighanem mindenki ismeri, a sivatag legfontosabb haszonnövényének számít, mivel minden része felhasználható. A fa az arabok között a mai napig a hosszú életet szimbolizálja (akár 150 évet is élhet), a gyümölcséből, annak fogyasztása mellett, szirupot, ecetet és alkoholt állítanak elő. A fa leveleiből bútorokat, kosarakat és más használati eszközöket készítenek, a fa megcsapolásából származó édeskés fanedvet pedig egyfajta üdítőitalként is fogyasztják. Főleg erre a vidékre, de a Szahara többi részére is jellemző, hogy egy-egy kisebb területen akár órákon át is eshet eső, de pár száz méterre ennek már nyoma sincs. Az eső után gyorsan kivirul a sivatag, és általunk nem ismert virágok tömege bújik elő a földből, hogy aztán rövid virágzás után a következő esőig ismét eltűnjön. Ezt a klímát ugyanis csak az ún. efemer növényfajok képesek elviselni. Ezek olyan rövid vegetációs idejű, virágos növények (keresztesek és szegfűfélék), amelyeknek a magvai több évig is csíráképesek maradnak a sivatag homokjában, hogy aztán egy kiadós zápor hatására életre keljenek. Az itteni folyóvölgyekben többször előfordul a sivatagi tyúknak (houbara) nevezett, a mi fácánunkkal közel azonos méretű, barna-fehér foltokkal tarkított, igen ízletes húsú madarak, amelyek az itt élő kisemlősöket és gyíkokat fogyasztják. A terület rovarvilága is igen változatos, az orrszarvú bogártól a szkarabeuszig többféle faj található, amelyek az itt élő kisemlősök és gyíkok táplálékául szolgálnak.

Komoly veszélyforrásnak tekinthető a sivatag egész területén a skorpió (*Scorpionida*) és a szarvasvipera (*Cerastes cerastes*), ezektől nem árt óvakodni. A Szaharában a skorpióknak több mint 30 fajtája ismert, azonban az itt tartózkodók többnyire csak a fekete skorpióval (3-8 cm hosszúságú) és a szinte teljesen átlátszó üveges skorpióval (3-5 cm hosszúságú) találkozhatnak. A két fajta közül a fekete a veszélyesebb, marása akár halált, de többnyire bénulást okozhat. Sokkal veszélyesebb azonban a szarvasvipera marása. Ez a kígyófajta akár a másfél méteres hosszúságot is elérheti, és a harapása után bénulás, szívgörcs, majd azonnali halál következik be. Bár a folyó menti területek jobb feltételeket (táplálék, búvóhely stb.) kínálnak az állatfajok számára, a marokkóiak által épített falrendszer lehetetlenné teszi a nagyobb állatok mozgását. Ennek ellenére a Marokkó által elfoglalt területeken is láttak már antilopokat, sakált, hiénát és más, nagyobb emlősöket is.

A harmadik zóna a Rio de Oronak nevezett terület.⁵⁸³ Ez egy rendkívül sík, homokdűnékkel tarkított vidék. A talaj azonban összetételénél fogva képtelen a vizet megfogni, illetve tárolni, így a víz az altalajban gyűlik össze, és az ilyen helyeken van lehetőség kutak ásására.⁵⁸⁴ Dakhla alatt egy hatalmas földalatti tavat találtak 1963-ban

583 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 2.

584 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 28.

a spanyol geológusok, de a mai napig nem fértek hozzá az ott található vízkészlethez.⁵⁸⁵

A vidék rendkívüli egyhangúságát egyedül a Dakhlai-félsziget (a néhai Villa Cisneros) és La Guerra töri meg. Az itt található sivatag Nyugat-Szahara (1100 km) és Mauritánia (754 km) partvidékét foglalja magába. Igaz, errefelé nincs sok csapadék, azonban az óceán felől érkező párás levegő hatására többféle növény- és állatfajta is kedvező életfeltételeket talál magának, itt telnek át az Európából érkező vándormadarak is.⁵⁸⁶ Egyes madármegfigyeléssel foglalkozó szervezetek szerint Nyugat-Szahara területén 209 fajta madár fordul elő, amelyek többsége vonuló, és csak az őszi-téli időszakban tartózkodik a partvidéken. A vonuló énekesmadarak mellett több ragadozó madár, többnyire sólyomfélék élnek a nehezebben megközelíthető helyeken, a fészekrablások miatt azonban a számuk az utóbbi időben jelentősen csökkent. Ugyancsak ezen a partvidéken található a kipusztulásra ítélt barátfókának (*Monachus monachus*) utolsó telephelyei. A marokkóiak a terület ismert, a barátfókák élőhelyéül szolgáló helyeit részleges védelem alá vonták (Cape Blanc-félsziget és a Dakhlai Nemzeti Park), így azok viszonylag biztonságos körülmények között élnek. A terület egyetlen mérgező állata az algériai csörgőkígyó (*Coluber algirus*), amely azonban elég rejtőzködő életmódot folytat, így viszonylag ritkán látható. Az itt élő állatok közül még említésre méltó az aranysakál (*canis aureus*), a sivatagi róka (*Fennecus zerda*), a sivatagi macska (*Felis margarita*), a méhészborz vagy ratel (*mellivora capensis*) és a foltos hiéna (*Crocuta crocuta*). A partvidéken néha megfordulnak antilopok is, 1999-ben gepárdot is láttak Dakhla közelében. A ragadozó valószínűleg Mauritánia területéről tévedt át, mivel a nyugat-szaharai sivatagban a nyolcvanas évek eleje óta nem észlelték a jelenlétüket. A part környékén néhány kisebb települést kivéve nem laknak emberek, az itteniek többsége halászattal és tevetartással foglalkozik, de létszámukat duzzasztja az a majd 160 000 marokkói halász, akik ideiglenes jelleggel a nyári és kora őszi időszakban a part menti vizeken dolgoznak.⁵⁸⁷

Bár egyik zónához sem sorolható, a területen van egy másik speciális sivatagi környezet, a sós tavak vidéke (Saharan halophytics). Ilyen található Bir Lahlou környékén és a meharesi járőrözési útvonalon, Mauritániában. Az arabok az ilyen helyeket chottnak nevezik, és a helyi nomádok egy része a nekik szükséges sót innen szerzi be. Ezek a helyeken állandó és ideiglenes sós tavak vannak, ami miatt a föld sótartalma sokkal nagyobb, mint a sivatag más területein. A sós tavaknak nincs közvetlen összeköttetése az óceánnal, vizük az esőzésekből, valamint föld alatti forrásokból származik. Az itt élő növények, alkalmazkodva a helyi feltételekhez, megtanulták elviselni a víz időszakonként változó sótartalmát, amely az esőzések után csökken, a szá-

585 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 3.
Thompson, V.-Adloff, R.: The Western Saharans. p. 104.

586 Mepham, R.-Hughes, R.H.: A Directory of African Wetlands. p. 89.

587 Baddy, M. – Guenette; S.: The Fisheries off the Atlantic Coast of Morocco 1950-1997.
http://www.seaaroundus.org/report/datasets/Morocco_Baddy1.pdf (Letöltés ideje: 2010-09-20)

raz időszakokban pedig nő. A vízben alig néhány algafajta él, ezek táplálékkul szolgálnak az erre átvonuló madaraknak (flamingó, fehérfejű kacsza stb.). Csak ezen a vidéken található meg a jerboa egyik speciális változata, a négyujjú jerboa vagy ugróegérféle, amely még a Szaharában is igen ritka.⁵⁸⁸

A Szaharára zonális (trópusi) sivatagi klíma jellemző, esetenként hűvösebb, száraz telekkel. A nyár rendkívül forró, a hőmérséklet gyakran meghaladja az 50 fokot is árnyékban, ám a napi hőingás értéke sem elhanyagolható. Az óceán közelsége miatt viszonylag nagy a páratartalom, ezért az idő gyakran párás és ködös. Az évi átlag csapadék alig éri el a 45 millimétert még az óceán partján fekvő Dakhlában is.⁵⁸⁹

A Szahara teljes területén gondot okoz a szél, amely magával sodorja a finom homokszemcséket, és ez irritálhatja a bőrt, illetve szemgyulladást okozhat. A helyiek éppen ezért állandóan kendővel takarják el a fejüket és az arcukat. A szelek közül a legkellemetlenebb az „irifi” nevű szélvihar, amely már az erejéből adódóan is homokvihart kavar. Ezt, az általában déli, délkeleti szelet nevezik az európaiak sirokkónak. A sirokkó rendkívül száraz, forró, és homokkal terít be mindent, így a látási viszonyok jelentősen korlátozódnak, alig 1-2 méterre csökken le a látótávolság. Ezek a viharok főleg az október és március közötti időszakban fordulnak elő.

Gazdaság

Afrika északnyugati területén természetes foszfátlelőhelyek vannak, amelyeket még az 1960-as években fedeztek fel a spanyolok, de valójában a marokkói kormány kezdte meg a foszfát kibányászását. A bányákban a világ egyik legjobb minőségű, kb. 80% -os tisztaságú foszfátja található. Kiaknázása jelentős hasznot hoz Marokkónak, amely már az itteni bányák megszerzése előtt is a világ egyik első foszfát kitermelő és értékesítő országa volt. 2002-ben az USA után a legtöbb foszfátot (22 millió tonna) itt termelték ki.⁵⁹⁰ A Nyugat-Szaharában lévő bányák azért is fontosak a marokkóiaknak, mivel a bányától a kikötőig vezető futószalag rendszer rendkívül gazdaságossá teszi a szállítást. Pl. a Marokkóban lévő Khouribga bányától a foszfátot vasúton kell a kikötőkbe szállítani, ezért a kitermelése drágább, mint a nyugat-szaharai bányákban található foszfáté.⁵⁹¹ A marokkói és a nyugat-szaharai bányák felügyeletét az OCP (Office Cherifien des Phosphates) látja el, amely a bányák működtetésétől a piackutatásig és értékesítésig mindent elvégez. A bánya tulajdonjogának közel 35 százaléka azonban még mindig spanyol cégek kezében van.⁵⁹² Ugyan a legtöbb elemző véleménye szerint Marokkó elsődlegesen a foszfátlelőhelyek miatt szállta

588 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 42.

589 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. p. 26.

590 <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume7/Issue1/pdf/12bese.pdf> (Letöltés ideje: 2014.01.11.)

591 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute. pp. 50–79.

592 Macqueen, N.: United Nations Peacekeeping in Africa Since 1960. p. 237.

meg Nyugat-Szaharát, de ez az állítás nem valós.⁵⁹³ Marokkó ugyanis 1975-ben már a világ egyik legjelentősebb foszfát kitermelője és exportőre volt, ezenkívül még több évtizedre elegendő tartalékokkal rendelkezett a mezőgazdaság számára annyira fontos nyersanyagból.⁵⁹⁴ Egyszóval a Nyugat-Szaharában található foszfát – bármennyire is nagyobb tisztaságú, mint a marokkói – nem jelentett komoly indokot a terület megszállására, sőt a bányák őrzése és működtetése a harcok kirobbanása után sokkal többbe került, mint az azokból származó jövedelem. Ezekhez jött az a kellemetlen tény is, hogy az 1970-es években a világ foszfátpiaca összeomlott, ami szintén negatívan érintette a marokkói gazdaságot. Habár a Bermnek nevezett marokkói erőrendszer elkészülte után a bánya és a szállítószállag elleni támadások teljesen megszűntek, a saharai bányák 1986 és 1996 között csak veszteséget termeltek. Utána azonban megindult egy lassú fejlődés és mára a bányák már hasznot hoznak Marokkónak. Az Európában működő „Western Sahara Resource Watch” szervezet kimutatásai szerint Nyugat-Szaharában évente 1,5-3 millió tonna foszfátot termelnek ki a marokkóiak, amelyből 80–150 millió USD bevételük származik. Ez az összeg folyamatosan emelkedik, mivel a foszfát világpiaci ára és a foszfát iránti kereslet az elmúlt években jelentősen megnövekedett.⁵⁹⁵ Ebből is látszik, bár mára a foszfát kitermelés tisztes profitot jelent Marokkó számára, Nyugat-Szahara megszállása nem gazdasági, hanem legitimációs kérdés volt II. Hasszán számára, aki a királyi hatalmát akarta megerősíteni az „ősi marokkói földek” visszaszerzésével. Ez a „Zöld Menet” megszervezésével és lebonyolításával maradéktalanul sikerült. Ám 1975 óta a nyugat-szaharai kérdés a nemzeti identitás egyik központi elemévé vált.⁵⁹⁶

Nyugat-Szahara a legújabb kutatások alapján ásványkincsekben rendkívül gazdag földjében főleg vasérc,⁵⁹⁷ uránium, titán, földgáz és kőolaj található.⁵⁹⁸ Egyes geológusok véleménye szerint jelentős mennyiségű vanádium készletek találhatók a sivatagban.⁵⁹⁹ A spanyolok már az 1960-as években találtak kőolajat, de annak kitermelése akkor még nem volt megoldható.⁶⁰⁰ Az elmúlt évek során a part menti vizeken több amerikai és francia társaság (Kerr-McGee és a TotalFinaElf) kutatót kőolaj után, és előzetes eredményeik szerint gazdag kőolaj lelőhelyek vannak a nyugat-szaharai partvidéken.⁶⁰¹ Ezt megerősíti az a tény is, hogy a szomszédos Mauritániában szintén

593 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara, What Future for Africa's Last Colony? p. 19.

594 Egyes becslések szerint, Marokkó rendelkezik a világ foszfát tartalékainak a háromnegyedével.

595 Zunes, S.-Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 35.

596 Persze ez kétélű kard lehet a marokkói monarchia számára, mert bár a függetlenség megszerzése óta, Nyugat-Szahara megszállása volt a rendszer legnagyobb fegyverténye – amivel II. Hasszán biztosította trónjának megmaradását –, annak elvesztése a királyság és az uralkodó legitimitását kérdőjelezné meg.

597 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa, The Western Sahara dispute. p. 4.

598 Olsson, C.: The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization. p. 20.

599 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. pp.77–78.

600 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 36.

601 Olson, C.: The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization. p. 18.

találtak – igaz nem annyit, amit előzetesen becsültek – jelentős méretű kőolajmezőt. 2001-ben a marokkóiak megkezdték a kutatásokat a szárazföldön és a partmenti vizekben egyaránt a lehetséges kőolaj- és földgázmezők után, majd szerződést kötöttek a Total és a Kerr-McGee cégekkel. Az kőolaj kitermelése azonban a Polisario és több más szervezet tiltakozása miatt még nem kezdődhetett meg. A Polisario 2001 elején sikeres kampányt indított a marokkói kormányzat ellen, hogy megakadályozza a megszállt területeken lévő kőolajkincs kitermelését. A szaharáviak az ügyet egészen a Biztonsági Tanács elé vitték, ahol annak vezetője hivatalos állásfoglalást kért a Világszervezet jogi igazgatóságától. 2002. február 5-én Hans Corell az ENSZ jogi képviselője közzétette a szervezet hivatalos válaszát, amely a Polisariónak kedvezett.⁶⁰²

A marokkóiak támogatását élvező különböző olajipari társaságok várják a végleges területrendezést, amely után csak a kőolaj kitermelését tervezik. A helyzetet bonyolítja, hogy a Polisario az kőolaj-kitermelés jogát 2005-ben felajánlotta az angol-ausztráliai kötődésű Fusion Oil&Gas konzorciumnak,⁶⁰³ így igazán csak a terület sorsának végleges rendezése után derülhet ki, hogy ki lesz majd a győztese az kőolaj kitermeléséért folytatott versenynek.⁶⁰⁴

A part menti vizek emellett a világ egyik halban leggazdagabb területei. A halászati jog ugyancsak vita tárgyát képezi a szembenálló felek között.⁶⁰⁵ Toby Shelley szerint a marokkói halászat közel 1 milliárdos éves bevételeinek több mint kétharmada a nyugat-szaharai vizekből származik.⁶⁰⁶ A halászat a szaharai partok mellett mindig a megélhetés egyik módja volt, bár a halászok inkább csak a part menti vizeken halásztak.⁶⁰⁷ A helyiek az általuk épített kisméretű hajókkal (dories) többnyire két-három napos időszakra hagyták el a partot, hogy rákokat, kagylókat és halakat (szardínia, makréla, tonhal, delfin stb.) fogjanak. Emellett algákat, moszatokat és tengeri szivacsot is gyűjtöttek étkezési és egyéb célokra. A helyiek valójában csak a tavaszi és nyári időszakban merészkedtek ki az óceánra, a viharosabb téli időszakban inkább más foglalkozás után néztek.⁶⁰⁸ A halászat 1914-ig ténylegesen a spanyol, francia és portugál hajósok joga volt, majd miután a spanyolok megalapították az első halfeldolgozó üzemet, a helyi halásztól is átvették a napi zsákmányt, akik aztán a jobb megélhetés reményében egyre távolabb jártak halászni. Az igazi fellendülés 1927-ben kezdődött, amikor a spanyolok hajójavító és -építő üzemet hoztak létre, ahol többnyire helybéli munkások készítették a 16-24 méter hosszúságú halászhajókat. Ezeken a hajókon még nem volt a halak élve tartására alkalmas tároló, így, bár a halak feldol-

602 <http://www.havc.se/res/SelectedMaterial/20081205pretoriawesternsahara1.pdf> (Letöltés ideje: 2013. 12. 17)

603 Besenyő J.: *Economy of Western Sahara*. Tradecraft, 2011, 1. Special Issue, pp. 115–125.

604 Olsson, C.: *The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization*. p. 20.

605 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugee*. *The Western Sahara Conflict*. p.71.

606 Olsson, C.: *The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization*. p. 18.

607 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. pp. 134–135.

608 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. p. 26.

gozását azonnal, már a fedélzeten megkezdték, a halászhajók hosszabb utak megtételére nem vállalkoztak. Nyugat-Szahara megszállásáig a helyiek nem fejlesztették a halászatot, megelégedtek a spanyolok által nyújtott lehetőségekkel. Az 1960-as évek elején azonban egyre több idegen halászhajó érkezett a területre (norvég, olasz, dán, francia stb.), amelyeket a spanyolok ideig-óráig, de távol tartottak az általuk már évszázadok óta halászott területektől.

A változás akkor következett be, amikor Marokkó elfoglalta ezeket a területeket, és felfedezték, hogy ezek a világ egyik halban leggazdagabb vizei. Az első időkben a marokkói halászok is csak kisebb, 8–10 méter hosszúságú, motor nélküli kishajókkal (korb) járták a part menti vizeket. A hajón általában 12 halász dolgozott, akik legfeljebb 2–3 napos utakat tettek meg, és többnyire kisebb méretű vonó-, kerítőhálókat és horogcsapdákat használtak. A 70-es évek végére a hajók többségét 25 lóerős motorokkal szerelték fel, ami nagyban könnyítette a halászok tevékenységét.⁶⁰⁹ A kishajók közel 75%-a az Atlanti-óceán partvidékén található, míg a maradék 25% a Földközi-tenger partvidékén. A kishajók száma a nyolcvanas években nőtt számottevően, amikor a saharai partoknál olyan területeket találtak, ahol a poliphalászat (*Octopus vulgaris*) igen jól jövedelmezett. A halászok csapdaként funkcionáló, betonnal rögzített műanyag edényeket helyeznek le a tengerfenékre, és átlagosan 2-3 naponta ellenőrzik azokat. A parttól 100 méternyire, de akár 30 kilométerre is raknak le ilyen csapdákat (néhány métertől akár 20 méternyi mélységig is). Van olyan hajó, amelynek a legénysége heti rendszerességgel majd 3000 csapdát ellenőriz. Habár a poliphalászat inkább időszakos tevékenység, mégis igen jól jövedelmez. Ugyanezek a halászok használnak rák- és homárcsapdákat, és a vonuló halrajok útvonalán sikerrel alkalmazkazzák a több kilométer hosszúságú horogcsapdákat is. Emellett a szivacs- és algafélék gyűjtését is ők végzik, majd megszáritva a helyi piacokon, vagy mint az agar-agar nevű algát, élelmiszeripari cégeknél értékesítik.

A halászat volumene miatt fontos megemlíteni még az állami halászfloottáról, mivel a nyugat-szaharai bevételek jelentős részét ők termelik meg. Az állami halászflootta hivatalosan csak 1972-ben hozták létre, amikor Las Palmas kikötőjében négy nagy halászhajót állomásoztattak. Miután a néhai Spanyol-Szaharát Marokkóhoz csatolták, és a halban gazdag partvidék a kezükbe került, a kormány elkészítette első tervét a halászati lehetőségek kiaknázására. Ez a program a halászhajók vásárlását hosszú lejáratú, kedvezményes kamatú hitelekkel támogatta, ugyanakkor az idegen hajóknak megtiltotta a part menti vizeken 120 kilométeres sávban a halászatot.⁶¹⁰ A halászat 1981-ben már a marokkói gazdaság egyik vezető iparága volt, ezért külön halászati minisztériumot hoztak létre, és jóváhagyták a saharai területeken az új kikötők és

609 Besenyő J.: Western Sahara. pp. 21–22.

610 Baddy, M. – Guenette; S. The Fisheries off the Atlantic Coast of Morocco 1950-1997. – http://www.seaaroundus.org/report/datasets/Morocco_Baddy1.pdf (Letöltés ideje: 2010-09-20)

halfeldolgozó üzemek létrehozását is.⁶¹¹ A marokkói halászflootta 1972 és 1986 között többnyire idegen kikötőkben (Las Palmas, Abidjan és Dakar), majd később az újjáépített agadiri, tan-tani és a el-aaiuni (Laayoune) kikötőkben állomásozott. A flotta zsákmányának nagy részét szaharai területeken fogják (87%). Ezek a hajók már többnyire korszerűek, halradarral, hűtőkapacitással és egyéb más technikai felszereléssel is jól ellátottak, s ez igen megkönnyíti a folyamatos halászatot.

A halászok zsákmányának nagy részét a kisebb méretű, úgynevezett tömeghalak (szardínia, szardella, makréla stb.) alkotják. 1950-ben még csak 110 800 tonnát fogtak ki a marokkói halászok, majd később ez elérte az évi 485 500 tonna mennyiséget. A kisméretű halak 85%-át a szardínia (*Sardinia pilchardus*) teszi ki, a második legtöbbet fogott halféle a makréla. A makrélafogás 90%-át a közönséges makréla (*Scomber japonicus*) alkotja, míg az atlanti makréla (*Scomber scombrus*) száma, mivel annak élőhelye délebbre található, elenyésző. A kifogott tonhal mennyisége is jelentősen emelkedett, míg ez a hatvanas években évente alig 4100 tonnát tett ki, ez az arány a kilencvenes évekre elérte az évi 14 000 tonnát. A halászok a különböző polipfajtákból évi 24 000 tonnányit fognak ki.⁶¹² Emellett további 12 000 tonnányi kisebb-nagyobb rákot (langusztá, srimp stb.) és kagylót (fekete kagyló, osztriga stb.) zsákmányolnak és értékesítenek. A jobb el-aaiuni szállodákban és éttermekben szinte minden fajta halból rendelhetünk, amit a vizekben fognak, de sokszor a halászok kint a parton is sütnék-főznek, akikhez alkalmanként csatlakozni is lehet, jelképes anyagi hozzájárulásért.

Természetesen nem csak a marokkói halászok halásznak az itteni vizeken, ugyanis mind az Európai Közösség, mind pedig más országok erőteljes nyomást gyakorolnak a marokkói kormányra a halászati jogok engedélyezéséért.⁶¹³ A halászati jogok gyakorlása igencsak kényes kérdés, és többször vezetett már összetűzéshez a marokkói hatóságok és az idegen nemzetiségű hajók között. Az idegen halászok a magasabb technikai fejlettségű hajóik és felszerelései jóvoltából több zsákmányt képesek ejteni, mint a helyiek. Ez igen szembeűnő, főleg ha megnézzük az 1990-es évet, amikor pl. a marokkói halászok 402 200 tonnányi halat fogtak ki, míg az idegenek 998 400 tonnát. Ez csak a hivatalos adat, és a „divatos” orvhalászatról még nem is beszéltünk.⁶¹⁴ A spanyol halászok által kifogott halmennyiség (255 000 tonna) a marokkói zsákmány 65%-át tette ki. Épp ezért a marokkóiak többször is korlátozták, illetve megtiltották a spanyol halászhajóknak a helyi vizeken való halászatot, a tilalmat megszegő hajókat pedig erőszakkal a helyi kikötőkbe kényszerítették, ahol azután elkozták azokat.⁶¹⁵ A spanyol halászokkal szemben nemcsak a marokkóiak léptek fel, de a Polisario fegyveresei sem kímélték őket, akik több esetben is támadásokat haj-

611 Olsson, C: *The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization.* pp. 17–18.

612 Besenyő J.: *Economy of Western Sahara.* Tradecraft, 2011, 1. Special Issue. pp. 115–125.

613 Ohaegbulam, F.U.: *Ethnical Issues in U.S. Policy on the Western Sahara Conflict.* p. 99.

614 Olsson, C: *The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization.* pp. 17–18.

615 Magone, J. M.: *Contemporary Spanish Politics,* p. 223.

tottak végre a nyugat-szaharai partoknál ellenük. 1978-ban például nyolc halászt ejtettek fogságba, akiket csak azután engedtek szabadon, hogy Javier Rupérez az országot kormányzó demokratikus párt képviselőjeként (Unión del Centro Democrático) a Polisario negyedik kongresszusán személyesen megjelent és a szervezetet a saharávik törvényes képviselőjének ismerte el.⁶¹⁶ A másik komoly problémát a terület túlzott lehalászása jelenti, amelyben a marokkóiak ugyanolyan bűnösök, mint a külföldi halászok. 2005-ben derült ki, hogy a Nyugat-Szaharát megszálló marokkói csapatok több tábornoka egyfajta hitbizományként kezelte a saharai partokat és a megengedettnél több halászati engedélyt adtak ki, ami miatt egy kisebb gazdasági válság alakult ki.⁶¹⁷ Persze a halászat kérdése alkalmanként adu lehet a politikai játszmákban. Az Európai Unió Spanyolország és Franciaország révén érdekelt a nyugat-szaharai konfliktusban, és mint ilyen igyekszik aktív szerepet játszani a rendezésben. Az Uniónak hivatalosan Nyugat-Szaharával kapcsolatosan nincs külpolitikája, néhány csoport szerint az előbb említett államok érdekeit nem kívánja megsérteni.⁶¹⁸ Azonban az Európai Parlamentben működik egy kisebb csoport, akik rendszeresen lobbiznak Nyugat-Szahara függetlenné válásáért. Ez a csoport támogatta 2003-ban a Baker-tervet és lobbiztak is a megvalósításáért, de az európai államok többsége nem támogatta őket Marokkóval szemben, mivel a halászflokkok a nyugat-szaharai partoknál tevékenykedtek. Amikor pedig 2006-ban létrejött a több jogvédő szervezet által keményen bírált marokkói-európai halászati megállapodás, mindenki tudta, hogy az EU egyetlen fórumon sem fog a saharávik jogaiért Marokkóval szembeszállni. Sokan úgy gondolják, hogy a 2006-os EU-marokkói halászati szerződés ratifikálása egyfajta jel volt a nemzetközi közösség felé, hogy az Európai Unió elismerte és elfogadta a megszállás tényét.

A marokkói kormány a halászat mellett a tengeri szállítást és ezzel a kikötőket is elkezdte fejleszteni, részben a szenegáli kormánnyal kötött megállapodások alapján. A két kormány vezetője, VI. Mohamed és Abdoulaye Wade szenegáli elnök a 2002 februárjában Párizsban megtartott francia-afrikai csúcsertekezleten megállapodtak egy új tengeri szállítványozó társaság létrehozatalában is. Mivel Szenegál és a térségben a Polisario támogatójának számító Mauritánia között komoly nemzetiségi ellentétek vannak, amelyek már többször torkollottak fegyveres összecsapásokba, a marokkóiak értelemszerűen Szenegált támogatják mind gazdasági, mind politikai téren.⁶¹⁹ Az együttműködést az is mutatja, hogy az Air Afrique (szenegáli légitársaság) csődbejutása után a marokkóiak támogatásával jött létre az új nemzeti légitársaság, az Air

616 Chiviges: N.P. Spain, France and the Western Sahara: A Historical Narrative and Study of National Transformation. pp. 25–27.

617 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 53.

618 Egyesek szerint az Európai Uniót csak saját gazdasági érdekei vezetik, leginkább azért, hogy a tagállamok halászhajói halászhassanak Nyugat-Szahara partjainál, illetve az európai-mediterrán együttműködésből, minél több profitot szerezhessenek.

619 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. p. 42.

Senegal. A társaság többségi tulajdonosa a Royal Air Maroc (51 %), a marokkói nemzeti légitársaság. A közös tervek között szerepel még egy Dakarból Marokkóba vezető autópálya is, amelynek jelentős része az elfoglalt szaharai területeken keresztül húzódna. Mára Szenegál a marokkói kormány legelkötelezettebb szövetségese az afrikai kontinensen, ami azért is fontos Marokkó számára, mert az afrikai országok jelentős része elismerte a Polisario által létre hozott nyugat-szaharai kormányt (SADR).⁶²⁰

Úgy tűnhet, hogy a szeles és kietlen sivatagban nem sok érték van, ennek ellenére, a marokkói kormány és a németországi Kassel város egyeteme egy közös programot dolgozott ki, amely a szélenergia hasznosításával foglalkozik, amely szintén jelentős hasznohoz.⁶²¹ Egy másik, érdekesnek tűnő, jókorahasznohozó gazdasági forrása Tarfaya városkától kb. 250 kilométerre hosszan elnyúló homokdűnék sora. Az itt található nagyon finom szemcséjű homokért a spanyol kormány komoly pénzeket fizet, mivel ezzel borítják a Kanári-szigeteken lévő összes strandot. A homokot szállító hajók El-Aaiun kikötőjéből hetente többször is útra kelnek, hogy a Szaharában bőségesen található és az itt élők számára értéket nem jelentő homokból eladjanak a turistákból élő cégeknek.⁶²² A terület mezőgazdasága minimális, alig 5% a megművelhető földterület, illetve oázis, ahol többnyire gyümölcsöket (datolya) és valamennyi zöldséget termelnek. A terület további 19%-a alkalmas legeltetéses állattenyésztésre, ahol tevéket, juhokat, kecskéket tartanak, főleg a nomádok.⁶²³ A lakosság másik része kézművességgel és egyéb háziipari tevékenységgel foglalkozik. Az életszínvonal az elfoglalt területeken ugyan jóval alatta van a marokkói átlagnak, de még így is magasabb a Polisario által ellenőrzött területen élőkénél. Mostanában a turizmus is fejlődésnek indult, azonban az ország rendezetlen státusza miatt csak a Marokkó által elfoglalt részen beszélhetünk szervezett turizmusról, bár néhány kalandvágyó az ún. „szabad területekre” is átruccan.⁶²⁴

A külföldi befektetők közül a francia és spanyol cégek vannak főként jelen. Az ENSZ állásfoglalása értelmében a marokkóiak nem építhetnének utakat, nem aknázhathaták ki a terület gazdasági kincseit, amíg az ország sorsa el nem dől.⁶²⁵ Ezt azonban figyelmen kívül hagyták. Például a mauritániai határhoz közeli Guerguerat körzetében a hadsereg bevonásával autópályát építettek, valamint a régióban 6 halászfalut hoztak létre, és a területi költségvetésben további 6 létrehozására elegendő összeget hagytak jóvá.⁶²⁶ A halban igen gazdag vizeken ugyanis a halászati szezon-

620 McLean, V. – Adloff, T. R.: *The Western Saharans. Background to Conflict.* p. 68.

621 Besenyő J.: *Economy of Western Sahara. Tradecraft*, 2011, 1. Special Issue, pp. 115–125.

622 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara.* p. 78.

623 Cordesman, A.H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb.* p. 59.

624 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara.* p. 94

625 Részletesen United Nations Security Council Document S-2002-161 – <http://www.undemocracy.com/S-2002-161.pdf> (Letöltés ideje: 2013-12-03)

626 Olsson, C: *The Western Sahara Conflict. The Role of Natural Resources in Decolonization.* p. 20.

ban megközelítően 140 000 marokkói halász dolgozik ideiglenes jelleggel, akik, mivel Marokkóban nem tudnak megélni, a nyugat-szaharai partokon dolgoznak a halászati szezon idején.⁶²⁷ A kormány a meglévő, és teljes kapacitásukat kihasználó halfeldolgozók mellett (El-Aaiun és Dakhla) még további újabb üzemek létrehozását is tervezi.⁶²⁸ Az ENSZ Környezetvédelmi Programja 2008-ban olyan szatellit felvételeket hozott nyilvánosságra, amiket 1987 és 2007 között készítettek a Bou Craa-i bányákról, ahol látható, hogy a marokkóiak a bánya méretét (ezzel a kitermelés volumenét is!) megháromszorozták az elmúlt 10 év során.

A fenti adatokból világosan látszik, hogy Marokkó a Nyugat-Szahara megszerzésével komoly gazdasági lehetőségekhez jutott, és részben ezért, részben pedig politikai okokból (nacionalizmus, berber szeparatista törekvések stb.) nem kívánja a terület feletti ellenőrzési jogokat átadni az őslakosoknak. Így a helyi lakosok a legjobb esetben is csak a Marokkón belüli részleges autonómiára számíthatnak, mivel a marokkói hadsereg önként sohasem fog távozni Nyugat-Szaharából.

Társadalom

A saharáviak társadalmi szerkezete a többi, Szaharában élő nomád, illetve részlegesen letelepült népcsoportokéhoz hasonló. A társadalom legalapvetőbb egysége a család. A vérrokoni kapcsolatban lévő családok alkotják a törzset (fakhd vagy cabila), vezetőjének kiemelt jogai vannak a törzs életének megszervezésében és irányításában.⁶²⁹ A vezetői poszt (sejk) többnyire örökletes, apáról fiúra száll, míg a családok, illetve a törzs tagjai származásuk vagy foglalkozásuk szerint több osztályba sorolhatóak. Egyik osztályból átkerülni a másikba, ha ritkán is, de egyéni tehetség alapján lehetséges, viszont a különböző osztályokból származó férfi és nő közötti házasság szinte teljesen elképzelhetetlen.⁶³⁰

A helyiek több mint húsz nagyobb törzset alkotnak, ezek három fő csoportra oszlanak: az oulad delim, a reguibat, és a tekna törzsekre. Mellettük azonban más, kisebb-nagyobb, alkalmanként egymással szövetségre lépő vagy velük éppen háborúban álló törzsek is voltak. Esetenként a törzsek között laza kapcsolatok szerveződtek, de a saját területén mindegyik komoly autonómiával rendelkezett, ezért írhatta róluk egy spanyol történetíró azt, hogy az életstílusukat a teljes anarchia jellemzi. Alexander Scott volt az első külföldi, aki először számolt be a területen élő nomádokról, társadalmi életükről, és ő volt az, aki név szerint említett néhány törzset: pl. reguibat,

---

627 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. p. 75.

628 Besenyő J.: *Western Sahara*. p. 25.

629 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict*. p. 32.
Pazzanita, A.G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. p. 143.

630 Hart, M.: *The social structure of the Rgibat Bedouins of the Western Sahara*. p. 517.

taoubalt, mejjat, izarguien, oulad delim, arousien, oulad tidrarin, skarna stb.⁶³¹ Ahogy a gyarmatosító országok figyelmét felkeltette a még szabad és ezért elfoglalásra váró terület, úgy érkeztek egyre többen, akik megpróbálták azt feltérképezni és előnyös kereskedelmi megállapodásokat kötni. Így történt, hogy 1850-ben Leopold Panet és Faidherbe ezredes a francia hadseregtől már a francia kormány megbízásából utaztak a térségbe, hogy felmérjék a helyi törzsek erőviszonyait, és Franciaország érdekeinek megfelelően szívélyes kapcsolatokat ápoljanak a tekintélyesebb törzsi vezetőkkel.⁶³² Néhány évvel később Joachim Gattelle utazta be a tekna törzsszövetség által lakott vidéket, és igen részletes útleírást készített, amelyet később a franciák is hasznosítottak. A spanyolok inkább a part menti törzsekkel (oulad delim, oulad bou sba, ait moussa és az imraguen) igyekeztek szívélyes viszonyt folytatni, és néhányukkal még hivatalos megállapodást, szerződéseket is kötöttek. Az 1800-as évek végén a francia Camille Douls beutazta a nyugat-szaharai sivatag nagy részét, és más törzsekkel is találkozott (a tadjakant, a mehdouf és az oulad sidi Mohamed). Az író 1887-ben egy tidrarin karaván utasaként maga is átélte az oulad delim törzsbeliek támadását, akik a pásztorokodás és rabszolga kereskedelem mellett karavánok kifosztásában is jeleskedtek.⁶³³

A saharávi törzsek természetesen nem mind arab származásúak, hiszen a területet megszálló arab törzsek keveredtek az itt élő berber törzsekkel.⁶³⁴ Persze az is előfordul, hogy viszonylag tiszta vérű berber törzsek maradtak fenn, mint például a reguibat törzsszövetség nagy része, akik a területet az arab hódítás előtt uralmuk alatt tartó sanhaja berberektől származnak.⁶³⁵ Később azonban ők is fogadtak be arab származású csoportokat, de mind nyelvükben, mind kultúrájukban a mai napig is a berberhagyományok rendkívül erősek.⁶³⁶ A tiszta arab vérű törzsek közé tartoznak a makuil törzs (beni hassan törzs) leszármazottjai és a XIII. században a mai Jemen területéről érkező törzsek, mint pl. az oulad delim, az oulad arousien és az oulad bou sba. Az arab származású törzsek igen büszkék gyökereikre és tiszta arab vérségükre. Az oulad delim törzs tagjai például egészen a beni hassan törzs feltételezett alapítójának egyik fiáig, Delimig vezetik vissza családfájukat.⁶³⁷ Nyugat-Szahara területén ők alkotják a legnépesebb arab származású törzset, és elmondásuk szerint a Szahel területén ők a legtisztább vérű arabok. A reguibat törzs például azt a Sidahmed Erguibit tekinti ősének, aki 1503-ban érkezett Nyugat-Szaharába. A törzs két nagyobb csoportra – a keleti/sarg és a nyugati/sahel – oszlik, amelyek további frakciókból (fahed) állnak,

631 Mercer, J.: Spanish Sahara. pp. 97–99.

632 Richard Adloff: West Africa, p. 144

633 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 108–110

634 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. p. 27.

635 A hagyomány szerint a reguibat sarg és sahel törzsek tagjai mindannyian Sidi Ahmed Rgaybitól származnak, aki Mohammed próféta leszármazottjaként a XVI. században érkezett a Dráa-folyó völgyébe.

636 Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. pp. 231–232.

637 Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. p. 212.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. p. 331–334.

amelyek pedig a családok (ahel) alkotnak. A reguibat törzsszövetséget a spanyol hódítók az általuk elfoglalt területek legnagyobb és legerősebb törzsének tartották. Ezt bizonyítja, hogy 1950-ben Spanyol-Szahara területén összesen 31 855 teve volt, amiből 14 300 a reguibat törzs tulajdonát képezte, ami majdnem annyi volt, mint az összes többi törzsé együttvéve. A reguibatok az oulad delim törzssel ellentétben nem képeztek zárt társadalmat, soraikba olyan törzseket és népcsoportokat is befogadtak, akik csatlakozni kívántak hozzájuk.⁶³⁸

A törzsek és a különböző szövetségek területenként szerveződtek, ezért többnyire a mai napig is a saharai törzsek egy adott körzeten belül élnek, illetve vándorolnak az állataikkal. A tisztavérű arab törzsek élőhelyét a „fehérek földjének”, azaz „Trab el Beidan” nevezték, bár ez a terület még további régiókra tagozódott.⁶³⁹ A leghíresebb régió a „Sahel” volt, amit a spanyolok később elfoglaltak. A spanyol hódítók a terület nevéből adódóan a lakosokat ahel el-Sahel, azaz a Sahel embereiként emlegették.⁶⁴⁰ A saharáviak nemcsak területileg, foglalkozás szerint is tagozódtak/tagozódnak. Voltak olyan törzsek, amelyek főleg katonáskodással foglalkoztak, és fegyveres segítségükért a kisebb törzsek egyfajta adót (debiha) fizettek. Ezek a törzsek a karavánok fegyveres kíséretét is ellátták, bár alkalmanként, ha a rivális törzs kapta meg a megbízást, megtámadták és próbálták kifosztani az őket nem alkalmazó kereskedőket. Ezeket a törzseket a „fegyverek emberei” (ahel mdafoo) néven emlegették.⁶⁴¹ Ebbe a kategóriába az alábbi törzsek tartoztak: a reguibat sarg, a reguibat sahel, az izarguien, az ait lahsen, az arousien, az oulad delim, a yagout, az ait musa oulad Ali, az azouafit, az ait usa és az oulad bou sbaa törzsek.

Az alávetett vagy adófizetésre kényszerített törzseket azonos néven (znaga, vagy lahma) nevezték, és bár nem voltak rabszolgák, majdnem azonos szerepet tölthettek be, mint a helóták a spártai katonai államban. Az erősebb törzsek sokszor akár gyakorlatozás címén is megtámadták és kirabolták a znaga törzseket, hogy harckészességüket fenntartsák, és a fegyverforgatást gyakorolják. A znaga szó egyébként a sanhaja berberektől ered, és az arabok előtti vezető berber réteget jelölte.⁶⁴² A szó jelentése a XV-XVI. századra kicsit átalakult, és a spanyolok ezt a kifejezést használták a nem arab, hanem a berber származású nomádokra, akik nem vették át a hasszanija nyelvjárást, hanem megtartották saját anyanyelvüket.⁶⁴³ Később a kifejezés elveszítette etnikai tartalmát, és már csak az adófizető és rabszolgasorba taszított törzsekkel kapcsolatban használták.⁶⁴⁴ A znaga státuszban lévők hivatalosan nem hordhattak fegyvert a rangban felettük álló törzsek tagjainak jelenlétében, a saját sátrukban nem ülhettek

638 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 36.

639 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 33

640 Anthony G. Pazzanita and Tony Hodges: Historical Dictionary of Western Sahara p. 399

641 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 126

642 Norris, H. T.: The Arab Conquest of the Western Sahara. p. 27–28

643 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 94.

644 Mercer, J.: Spanish Sahara. pp. 29–132.

középre, a vendégeik elé. Ez igen komoly sértést jelent a szaharai népek között. Az alárendelt törzsek a védelemért állatokkal és sokszor kényszermunkával (horma) fizettek.⁶⁴⁵ A znagák közé többnyire a part mentén élő kisebb törzsek tartoztak, a foicat, az imeraguen, a le menasir, a meyat, a lamiar, az oulad bou aita, az oulad abdeluahed és az oulad tidrarin törzsek. Ezek a törzsek főként halászattal foglalkoztak, ami a szaharávi törzsek között lenézett tevékenységnek számított. Azonban a spanyolok megérkezése után, ezek a törzsek gyakran profitáltak a régi törzsi rendszer átalakulásából, mivel korábbi uralmuk a spanyoloktól függték hozzájuk hasonlóan. Ilyen törzs volt az oulad tidrarin, amely részben a Kanári-szigeteken élőkkal ápolt kereskedelmi kapcsolatokból, részben pedig a halászatból jelentős bevételre tett szert, így bekerült az erősebb törzsek közé. Az 1950-ben végrehajtott számlálások során kiderült, hogy a törzs az őket korábban uraló oulad delim törzs 3200 tevéjével szemben 5173 tevét birtokolt. A gazdasági fellendülés a törzsek létszámában is megmutatkozott, hiszen az 1974-es spanyol népszámláláskor az oulad tidrarin törzs létszáma 4842 főre nőtt, amely majdnem elérte az oulad delim törzs 5364 fős létszámát. Ebből a példából is látható, hogy a terület gyarmatosítása bizony változásokat hozott az ott élő törzsek életében.⁶⁴⁶

Néhány törzset, amelyeknek a tagjai egész életükben a Koránt tanulmányozták, és vallásukatoként tevékenykedtek, „zuaias” néven ismertek. A törzs tagjait „a könyv embereinek” (ahel lectub) nevezték. A spanyolok morabitos, míg a franciák marabu néven ismerték őket. Persze nem csak tanítással, de kereskedéssel és valamilyen szinten földműveléssel is foglalkoztak. Ezeket a törzseket általános tisztelet és megbecsülés övezte, bár néha az erősebb törzsek megpróbálták őket függőségbe kényszeríteni. Ez történt az oulad tidrarin törzs tagjaival is, akik a XVIII. század folyamán több évnnyi elkeseredett harc után lettek az oulad delim törzs alárendelt adófizetői, így kikerültek a vallási törzsek csoportjából, és znagává váltak.⁶⁴⁷ A „zuaias” törzsek közé az ahel berical⁶⁴⁸ és a tendega tartozik, de a part menti törzsek között is találhatóak a csoportba tartozók, mint a kenta vagy a terquez is. Több törzs, hogy elkerülje az adófizetői státuszt, igyekezett arab származást bizonyítani, ezért többen manipulálták a családfájukat, hogy a megtisztelő „chorfa” státuszba (a profétától származóak) kerülhessenek.⁶⁴⁹ A chorfa törzsek közé az alábbi törzsek tartoznak: a reguibat sarg, a reguibat sahel, az arousien, az oulad bou sbaa, az ahel sejk ma el ajnin, a filala és a toubalt törzsek. Az arab származású törzsek (a beni hassan törzs leszármazottjai) szabad harcosi státuszban voltak, amely a tradicionálisan fegyverhasználó szaharávi társadalomban a legmagasabb szintet jelentette. Bár az idők folyamán valamelyest ők

645 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. p. 28.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 217–218.

646 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 38.

647 Cabot Briggs, L.: *Tribes of the Sahara*. pp. 212–216.

648 Olson, J. S.: *The Peoples of Africa. An Ethnohistorical Dictionary*. p. 15.

649 Norris, H. .: *The Arab Conquest of the Western Sahara*. pp. 105–106.

is keveredtek a berber törzsekkel, mégis tisztavérű arab törzsekként tartják őket nyilván. Ezek a törzsek a következők: az oulad delim, a tekna, az escarna, az oulad gailan, az oulad lab és a chenagla törzsek.

A tekna törzs tagjai főleg Dél-Marokkóban, az Antiatlasz hegységtől a Saguiat-el-Hamráig terjedő területen élnek. A lemtula (berber) törzs és a makuilok leszármazottjainak vallják magukat,⁶⁵⁰ a makuil ősök miatt azonban a tisztavérű arabok közé számlálják őket. A lemtula törzs az Oued Noun régióban élt, amely később a tekna törzsszövetség központja lett, még mielőtt az első makuil csoportok megérkeztek volna (1218).⁶⁵¹ A törzs közel két évszázados harc után beleolvadt a beni hassán egyik csoportjába, és az új törzsszövetség neve a tekna lett.⁶⁵² Az évszázadok alatt a törzsszövetség két nagy, egymással gyakran szembenálló frakcióra osztódott fel, ezek voltak az ait yemel „El Gazzi” és az ait atzman (ait bella) csoportok.⁶⁵³ Az ait yemel frakcióba tartoznak a főként arab jeleket mutató törzsek: az ait lahsen, az izarguien, az ait musa ould ali és a yagout. Az ait bella frakcióba pedig főként az olyan berber származású törzsek tartoztak, mint az azouafit, az ait usa, az ait iasin, az ait Ibrahim és az ait Ahmed. Az izarguien volt a harmadik legnagyobb törzs Nyugat-Szahara területén, és a legnagyobb a tekna szövetségen belül. Egészen napjainkig nomád életmódot folytatnak, főleg pásztorkodással (tevetartás) és kereskedelemmel foglalkoznak. Tislatintól (El-Aaiuntól) délre a Drâa folyó északi részéig terjed a törzsi területük, bár mostanában már több saharai városba is beköltöztek (El-Aaiun, Smara stb.).⁶⁵⁴ Az ait lahsen törzs a második legnagyobb a törzsszövetségen belül, főleg Dél-Marokkó (Tan-Tan) és Nyugat-Szahara északi részén illetve Algériában élnek.⁶⁵⁵ A spanyolok igen nagyra értékelték a harciasságukat, és jelentős számban alkalmazták őket a hadseregben.⁶⁵⁶

A kereskedő törzsek sorát gyarapította az oulad bou sba is, a törzs tagjai teát, lőfegyvereket és lőport szállítottak Marokkóból, és cserélték el Mauritánia területén.⁶⁵⁷ A kounta törzsbeliek pedig a pásztorkodás mellett a só-kereskedelmet monopolizálták a saharai területek nagy részén, de emellett a franciák közülük toborozták a félelmetes hírű és katonai segéderőként is szerepet játszó arab csendőröket.⁶⁵⁸ A tagant törzs tagjai többnyire földműveléssel foglalkoztak, az általuk termelt árpát és kölest Atarban vagy Saint-Louisban (francia erődök Mauritánia területén) sóra, datolyára és tevékre cserélték el. A legbékésebb foglalkozást űzők a saharáviak közül az imraguen

650 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 5.

651 Norris, H. T.: The Arab Conquest of the Western Sahara. p. 23 és 139

652 Mercer, J.: The Sahrawis of Western Sahara. p. 5.

Laugel, M. G.: Sons of the Clouds. p. 105.

653 Olson, J. S.: The Peoples of Africa. An Ethnohistorical Dictionary. p. 16

654 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 235–237.

655 Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. p. 213.

656 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 33–34.

657 Pazzanita, A. G.-Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. p. 327–331.

658 McLean, V. – Adloff, T.R.: The Western Saharans. Background to Conflict. p. 319.

törzs tagjai, akik évszázadok óta kizárólag halászatból élnek.⁶⁵⁹ A törzs tagjai az D'Arguin nemzeti parkban (Mauritánia) élnek, ahol a part menti vizeken halásznak. Az előzőekben felsorolt törzsek természetesen csak viszonylag szűk metszetet jelentenek. Nyugat-Szahara területén megközelítően százhusz kisebb-nagyobb, egymással rokonságban lévő, de azért elkülönült törzs található. A törzsek vezetői mellett, akik végrehajtó hatalomként működtek, a dzsemma nevű tanácskozó testület tevékenykedett a törzsekből delegált tagokkal.⁶⁶⁰ Ez a tanács később a Polisario létrejöttével szinte maradéktalanul felszámolódott. Háborús időszakokban a helyi törzsek haditanácsot hoztak létre a külső veszély elhárítására. Ha azonban belső konfliktusok osztották meg a közösséget (mint például a reguibat és tadszjakent törzsek közötti több mint 30 évig tartó háború⁶⁶¹ vagy a kutak használatából adódó nézeteltérések), létrehozták a negyvenek tanácsát (ait arbain).⁶⁶² Ezt a szervezetet egyetlen szomszédos országban sem ismerték vagy alkalmazták az elmúlt időszakokban. Persze a tanácsnak szinte mindig volt dolga, mert a törzsek szívesen rendezték el fegyverrel a vitáikat, illetve az erősebb törzsek előszeretettel fosztották ki a kisebb és gyengébb törzseket.⁶⁶³

A törzsi szervezetben három olyan kategória található, amelynek a tagjai bár a törzsben élnek, attól mégis különállóak, akik a szakmájukat apáról-fiúra hagyományozták. Ezek a csoportok együtt éltek a törzsekkel, velük vándoroltak, de a munkájuknál fogva alacsonyabb rendűnek tekintették őket. Ezek a kovácsok (maallim/mealmin), a zenészek (iggaven) és a rabszolgák (abid vagy haratin). A kovácsok, akik a különböző fegyvereket és felszereléseket (főzőedény, nyergék a tevékre, ékszerek a nőknek, stb.) készítették, kis számban, de minden törzsben megtalálhatóak voltak. Egyes vélemények szerint a muzulmán hitre áttért zsidók leszármazottai, ami érthetővé teszi kirekesztettségüket. A zenészeket azért fizették, hogy a törzsek dicsőségét megörökítsék. Spanyol-Szaharában azonban csak nagyon kevesen éltek közülük, Mauritániában valamivel többen, mivel az ottani kisebb emírségek több munkalehetőséget biztosítottak számukra. Az utolsó csoport a rabszolgáké, akik maguk is több csoportra oszthatóak. Az egyikbe tartoznak a fekete rabszolgák (abid), akiket a tulajdonosuk személyes tárgyának tekintettek és a másikba a már felszabadított korábbi rabszolgák (haratin), akik maguk is a törzs tagjaivá váltak, de továbbra is a volt gazdájuk családjával éltek együtt. A rabszolgák nem a törzs tulajdonában, hanem a törzs tagjainak személyes tulajdonában álltak, bármikor örökölhetőek, eladhatóak vagy éppen felszabadíthatóak voltak. További csoportot alkottak azok a rabszolgák (nama),

659 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 134.

Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. pp.113–117.

660 Saxena, S. C.: Western Sahara. No alternative to armed struggle. p. 6.

661 Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. p. 81–82 és 219.

662 Laugel, M. G.: Sons of the Clouds. p. 78., 85.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 32–33.

663 Hart, M.: The social structure of the Rgibat Bedouins of the Western Sahara. pp. 515–527.

akik rabszolga szülőktől, de már a törzsben születtek és azok a rabszolgák (terbia), akiket vagy vásároltak, vagy különböző portyákon ejtettek foglyul. Azok a gyerekek, akik szaharái apától és fekete rabnőtől születtek, csak akkor számítottak szabad embernek, ha az apa elismerte sajátjaként őket, így ők is a törzs tagjai közé számítottak. A rabszolgaság intézménye igen erős volt, így a spanyolok meg sem próbálták azt felszámolni, sőt több esetben is védelmezték azt. Előfordult például, hogy a spanyol hatóságok juttatták vissza egy-egy törzsfő szökött rabszolgáit, vagy küldtek katonákat utánuk. Az 1974-es népszámlálás során a rabszolgákat a spanyolok „adoptált személyek és szegény rokonok” névvel jelölték, akiknek a száma 3018 fő volt, amely az össznépeség (73 497 fő) 4,1%-a volt! Sajnálatos módon a szomszédos Mauritániában a mai napig találhatunk olyan jeleket, amik a rabszolgaság intézményének meglétét bizonyítják.⁶⁶⁴

A szaharáiak között létezett egy másik sajátos tisztség, amit a mai fogalmaink szerint nagykövetnek nevezünk (kafir). Ő olyan, a törzsek által kiküldött és felhatalmazással bíró személy volt, aki azokat hivatalosan képviselte a szomszédos törzseknél.

Érdekes, hogy a nyugat-szaharai törzsek asszonyai a környező országok szokásaival ellentétben, többfajta módon vesznek részt a munkában. Mauritániában elképzelhetetlen, hogy egy nő fejje meg az állatokat, míg a szaharáiak közt ez női munkának számít. A szaharái nőknek a társadalomban betöltött szerepe mindig is különbözött más beduin törzsektől. Például az öröklés és a válás területén azonos jogokkal rendelkeznek a férfakkal, sőt a házasságkötés után megtartják a lánykori nevüket. A törzsek ügyeiben nyíltan és a háttérben is jelentős szerepet játszottak már a spanyolok megérkezése idején is.⁶⁶⁵ Napjainkban a nők egyre komolyabb szerepet töltenek be a társadalomban, főleg azért, mert a menekülttáborokban élő férfiak száma elenyésző, mivel a férfiaknak több mint 80%-a folyamatosan harcolt a marokkói csapatok ellen. Ebből következik az is, hogy nekik több olyan feladatot is el kell látniuk, amit azelőtt csak férfiak végezhetek el.⁶⁶⁶

A mai napig fontos értéket képvisel a helyiek rendszerében a teve, amelynek birtoklása egyfajta értékmérőt is jelent a társadalomban.⁶⁶⁷ Annak ellenére, hogy a nomád életmódot folytatók száma jelentősen lecsökkent, még mindig vannak olyan szaharáiak, akik több száz állatból álló csordával rendelkeznek. Egy teve ára megközelítőleg 10-12 000 dirham (1000-1200 USD), és még ma is előfordul, hogy a házassági szerződés megkötésekor a menyasszonyért kialakult „vételárat” tevében fizetik ki.⁶⁶⁸

664 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 39–40.

665 Norris, H. T.: The Wind of Change in the Western Sahara. pp. 10–11.

666 Mercer, J.: Spanish Sahara. London, p. 162. és Száraz György: UN mission in Western Sahara (MINURSO), p. 61.

667 Laugel, M.G.: Sons of the Clouds. pp. 161–162.

668 Hart, M.: The social structure of the Rgibat Bedouins of the Western Sahara. pp. 515–527.

A szaharáviak büszkék a származásukra, és bár még számon tartják, melyik törzsből származnak, mára a törzsi kötelékek jelentősen fellazultak, főleg a városokban élők között, illetve a megváltozott életviszonyok miatt. Ez annak köszönhető, hogy az évszázadokon át nomád életmódot folytató őslakosok többségét a marokkóiak a városokban való letelepedésre kényszerítették. Talán párhuzamot vonhatnánk közöttük és a hazai cigány kisebbség között, akik ugyan már nem a régi életmódjuk és törvényeik szerint élnek, de a többségi társadalom által elfogadott törvények és értéknormák még mindig nem befolyásolják őket eléggé, azaz a régi törvényeiket már nem alkalmazzák, az új szabályokkal még csak most ismerkednek. Jóllehet, a szaharáviak nagy része letelepedett a városokban, azonban ott biztos munka hiányában csak a segélyezették számát gyarapítják. Amíg a helyiek pásztorkodással és kereskedelemmel foglalkoztak, addig minimális volt a társadalom által eltartott munkaképes férfiak aránya, mára azonban a városban élő férfiak jelentős része munkanélkülivé vált. A tartós munkanélküliség viszonylag rövid időn belül létrehoz egy olyan helyzetet, amelyben a munkanélküliség elfogadottá válik, a munkavégzés és a régi életmód pedig leértékelődik. Ebből következik az, hogy a segélyből élők még kiszolgáltatottabbá válnak (gazdasági és politikai kiszolgáltatottság), mivel már állami gondoskodás nélkül képtelenek megélni.

A szaharáviak az arab nyelvnek a hasszanija dialektusát beszélik,⁶⁶⁹ de a terület megszállása óta többnyire a marokkói arab dialektust is használják.⁶⁷⁰ Szintén széles körben beszélik a volt gyarmatosítók nyelvét, a spanyolt is, de az állami oktatásnak köszönhetően az utóbbi időben a francia nyelvet beszélők száma is jelentősen gyarapodott.⁶⁷¹

A lakosság jelentős része a muzulmán vallás szunnita ágazatához tartozik, de néhány síita és keresztény (többnyire katolikus) is található közöttük. Egyébként nagyfokú vallási tolerancia jellemzi a szaharáviakat mind a közösségen belül, mind azon kívül. A marokkói megszállás alatt élők becsült népessége 90 000 fő, de kb. 125 000 menekült él az algériai menekülttáborokban (Tindouf),⁶⁷² és további 30–40 000 külföldön, egyéb országokban. A Polisario képviselői úgy gondolják, ha kiáltanák a független államukat és minden szaharávi hazatérne, akár 750 000 lakosa lehetne az országuknak, de ezt a kalkulációt rajtuk kívül egyetlen mértékadó, nemzetközi szervezet sem fogadja el.⁶⁷³

669 Az arab nyelv hasszanija nyelvjárását Nyugat-Szaharában, Mauritániában, Mali egy részében, a Tarfaya-i körzetben és Tindouf környékén beszélik.

670 Wolf, E. L.: *Európa és a történelem nélküli népek*. pp. 54–55.

671 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. pp. 83–84.

672 <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume7/Issue4/pdf/08bese.pdf> (Letöltés ideje: 2013-10-12)

673 Besenyő J.: *Western Sahara*. p. 36

Történelem

A terület történelme az európaiak megjelenése előtt

A történelem előtti időkben a Szahara klímája még viszonylag elviselhető életkörülményeket biztosított az itt élő és többnyire legeltetési állattartással foglalkozó negroid és berber törzseknek (i.e. 5000–2500 közötti időszak). Az akkor itt élő emberek után csak sziklarajzok és néhány szépen faragott, vésett szikla maradt (Smara, Bir Lahlou stb.). A terület elsivatagosodása már az időszámítás előtti III. évezredben jelentősen előrehaladt, és megkezdődött a negroid törzsek délre tartó vándorlása, amely az i.sz. I. századig tartott. Ekkor a negroid bafur⁶⁷⁴ és szarakollé törzsek helyére a sanhaja törzsszövetség (a lentuna, a gudula és a massufa berber törzsek) tagjai érkeztek, akik a korabeli egyiptomi hírforrások szerint „iberomauritanian” típusú, azaz fehér bőrű és világos hajú emberek voltak.⁶⁷⁵ I.e. 1000 körül föníciai és karthágói telepesek gyarmatosították a mai Marokkó atlanti-óceáni partvidékét, ahonnan a Szenegálból érkező aranyszállítmányokat és a kereskedést ellenőrizték.⁶⁷⁶ A kereskedők az i.e. III. századra eljutottak Cap Jubyig, később pedig egészen a Guineai-öböl. A karthágóiak különböző árut, főleg sötét szállítottak a nyugat-szudáni országokba egészen a Niger-folyóig, ahonnan elsősorban rabszolgákat, aranyat, drágaköveket és datolyát hoztak. A kereskedelem főleg a puszták nomád törzseinek soraiból kikerült közvetítőkkal folyt. Némi ismereteket a karthágóiak ugyan szereztek ezekről a területekről, amelyeket azonban – főként kereskedelmi érdekekből – megtartották maguknak. Ennek ellenére maradtak bizonyos információk arról, hogy Nyugat-Szahara nem volt ismeretlen vidék előttük.⁶⁷⁷

Az i.e. 603. évben II. Néko egyiptomi fáraó föníciai tengerészekből álló expedíciót indított el a Szezei-öböl azzal a feladattal, hogy szeljék át a Vörös-tengert, hajózanak végig Afrika partjai mentén, kerüljék meg azt, és Gibraltáron keresztül, a Földközi-tengeren át térjenek vissza Egyiptomba. A föníciaiak utazása három évig tartott és sikerrel végződött. Habár az expedícióról készített jelentés nem maradt fenn, Hérodotosz említést tett róla, bár maga kételkedett annak sikerében. A második tengeri expedíciót a karthágóiak küldték, Hamilkár fiának, Hannónnak a vezetésével, ő azonban az ellenkező irányba haladt: Karthágóból Gibraltáron keresztül a nyugati partvidékre, a i.e. VI. században vagy az V. század elején. Az expedíció időpontját nem tudjuk pontosan. Egyes kutatók szerint 570-ben, mások szerint 520-ban vagy 470-ben volt. Az expedíció során a karthágóiak Észak-Afrika partjain több kereskedelmi állomást is létrehoztak. Az egyik közülük Kerne városa volt, Nyugat-Szahara területén

674 Saxena, S. C.: Western Sahara. No alternative to armed struggle. p. 3

675 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 3.

676 Futó J.: Afrika. p. 9.

677 Wiedener, D. L.: A History of Africa South of The Sahara. pp. 27–28.

alapították. Az expedíció történetét maga Hannón írta meg pun nyelven, de leírása csak görög átíratban maradt fenn.⁶⁷⁸ A területen a i.e. II. századra tehető a római birodalom térnyerése és a teve házasítása is. A birodalom különösebben nem befolyásolta a helyi törzsek életét, bár a kereskedelem fellendült ebben az időszakban.⁶⁷⁹ A rómaiak is több expedíciót küldtek a szaharai területekre, azonban ezekről csak azt tudjuk, hogy elindultak, de azt nem, hogy eredménnyel jártak-e.⁶⁸⁰ A II. század derekán a római szolgálatban lévő görög hadtörténész, Polybaeus felderítette és leírta a jelenlegi Mauritánia, valamint Afrika északi partvidékét. A rómaiak már viszonylag pontos térképeket is készítettek a nyugat-szaharai területről, bár Plinius az általa írt földrajzi műben összetévesztette a Niger-folyót a Drâa folyóval (ez a folyó Marokkótól délre található, és határként funkcionált a marokkói és a nyugat-szaharai nomádok területei között).⁶⁸¹

A térség életében komoly változást az Okba ben Nafi, a damaszkuszi Omajád dinasztiából származó katonai vezető által vezetett arab törzsek megjelenése hozott, amelyek 647-ben már elérték a Magreb térséget, majd a 680-as években az Atlanti-óceánt.⁶⁸² Okba többször vezetett katonai expedíciót a területre, többnyire rabszolgák után kutatva, és 681-ben már a Drâa folyó völgyét is elérte. Utóda, Moussa ben Nusair, akit 705-ben neveztek ki kormányzónak, 711-ben leverte a berberék egyik seregét, és ennek köszönhetően kereskedői viszonylag háborítatlanul használhatták a területen található kereskedelmi útvonalakat.⁶⁸³ Mivel az arab vezetők látták a berberék komoly ellenállását, igyekeztek az itt élőkkel kereskedelmi és kulturális kapcsolatokat is kiépíteni.⁶⁸⁴ Ami nem ment harccal, azt elérték ezzel a módszerrel, ráadásul viszonylag rövid idő múlva a berber törzsek jelentős része még az iszlám vallást is felvette.⁶⁸⁵

A területen élő berbereknek azonban nemcsak az arab hódítókkal, hanem a ghánai Soninke Birodalommal is harcolniuk kellett.⁶⁸⁶ Ez a birodalom ellenőrizte ugyanis a délről érkező kereskedelmi utakat, illetve a nyugat-afrikai területekről érkező arany kereskedelmét is. Mivel a sanhaják veszélyeztették a transzsaharai gazdasági hálózatot, a soninke király 990-ben megostromolta és elfoglalta Audagost városát. A két nép között még majd száz éven keresztül folyt a küzdelem, amely később a Soninke Birodalom bukásához vezetett.⁶⁸⁷

---

678 Sík E.: Fekete-Afrika története. I. kötet, p. 99.

679 Garlake, P.: Afrikai királyságok. p. 125.

680 Futó J.: Afrika. p. 9.: Afrika, p. 11..

681 Sík E.: Fekete-Afrika története. I. kötet, p. 101.

682 Relette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. p. 37.

683 Norris, H.T.: The Arab Conquest of the Western Sahara. pp. 141–147.

684 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. pp. 95–96.

685 Fage, J.D. – Tordoff, W.: Afrika története. p. 135.

686 Igaz L.: Egy elfelejtett válság politikai háttere: Nyugat-Szahara. p. 81.

687 Futó J.: Afrika. p. 9.: Afrika, p. 112

Ekkortájt történt, hogy a sanhaják egyik törzse, a gudula meghívott egy híres vallási tanítót, Abdallah ben Yasint abból a célból, hogy az iszlámot tanítsa nekik.⁶⁸⁸ A törzs vezetője, Yahja ben Ibrahim el-Gadali elzarándokolt az új vallás tanítójával Mekkába, ahol bizonyosságot nyert arról, hogy egész törzsének fel kell vennie az iszlámot (1036).⁶⁸⁹ A törzs egy részének megtérése után (sokan elutasították az új tanokat) Yasin a Lemtuna törzs területére ment, ahol rövid időn belül szintén nagyszámú követőt gyűjtött maga köré, akiket a helyiek „al-murabitun”, azaz almoravidák névvel illettek. A tanító rövid időn belül a sanhaja szövetség vezetője lett, és helyettesének a kiváló katonai képességekkel megáldott lemtuna vezetőt, Yahja ben Omárt nevezte ki.⁶⁹⁰ 1039-ben Abdallah ben Yasin, az almoravidák vezetője szent háborút hirdetett a zenata törzsszövetség ellen, majd kemény harcok árán elfoglalták Audagost és Sijilmasa városait.⁶⁹¹ Ez azt jelentette, hogy az egész nyugat-szaharai és afrikai terület az új szövetségeseik irányítása alá került.⁶⁹² A győzelem után azonban felszínre kerültek a régi ellentétek, és a gudula törzsbeliek törbe csalták, majd megölték a lemtuna törzsbeli katonai vezetőt (1056). Yahja testvére, Abubakr ben Omar vette át a bátyja helyét, majd a lázadás leverése után folytatódtak a katonai műveletek, amelynek eredményeként már 1059-ben elérték az Atlanti-óceán partjait, majd később az Atlasz-hegységet is. Ugyanebben az évben ben Yasint a berghwata törzs harcosai egy rajtaütés során megölték, így Abubakr vette át az újonnan formálódó birodalom irányítását is. A Nyugat-Szahara területén élő berber, főleg sanhaja törzsek Abubakr Ibn Omar vezetésével 1062 és 1076 között háborút viseltek a ghánai királyság ellen, amelyben első lépésként anyagilag támogatták a királysággal szövetséges, azaz vazaullusi alávetettségben lévő kis muszlim államok lázadását, majd miután a lázadók lekötötték a ghánai sereg nagyobbik részét, ők is támadást indítottak, majd legyőzték a ghánaiakat.⁶⁹³ Ebben az időben alapították meg a mai Marrakech városát is, ami az újonnan formálódó birodalom fővárosa lett.⁶⁹⁴ 1082-ben az almoravidák elfoglalják Algírt, majd később a mai Spanyolország területének nagy részét is (1094). A sikeres csaták ellenére az almoravidák meggyengültek, majd 1125-ben mikor kitört az almohádok által vezetett lázadás, a birodalom rövid időn belül széthullott.⁶⁹⁵

A sanhaják így egy időre ismét függetlenedtek az araboktól, és a korábban velük ellenséges viszonyban lévő zenata törzsekkel együtt még sokáig harcoltak függetlenségük megtartásáért. Az ő ellenállásuk miatt ezért csak 1270 körül került sor az első harcokra az iszlámot képviselő arabok (banu hilál és szoleim törzsek) és a nyugat-sza-

---

688 Norris, H. T.: *The Arab Conquest of the Western Sahara*. p. 163–164

689 Fage, J. D. – Tordoff, W.: *Afrika története*. p. 64.

690 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. p. 72.

691 Norris, H. T.: *The Arab Conquest of the Western Sahara*. p. 135.

692 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. p. 41.

693 Wiedener, D. L.: *A History of Africa South of The Sahara*. pp. 32–34.

694 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. p. 9.

695 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 7–8.

harai törzsek közt.⁶⁹⁶ Ekkor történt, hogy a marokkói szultán elűldözte a Jemenből érkező makuil törzset az általa ellenőrzött területekről.⁶⁹⁷ A törzs valójában Hasszán Ibn Aqil hat fia által létrehozott szövetség volt, akik csatlakoztak a Banu Hilal törzshöz, amikor azok Észak-Afrika megszállására indultak. Egy ideig a mai Marokkó területén éltek, majd a Drâa folyótól délre eső vidékre vándoroltak, ahol a következő évszázadok alatt keveredtek a helyi berber törzsekkel,⁶⁹⁸ létrehozva egy új etnikai csoportot (szaharáviak), akik később eljutottak a mai Mauritánia határáig.⁶⁹⁹ A Zemmour, Tiris és Adrar területén élő sanhaja csoportok azonban harcot kezdtek a betolakodók ellen, ami évszázadokon keresztül tartott. Az arabok végül a Shurbubba háborúban, 1674-ben Tin Yifdad mellett végleg legyőzték a sanhajákat.⁷⁰⁰

A terület spanyol megszállása

A spanyolok először a Kanári-szigeteken jelentek meg (1309), amit a guanche lakosság ellenállása miatt csak 1401-re tudtak elfoglalni.⁷⁰¹ Mivel a spanyolok szinte teljesen kiirtották a Kanári-szigetek őslakosait, a földek megművelésére nem állt a rendelkezésükre elegendő munkaerő, így rabszolgavadász expedíciókat indítottak a szaharai partokra. Az első portyát 1405-ben valahol Boujdour partvidékén hajtották végre, ahol egy teljes karavánt fosztottak ki, a foglyul ejtett szaharáviakat pedig jó áron rabszolgának adták el.⁷⁰² Az első kaland sikerén felbuzdulva a spanyolok majd további két évszázadon keresztül folytatták az „entradas” néven nevezett rabszolgavadász akciókat. Az első, európaiak által létrehozott települést a portugálok alapították Ceutában (1415), majd ezek után elkezdték feltérképezni a környező területeket, és 1433–1434-ben a Gil Eanes és Alfonso Goncalves Baldaya vezette expedíció eljutott a mai Nyugat-Szahara tengerparti vidékére, Cap Bojadorig.⁷⁰³ A következő expedíció során, amit Goncalves és Nuno Tristao vezettek, a portugálok 12 nomádot foglyul ejtettek, akik közül csak néhányan beszéltek arabul, mivel berber származásúak voltak. Az 1440-es évi expedíció során még több rabszolgát és aranyport szereztek a nyugat-szaharai területeken. A portugálok a rabszolgákat a spanyoloknak adták el.⁷⁰⁴ Ekkora már egyfajta versengés alakult ki a spanyolok és portugálok között a rabszolgavadászlat terén. Nem sokkal később a partvidéket szisztematikusan feltérképező portugálok létrehozták a térségben első kereskedelmi állomásukat D'Arguin szigetén (1445), Cap

696 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 74.

Fage, J. D. – Tordoff, W.: Afrika története. p. 145.

697 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. p. 44.

698 Norris, H. T.: The Arab Conquest of the Western Sahara. p. 174.

699 Jensen, E.: Western Sahara, Anatomy of a Stalemate. p. 22.

700 Norris, H. T.: The Arab Conquest of the Western Sahara. pp. 244–246.

701 Besenyő J.: Colonisation of Western Sahara. Études Sur La Région Méditerranéenne 2011, pp. 97–117.

702 Jensen, E.: Western Sahara, Anatomy of a Stalemate. p. 23.

703 Rákóczi I.: Tengerek Tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a XV–XIV. században. pp. 209–216.

704 Sík Endre: Fekete-Afrika Története I. kötet, p. 103.

Blancától kissé délre.⁷⁰⁵ A portugálok rájöttek ugyanis arra, hogy egyszerűbb a rabszolgákat olcsón megvásárolni a szaharai törzsektől, mint kockázatos rajtaütéseket szervezni, így kereskedelmi kapcsolatot létesítettek több partmenti törzssel is, akik fekete rabszolgákat és aranyat adtak el nekik.⁷⁰⁶ A fekete rabszolgákat Ouadana városából szállították D'Arguin szigetére, ami alig 6 napos utat jelentett. A rabszolga-kereskedelmet innen bonyolították még vagy 200 éven keresztül a portugálok, és évente több ezer rabszolgát szállítottak el a szigetről.⁷⁰⁷ A szigetet később az angolok szállták meg (1666), majd a franciák (1667), végül pedig a hollandok (1685–1721). A XV. század végére VI. Sixtus pápa döntésének értelmében Spanyolország kapta meg az ellenőrzési jogot Cap Bojadortól egészen Agadirig, beleértve a Kanári-szigeteket is (Toledói szerződés, 1480.).⁷⁰⁸ Ebben az időszakban Diego Garcia de Herrera, a Kanári-szigetek kormányzója egy erődöt (Santa Cruz de Mar Pequena – 1476) és állandó kolóniákat létesített (Ifni), de csak a tengerparti övezetben, ugyanis a spanyolok nem kockáztatták meg a tartós letelepedést, bár ekkor már több rabszolgavadász expedíciót is vezettek a belső szaharai területekre.⁷⁰⁹ A fokozódó rabszolgavadász akciók annyira feldühítették a helyi törzseket, hogy szent háborút, dzsihádot hirdettek. A támadó beduinok 1517-ben elfoglalták és lerombolták Santa Cruz erődjét, az ellenállókat legyilkolták, a túlélőket rabszolgának adták el, majd támadásokat indítottak a spanyol és más nemzetiségű rabszorgaszállító hajók és a Kanári-szigeteken lévő települések ellen is. A spanyolok ennek hatására hivatalosan megtiltották az akciókat, remélve, hogy ezután a szaharaiak is befejezik kalóz-akcióikat. Ennek ellenére a busás jövedelemmel kecsegtető, engedély nélküli rabszolgavadász expedíciók 1593-ig folytatódtak.⁷¹⁰ A kieső jövedelmeket azonban pótolni kellett valamivel, így nagyon jól jött az a felfedezés, hogy a szaharai partok menti vizek halban igen gazdagok.⁷¹¹ Ezért a spanyolok több halászati megállapodást írtak alá a part menti törzsekkel, akik garantálták a szabad halászatot, illetve nem támadták meg a parton felépített halszáritó telepeket.⁷¹² 1727-ben a spanyolok és a marokkói szultán, Sidi Mohamed ben Abdallah aláírták a marrakechi szerződést. A kalózkodó helyi törzsekkel azonban sem a spanyol, sem a marokkói királyság nem tudott mit kezdeni, amit az 1767. május 28-án keltezett újabb közös halászati szerződésük is bizonyít. Ezt a szerződést többször is módosították az elkövetkezendő években.⁷¹³

705 Wiedener, D. L.: *A History of Africa South of The Sahara*. p. 39.

706 Norris, H. T.: *The Arab Conquest of the Western Sahara*. p. 27.

707 Besenyő J.: *Colonisation of Western Sahara*. *Études Sur La Région Méditerranéenne* 2011, pp. 97–117.

708 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 21.

709 Rezzette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. pp. 54–55.

710 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. pp. 84–90.

711 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa*. *The Western Sahara dispute*. p. 9.

712 Igaz L.: *Egy elfelejtett válság politikai háttere: Nyugat-Szahara*. p. 82.

713 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. pp. 95–96.

Azt tudni kell, hogy egészen a 20. századig Marokkó nem egyetlen nemzeti állam, hanem több, egymástól is független terület, fejedelemség volt. A területen élő törzsek felett az uralkodónak sokszor semmilyen hatalma nem volt, így azok saját törvényeik szerint élhettek. A marokkói vezetés (makhzen) irányítása alatt álló területet ekkor „bilad el-makhzen” néven nevezték. Ide tartoztak azok a városok és az oázisok nagyobb része is, ahol a marokkóiak hivatalokat építettek ki, és a szultán képviselői (kaid) irányították a területet. Azonban voltak olyan területek, amit akkor csak „bilad es-siba” néven ismertek, ami a menekültek, azaz a disszidensek földjét jelentette.⁷¹⁴ Ezek közé a területek közé tartozott a kabilok által lakott Rif-hegység, az Atlasz-hegység berber települései és Nyugat-Szahara északi része is. Bár a marokkói szultánok hivatalosan megfogalmazták a területek feletti uralmukat, a hatalmuk és katonai erejük csak arra volt elég, hogy a fontosabb kereskedelmi állomásokat és városokat uralmuk alatt tartsák. Volt olyan időszak, amikor több évtizeden, sőt egy századon keresztül sem tudott a szultán irányítani egy adott területet. Ennek ellenére voltak olyan törzsek, amelyek adott helyzetben fontosnak tartották a marokkói uralkodóval fenntartott kapcsolatot, így szövetségre (bayaa) léptek vele, a törzs vezetőjét pedig a szultán uralkodói okirattal (dahir) képviselőjévé nevezte ki.⁷¹⁵ A saharai törzsek közül néhány ugyancsak szövetséget kötött a szultánnal, de voltak olyan törzsek is, amelyek az ő uralma alól menekültek a Szaharába, mint az arousien, az ait lahsen vagy az oulad bou sbaa. A reguibat törzsek, amelyek a saharávi népesség majd 60%-át alkotják, azonban sohasem írtak alá semmiféle olyan okiratot, amely valaha is jogalapot adott volna arra, hogy a szultán felettük uralkodjon.⁷¹⁶ Nemcsak a spanyol, de a francia diplomáciának is több problémát okozott az a tény, hogy a marokkói szultán semmilyen befolyással nem rendelkezett a saharávi törzsek fölött, mert így a mauritániai emír közbenjárására volt szükség a nyugat-szaharai partoknál hajótörést szenvedett francia tengerészek kiváltásához. Az emír ugyanis jó kapcsolatokat ápolt a „negyvenek tanácsával”, így sikeresen közvetíthetett a tárgyaló felek közt.⁷¹⁷

Ekkor Spanyolország vezetői részben a kalózkajók felszámolásáért, részben pedig hogy biztosítsák a Kanári-szigetek védelmét, elhatározták a nyugat-szaharai partvidék elfoglalását. Ezért az ország vezetői 1884 decemberében bejelentették, hogy megszállják az akkor még senki által sem gyarmatosított területet Cap-Blanc és Cap Bojador között, ami nem ütközött komoly ellenállásba a többi európai ország részéről, pedig az 1800-as években egymással versengve igyekeztek minél több gyarmatot szerezni a fekete kontinensen. Afrikában ekkor Ceuta, Melilla, a Kanári-szigetek, és az Egyenlítői Guinea – Fernando Poo/Bioko sziget és Rio Muni – tartoztak spanyol fennhatóság alá. A spanyolok 1860-ban szerezték meg Ifnit (Sidi Ifni), amelyet koráb-

714 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 25–28.

715 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. pp. 19–22.

716 Mercer, J.: *The Saharawis of Western Sahara*, p. 5.

717 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 31–32.

ban Santa Cruz de Mar Pequeña néven már birtokoltak és Dél-Marokkó egy részét.⁷¹⁸ Mivel az afrikai kontinens nagy részét már megszállták más európai országok, a spanyolok minden lehetőséget megragadtak az észak-afrikai gyarmatosításra, amellyel úgy gondolták, újra pozícionálhatják magukat, mint nagyhatalmat. 1876-ban ezért Francisco Coello ezredes vezetésével létrehozták a Madridi Földrajzi Társaságot (Sociedad Geografica de Madrid-SGM), amely a kormány számára biztosított információkat Észak-Afrikáról. Egy évvel később megalapították az „Asociación Española para la exploración del África” társaságot, amely a nyugat-afrikai partok által kínált gazdasági lehetőségeket – főleg a halászatot – kívánta kiaknázni.⁷¹⁹ A másik állami támogatással bíró szervezetet a spanyolok az akkor már jól működő angol-skót érdekeltségű Mackenzie Társaság (North West African Trading Co. – Cape Juby) mintájára 1884. március 30-án hozták létre. Az állami szerepvállalást a társaság neve – Spanyol-Afrikai Kereskedelmi Társaság/Compania Comercial Hispano-Africana – is jól jelezte.⁷²⁰ A társaságban több olyan személy vett részt, akik az 1874-ben helyreállított királyságban a politikai vagy a gazdasági csúcsvezetésben foglaltak helyet. Tervük szerint a hatalmát veszített és már csak a maga birodalmi árnyékként létező spanyol királyságnak új gyarmatokat kell alapítania, főleg a más európai országok által még el nem foglalt afrikai területeken. A spanyolok siettek megindítani az expedíciókat, hogy a Berlini Konferencián résztvevő országokat kész helyzet elé állítsa, és szentesítse velük a már ekkorra elfoglalt új gyarmatok létét. Emellett a nyugat-szaharai partvidék elfoglalásával szerette volna a Kanári-szigeteket is megoltalmazni a franciáktól és a britektől, akik már korábban szemet vetettek azokra. Mivel a Cap Blanc és Cap Bojador közötti terület más európai ország figyelmét nem keltette fel, a spanyolok gyarmatosítási törekvéseit az 1885. február 26-án megtartott berlini konferencia résztvevői egyhangúlag elfogadták, bár a terület határainak véglegesítése csak 1912-ben fejeződött be.⁷²¹

A spanyolok expedíciója Emilio Bonelli Hernando vezetésével Nyugat-Szaharába indult, ahol elfoglalták Dakhlát (Villa Cisneros), ahol egy, a „La Factoria” néven elhíresült erődöt építettek, és postaszolgálatot állítottak fel. Az első katonai parancsnok Bonelli lett, aki javaslatot tett a kormánynak arra, hogy alapítsanak ki még további állomásokat a partvidéken (Angra de Cintra, Cape Blanc és Rio de Oro).⁷²² A spanyol kormány által kiküldött Alvarez Perez és Julio Cervera által vezetett misszió már 1886 áprilisában 250 km-re hatolt be a szárazföld belsejébe, elérték Idyil és Adrar területét, majd szerződést kötöttek a területet uraló Ahmed ould Mohamed ould El Aidda sejjkel.

718 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. pp. 54–55.

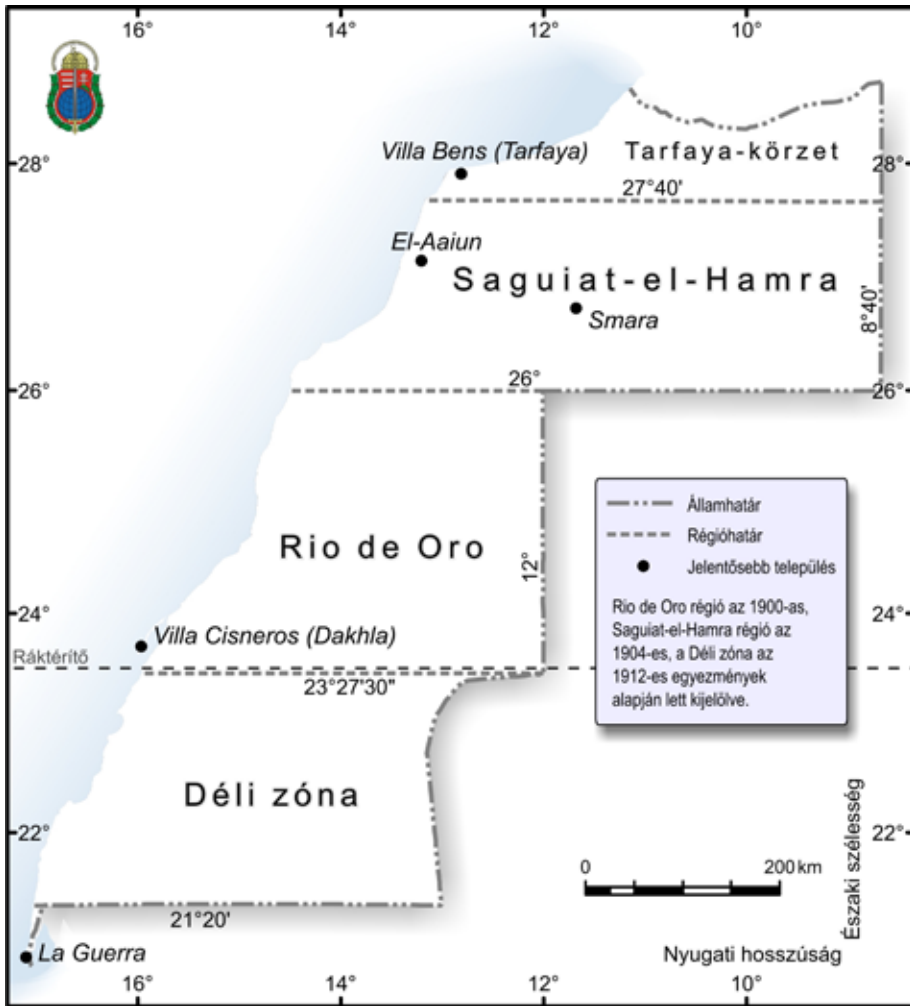
719 Ebben az időszakban a Kanári-szigetektől 30-50 hajóval közel 1000 spanyol halász dolgozott a nyugat-szaharai partoknál.

720 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 33–36

721 Thompson, V. – Adloff, R.: *The Western Saharans*. pp. 104–105.

722 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. pp. 106–107.

A következő térképen a megállapodásokban rögzített határok láthatók:

A sejkkel kötött szerződéssel – Cervera Szerződés – a spanyolok biztosíthaták volna a mai Mauritánia nagy része feletti fennhatóságukat, azonban a spanyol kormányzat nem tette hivatalossá azt, illetve később a franciák helyi terjeszkedése ellen nem tiltakozott. Így a franciákkal megkötött 1900-as határszerződés a spanyol gyarmat déli határait újrarajzolta és felosztotta az addig spanyol ellenőrzés alatt álló Cape Blanc-félszigetet.⁷²³ A spanyol kormányzat az expedíció után kinevezte a terület első kormányzóját és megkezdte a gyarmati közigazgatás lassú kialakítását.⁷²⁴ A hódítók

723 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 22.

724 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 10.

a part mentén több kisebb erődöt építettek, amelyek egyben kereskedelmi állomásokként is működtek, ahonnan a spanyolok ellenőrizhették a Szengálból a Mediterránium felé tartó karavánutakat, biztosították a biztonságos kikötőket a spanyol halászhajóknak és a Guineába tartó kereskedelmi hajók számára.⁷²⁵ Bár a szaharavikkal szerződéseket írtak alá a spanyolok, azok mégis több alkalommal megtámadták őket.⁷²⁶ A spanyolok biztosítani kívánták a már megszerzett jogaikat a franciákkal és más európai államokkal szemben, ezért megállapodtak a marokkói és mauritániai területeket birtokló franciákkal az addig vitatott határkérdésekben.⁷²⁷ A tárgyalások eredményeként 1900. június 27-én ratifikálták az első francia és spanyol határszerződést,⁷²⁸ amit 1904. október 3-án, majd később az 1912. november 27-én aláírt titkos megállapodások egészítettek ki.⁷²⁹ Ezek a szerződések rögzítették a határokat, amelyet az akkori államok is elfogadtak, a mai Marokkó kivételével. A határok helyét 1954-ben egy újabb szerződéssel ismét rögzítették.

A sikeres francia és spanyol diplomáciai együttműködés ellenére a spanyolok csak a tengerparti sávokban tudtak eredményesen tevékenykedni, ellenben a franciák térnyerése a szaharai területeken sokkal gyorsabb és látványosabb volt. Mivel a marokkói uralkodó több fórumon is magának követelte a korábbi spanyol gyarmatokat, érdemes kicsit közelebről megvizsgálni, mennyire valós ez az állítás. Az észak-afrikai területekkel 1880 és 1934 között foglalkozó korabeli spanyol írók egyértelműen állítják, hogy a marokkói szultánátus déli határai sosem terjedtek túl a Drâa folyó völgyén, ami a Tarfaya zónában található. A spanyol felfedező, Emilio Bonelli a Madridi Földrajzi Társaság által szervezett konferencián azt állította, hogy „a spanyolok által elfoglalt szaharai területek északon Agadirig, a Marokkói Birodalom határáig terjednek”. 1887-ben amikor a spanyolok már több expedíciót is vezettek a szárazföld belsejébe és megismerték az ott élő törzseket, Bonelli tanulmányt írt róluk, amelyben így fogalmazott: „a spanyol területeken élő törzsek semmilyen felsőbbiséget nem ismernek és teljesen függetlenek minden hatalomtól. A területen élők fanatikus muzulmánok, a társadalmuk nem ismer el semmilyen kormányzatot, a nomád törzsek csak az egymás közötti csatározásokra szervezik meg magukat”. Bonelli tanulmánya volt egyébként az első, amely a szaharai törzsekkel kapcsolatos információkat rendszerezte, sőt az egyfajta szociológiai, antropológiai kutatási eredményként is használható. 1914-ben Enrique d'Almonte, aki maga is többször járt Spanyol-Szahara területén, és azokon a területeken, amelyeken a marokkói szultántól független törzsek éltek, azt javasolta az oda utazóknak, hogy arab tolmácsot az északi, marokkói területekről vigyenek magukkal, hogy az ne játszhasson össze a karavánvezetővel és ne árulhassák el az euró-

725 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation.* p. 27.

726 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War.* pp. 43–44.

727 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle.* p. 13.

728 Pazzanita, A.G.-Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara.* pp. 156–157.

729 *Algeria-Western Sahara (Spanish Sahara) Boundary.* p. 3.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara.* pp. 157–161.

paiakat a helyieknek. Véleménye szerint a marokkóiak és a szaharai törzsek között minimális kapcsolat van, nem bíznak meg egymásban és semmire sem becsülik egymást, így a törzsek területén való biztonságos áthaladáshoz a marokkói tolmács alkalmazása elengedhetetlen. 1926-ban Antonio Jaen szintén a Drâa folyót jelöli meg Marokkó és Nyugat-Szahara közötti határként, majd hat évvel később José Guillermo Sanchez az állította, hogy a szaharai törzsek tisztelik a marokkói szultánt, de csak azért, mert az a próféta leszármazottja, nem pedig azért, mert bármi módon is függenének tőle. Ő is megerősíti Bonelli majd 50 évvel korábbi állítását, hogy a szaharai törzsek mindig is egyfajta „állati” függetlenségben éltek, központi vezetés nélkül.⁷³⁰ A spanyol írók mindannyian megerősítették a szaharaiak és a marokkóiak közötti jelentős különbségeket, egymás iránt való ellenségességüket. Mindezek nem támasztják alá azt a marokkói állítást, hogy az itt élő törzsek a marokkói szultánok alárendeltjei lettek volna, bár voltak olyan törzsek, akik egyéni érdekeikből, rövid időre akár a marokkói felsőbbiséget is elismerték.

Ilyen személy volt egy mauritániai származású vallási vezető Ma El-Ajnin smarai sejk, aki a franciák látványos észak-afrikai térnyerése miatt, a marokkói uralkodó segítségét kérte, hogy megállíthassa őket (1905). A Ma El-Ajnin (a szemek vize) ragadványnéven ismert népszerű vallási és katonai vezető nem tartozott egyik szaharai törzshöz sem. A szaharai törzsek későbbi szent embere Hodh városában, a Niger folyó partja közelében született 1830-31 körül, Mohammed Musztafa Ould Seikh Mohammed Fadel néven.⁷³¹ A családja a marokkói Tafilalet városából származott és a XVII. században költöztek Hodhba. Apja, Mohammed Fadel Ould Mamin a város egyik legbecsültebb vallási vezetője (marabu) volt, aki itt alapította meg a szufizmus (muzulmán vallási irányzat) kadirija irányzatát. Ma El-Ajnin, mint kereskedő 1859-ben telepedett át Északnyugat-Szaharába, a tadjakent törzs által alig pár éve alapított Tindouf város közelébe. Amikor a területre érkezett, akkorra már túl volt a mekkai zarándoklatán, így az itt élők között, akik sohasem jutottak el Mekkába, komoly tekintélyt szerzett magának.⁷³² Mivel korábban Marrakechben folytatott tanulmányokat és a családja révén jó kapcsolatokat ápolt az Alavita uralkodócsalád tagjaival, az sem meglepő, hogy 1887-ben az akkori marokkói uralkodó hivatalos képviselőjének jelölte az őt ekkor már szentként tisztelő szaharai nomádok közé.⁷³³ Amikor az általa alapított várost, Smarát kezdték építeni, az akkori szultán, Moulay Abdelaziz még építőipari szakembereket és építőanyagot is küldött az építkezés meggyorsítására.⁷³⁴ A sejk azonban aggódott a franciák térhódítása miatt, akik 1899-ben elfogadtak egy tervet, amelynek készítője javasolta egy francia védnökségi terület létrehozását Szenegáltól a Drâa

730 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 24–25.

731 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 111.

732 Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. pp. 218–219.

733 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. pp. 72–73.

734 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 112.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. p. 21.

folyóig. A terv szellemében a franciák már 1903-ra elfoglalták teljes Algériát és Tunéziát, majd 1909-ben az addig független kis sivatagi államot, Adrart (1909. január 9.). A franciák az ellenálló törzseket (oulad delim, reguibat, aroussiya törzsek) több csatában is megverték, amelyek, miután elveszítették vezetőiket és harcosaik jelentős részét, behódoltak.⁷³⁵ Ezért próbálta meg Ma El-Ajnin sejk ellensúlyozni a franciák térnyerését azzal, hogy még a spanyolok fennhatósága alá tartozó területen egy új várost alapított, a mai Smarát (1898). A város Tindouf és Adrar között, a forgalmas karavánút közelében helyezkedett el, és az itt lévő, legeltetésre jó területek és kutak csak növelték az értékét. A munkások a város fő épületeit 1902-re teljesen befejezték, és Ma El-Ajnin végleg ide helyezte főhadiszállását. A sejk nem látta annyira veszélyesnek a spanyolokat, akik csak az általuk megerősített három fontos várost ellenőrizték igazán, Villa Cisnerost (Dakhla), La Guerrát és Cabo Juby kikötőjét (Tarfaya), majd később Sidi Ifnit. Ugyan eleinte a sejk fegyveresei támadásokat hajtottak végre Villa Cisneros ellen, sőt Cervera karavánját is megtámadták, amikor az Idyilbe tartott, de aztán Ma El-Ajnin figyelme a sokkal agresszívebb franciák felé fordult.⁷³⁶ Ezért a sejk portyázó katonái a spanyolokat békén hagyták, és inkább a francia erők elleni támadásokra koncentráltak.⁷³⁷ Smara, az új város rövidesen a saharai nomádok szellemi központja lett, ahonnan megkezdték a franciák elleni fegyveres felkelés szervezését. A sejk elképzelése szerint marokkói támogatással összefoghatták volna a széthúzó törzseket, majd szent háborút (dzsihád) hirdettek volna a hitetlenek ellen.⁷³⁸ A marokkói uralkodó, ugyan először támogatást ígért a felkeléshez, azonban később megegyezett a franciákkal, és ekkor az általa elárult sejk megtámadta Marokkót. Szaharávi és mauritániai törzsekből álló csapatai elfoglalták Marrakecht, de 1910. június 23-án Fès előtt vereséget szenvedtek a Moinier tábornok által vezetett csapatoktól.⁷³⁹ A sejk néhány hónapon belül meghalt, azonban fiai, El-Hiba,⁷⁴⁰ Mohammed Laghdaf és Merebbi Rebbu tovább folytatták a harcot, bár korántsem voltak olyan tehetséges hadvezérek és szellemi vezetők, mint az apjuk.⁷⁴¹ A sejk megbecsültségét az is mutatja, hogy leszármazottai önálló törzsként részeivé váltak a Nyugat-Szaharában élőknek, és helyet kaptak a negyvenek tanácsában, majd a Dzsemmában is.⁷⁴² A továbbra is harcoló nyugat-szaharai

735 Porch, D.: *The Conquest of the Sahara*. New York, 1984 pp. 213–214.

736 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 32

737 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 5

738 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. p. 78–87

739 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. p. 114

740 El-Hiba nem tért vissza Nyugat-Szahara területére, hanem az Atlasz-hegységben gerilla háborút kezdetű a francia csapatok ellen, amit váltakozó sikerrel egészen 1919-ig folytatott, amikor is Kerdous mellett legyőzték és életét veszítette.

Pazzanita, A.G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 28–29.

741 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 99.

742 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 32.

törzsek a franciák elleni harc háttérbázisaként a spanyol uralom alatt lévő Saguiat-el-Hamra területét használták.⁷⁴³

Mivel a spanyolokat nagymértékben zavarta a franciák arra irányuló törekvése, hogy Nyugat-Afrika területén összefüggő gyarmatbirodalmat hozzanak létre, különösen nem léptek föl a szaharáviak ellen. Ezt a francia hadvezetés is jól tudta, ezért a hadsereg egységei a lázadó törzsek üldözése ürügyén többször is behatoltak Saguiat-el-Hamra területére. Egy ilyen támadás során 1913-ban Mouret szenegáli lövész, kounta és oulad ghailan törzsbeli arab csendőrökből álló egysége több mint nyolcszáz kilométeres erőltetett menet után elfoglalta, majd lerombolta Smarát a Ma El-Ajnin sejk által alapított könyvtárral együtt.⁷⁴⁴

Az első világháború alatt a területen nem folytak komoly harcok, egy apróbb tengeri összecsapástól eltekintve, amelyben két német cirkáló csapott össze az angol flotta egyik hadihajójával Dakhla közelében. Természetesen a német vezetés a Szaharában is megpróbált francia csapatokat lekötöni, így El-Hiba számára fegyvereket és más felszereléseket szállítottak. A németek által küldött UC20 tengeralattjáró 1916. október 15-én ért a szaharai partok közelébe, ahol Edgar Probst, a korábban Fésben állomásozó konzul 600 korszerű fegyvert és a török szultán levelét adta át a szaharáviaknak. A visszavezető úton azonban a spanyolok Tarfaya környékén a német követet elfogták, majd a Kanári-szigetekre deportálták.⁷⁴⁵ Mivel a franciák és a spanyolok nem álltak háborúban, a spanyol hatóságok megpróbálták az uralmuk alatt lévő terület viszonyait konszolidálni.

Az 1904-ben kinevezett spanyol kormányzó, Francisco Bens Argandona jó kapcsolatokat épített ki az oulad delim, oulad bou sbaa és arousien törzsekkel. Az 1904 és 1925 közötti kormányzósága alatt egyfajta élő legendává vált a sivatagi törzsek között, aki elnyerte a katonái hűségét és kölcsönös bizalmon alapuló kapcsolatot épített ki a hódítók és a szaharáviak között. Például megtanulta az arab nyelv hasszanija változatát, sokszor csak egyedül látogatta meg a törzseket, akik a bátorságát csodálva, elnevezték őt Nasrani sejknek. Kormányzósága 22 éve alatt alapította meg a Mackenzie-féle Észak-Afrika Társaság volt telephelyén a konklávé második települését, Cabo Jubyt (1916. június 29.).⁷⁴⁶ A következő település, amit vezetésével a spanyolok elfoglaltak és megerősítettek, a Cape Blanc- félszigeten található La Guerra város volt (1919. november 27.), amelynek megszerzése ellensúlyozta a közelben lévő francia város, Port Etienne kereskedelmi befolyását.⁷⁴⁷ A szaharai területeken ekkor 703 spanyol katona szolgált, ebből Villa Cisnerosban 121 fő, La Guerrában 159 fő és Tarfayában 423 fő. Tarfayában az ott lévő repülőtér és a franciák közelsége miatt ál-

743 Cabot Briggs, L.: Tribes of the Sahara. p. 227.

744 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. p. 88.

745 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 60.

746 A települést – miután Bens elhagyta Nyugat-Szaharát – a kormányzó iránti tisztelet megnyilvánulásként elnevezték Villa Bensnek.

747 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 118.

lomásozott megemelt létszámú kontingens, a repülőtérén pedig 1928-tól kezdve 6 Henkel típusú katonai repülőgép teljesített állandó szolgálatot.

Közben az új francia kormányzó, Gaden tábornok új tervekét készítette a területen élő nomádok pacifikálására. Azonban csak később, az 1925. évi treyfiyai csata után, ahol a franciák a felkelő törzsek csapatait teljesen megsemmisítették, kezdett el konszolidálódni a helyzet Mauritániában és Nyugat-Szahara egyes részein. Ennek ellenére a rajtaütések folytatódtak, és a saharai helyzet odáig fajult, hogy 1934-ben Franciaország megfenyegette Spanyolországot, amennyiben nem tudja megfékezni a francia-ellenes nomád csoportokat, úgy azok ellen a spanyol területeken is fellépnek, ha pedig ez sem vezet eredményre, akkor megszállják a spanyolok által felügyelt területeket.⁷⁴⁸ A spanyolok és franciák szerződésben is rögzítették a megszállt területekkel kapcsolatos politikájukat, amelyben Spanyolország kezességet vállalt a sivatagi területek mielőbbi pacifikálására. Rövidesen megnövelték a katonai járőrök számát, és határozottabban felléptek a különböző fegyveres csoportok ellen. A helyzet azonban csak lassan változott, így a franciák Trinquet ezredes vezetésével elfoglalták a stratégiai helyen lévő Tindouf városát,⁷⁴⁹ majd néhány éven belül Algériához csatolták.⁷⁵⁰ Ekkorra a saharai törzsek ellenállása kifulladásig tartott, és amikor még ugyanebben az évben leverték az ait ba amrane törzs lázadását (1934. március 4.), a nomádok véglegesen felhagytak a francia területeken való portyázásokkal.⁷⁵¹ A törzseket vezető Merebbi Rebbu, hogy elkerülje a franciák általi halálbüntetést, a spanyoloknak adta meg magát, akik megkímélték az életét.⁷⁵² A spanyolok 1934. május 1-jén Galo Bullon kapitány és Carlos de la Gandara hadnagy vezetésével a saját, saharávi katonáikból álló tevék osztagukat küldték Daorába. A város megszállása után a spanyolok az alig védett Smarát is elfoglalták, ahol állandó helyőrséget hoztak létre.⁷⁵³ Ennek ellenére is csak 1936-ra tudták teljesen elfoglalni a nyugat-szaharai területeket, majd helyőrségeket (Zoug, Techla stb.) telepítettek oda, és elnevezték a területet Spanyol-Szaharának.⁷⁵⁴

---

748 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. p. 19.

749 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. p. 68.

Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 32.

750 Tindouf a mai napig kényes kérdés Marokkó és Algéria között, hiszen korábban az Spanyol-Szahara része volt, amit Marokkó történelmi jogaira hivatkozva magának követel. A települést egészen 1952-ig a marokkói Agadir városából igazgatták a franciák, sőt a város ellenőrzését nem algériai katonák, hanem francia zsoldban álló marokkóiak biztosították. Az 1960-as évekig az ott szolgáló hivatalnokok és katonák zsoldját is marokkói pénzben fizették.

Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. p. 17, valamint Mercer, J.: *Spanish Sahara*. p. 116.

751 Cabot Briggs, L.: *Tribes of the Sahara*. p. 236.

752 Zunes, S.-Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 99.

753 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* p. 188.

754 Pazzanita, A.G.-Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. p. 8.

Spanyol-Szahara

A terület elfoglalásának hatására a helyi törzsek többször is fellázadtak a spanyol uralom ellen.⁷⁵⁵ A legkomolyabb megmozdulás 1938-ban történt, amit azonban a spanyol légió és a gyarmatosítók szolgálatában álló bennszülött egységek rendkívül határozottan és gyorsan levertek. Valójában a spanyolok csak a városokat tartották szilárdan kézben, és a törzsi területeket megerősített járőrökkel igyekeztek ellenőrizni. Ebben az időben, a spanyolok 13 486 főt állomásoztattak Nyugat-Szaharában. A terület feletti ellenőrzés főként a spanyol légió egységei, a bennszülöttekből létrehozott Ifni lövészek (Tiradores de Ifni), a helyi rendőrség (Policia Territorial),⁷⁵⁶ illetve nomád lovas egységek (Tropas de Nomadas) feladata volt.⁷⁵⁷ A spanyol légiót a francia idegenlégió mintájára 1920-ban alapította meg az akkori spanyol király, XII. Alfonz. A légió első parancsnokának Millan Astray alezredest nevezték ki, aki már ebben az évben elkezdte az első zászlóalj (bandera) felállítását Ceutában. Az elkövetkezendő években az alakulat katonái a spanyolok 1976-os kivonulásáig minden helyi csatában részt vettek. Az alakulat légénységi állományába a saharávi törzsekből is toboroztak katonákat, de arányuk alig néhány százalékos volt csupán.⁷⁵⁸ Az egységek kiképzése és felszereltsége igen jó volt, hadrendjében a tevés osztagok mellett a francia AMX–30 vagy AML–90 típusú közepes kategóriájú harckocsikkal és Heinkel 111 vadászpülőkkel felszerelt egységek is szerepeltek. A légió harmadik ezrede (Tercio) El-Aaiunban, míg a negyedik ezrede Villa Cisnerosban állomásozott. A Tiradores egységeket Marokkóban (Ifni) állították fel, tisztjeik spanyolok és marokkóiak voltak, de a saharai konfliktus idejére már a tisztok 98%-a, a helyiek megbízhatatlansága miatt, spanyol volt. A légénységi állomány zömét marokkóiak alkották, bár közel 40%-át a város környéki saharávi törzsekből toborozták. Az alakulaton belül szállító, híradó, ellátó és egészségügyi egységek tevékenykedtek. Az egység katonái eleinte könnyűfegyverzettel rendelkeztek, de később tüzér egységet is létrehoztak, amelyet 50, 60, 81 és 120 mm-es ütegekkel szereltek fel. A nomád tevés (mehariste) egységeket 1926-ban kezdték el hivatalosan megszervezni, jöllehet a spanyolok már előtte is alkalmaztak felderítési és egyéb más katonai feladatokra saharai nomádokat.⁷⁵⁹ A helyi katonai vezetők 1926. július 27-én állították fel a „Cabo Juby” egységet, amit 1928. október 10-én átszerveztek egy gyalogos és egy tevés osztagra.⁷⁶⁰ Később a gyalogos egységet lovakkal szerelték fel a hatékonyság növelése érdekében. A nomád egység létszáma 1930-ban 30 európaiból (ebből 6 fő tiszt) és 198 saharáviából állt, akik 62 lóval és 183 tevével rendelkeztek. 1937-ben az egyik osztag Tan-Tan (Saguiat-el-Hamra), a másik pedig Villa Cisneros városában állomásozott (Capitan de Gandara).

755 Saxena, S.C.: Western Sahara. No alternative to armed struggle. p. 12.

756 Mercer, J.: The Sahrawis of Western Sahara. p. 6.

757 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 33.

758 Scurr J.; The Spanish Foreign Legion. p. 4.

759 <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume9/Issue2/pdf/01.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-17)

760 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 119.

A spanyol polgárháború után a spanyolok megerősítették a nomád csapatokat, és új egységeket is létrehoztak, így két egység Tan-Tan, egy egység Smara és egy egység Villa Cisneros városában állomásozott. A nomád egységek egymástól és a reguláris hadsereg állományától is függetlenek voltak, az irányításukat külön kormány megbízott végezte.⁷⁶¹ A nomádok feladata volt a határok és a törzsi területek ellenőrzése, információk szolgáltatása és gyűjtése a helyőrségek számára, rendőri, karhatalmi tevékenység folytatása és a lázongó szaharíak féken tartása. A nomád egység (század) szervezeti felépítése az alábbiak szerint valósult meg:

- 25 európai katona (többnyire tiszt és tiszthelyettesek),
- 140, helyi törzsekből toborzott tiszthelyettes és katona,
- 146 hátasteve,
- 37 tevé szállítási feladatokra,
- 2 géppuska,
- 1 kis kaliberű, szétszerelhető löveg,
- 1 hordozható rádió adó-vevő készülék.

A hetvenes évek elejére az egységeket, egy kivétellel (amely továbbra is tevékkel járőrözött) modernizálták, Land Rover terepjárókkal és Pegazo típusú teherautókkal szerelték fel. Nagyon kevesen tudják, de a spanyol polgárháború idején Franco alakulataiban több szaharí katona is szolgált, ennek ellenére a történészek többnyire csak a marokkói katonákat említik meg (Franco katonáinak 14%-a muzulmán volt a háború ideje alatt).⁷⁶² A polgárháború egyébként csak annyiban érintette a szaharai területeket, hogy 1937 márciusában a Villa Cisneros-i börtönben fogva tartott kommunisták egy lefizetett őr segítségével fegyvert szereztek és kitörték a börtönből. Mivel a város elfoglalására nem volt komoly esélyük, egy zsákmányolt halászhajóval szinte azonnal elhagyták a kikötőt.⁷⁶³

1934 után Spanyol-Szahara több szempontból is egy hatalmas katonai táborra hasonlított, mivel egyfajta börtönként és katonai kiképző terepként szolgált a jelentős afrikai tapasztalattal bíró spanyol hadsereg számára, főleg Marokkó függetlenné válása után. 1931 és 1936 között három nagyobb hullámban érkeztek politikai száműzöttek a területre. Az első csoport tagjai 1932 januárjában főként anarchisták és bányászok voltak, akik Katalóniában egy sikertelen felkelés részesei voltak. Többségük csak rövid ideig maradt Villa Cisnerosban, mivel 1932 augusztusában egy sikertelen puccskísérlet – Sanjurjada – zajlott le Madridban, és az azokban résztvetteket küldték az anarchisták helyére. A 161 magas rangú katona és polgári személy hamarosan meg is kezdte a büntetését, amelyről több spanyol napilap is beszámolt. Az utolsó csoportban az a 38 kanári-szigeteki köztársaságpárti politikus volt, akik elleneztek a máso-

761 Abott, P.: Colonial Armies in Africa 1850–1918. p. 205.

762 Bowen, W. H.: Spaniards and Nazi Germany: Collaboration in the New Order. p. 23.

763 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 52.

dik köztársaság elleni júliusi felkelést. Később a politikai elítélteket a hadsereg büntető zászlóaljába küldték, hogy ott szolgálják le a büntetésüket. Erre az időre tehető Cabo Juby (Tarfaya) fénykora is, amit a katonai és civil repüléstörténelem aranylapjai örökítettek meg. A helyőrségben 1918 és 1936 között kettős hasznosítású katonai és polgári repülőter üzemelt. Habár a spanyol és francia állam között a területen egyfajta vetélkedés folyt, ez mégsem gátolta őket abban, hogy a Cabo Juby repülőteret együtt építsék ki és használják.⁷⁶⁴ A franciák ide telepítették a Casablanca és Dakar között működő polgári légi postaszolgálatukat is (Compagnie Generale Aeropostate), amit 1927-28 között a híres francia író, Antoine de Saint-Exupéry irányított.

A szaharai törzsek ekkor viszonylag békében éltek, a spanyolok pedig elkezdték a terület közigazgatási átszervezését, bár komoly érdeklődést még továbbra sem mutattak szaharai gyarmatuk iránt.⁷⁶⁵ Ekkor ugyanis még senki sem tudott a területen lévő foszfát és vasérc lelőhelyekről. A spanyolok egyedül a halászatból húztak komolyabb jövedelmet, ennek ellenére a gyarmat csak veszteséget termelt a spanyol kormánynak.⁷⁶⁶ Mindezt jól mutatja, hogy 1958-ban a területről 523 tonna halat és egyéb terméket exportáltak 958 015 peseta értékben, míg az import ennek legalább a húszszorososa, 21,4 millió peseta volt.⁷⁶⁷ A halászatot egy állami alapítású cég, az IPASA felügyelte, amely hűtőházat épített, és korszerűsítette a kikötőket. A halászat mellett még tengeri hínárt gyűjtő és feldolgozó részleget is működtetett a cég, azonban a bevételeiket ez sem növelte jelentősen. Azért, hogy a halászflootta számára új bázisokat teremtsenek, 1938-ban Antonio del Oro százados vezetésével a spanyol kormányzó katonákat küldött, akik a Saguiat-el-Hamra völgyben, az óceántól alig 30 km-re megalapították a mai El-Aaiun városát. Az új település az itt talált kutakról (ayoun) kapta a nevét (El-Aaiun), amit csak a marokkói megszállás után változtattak meg.⁷⁶⁸ A spanyolok El-Aaiunt választották közigazgatási központul, ahol a Saguiat-el-Hamra és a Rio de Oro kormányzója rezidenciát tartott fenn. A fejlődés azonban minimális volt, mivel a területen még mindig csak olyan kis lélekszámú települések voltak, mint Smara, La Guerra, Dakhla és néhány kisebb katonai erőd, mint Techla és Zoug.⁷⁶⁹ A nomád törzsek ekkorra elfogadták a spanyolok jelenlétét, sőt örültek annak, mivel azok távol tartották a franciákat a területtől, így az évtizedekig tartó fegyveres összecsapások megszűntek, a törekeny béke pedig bizonyos fokig prosperitást hozott a törzseknek. A spanyolok a törzsek számára meghagyták a saját törvényeiket, nem próbálták meg erőszakkal elvenni a fegyvereiket, nem törölték el a rabszolgaság intézményét és nem koboztak el szállító állatokat a spanyol katonai egységek számára.

764 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? pp. 187–188.

765 Bank, A. – van Heur, B.: Transnational Conflicts and the Politics of Scalar Networks: evidence from Northern Africa. p. 600.

766 McLean, V. – Adloff, T.R.: The Western Saharans. Background to Conflict. pp. 119–120.

767 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 70.

768 Jensen, E.: Western Sahara, Anatomy of a Stalemate. p. 25.

769 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 11.

Megerősítették a területen a katonai jelenlétet, gyakran ellenőrizték a stratégiai utakat, de mindezt úgy, hogy meghagyták a nomád törzsek szabadságát, akik továbbra is kedvükre vándorolhattak. Ezért cserébe a Spanyol-Szaharában élő törzsek nem kérdőjelezték meg többet a spanyol uralmat.

A területet a II. világháború nem érintette, azonban a náci hadvezetés számolt azzal a lehetőséggel, hogy Spanyol-Szahara területét bázisként, illetve a logisztikai utánpótlás megszervezéséhez használhatnák az esetlegesen Afrikában szervezett katonai műveletekben (egy másik spanyol gyarmaton, Spanyol-Guineában a németek tengeralattjáró-támaszpontot is működtettek).⁷⁷⁰ Mivel a Franco által vezetett rendszer nemcsak szimpatizált a harmadik birodalommal, hanem maga is fasisztoid vonásokkal bírt, a németek bíztak a spanyolok hallgatólagos támogatásában, de annak hiányában készek voltak akár a terület katonai megszállására is. A viszonylag konszolidált helyzet a II. világháború után változott meg, amikor 1946-ban Ifnit és Nyugat-Szaharát egyesítették Spanyol Nyugat-Afrika néven, és újabb forrongások törtek ki a területen.⁷⁷¹ Az ötvenes évek első felében a helyiek részt vettek a marokkói felszabadító hadsereg (Jaich at-Tahrir) harcaiban, ezért a marokkóiak segítséget ígértek a függetlenségi harcukhoz.⁷⁷² Marokkó függetlenné válása után (1956. április) a marokkói egységek a saharávi törzsekkel közösen harcoltak a Spanyol-Szahara területén állomásozó spanyol csapatok ellen.⁷⁷³ A spanyolok szemében a terület ekkorra már felértékelődött, ugyanis az 1940-es években Francisco Hernandez Pacheco és Manuel Alia Medina több geológiai célú kutatást hajtott végre Spanyol-Szaharában, majd 1947-ben Manuel Alia Medina felfedezte az El-Aaiuntól kb. 100 kilométerre lévő Uad Bou Craa (Bou Craa) környékén az első foszfátmezőt.⁷⁷⁴ A területet 1950-ben meglátogató Franco figyelmét felkeltette a felfedezés, és utasítására a spanyol Geológiai Intézet kutatócsoportot küldött ki, amely megerősítette a geológus véleményét.⁷⁷⁵ A tudósok szerint egy nagyobb méretű és közel 85%-os tisztaságú foszfátmező található a Spanyol-Szahara alatt. Az extraprofitra kezegető foszfát kitermelését az akkor komoly gazdasági problémákkal küszködő spanyolok nem akarták átengedni a marokkóiak vagy más nemzet számára. Így Medina felfedezése komoly fordulópontot jelentett Nyugat-Szahara történelmében. 1962-ben a spanyol Nemzeti Ipari Intézet (Instituto Nacional de Industria – INI) létrehozta a Saharai Nemzeti Bányászati Társaságot (Empresa Nacional Minera del Sahara – ENMINSA), amely megkezdte a Bou Craa-i bánya működtetését.⁷⁷⁶ Az ENMINSA 1969-ig működőképpé tette a Bou Craa-i bányát, amit az INI által létrehozott Fosfatos de Bu Craá (FOCBUCRAA) társaság kezdett üzemeltetni. Ekkor épült meg a 98 kilo-

770 Sík E.: Fekete-Afrika története. II. kötet, p. 142.

771 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 23–24.

772 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. pp. 75–76.

773 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 34.

774 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 184 és San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 50–51.

775 Dean, D. J.: The Air Force Role in Low-Intensity Conflict. p. 30.

776 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? p. 70.

méter hosszúságú szállítószalag is, amely a bányából kitermelt foszfátot szállította a sivatagon keresztül az Atlanti-óceán partján lévő kikötőbe. A 98 millió USD értékű szállítószalag jelenleg a leghosszabb a világon. 1975-ben a bánya 2706 embert alkalmazott, akikből 954 saharávi volt. A bánya akkor kezdett igazán jól működni és profitot termelni, amikor a marokkói csapatok megszállták Nyugat-Szaharát.

A marokkóiak akkor még hivatalosan nem álltak harcban a spanyolokkal, sőt, igyekeztek szívélyes kapcsolatokat ápolni velük, mivel időt akartak nyerni az újonnan alakult állam belső rendjének megszilárdítására.⁷⁷⁷ Persze az értékes, ásványkincsekben gazdag saharai területek és a part menti spanyol városok (Ifni, Ceuta és Mellila) felkeltették a frissen függetlenné vált állam vezetőinek figyelmét. Ezért az akkor még a királyi hadsereg (Forces Armées Royales-FAR) vezérkari főnökeként tevékenykedő későbbi uralkodó, II. Hasszán információkkal és fegyverzettel támogatta a spanyol gyarmatot támadó irreguláris egységeket.⁷⁷⁸ Az egyik ilyen csoport a Felszabadítási Hadseregből (Jaysh al-Tahrir) Ben Hamou Mesfioui vezetésével kivált berber (Imazighen) gerillákból állt, akik 1956-ban indítottak gerilla háborút a spanyolok ellen Észak-Marokkóban. Persze több más csoport is működött, akik sokszor önállóan, de közösen is hajtottak végre támadásokat a spanyolok ellen. A marokkói és saharávi csapatok (főleg a tekna és reguibat törzsbeliek) támadásának fő célja Ifni városa volt, amiről a marokkói szultán még 1860-ban hivatalosan is lemondott Spanyolország javára. A várost a marokkóiak 1957 októbere és 1958 júniusa között ugyan többször is megtámadták, de elfoglalni nem tudták.⁷⁷⁹ A spanyolok az ostromzárat csak 1958 júniusára számolták fel, amikor a támadó csapatok visszavonultak. Természetesen nemcsak Ifni környékén voltak harcok, hanem a teljes Spanyol-Szahara területén is.⁷⁸⁰ A spanyolok az 1958-as eseményeket a mai napig is „elfeledett háború” néven emlegetik.⁷⁸¹

A marokkói hadsereg ugyan továbbra sem kockáztatta a spanyolokkal történő összeütközést, de a király figyelmét egyre inkább felkeltette Nyugat-Szahara. 1957-ben a Spanyol-Szahara területén élő néhány törzs vezetője ugyanis Rabatba utazott, hogy üdvözlőjék V. Mohamedet és gratuláljanak a száműzetésből való visszatéréhez és Marokkó függetlenné válásához. A találkozón a törzsi vezetők a király tanácsát és támogatását kérték a terület felszabadításához, de egyben ki is jelentették, a segítségért cserébe nem fogadhatnak neki hűséget. Ezt egy írásos petíció is megerősítette, amelyben a franciák elűzésé-

---

777 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. pp. 100–101.

778 Chopra, J.: *Peace-maintenance: The Evolution of International Political Authority*. p. 166.

779 Zartman, W. I.: *The Sahara: bridge or barrier?* p. 45.

780 Price, D. L.: *The Western Sahara*. p. 21.

781 Vannak olyan spanyolok akik „titkos háborúnak” vagy „sosem volt háborúnak” nevezik ezt az időszakot, mivel a Francoista rezsim sokáig sikeresen eltitkolta az Ifniben és Nyugat-Szaharában történeteket. Pontosan senki sem tudja, hogy Spanyolország utolsó gyarmati háborúja mennyi áldozattal járt, de 150-300 főre teszik a halottak, 500 főre a sebesültek és 80 főre az eltűntek számát. Az elmúlt években több írást is publikáltak az „elfeledett háborúról”, illetve több ott szolgált katona életrajzi kötete is megjelentetett.

hez kértek segítséget.⁷⁸² Mohamed kifejezte azt a szándékát, hogy támogatni kívánja a törzseket, de azt maga is tudta, hogy a területen jelentős erőkkel rendelkező franciákkal szemben esélye sem lenne. Így, bár biztatta őket, valós segítséget nem adott, illetve írásos megállapodást sem kötött a szaharaiakkal. Ennek ellenére azok létrehozták a Szaharai Felszabadítási Hadsereget (Saharawi Liberation Army – SLA), amelynek az irányítását Marokkóból végezték. Erről a spanyol katonai felderítés is tudott, de ekkor még nem voltak abban a helyzetben, hogy eredményesebben lépjenek fel a gerillák ellen, akik hónapokon keresztül folyamatosan zaklatták a spanyol helyőrségeket. Ennek következményeként a spanyolok kiszorultak a tengerparti sávra, majd a lázadók által ugyancsak fenyegetett franciákkal közös hadműveletet terveztek a nyugat-szaharai törzsek ellen.⁷⁸³ 1958. február 10-én kezdődött meg az a közös francia-spanyol hadművelet – franciául: Ecouvillon, spanyolul: Ouragan vagy Teide hadművelet –, amely során a szövetséges csapatok rendkívül gyorsan és néhol igen brutálisan számolták fel a helyi törzsek ellenállását.⁷⁸⁴ A hadművelet eredményeitől megijedt marokkóiak nem szállítottak sem élelmiszert, sem pedig fegyvereket a felkelőknek, majd megegyeztek a spanyolokkal. Semlegességükért cserébe megkapták a szaharai terület északi sávjához tartozó, a főleg szaharaiak által lakott Tarfaya körzetét (Cintrai egyezmény, 1958. április 1.).⁷⁸⁵

A spanyolok által átadott területek a következő térképen láthatók:

782 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 67–68.

783 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 69–70.

784 Mercer, J.: Spanish Sahara. p. 223.

785 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 35.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 91–93.

A háborúskodás következtében több száz szaharái vesztette el az életét, az állatállomány jelentős része szintén elpusztult és további több száz gerilla kényszerült elmenekülni a környező országok területére Spanyol-Szaharából. Az 1957-58-as események már előre vetítették Marokkó későbbi „pragmatikus” politikáját Nyugat-Szaharával kapcsolatosan. Egyfelől a marokkóiak a Szaharai Felszabadítási Hadsereget hasznosnak, a spanyol gyarmat destabilizálójának tekintették, másfelől örültek a vereségüknek, hiszen az nagymértékben gyengítette a törzsek fegyveres erejét, akik így kevésbé voltak képesek ellenállni a marokkóiak támadásának. A vereség után a gerillák arra kaptak utasítást, hogy a már Marokkóban található Agadir városa felé vonuljanak vissza, ahol azonban a marokkói hadsereg tagjai lefegyverezték, letartóztatták, majd megkínózták a szaharái származású felkelőket.⁷⁸⁶ Az elveszett háborút követően Marokkó még meg is szerezte a korábban mindig Nyugat-Szaharához tartozó Tarfaya-körzetet, már jelzés lehetett az őslakosok számára, hogy Spanyolországot és Marokkót is csak a saját érdekeik vezéreltik és nem a szaharávik jóléte.⁷⁸⁷

A hadjáratot követő időszakra tehető egy újabb gazdasági fellendülés is, mivel 1958. január 10-én a Spanyol-Sahara megkapta mind azokat a jogokat, amelyekkel a Kanári-szigetek bírtak, azaz spanyol provincia (megye) lett hivatalosan is.⁷⁸⁸ Ez nem csak azt jelentette, hogy megnövekedett a gyarmatokon szolgáló civilek, katonák és családjaik létszáma, hanem azt is, hogy a terület egyfajta vámmentes övezetté vált, ahova a Kanári-szigetéről korlátozás nélkül lehetett különböző termékeket behozni. Nagyon sok szaharái kezdett kereskedni a Spanyolországból és a Kanári-szigetéről származó árukkal – dohánytermékek, rádiók stb. –, amelyekkel nem csak a helyi piacokat, de a környező államokat is képesek voltak ellátni. A kereskedők hamarosan a gyarmat új elitjévé váltak. A könnyű pénzkereset miatt sok szaharái felhagyott a korábbi nomád életmódjával és betelepült az olyan városokba, mint El-Aaiun, Villa Cisneros, Aoussard, Smara, és La Guerra. Szintén sok szaharái kapott alkalmazást a hadsereg egységeinél, illetve a helyi karhatalom soraiban a gyarmati adminisztrációnál, később pedig a foszfátbányákban.⁷⁸⁹ A városokba való betelepülést és a nomád életmód fokozatos eltűnését segítette az 1960-as években több esetben is előforduló, hosszan tartó szárazság is. Mivel a nomádok túllegeltették az általuk használt területeket és nem volt elegendő csapadék a növényzet megújulásához, az állatállományt képtelenek voltak fenntartani és megélhetés hiányában maguk is a városokba költöztek. Ez a változás az 1974-es spanyol népszámlálás adataiból is világosan látható,

786 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 70–71

787 <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume9/Issue2/pdf/01.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-11)

788 A spanyolok a gyarmati közigazgatásuk centralizálása érdekében, az 1958. január 10-én kiadott elnöki rendelettel Spanyol-Sahara, Ifni, valamint a Tarfaya-körzet egyesítésével létrehozták Spanyol Nyugat-Afrikát, amely azonban hamarosan elveszítette Tarfaya-körzetet a Cintrai Egyezmény megkötésekor. Később a spanyolok Ifnit is átadták Marokkónak, így csak a számukra legértékesebb Spanyol-Sahara maradt a kezükben, amelynek a közigazgatását az 1961 áprilisában elfogadott törvény szabályozta.

789 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 48–49.

hogy az ott nyilvántartásba került 38 336 szaharái férfi közül csak 7488 fő (19,5%) foglalkozott pásztorkodással. Azaz a gazdaságilag aktív lakosságnak csak az ötöde élt nomádként, a többiek pedig a városokban, vagy azok környékén éltek. A férfiak közül 6058 fő (15%) dolgozott különböző építési – út és infrastruktúra – munkákban, 954 fő (2,5%) a bányákban, 956 fő (2,5%) foglalkozott kereskedelemmel, 703 fő (1,8%) gépjárművezetéssel és 1338 fő (3,5%) katonaként vagy rendőrként szolgált a spanyol hadsereg különböző egységeiben.⁷⁹⁰ Ezek az arányok később még inkább eltolódtak a városokba költöző szaharáviak javára, mivel egyre többen hagytak fel a nomád életmóddal a marokkói megszállás utáni időszakban.

A spanyolok bár korábban nem kívántak beavatkozni a helyi törzsek életébe, – sőt, azoktól amennyire lehet, igyekeztek elkülönülni – de a megnövekedett létszámú városokban, majd az egész gyarmaton a közigazgatást is a saját elképzeléseik szerint építették ki. A közigazgatást az 1961 áprilisában elfogadott törvény szabályozta. Eszerint Spanyol-Szahara legmagasabb szintű vezetője a kormányzó, aki a szaharai provincia lakóinak képviselője és az összes államigazgatási szervezet és annak alkalmazottai felettese volt. A kormányzót közvetlenül a spanyol kormányzat nevezte ki, aki egyben a Szaharai Katonai Szektor vezérkari főnökeként is szolgált.⁷⁹¹ Ezért mind a polgári, mind pedig a katonai hatalom az ő kezében összpontosult. A kormányzó közvetlen irányítása alatt tevékenykedett a polgári adminisztrációt irányító helyettese, akihez olyan területek tartoztak, mint a pénzügy, infrastruktúra, egészségügy, bányászat, oktatás, stb. Ha a kormányzó valamilyen okból kifolyólag nem tartózkodott a területen ő vette át a feladatkörét. A kormányzó közvetlen alárendeltségébe tartozott a Belügyi Szolgálat, ami a közrend fenntartásáért és a belbiztonságért felelt. A Szolgálat kordinálta a területen működő három rendőri szervezet – a helyi rendőri erők, a kormányzati rendőrség és a katonai rendőrség – tevékenységét. A Szolgálat alárendeltségébe tartozott még a Központi Nyilvántartó Iroda és a szaharáviak nyilvántartását végző Regisztrációs Iroda.⁷⁹² A Spanyol-Szahara területét 3 közigazgatási egységre osztották fel, – amelyeket a kormányzó külön megbízottjai irányítottak – az Északi Régióra, El-Aaiun központtal, az Észak-Keleti Régió, Smara központtal és a Déli Régió Villa Cisneros központtal. Ezek a megbízottak önálló tevékenységet nem igazán folytattak, a kormányzó által megszabott feladatokat hajtották végre, illetve a központi utasításokat váltották „aprópénzre” helyi szinten. A kormánytól való közvetlen függőséget jól jelzi, hogy ezekbe a pozíciókba az őslakosok közül senki sem kerülhetett be. A provinciában két politikai szervezet működött, a Cabildo és a Dzsemma. A Cabildo egyfajta regionális kormányzati szervként működött, amely a régió oktatási, sport, mezőgazdasági, egészségügyi kérdéseivel foglalkozott, amelyhez a spa-

790 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 52.

791 A Szaharai Katonai Szektor a Kanári-szigetek–Szaharai Egyesített Katonai Parancsnokság részeként funkcionált. A kormányzó „szakmai” előjárója a Direction General de Plazas y Provincias Africanas mindenkori vezetője volt.

792 <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume9/Issue2/pdf/01.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-11)

nyolok biztosítottak egy korlátozott költségvetést. Az El-Aaiunban működő tanácsot egy elnök és 13 tanácsos alkotta, akiket a városi tanácsok, a helyi önkormányzatok és a nomád frakciók választottak. A tanács tagjai közé értelemszerűen a spanyolok által támogatott személyek kerülhettek. A Dzsemmát 1967-ben hozták létre, hogy eleget tegyenek az ENSZ követelményeinek és egyfajta demokratikus látszatot adjanak a még mindig gyarmatként kezelt területnek. A Dzsemmának 102 képviselője volt: a Cabildo elnöke, El-Aaiun és Villa Cisneros polgármesterei, ezenkívül a városi tanácsok még 1-1 képviselőt választhattak, illetve 40 sejk, 40 fő a gazdag családok soraiból, 16 fő pedig a különböző érdekvédelmi szervezetekből. Az eredmény a spanyolok számára tökéletesen megbízható szervezet lett, amely az összetétele miatt sem került konfliktusba velük, inkább egyfajta tanácsadói testületként szolgált, mindenféle valós hatalom nélkül.⁷⁹³

Hivatalosan a saharáviak az érdekeiket a közigazgatás alsóbb szintjein képviselhették, a városi tanácsokban, a kisebb települések helyi önkormányzataiban és a nomád frakciókban. A területen csak két városi tanács (ayuntamientos) működött El-Aaiun és Villa Cisneros városokban, amelyeket a spanyolokhoz hű helyi sejkek irányítottak, akik a madridi parlamentben, a Cortesben is helyet kaptak, mint az őslakosok képviselői (procurador). El-Aaiunban 12 fős, Villa Cisnerosban 8 fős tanács működött. A tanácstagok életkora 23 év felett kellett, hogy legyen, a tanács vezetőjének pedig 25 év felett. A tanácstagok a vezető törzsek és családok fejei voltak, akik a befolyásuk és a spanyolokhoz való lojalitásuk okán kerültek a szervezetbe.⁷⁹⁴ A kisebb települések önkormányzatában, mint például Smara, csak egy kijelölt helyi vezető és négy tanácstag (választott szóvivő) képviselte a helyiek érdekeit. Ezek a képviselők nagymértékben függtek a spanyoloktól, akik a törzsi vezetők befolyásának ellensúlyozására használták fel őket. A nomád frakciókat a spanyol vezetés mesterségesen hozta létre, feladatuk a nomád életmódot folytató törzsek képviselete volt. A képviselők választását a spanyolok szintén jelentős mértékben befolyásolták, így azok hasonló státuszt és jogokat kaptak, mint a helyi polgármesterek. A spanyolok úgy gondolták, hogy az új közigazgatási rendszerrel és a demokrácia látszatával képesek lesznek Spanyol-Szaharát valamilyen módon megtartani, de nem vették észre, hogy a gyarmatosítók ideje leáldozott. A II. világháborút követő években változások következtek be a gyarmattartó államok politikájában, majd az 1955. április 19-én kezdődő bandungi konferencia hatására ezek az országok sorra adták meg az önrendelkezési jogot volt gyarmataiknak.⁷⁹⁵ A gyarmatok mielőbbi felszámolását és önállóvá válását támogatta az ENSZ által elfogadott 1514. számú határozat, a „Gyarmati Deklaráció” is.⁷⁹⁶ A határozat elfogadása a volt gyarmattartó államok részéről szintén ko-

793 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 60–61.

794 Mercer, J.: Spanish Sahara. pp. 198–199.

795 Sík E.: Fekete Afrika története. III. kötet, pp. 164–167.

796 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/152/88/IMG/NR015288.pdf?OpenElement> (letöltés ideje: 2013-07-15)

moly lépést jelentett a gyarmati rendszer felszámolásában, így a következő tíz évben szinte teljesen átalakult Afrika politikai térképe.

1962-ben már a Spanyol-Szaharát körbevevő három ország, Marokkó, Algéria és Mauritánia is függetlenné vált, 1965-ben pedig már 38 önálló állam létezett a kontinens területén. Részben ezért, részben a fokozódó diplomáciai nyomásra a spanyol kormányzat vezetőiben felmerült az a lehetőség, hogy a területen élők gyakorolhatnák önrendelkezési jogaikat.

A szaharávik függetlenségi törekvései

A hatvanas évek elejére már felértékelődött a Nyugat-Szahara, ugyanis 1947-ben felfedezték az első foszfátbányát, majd később, a sikeres kutatások után elkezdték a ki-termelést is. A spanyolok más ásványkincsek után is kutatni kezdtek, ezért a terület megtartása egyre fontosabbá vált. Közben a nomádok egy része letelepedett, ugyanakkor elkezdődött egy lassú kivándorlási folyamat is. A szaharáviak megpróbálták kialakítani saját politikai szervezeteiket, így 1967-ben létrehozták a Szaharai Felszabadítási Mozgalmat (Harakat Tahrir saguia el-Hamra wa Oued ed-Dahab),⁷⁹⁷ amelynek első vezetője Mohamed Sidi Ibrahim Bassiri lett.⁷⁹⁸

Bassiri Smarában tanárként dolgozott és maga köré gyűjtötte a függetlenségi párti szaharávi fiatalokat is, akikkel megkezdtek a spanyolok elleni szervezkedést. 1970 márciusára a szervezet már majdnem 5000 taggal rendelkezett, így a spanyol katonai elhárítás rövid időn belül felfigyelt a tevékenységére, és 1970 júniusában jelentést készített a kormányzó számára.⁷⁹⁹ Bassiriék először békés úton akarták elérni a szaharai területek függetlenségét.⁸⁰⁰ 1970 júniusában nyílt levelet írtak Spanyol-Szahara kormányzójának, amelyben kijelentették, hogy küzdenek a függetlenségért, de annak elérését a spanyolokkal való tárgyalásokkal kívánják elérni. A spanyolok nem válaszoltak, sőt a szervezet felszámolására készültek. Amikor a szaharáviak 1970. június 17-én hatalmas tüntetéssorozatot szerveztek, azt a spanyolok fegyverrel oszlatták fel. Ennek eredményeként több mint tizenkét halottat és több száz sebesültet számoltak össze a szervezet tagjai.⁸⁰¹ A mozgalom több tagját, köztük tizenhat katonát bebörtönözték, vagy a Kanári-szigetekre deportálták, a vezetőjüket pedig a letartóztatása után egyszerűen eltűnt, és soha többé nem került elő. A helybeliek jelentős

---

797 Saxena, S. C.: Western Sahara. No alternative to armed struggle. pp. 113–114.

Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 103.

798 Hodges, T.; The Roots of a Desert War. pp. 153–155.

799 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 75–77.

800 A szervezet számolt a fegyveres harc lehetőségével, de azt csak egyfajta nyomásgyakorlásként kívánták alkalmazni a spanyolok tárgyalóasztalhoz való kényszerítéséhez. 1970 márciusától kezdődően a Tropas Nomadas és a Policía Territorial több tagja is fegyvereket és lőszert kezdett kicsempészni a fegyverraktárakból, amelyeket a mozgalom aktivistáinak adtak át, illetve egy részét kiszáradt kutakba rejtették el.

801 Price, D. L.: The Western Sahara. p.13.

része ekkor arra az álláspontra jutott, hogy békés eszközökkel nem lehet célt érni, így egyre többen támogatták egy fegyveres felkelés tervét.⁸⁰²

1973. május 10-én létrehozták a Polisariot (Frente Popular para la Liberacion de Saguia El-Hamra y Rio de Oro), amelynek célja Nyugat-Szahara fegyveres harccal történő teljes felszabadítása.⁸⁰³ A szervezet első vezetője El Váli Musztafa Szajed volt.⁸⁰⁴ Az új szervezet az első akcióját tíz nappal később, május 20-án hajtotta végre, amikor tagjai megtámadták az El-Khangában lévő spanyol katonai ellenőrző pontot.⁸⁰⁵ Hamarosan több más támadást is végrehajtottak olyan kisebb katonai állomáshelyek ellen, mint Mahbas, Echderia, Bir Lehmar, Tifariti, Hawza, Amgala vagy Guelta Zemmour, illetve többször megtámadták a Bou Craa-i foszfátbányákat, és az ezeket a kikötővel összekötő foszfátszállító berendezéseket megrongálták. A spanyolok ekkor még sajátjukként tekintettek a Nyugat-Szaharára, így mozgósították a hadsereg egységeit, hogy leszámoljanak az új fegyveres csoporttal. 1974 márciusában megindították a „Barrido” műveletet, amely során a Policia Territorial és a Tropas Nomadas egységei mellett harci helikoptereket is bevetettek a Polisario fegyveresei ellen.⁸⁰⁶ Az események hatására az ENSZ 1975 májusában vizsgálóbizottságot küldött ki, és megállapította, hogy a Polisario felszabadítási és nem terrorszervezetként működik.⁸⁰⁷

Marokkóban az 1965-ben létrehozott Szaharai és Mauritániai Ügyek Minisztériuma⁸⁰⁸ még az évben megalapította a Spanyol Megszállás alatt lévő Szaharai Felszabadítási Frontot (FLS-Frente de Liberacion del Sahara bajo Dominacion Espanola), amit Moulay Hassan Ben Driss, a király nagybátyjának felügyelete alá helyeztek.⁸⁰⁹ Ez a szervezet Ma El-Ajnin unokájának, El-Abadila Ould Sheikh Mohammed Laghdaf vezetésével delegációt küldött az ENSZ 1966. november-decemberében tartott ülészakára, hogy Marokkó érdekében lobbizzanak. A párt saját újságot is létrehozott (Nuestro Sahara), amelynek vezetője a marokkói kormánypárt, az Istiqlalia pártbeli

---

802 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? pp. 169–170.

803 A szervezetet először FRELISARIO néven nevezték a megalapítói, de hamarosan Polisariora változtatták.

804 Hodges, T.; The Roots of a Desert War. pp. 158–159.

805 Price, D. L.: Morocco and the Sahara: Conflict and Development. pp. 5–6.

806 A spanyol műveletben olyan módon használták a helikoptereket, hogy azoknak a tapasztalatait több más gerilla vagy terrorista csoport elleni küzdelemben is alkalmazták, nem csak Afrikában, de Európában, sőt Magyarországon is. Ezzel a témával kapcsolatosan bővebben foglalkozik Orosz Zoltán három cikkében is: „A Magyar Honvédség helikoptereinek alkalmazási lehetőségei balkáni hadműveleti területen”, a „Helikopterek alkalmazása a Balkánon” illetve a „Helikopterek alkalmazása a terrorizmus elleni harcban”.

807 Mercer, J.: The Sahrawis of Western Sahara. p. 9.

808 A minisztériumot 1969-ben szüntették meg, amikor Marokkó is elismerte független államként Mauritániát.

Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 23.

809 Hodges, T.; The Roots of a Desert War. p. 112.

Brika Zaruali volt.⁸¹⁰ A párt akkor szűnt meg, amikor Spanyolország átadta Marokkónak Ifni városát. A Felszabadítás és Egység Frontját (FLU) is marokkói támogatással, többnyire a marokkói hadseregből kivált katonák részvételével hozták létre, tevékenységéről nem található információ.⁸¹¹ Még 1972 júniusában alakult meg a MOREHOB mozgalom (Mouvement de Resistance les Hommes Bleus) Marokkóban, amely céljául Nyugat-Szahara, Ceuta és Melilla felszabadítását tűzte ki.⁸¹² A szervezet vezetője egy néhai marokkói rendőr, Bashir Figuigui, ill. az Eduardo Moha néven is ismert szerencselovag volt. A szervezet egyetlen bizonyítható tevékenysége az volt, hogy a külföldi országok nagykövetségeire a spanyolokat elítélő rölapokat juttatott el. Amikor az ENSZ képviselői meglátogatták Nyugat-Szaharát, jelentésük szerint egyetlen olyan emberrel sem találkoztak, aki tagja, szimpatizánsa lett volna a szervezetnek, vagy akárcsak tudott is volna a létezéséről.⁸¹³

1974-ben spanyol támogatással jött létre a Szaharai Nemzeti Egységpárt (Partido Nacional de Union Saharawi - PUNS), amelyben főként törzsi vezetők és a Dzsemma tagjai kaptak szerepet, vezetőjének Kali Hena Ould Rashidot választották.⁸¹⁴ A szervezetet a spanyol titkosszolgálat hozta létre kormányzati utasításra, és a működését is ők finanszírozták.⁸¹⁵ A párt egy tizennégy pontos programot fogadott el, amelyben már szó volt az önrendelkezési jog megvalósításáról és a szomszédos államok által felvetett területi követelések teljes elutasításáról is. Ez a formáció azonban a spanyolokkal együttműködve kívánta a céljait elérni, és a fegyveres harc lehetőségét kizártan tartotta. A szervezet tevékenységének középpontjában a régi társadalom, kultúra és vallás megőrzése volt, ezért képviselői és vezetői a sejkék, a tehetős rétegek és az idősebb generáció tagjai közül kerültek ki. Erejüket mutatja, hogy 1975-ben a Dzsemma tagjainak több, mint 60%-a a Nemzeti Egységpárt soraiból került a tesztületbe. A párt valódi társadalmi bázist nem volt képes kiépíteni, ez látható volt akkor, amikor 1975. május 12-én az ENSZ által küldött vizsgálóbizottság Nyugat-Szaharába érkezett. A bizottság tagjai a jelentésükben világosan rámutattak arra, hogy a Szaharai Nemzeti Egységpártot a saharáviak nem támogatják, annak a befolyása rájuk minimális, mivel az őslakosok inkább a Polisariot támogatják. Miután a spanyolok kivonultak Nyugat-Szaharából, a szervezet is megszűnt.⁸¹⁶

810 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. p.41.

811 Hodges, T.; The Roots of a Desert War. pp. 201–202.

812 Jensen, E.: Western Sahara: Anatomy of a Stalemate. p. 26.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 300–303.

813 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 118.

814 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. pp. 94–95.

815 A francoista rezsim ideje alatt Spanyolországban – és annak gyarmatain – hivatalosan csak az állampárt, a Movimiento Nacional működhetett, így a PUNS létrehozásával egyfajta demokratikus képet próbáltak mutatni a spanyolok a külvilág felé. Mivel más pártok létrehozását nem engedélyezték, mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a saharávi párt csak Madrid bábjaként működhetett.

816 Besenyő J.: Western Sahara. p. 67.

A szaharavik törekvéseire válaszul 1973. szeptember 21-én Franco tábornok bejelentette, hogy területi autonómiát, majd fokozatosan önrendelkezési jogot is ad a szaharaiaknak.⁸¹⁷ Ennek hatására Marokkó erőteljes diplomáciai offenzívába kezdett annak érdekében, hogy igazolja történelmi jogait Nyugat-Szahara területére. Álláspontjuk szerint a helyieknek csak két választása lehet, vagy spanyol uralom alatt maradnak, vagy csatlakoznak a marokkói hazához. Ezt a második változatot támogatta Franciaország is. Amikor 1974. július 4-én a spanyolok nyilvánosságra hozták tervüket a Nyugat-Szaharának adandó autonómiáról, a felháborodott II. Hasszán még aznap üzenetet küldött az ekkor már súlyos beteg Franconak, és óvta minden olyan egyoldalú lépéstől, amely a spanyol közigazgatás alatt álló Szaharára vonatkozik. A király egy másik nyilatkozatában már elvetette az eddig minden fórumon elfogadott népszavazás eredményét, kivéve, ha az a Marokkóhoz való csatlakozást jelentené. Ugyanekkor már fegyveres beavatkozásra is készült, amit jól mutatott az a tény, hogy Ahmed Dlimi ezredest, leghűségesebb katonáinak egyikét nevezte ki a határmenti körzet parancsnokává. Az ezredes rövid időn belül jelentős, 24 000 főnyi csapatösszevonást hajtott végre a határ mentén.⁸¹⁸

A király a szaharai területekhez való jogát az ún. „Nagy Marokkó” néven elhíresült eszmefuttatásból vezette le.⁸¹⁹ Ezt a kifejezést először Allal el-Fassi, az Istiqlal párt első számú vezetője használta Marokkó függetlenné válásának napján.⁸²⁰ A kairói száműzetéséből éppen csak hazatért politikus szerint az akkor kivívott szabadság csak részleges, mivel a marokkóiaknak a rég eltűnt Almoravida birodalmat kell helyreállítaniuk, amit ő csak Nagy Marokkóként emlegetett. A politikus 1956. március 27-én egy nyilvános gyűlésen már arról beszélt, hogy a teljes Szahara - Tindouf és Atar között - és az algériai területek egy része is Marokkót illeti.⁸²¹ A könnyen befolyásolható, nagyrészt írástudatlan tömegek a friss szabadság lázában könnyen fanatizálódtak, és valóban elhitték a politikus által felvázolt víziók megvalósulásának esélyét. Amikor befolyásának ilyen mértékű növekedését látta, El-Fassi étvágya megjött, és a párt által finanszírozott „Al-Alam” napilapban írt cikkében már a teljes algériai Szahara, Mauritánia és Mali északi területeit is ősi marokkói földként említette.⁸²² A marokkói vezetés először nem is foglalkozott az általuk csak komolytalannak és megalapozatlannak ítélt teóriával, azt azonban nem engedhették meg, hogy a központi hatalom mellett bármilyen politikai erő is mozgósíthassa a tömegeket. Mivel az újra függetlenné vált királyság szervezete még csak kialakulóban volt, komoly veszélyt jelenthetett egy olyan rivális párt vagy politikus, aki képes a tömegek befolyásolására.

817 Bank, A. – van Heur, B.: *Transnational Conflicts and the Politics of Scalar Networks: evidence from Northern Africa.* p. 606.

818 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War.* pp. 167-181.

819 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco.* p. 93.

820 Zartman, W. I.: *The Sahara: bridge or barrier?* pp. 42–43.

Laugel, M. G.: *Sons of the Clouds.* p. 173.

821 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle.* pp. 38–41.

822 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict.* p. 25.

Az uralkodó, V. Mohammed először 1958. február 25-én a Drâa folyó völgyében, a M'hamid oázisban lévő piactéren beszélt arról, hogy minden erejét latba veti az elszakadt családok egyesítésére és a szaharai területek visszaszerzésére.⁸²³

Mivel a francia és spanyol csapatok épp ebben az időben verték tönkre a Felszabaitási Hadsereg Rio de Oroban tevékenykedő egységeit, elképzelhetetlennek tűnt a katonai erő alkalmazása. Ennek ellenére a cintrai szerződésben a spanyolok mindenféle ellentételezés nélkül adták át Tarfayát és környékét a marokkóiaknak.⁸²⁴ Azok, bár meglepődtek a nem várt gesztuson, rögtön bejelentették, hogy határmódosítási követeléseik vannak a spanyol kormánnyal szemben. Létrehozták a Szaharai és Határügyi Igazgatóságot (Direction des affaires sahariennes et frontalières), amely főként a Nagy Marokkóval kapcsolatos igényeket próbálta megvalósítani, jöllehet el-Fassi álmainak jelentős részével gyorsan le kellett számolniuk.⁸²⁵ Először a Mali északi részére irányuló igényüket adták fel, amikor az ország elnöke, Modibo Keita 1960 szeptemberében részt vett a Casablancai Csoportnak nevezett politikai-gazdasági csoport létrehozásában.⁸²⁶ Amikor az ENSZ Mauritániát 1960-ban független államnak ismerte el, a marokkóiak területi követelése ott is okafogyottá vált,⁸²⁷ bár a Szaharai és Határügyi Igazgatóság hivatalosan is tiltakozott Mauritánia elismertetése miatt. Marokkónak Algériával szemben is voltak követelései ugyanis az Alavita uralkodók sosem fogadták el a korábbi gyarmati határokat, amelyek azonosak a mai határokkal. Ennek az az oka, hogy Marokkó és Algéria is francia gyarmat volt és a két ország közötti határokat csak a XIX–XX. század során alakították ki. A francia gyarmati térképek nemcsak pontatlanok voltak, de a gyarmatosítók bátorították is az algériai kolónia és a marokkói protektorátus szembenállását, amely egyes területek egymástól való elvitatását is jelentette. Az első határszerződést 1845-ben kötötték (Lalla Marnia megállapodás), majd 1901-1902 között újabb megállapodások következtek a franciák és Marokkó között. Ezután Maurice Varnier Kelet-Marokkó kormányzója próbálta rendezni a határkérdéseket, amit 1929-ben az első marokkói-algériai szerződés szabályozott. A szerződések leginkább Algériának kedveztek és ezt a marokkóiak a mai napig nem voltak képesek elfogadni. Amikor az 1950-es években a franciák vasércet, kőolajat és földgázt találtak az algériai-marokkói határ mentén (Béchar és Tindouf között), elhatározták, hogy a területet nem engedik át Marokkó számára, mivel az akkor már a függetlenség kapujában állt, így a franciák számára elveszett volna egy komoly lehetőség, amely Algéria megtartásával megmaradt.⁸²⁸ II. Hasszán 1961-es hatalomra jutása után rövidesen kiéleződött a kapcsolat a két ország között. A helyzet 1963 szeptemberében

823 Zartman, W. I.: *The Sahara: bridge or barrier?* p. 46.

824 McLean, V. – Adloff, T.R.: *The Western Saharans. Background to Conflict.* p. 155.

825 Zunes, S – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution.* p. 36.

826 Zartman, W. I.: *The Sahara: bridge or barrier?* pp. 51–57.

827 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution.* p. 33.

828 Algéria ekkor még Franciaország tengerentúli megyéje volt, és mint ilyet az ország szerves részének tekintették.

eszkálálódott, amikor a marokkói csapatok megtámadták és elfoglalták Tindoufot. Az algériai csapatok ellentámadást indítottak, amelynek során egészen Figuig városáig hatoltak. Az algériaiak segítséget kaptak az egyiptomi elnöktől, Gamal Abden-Nasszertől, így hamarosan patthelyzet alakult ki. Ekkor az Afrikai Egység Szervezete októberben konferenciát szervezett Maliban, ahol az etiópiai uralkodó, Hailé Szelasszié közvetítésével tárgyalásokat kezdtek a szembenálló felek. Végül megegyeztek, hogy visszatérnek csapataik a korábbi pozícióikban. Habár a marokkói király magát nyilvánította a háború győztesének, a rendezés során mégis Algéria került jobb pozícióba, így a „homok háború”⁸²⁹ után marokkói kormány már csak Nyugat-Szaharával kapcsolatosan tarthatta fenn területi igényeit.⁸³⁰ 1974-ben ugyan Algéria a nemzetközi fórumokon Nyugat-Szahara függetlenségéért szállt síkra, de a Marokkóval és Mauritániával folyt titkos egyeztetéseken már tudomásul vette a terület felosztását a két ország között. Marokkó ekkor már nem volt hajlandó feladni a Spanyol-Szahara megszerzésére vonatkozó terveit, mivel már csak ez volt képes ideig-óráig fékentartani az ellene egyre inkább fellépő politikai pártokat, szakszervezetet, sőt a saját hadseregét is. 1971 júliusában a marokkói hadsereg egységei sikertelen merényletet követtek el a Skhirat királyi palotában tartozkodó Hasszán ellen, aki ezután 10 magas rangú tisztet kivégeztetett és közel ezer politikust és katonát pedig bebörtönöztetett. A második puccskísérlet során a királyt a saját légierejének tisztjei próbálták meg lelőni, amikor személyes repülőgéppel franciaországi látogatásáról hazafelé tartott (1972 szeptembere). Ebben a merényletben nem csak a légierő, és más fegyvernemek magas rendfokozatú tagjai vettek részt, hanem maga a védelmi miniszter, Mohammed Oufkir tábornok is.⁸³¹ A sikertelen merénylet után a légierő 200 főtisztjét és tisztjét ítelték el hosszabb-rövidebb időre, illetve a puccsot szervező 11 tábornokot 1973 januárjában kivégezték. 1973-ban még egy sikertelen merényletet hajtottak végre a király ellen, ami után 16 politikust és katonát végeztek ki, több száz főt pedig tárgyalások nélkül bebörtönöztek.⁸³² Már csak ezért is próbálta meg a király az ellene irányuló indulatokat más irányba vezetni, erre pedig a legalkalmasabb az „ősi marokkói területek” visszaszerzésének kérdése volt.

A spanyolok ezért a tervért nem lelkesedtek és 1974. augusztus 21-én jegyzéket küldtek az ENSZ főtitkárának, amelyben kijelentették az önrendelkezésről szóló népszavazás lebonyolítása iránti készséget. Ez sem Marokkónak, sem pedig a Nyugat-Szaharára szintén igényt formáló Mauritániának nem tetszett. Pedig Mauritániának a Spanyol-Szahara léte egyfajta status quot biztosított, mivel a spanyol csapatok jelenléte visszatartotta a marokkóiakat a mauritániai területek esetleges anektálásától.⁸³³ Ezért, bár hivatalosan

829 Cordesman, A.H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. p. 58.

830 Mercer, J.: The Sahrawis of Western Sahara. p. 7

831 Kamil, L.: Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict. p. 38.

832 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 39.

833 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 43.

jogot formáltak a szaharai területekre, és a hivatalos fórumokon támadták Spanyolországot, mint gyarmattartó nemzetet, a háttérben mégis jó diplomáciai és gazdasági kapcsolatokat ápoltak velük.⁸³⁴ Algériával is titkos tárgyalásokat folytattak, hogy egy katonai konfliktus esetén velük szövetségre lépve képesek legyenek ellenállni a marokkói hadseregnek.⁸³⁵ Ould Daddah elnök önálló politikája csak 1974 októberéig tartott, amikor a két ország titkos megállapodást kötött a terület felosztásáról (október 26–29).⁸³⁶

A két ország terveit Algéria elnöke, Bumedien, nem nézte jó szemmel, ezért 1975 nyaratól elkezdte támogatni a Polisariot, majd júniusban felszabadítási mozgalomnak ismerte el.⁸³⁷ Az algériaiakat Marokkó szerint nem a szívjóság vezette, hanem komoly gazdasági érdekek, mivel az Atlanti-óceánhoz vezető kijáratot szerettek volna szerezni. Így lehetőségük lett volna egy óceáni halászflootta létrehozására és a Tindouf környékén lévő vasércbányáik kiaknázására.⁸³⁸ Ugyanis a város környékén (Gara Jebilet) gazdag vasérclelőhelyek találhatóak, azonban az érc kitermelése szállító kapacitás hiányában ráfizetéses lenne. Abban az esetben viszont, ha az országnak tengeri kikötője (tengeri kijárat) lenne Nyugat-Szahara partvidékén, akkor már megérné a bányákat megnyitni.⁸³⁹ Az algériaiak kezén lévő Földközi-tengeri kikötőkhöz legalább 1100 kilométernyi vasútvonalat kellene építeni, míg Tarfayaig csak 510 kilométernyi szakaszt. Azonban Tarfaya nem nyugat-szaharai területen, hanem Dél-Marokkóban található! Ha a hosszabb vasútvonalat építenék ki, a vasérc kitermelése évtizedeken belül sem lenne kifizetődő (nem is beszélve a befektetések megtérüléséről), a szaharai kikötők lehetséges használatával azonban a bányászat már komoly jövedelmet hozna az országnak.⁸⁴⁰ Ezt az állítást cáfolja, hogy amikor a 2001-es autonómia tervezet elkészült, abban egy olyan javaslat volt, amely Tindouf és a nyugat-szaharai óceánpart között egy speciális folyosót hoznának létre, amely Algériának kedvezne. Ezt az autonómiatervezetet azonban nemcsak a Polisario, de Algéria is visszautasította. Persze azt sem árt tudni, hogy a nyugat-szaharai kikötők jelenlegi állapotukban nem lennének alkalmasak az algériai határvidéken található, ott kitermelt olaj, földgáz és a vasérc fogadására.⁸⁴¹ Az sem elhanyagolható szempont, hogy Algéria és Marokkó között a mai napig fennálló határviták vannak, illetve a két ország küzd a Magreb régió elsőbbségéért, ezért Algéria támogat minden olyan kezdeményezést, amely a Magreb térségen belül gyengítheti Rabat befolyását.

834 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 8.

835 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 11.

836 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 184.

837 Az algériaiak korábban nem támogatták a Polisariot, sőt időről-időre egyes vezetőit deportálták is. A közeledés 1975 elején kezdődött, miután Algéria és Marokkó viszonya addig sosem látott mélységbe süllyedt.

838 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 36.

839 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. p. 34–38.

840 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 114.

841 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 42.

Az ENSZ korai tevékenysége a nyugat-szaharai kérdéssel kapcsolatosan

A nem bizonyított történelmi tényekre alapozott marokkói és mauritániai követelések elismerése és a nyugat-szaharai nép önrendelkezési jogának semmibevétele egyértelműen ellentétes volt az ENSZ közgyűlés által 1960. december 14-én elfogadott 1514. (XV.) számú határozatával („gyarmati deklaráció”).⁸⁴² Ugyanis a Világszervezet alapokmánya az 1. cikkely 2. bekezdésében rögzíti az önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartását, az igazi eredményt mégis a Közgyűlés XV. ülészakán elfogadott gyarmati deklaráció jelentette. Ez az okmány kimondta a népek egyenlőségét és önrendelkezési joguk érvényesítését akkor is, ha még nem is függetlenek. A nyilatkozat felszólította az érintett országokat a gyarmatosítás minden formájának és minden megnyilatkozásának gyors és feltétel nélküli megszüntetésére. A 2. cikkely pedig kimondta, hogy „minden nép szabadon határozza meg politikai berendezkedését, és szabadon folytathatja gazdasági, társadalmi valamint kulturális fejlesztését.” A nyilatkozat azt is kimondta, hogy „a politikai, gazdasági, társadalmi vagy oktatási területeken fennálló hiányosságok az előkészítés során soha nem tekinthetők ürügyként a függetlenség késleltetésére.”

A spanyolok 1961-ben hivatalosan kijelentették, hogy Nyugat-Szahara Spanyolország tengerentúli tartománya,⁸⁴³ majd április 19-én létrehozták a gyarmati tanácsot (Cabildo Provincial), amely hivatalosan a lakosság – spanyolokat és szaharáviakat egyaránt – érdekeit képviselte. Ez azonban nem valósult meg, mivel a szervezet a spanyol befolyás fenntartásában volt érdekelt.⁸⁴⁴ 1961-ben az ENSZ létrehozta a dekolonizációs bizottságot, amely 1963 szeptemberétől rendszeresen napirendre tűzte a nyugat-szaharai kérdést,⁸⁴⁵ majd a bizottság 1964. október 16-án közzétette első határozatát, amelyben felszólította Spanyolországot, hogy érvényesítse a szaharai területeken az önrendelkezés jogát.⁸⁴⁶ Marokkó az ENSZ szervezetei előtt azt az álláspontot képviselte, hogy feltétlenül adják meg a területnek az önrendelkezési jogot. Ezzel párhuzamosan az Afrikai Egyesség Szervezetében tartott egyeztetésen jelezték, hogy véleményük szerint a szaharaiak akkor járnak a legjobban, ha a közös történelmi múlt miatt, a Marokkóhoz való csatlakozást választják. Mauritánia ekkor még a független nyugat-szaharai állam létrehozását támogatta, így többször szembekerült a marokkói diplomácia képviselőivel.⁸⁴⁷ 1965-ben az ENSZ elfogadta a 2072. (XX.) számú határozatot, amelyben felhívják a spanyol kormányzat figyelmét, hogy mihamarabb tegyen meg mindent Ifni és a Spanyol-Szahara

842 Solá-Martín, A.: *Lessons from MINURSO: A Contribution to New Thinking*. p. 369.

843 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 134.

844 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 88–89.

845 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 170.

846 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 9.

847 1961-ben az akkor még csak trónörökös II. Hasszán Mauritánia katonai megszállását tervezte, amiről a mauritániaiak is tudomást szereztek, így érthető módon Nyugat-Szaharát ütköző államként szerették volna maguk és Marokkó között tudni.

függetlenségének biztosításáért.⁸⁴⁸ Az ENSZ Dekolonizációs Bizottság állásfoglalása alapján a szervezet közgyűlése 1966. december 20-án a 2229. (XXI.) számú határozatában⁸⁴⁹ ismét felszólította Spanyolországot Nyugat-Szahara és Ifni gyarmati függőségének felszámolására.⁸⁵⁰ Ezt a határozatot Spanyolország és Portugália nem fogadták el, így a szervezet egy évvel később megerősítette a saharávi nép önrendelkezési jogát, és meghatározta egy népszavazás kiírását. Válaszul a spanyol kormány több mint 800 sejket gyűjtött össze, akik 1966. március 21-én egy közös jegyzéket intéztek a világszervezethez, amelyben arról nyilatkoztak, hogy továbbra is a Spanyol Királyság része kívánnak maradni. A törzsek vezetői ugyanakkor határozottan tiltakoztak az ellen, hogy bármelyik szomszédos ország uralma alá kerüljenek.⁸⁵¹ A spanyolok 1967. május 11-én rendeletet adtak ki a Dzsemma nevű népi gyűlés megalakításáról, ahol a tagok egy részét a hatóságok nevezték ki, más részét pedig a lakosság választotta.⁸⁵² Így próbálták a spanyol befolyást a területen megtartani, ennek ellenére az ENSZ 1967 és 1973 között még hat alkalommal – 1971-ben nem hoztak határozatot – ismételte meg korábbi határozatát a területen élők önrendelkezési jogáról és a népszavazás kiírásáról.⁸⁵³ A szervezet 1972. december 14-i határozatára (2983/XXVII.) hivatkozva indokolták a Saharai Arab Demokratikus Köztársaság létrehozásának jogosságát a Polisario által kiadott 1976. május 20-i memorandumban. A határozat megerősítette az ENSZ különleges felelősségét a népszavazás megszervezésében, illetve a szöveg több alkalommal is használta a „Szahara lakosságának a függetlenséghez való elidegeníthetetlen joga” kifejezést is.⁸⁵⁴ A spanyol hatóságok arra hivatkozva, hogy a lakosság nagy részének nomád életmódja komplikálja a választások megszervezését, a választások kiírását éveken keresztül halogatták. Ez a halogatás a marokkóiaknak és a mauritániaiaknak egyaránt kedvezett, akik a rendelkezésükre álló időt a Dzsemma tagjainak megnyerésére fordították.⁸⁵⁵ 1974 júliusában Spanyolország új nyugat-szaharai alkotmányt jelentett be, amelyben a Dzsemma hatáskörét jelentősen kibővítette, majd alig másfél hónap elteltével bejelentette, hogy a népszavazást 1975 első felében kívánja lebonyolítani.⁸⁵⁶ A terv részeként hivatalosan is összeszámálták a szavazásra jogosultakat, akiknek a létszáma 73 497 volt, bár valószínűleg a sivatagban élő nomádok egy részét nem tudták elérni, így azok a listára sem kerülhettek fel. Ezzel a népszámlálással egy kicsit érdemes többet foglalkozni, ugyanis a Polisario, a ma-

---

848 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/218/35/IMG/NR021835.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-08-19)

849 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/005/32/IMG/NR000532.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-08-19)

850 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict*. p. 44.

851 Mercer, J.: *Spanish Sahara*. p. 235.

852 Ohaegbulam, F. U.: *Ethnic Issues in U.S. Policy on the Western Sahara Conflict*. p. 89.

853 Clough, N.: *Western Saharan Conflict: Prolonged Conflict and Prospects for the Future*. p. 5.

854 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/270/13/IMG/NR027013.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-08-19)

855 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. p. 49

856 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* p. 19

rokkói kormány és az ENSZ különböző szervezetei is rendszeresen hivatkozik ennek eredményeire. Az összes törzs, amely akkor a spanyol Szahara területén élt, belekerült az 1974-ben megtartott népszámlálásba. A népszámlálást végzők a szaharáviakat származásuk, földrajzi elhelyezkedésük és a társadalomban betöltött szerepük alapján osztották csoportokba. A csoportokat a következők szerint nevezték: arabok, tekna, chorfa, zuaias és znaga vagy tribus costeras. A törzseket az alábbiak szerint különböztették meg a népszámlálás alatt: egy betűvel jelöltek minden törzset, attól függően, hogy milyen számban képviseltették magukat a terület területén. A reguibat volt a legnagyobb törzs (a nyilvántartásba vett szaharáviak több, mint 50%-a ide tartozott), ahol a törzs mindkét csoportja saját különálló betűvel volt megjelölve. Habár a reguibatok egy törzsnek számítanak, a spanyolok két csoportjukat (sarg és sahel) két különálló törzsként kezelték, mivel azok erősen hangsúlyozták egymástól való különbözőségüket. Végeredményül a hét legnagyobb törzset az (A) betűtől kezdődően a (G) betűig bezárólag jelölték meg: reguibat sarg (A), reguibat sahel (B), izarguien (C), ait lahsen (D), arousien (E), oulad delim (F) és oulad tidrarin (G)

A megmaradt törzseket, amelyek száma több mint 103 volt, területi (földrajzi) elhelyezkedésük alapján osztották csoportokba az alábbiak szerint:⁸⁵⁷

Azok a törzsek, amelyek eredetileg a Drâa folyótól északra eső területeken éltek, de leszármazottaik időközben a szaharai területekre vándoroltak. Ezeket a törzseket az „Északi Törzsek” (Tribus del Norte) néven (H) betűvel jelezték. A zuaia és a chorfa eredetű törzsek (I) betűvel jelezve. Az Atlanti-óceán partvidékén élő törzsek (tribus costeras y del Sur), amelyek eredetileg a Szahara déli részéből (Mauritánia, Niger stb.) származtak (J). Így az (A) betűtől a (G) betűig tartó kódok az egyes törzseket jelölték, amelyeket a számlálók tovább osztottak altörzsekre és más családi szerveződésű csoportokra. A családi kötődésű csoportok megkapták a törzsük betűjét és mellé egy további kéttagú számjegyet. Ez persze azzal járt, hogy több kis létszámú csoportot is azonos nyilvántartási számon tartottak adminisztráltak. (A H61 kódszámon tizenhét törzs osztozott).⁸⁵⁸

A népszámlálás eredményei az (A) és a (G) betűvel jelzett törzseknél az alábbiak szerint alakultak:

A – reguibat sarg .....(4 altörzs és 26 csoport)	19 625
B – reguibat sahel .....(7 altörzs és 39 csoport)	18 374
C – izarguien .....(2 altörzs és 10 csoport)	7984
D – ait lahsen .....(3 altörzs és 13 csoport)	3540
E – arousien .....(2 altörzs és 9 csoport)	2858
F – oulad delim .....(5 altörzs és 20 csoport)	5382
G – oulad tidrarin .....(15 csoport)	4842
<i>Összesen:</i>	63 120

857 Dunbar, C.: Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict. p. 528.

858 Mullen, C. A.: Unrepresented Nations and Peoples Organization Yearbook 1996. p. 238.

A H, az I és a J betűvel jelölt kategóriák további kéttagú számmal bővültek, de ezt csak az altörzsekre és nem a kisebb-nagyobb családi kötődésű csoportokra alkalmazták.

H – északi törzsek ..... (29 törzs) **3374**

I – chorfa és zuaia ..... (6 törzs) **4632**

J – partmenti törzsek..... (68 törzs) **2362**

Összesen: *10 363*

1974-ben, amikor a spanyol hatóságok a népszámlálást végrehajtották, minden általuk elérhető személyt nyilvántartásba vettek. Az így, hivatalosan nyilvántartottak (73 497)⁸⁵⁹ közül azonban nem mindenki tartozott a szaharáviak közé, ezért további három kategóriát különböztettek meg:

spanyolok..... **20 156**

szövetségesek..... **548**

ideiglenesen a területen tartózkodók **857**

A népszámlálás végső eredménye 1974-ben 95 058 fő volt.⁸⁶⁰

A spanyolokat a **(Z)** betűvel jelölték, és bár később szerepeltek az ENSZ által elfogadott listán, de csak úgy, mint szavazásra nem jogosultak.

A szövetségesek címszó alatt nyilvántartottak kódja azt az államot jelezte, ahonnan származtak, mint pl. MAU, ALG, MAR, GUI, MAL, SEN (Mauritánia, Algéria, Marokkó, Guinea, Mali és Szenegál). Habár ők szerepeltek az 1974-es összeírásban, az ENSZ által készített listára már nem kerültek fel. Ennek ellenére közülük többen is jelezték részvételi szándékukat a terület jövőjét eldöntendő szavazáson, ezért a tárgyaló felek egyetértettek abban, hogy amennyiben valamelyik törzsi vezető bármelyiküket a saját törzséhez tartózkodóként ismeri el, az teljes jogot kap a szavazásra. Persze a marokkóiak először vitatták ezt a döntést, de később, miután biztosítékot kaptak arra vonatkozóan, hogy csak a spanyolok általi népszámlálásban résztvevőkről van szó és nem a leszármazottaikról, a kedélyek megnyugodtak. A harmadik csoport tagjait, az ideiglenesen Spanyol-Sahara területén tartózkodókat, mivel azok többsége szaharávi származású és a területen éltek, az ENSZ teljes szavazati joggal bíró személyekként vette nyilvántartásba.⁸⁶¹ Persze ezt ismét komoly viták előzték meg a népszavazást előkészítő részlegben belül is, és a végső döntést végül is a MINURSO által létrehozott nyilvántartó iroda első vezetőjének, Gabriel Milievnek a tanácsára hozták meg. Az ideiglenesen letelepülteket a **(K)** betűs kóddal jelölték meg.

Az 1974-es népszámlálás adatait többen vitatták később arra hivatkozva, hogy a nomád életet élő szaharáviakat nem lehetett pontosan feltérképezni és nyilvántartásba venni. Marokkó azt is állítja, hogy azt a több ezer vagy tízezer szaharávit, aki 1957-58 során menekült Dél-Marokkó területeire, szintén nem számlálhatták meg a spa-

859 Dean, D. J.: The Air Force Role in Low-Intensity Conflict. p. 34.

860 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. pp. 37–38.

861 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/sites/default/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2010-09-27)

nyolok, de ők ettől még nyugat-szaharaiak maradtak. Ezt az állítást a spanyolok visszautasították, ugyanis 1955 és 1974 között több alkalommal is végeztek népszámlálást, amelyből sok mindenre lehet következtetni.⁸⁶²

A népszámlálások adataiból jól láthatók, hogy a gyarmat lakossága majd 30%-kal csökkent 1955 és 1957 között, ez esetleg alátámaszthatja Marokkó állításait. Azonban a lakosság számának majd a duplájára való növekedése alapján arra következtethetünk, hogy a menekültek nagy része visszatért Nyugat-Szaharába. Ebben az időszakban a hatalmas szárazság és a spanyol adminisztráció nyomására a nomádok többsége a városokba költözött, ahol sokkal könnyebb volt őket megszámlálni, mint kint a sivatagban. Ezért is vádolták a spanyolokat azzal, hogy csak a városokban és az azok közvetlen környezetében élő szaharaiakat vették nyilvántartásba, míg a nomádok nagy részét nem.⁸⁶³ Ezt szintén cáfolták a spanyolok, akik szerint 1975-ben csak 3-4000 szaharai élt Dél-Marokkóban, további 4-5000 Mauritániában, de a létszámuk semmiképpen sem haladhatta meg a 9000 főt. A marokkói kormány szerint 30–35 000 szaharai élhetett a fennhatóságuk alatt, akik korábban Spanyol-Szaharában éltek. A Polisario szerint ugyanakkor legalább 50 000 szaharai menekült élt a környező országokban, sőt azt állították az ENSZ képviselőinek, hogy 1975-ben 750 000 szaharai származott Nyugat-Szaharából.⁸⁶⁴ Az ENSZ munkatársai által végzett népszámlálás adatai inkább a spanyolok által állítottakat erősítették meg, így nincs okunk kételkedni az 1974-es census megbízhatóságával kapcsolatban. Az 1974-es népszámlálás során a spanyolok – mivel az számukra akkor létfontosságú volt – igyekeztek a lehető legalaposabban felmérni a terület lakosságát. Éppen ezért 10 regisztrációs csoportot hoztak létre, akik Land Roverekkel és helikopterekkel hónapokon keresztül, szelvényben-hosszában bejárták a területet. A kutatás során 60 000 kilométert tettek meg, az összes településre, katonai őrhelyre és kereskedelmi állomásra eljutottak és nem volt olyan hely a Spanyol-Szaharában, ahol ne tudtak volna róluk. Így nem nagyon valószínű, hogy olyan nagyszámú nomád lett volna képes elszökni előlük, mint amit a marokkóiak állítanak. Így a végső eredménye a népszámlálásnak 73 497 fő, amelyből 35 909 fő volt 17 éves – az egy év múlva tartandó választásokon már jogosultak lettek volna szavazni – vagy annál idősebb. Természetesen ez a lista csak a Spanyol-Szahara területén élőket tartalmazza, függetlenül attól, hogy letelepedett életmódot (60 246) vagy nomád életmódot (12 428) folytatnak.

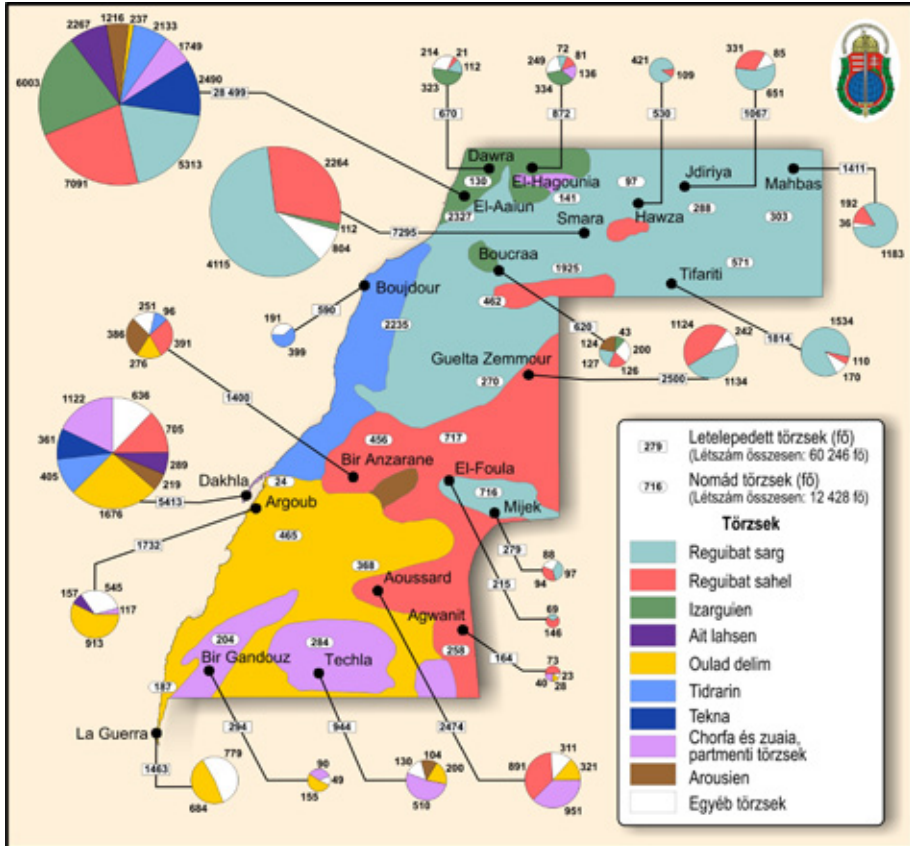
---

862 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. pp. 191–192.

863 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 63.

864 Ezt az állítást komolytalannak kell nevezni, hisz egyetlen, a témával komolyan foglalkozó kutató sem ismeri el ezt a létszámot. Még a legnagyobb becslések szerint sem lehet ez a szám 200 000 fönnél több. Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 192.

A térképen jól megfigyelhető a spanyol népszámlálás időszakában a területen élő törzsek elhelyezkedése:

Az 1974-es népszámlálás befejezése után M. Fernando de Santiago y Diaz de Mendevil, aki El-Aaiun kormányzója volt, összehívta a Dzsemmát a népszavazással kapcsolatos teendők megvitatására.⁸⁶⁵ A tanács egyhangúan támogatta a spanyol vezetést, és a terület jövőbeni sorsának rendezésével kapcsolatos terveit elfogadta.⁸⁶⁶ Ezért a marokkói vezetés a Hágai Nemzetközi Bíróságra keresetet adott be (szeptember 17.), amely fejében vállalta, hogy nem fogja gátolni a nyugat-szaharai kérdést vizsgáló ENSZ küldöttség munkáját. Így 1974. december 13-án az ENSZ meghozta 3292. (XXIX.) határozatát a népszavazás elhalasztásáról, illetve egy vizsgálóbizottság kiküldéséről Nyugat-Szaharába és a Hágai Nemzetközi Bíróság véleményének kikérésé-

865 Besenyő J.: Western Sahara. p. 79.

866 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. pp. 167–171.

ről.⁸⁶⁷ A küldöttség komoly szervezési és előkészítési folyamat után 1975. május 8. és június 9. között látogatott el Nyugat-Szaharába, Madridba és a környező államok fővárosaiba.⁸⁶⁸ A saharai területek kormányzója, Gomez de Salazar tábornok a lehetőségét is ki akarta zárni egy, a Polisario melletti szimpátiatüntetésnek, ezért a látogatás előtti razzián mindenkit, aki nem a spanyolok érdekei szerint politizált, eltávolítottak El-Aaiunból. A delegáció fogadásakor a várostól a repülőtérig terjedő úton a spanyolok által támogatott PUNS párt jelképeivel integető helyiek ezrei tömörültek. A kormányzót akkor érte a sokk, amikor a küldöttség vezetőjével, Simon Akéval, Elefántcsontpart ENSZ nagykövetével elindultak a városba vivő úton, és az addig a spanyolokat éltető tömeg eldobálta a PUNS transzparenszeket, majd függetlenséget követelve a Polisariot éltető zászlókat és plakátokat kezdtek el lengetni. A következő héten a küldöttség tagjai bárhová is utaztak, a Polisario és szimpatizánsai tömegtüntetéseket szerveztek, míg a spanyolok mellett az egyre erőtlenebbül politizáló PUNS szervezeten kívül senki sem emelt szót.⁸⁶⁹ Aké két kubai és iráni diplomatatársával körbeutazta Nyugat-Szaharát, ahol meggyőződtek arról, hogy a saharáviak jelentős része nem akarspanyolfennhatóság alatt élni, hanem saját, független államot szeretnének.⁸⁷⁰ Az egyheti alapos és tényfeltáró vizsgálat után a bizottság által az ENSZ számára készített jelentés így fogalmazott: „a spanyol hatóságok együttműködése lehetővé tette, hogy a küldöttség a területen eltöltött rövid idő ellenére is meglátogasson minden fontosabb központot és tájékozódjon a lakosság álláspontjáról. A küldöttséget minden meglátogatott helyen politikai tömegtüntetés fogadta. Találkozott a saharai közösség minden rétegének képviselőivel. Mindezek alapján világossá vált a küldöttség előtt, hogy a saharaiak között a területen belül elsősorú egyetértés van a függetlenség kérdésében.”⁸⁷¹

Szinte a látogatással egy időben történt, hogy a spanyol hadseregben szolgálatot teljesítő helyi katonák egy-egy szakasza fellázadt tisztjeik ellen (május 10. és 11.).⁸⁷² A lázadók egy ellenálló tisztet megöltek, majd a többi 14 spanyol tisztet és katonát börtönbe zárva, fegyverzetükkel együtt csatlakoztak a Polisario fegyvereseihez.⁸⁷³ A katonák a Gourellia-hegységben, Mehaires közelében kitelepülésen vettek részt. A lázadást követő harmadik napon a spanyol uralom ellen lázadó gerillák megtámadták a Guelta Zemmour-i rendőrőrsöt, majd miután a saharávi rendőrök átálltak hozzájuk, a még ellenálló parancsnokot elfogták. Erre a spanyol hatóságok a nomád csapatok közel 200 katonáját távolították el a lázadókkal való együttműködés vádjá-

867 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/738/94/IMG/NR073894.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-01)

868 Mercer, J.: Spanish Sahara. pp. 242–243.

869 Price, D. L.: The Western Sahara. p. 17.

870 A kubai diplomata Martha Jimenez, az iráni társa pedig Manoucher Pishva volt.

871 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? p. 171.

872 Price, D. L.: The Western Sahara. p. 18.

873 Bowen, W. H. – Alvarez, J. E. – Payne, S. G.: A Military History of Modern Spain. p. 133.

val.⁸⁷⁴ Ennek ellenére a Polisario tevékenysége a sivatagi területen tovább erősödött. Május 27-én a szervezet fegyveresei Ain-Ben-Tili környékén rajtaütöttek a helyi rendőrök egységén, és tizennégy rendőrt foglyul ejtettek. Június 14-én pedig a teljes Guelta Zemmour-i rendőrőrs állománya átvált a felkelőkhöz, miután azok egy rajtaütés során elfoglalták a rendőrállomás épületét.⁸⁷⁵ Már csak ezek miatt az események miatt sem tudták a spanyolok a bizottság elől eltitkolni a valós helyzetet és azt a tényt, hogy a helyiek sem gyarmatként, sem pedig tengerentúli megyeként nem akartak a spanyol királyság része maradni. Amikor a bizottság Spanyolországot és a Nyugat-Szaharát környező államokat (Algéria, Marokkó és Mauritánia) is körbeutazta, egységesen azon a véleményen volt, hogy a terület önrendelkezési jogát biztosítani kell.⁸⁷⁶ Az átmenetről persze több elképzelés is volt, de a véglegesnek tűnő változatban a bizottság elnöke és a Polisario vezetője, El-Váli Musztafa Szajed a május 29-i találkozásukon egyeztek meg.⁸⁷⁷ A terv szerint a spanyolok előbb a közigazgatást adták volna át egy „nemzeti” tanácsnak, majd csapataikat a területről fokozatosan kivonva átadták volna a terület feletti ellenőrzés jogát a Polisario katonáinak. Az egész folyamatot az ENSZ felügyelte volna, amely egy időre védnökséget vállalt volna a terület felett. Mivel a helyiek szintén egységesen utasították el a marokkói és a mauritániai területi követeléseket is, a bizottság javasolta, hogy a helyiek önállóan dönthessenek további sorsukról. Ezután már csak a Hágai Nemzetközi Bíróság állásfoglalása hiányzott az ENSZ asztaláról.

A Hágai Nemzetközi Bíróság döntése Nyugat-Szaharával kapcsolatban

Mivel a marokkóiak számára nem kedvezett az ENSZ által kiküldött vizsgálóbizottság jelentése, hivatalosan is nemzetközi bírósághoz fordultak a nyugat-szaharai területek országukhoz való „visszacsatolásának” ügyében. Persze emellett továbbra is megpróbálták befolyásolni a saharaiakat.⁸⁷⁸ Az általuk 1975 februárjában létrehozott és finanszírozott „Szabad Egyesülésért Mozgalom” (Frente de Liberacion y de la Unidad-FLU) fegyveres tagjai a saharai területeken több terrorakciót hajtottak végre spanyol katonák és saharávi civilek ellen.⁸⁷⁹ Végül a spanyol hatóságok megelégteltek az FLU tevékenységét, és egy megelőző katonai akció keretében többször is súlyos csapást mértek a szervezetre. Mivel a szervezet így elveszítette irányítani képes vezetőinek jó részét, a spanyolok pedig a Kanári-szigetéről átirányított csapatokkal szinte teljesen lezárták a marokkói-szaharai határt, a szervezet már komolyabb akciót

874 Thompson, V. – Adloff, R.: *The Western Saharans*. p. 131.

875 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 105.

876 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 457–458.

877 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 200.

878 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. pp. 149–155.

879 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 201–205.

nem tudott kivitelezni.⁸⁸⁰ A marokkói vezetés erre csapatösszevonásokat hajtott végre a határkörzetben, amit a spanyol hírszerző források kb. 25 000 főre becsültek.⁸⁸¹

A spanyolok tartva attól, hogy megmaradt befolyásukat is elveszíthetik a területen, még júniusban Emilio Cassinello spanyol diplomata révén titkos tárgyalásokat kezdtek Algírban a Polisario vezetőivel a hatalom békés átadásáról, és javaslatot tettek a PUNS, a Dzsemma és a Polisario egyesítésére.⁸⁸² Bár a PUNS és a Dzsemma több vezetője is tárgyalásokat kezdett a Polisarioval, a szervezetek között a már meglévő bizalmatlanságot nem tudták megszüntetni, így a szervezetek teljes összefogása nem valósulhatott meg. A tárgyalások ideje alatt a Polisario felfüggesztette a spanyolok elleni támadásokat.⁸⁸³ A Polisarioval való titkos tárgyalásokba az akkori spanyol külügyminisztert, Pedro Cortina Y Maurít is bevonták.⁸⁸⁴ A tárgyalások során a szaharaiak felajánlották, hogy a spanyolok további húsz éven keresztül térítésmentesen használhatják a foszfátbányákat, és megtarthatják a halászati jogok jelentős részét is. Válaszul a spanyolok a szervezetet félhivatalosan is elismerték. Az eddig illegalitásban lévő szervezet és a spanyolok közötti együttműködés azonban végleg megpecsételte az akkora már teljesen jelentéktelenné vált PUNS szervezet sorsát. A volt vezető szaharávi párt képviselői végül október 10-én a Dzsemma és a spanyol parlamentben (Cortes) mandátummal bíró szaharávi képviselők előtt hivatalosan is csatlakoztak a Polisariohoz.⁸⁸⁵

A Polisario megpróbálta Mauritániát is a maga oldalára állítani, és felajánlották az akkori elnök, Mokhtar Ould Daddah számára a két terület egyesítésével, az ő vezetése alatt működő szövetségi állam létrehozását.⁸⁸⁶ A mauritániai elnök azonban biztos volt abban, hogy a marokkóiakat nem tudják megállítani, és majd a Hágai Nemzetközi Bíróság is az ő területi igényeiket fogja támogatni, ezért inkább a marokkóiakkal való együttműködést választotta. Rövidesen találkozott a marokkói királlyal, és amikor szilárd biztosítékokat kapott az országával szembeni marokkói területi igények visszavonásáról, teljes támogatásáról biztosította II. Hasszánt.⁸⁸⁷ Végül a bíróság döntése előtti héten a marokkói és a mauritániai diplomaták lényegében elfogadtatták a környező államokkal (Algériát kivéve) azt a tényt, hogy Nyugat-Szahara az év végére visszatér a Marokkói Királyság kebelébe. A spanyolok ugyan még mindig diplomáciai megoldást próbáltak keresni és október 1-jén bejelentették a Világszervezet képviselőinek, hogy 1976 első felében kívánják megszervezni a referendumot. A korábbi gyarmatosítók még abban reménykedtek, hogy valamilyen úton-módon képesek

---

880 Besenyő J.: *Western Sahara*. pp. 83–84.

881 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 203.

882 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* p. 132.

883 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 98.

884 Bowen, W. H. – Alvarez, J. E. – Payne, S. G.: *A Military History of Modern Spain*. p. 134.
Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. p. 49

885 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 201–207.

886 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. p. 43.

887 Rezette, R.: *The Western Sahara and the frontiers of Morocco*. p. 153.

lesznek fenntartani a befolyásukat a területen, de ennek a realitása egyre inkább csökkent.

A Nemzetközi Bírósághoz benyújtandó kérdésekről az ENSZ-en belül 1974 decemberében szavaztak a tagállamok képviselői, azonban Marokkó és Mauritánia már ez előtt, a rabati csúcstalálkozón (1974. október 26-29.) megállapodtak a terület felosztásában, illetve az ENSZ előtt képviselendő közös álláspontjukról.⁸⁸⁸ Annak ellenére, hogy Spanyolország javasolta azt, hogy a terület foglaljon állást a dekolonizáció és az önrendelkezés kérdésében is, a bizottság 81 szavazattal, 43 tartózkodással, ellenszavazat nélkül a marokkói és a mauritániai javaslatokat szavazta meg. Az ENSZ az alábbi kérdésekben kérte a bíróság állásfoglalását:⁸⁸⁹

- Gazdátlan terület (res nullius) volt-e Nyugat-Szahara a gyarmatosításkor?
- Milyen jogi kapcsolatok fűzték Nyugat-Szaharát Marokkóhoz és Mauritániához?

A Hágai Nemzetközi Bíróság bekérte a vizsgálatokhoz szükséges iratokat, majd 1975. június 25-én megkezdte a tárgyalást. Négy hónappal később, 1975. október 16-án, alig két nappal a nyugat-szaharai ENSZ bizottság jelentésének hivatalos közléte után, nyilvánosságra hozta álláspontját.⁸⁹⁰

A bíróság véleménye szerint a marokkói bizonyítékok a közös történelmi múltból „nem elégségesek annak bizonyítására, hogy ténylegesen marokkói fennhatóság lett volna Nyugat-Szaharában.” A bíróság a betérjesztett bizonyítékok alapján bizonyítottan látta, hogy Marokkó soha nem szedett adót a területen, ami a fennhatóság hiányára utal.⁸⁹¹ A marokkói szultán az 1882. és 1886. évi hadjárata során még a Drâa folyóig sem jutott el, pedig az még Nyugat-Szaharán kívüli terület volt. Azt pedig, hogy a Nyugat-Szaharában található legnagyobb létszámú törzs, a reguibatok elfogadták volna a szultán fennhatóságát, amint azt a Marokkó által betérjesztett iratok állítják, semmi sem bizonyítja.⁸⁹² Az a tény, hogy Ma El-Ajnin sejk segítséget kért a marokkói uralkodótól a terület felszabadításának érdekében, még nem bizonyítja a marokkói fennhatóság elismerését.

Azonban a bíróság elfogadta azt a lehetséges magyarázatot, hogy a marokkóiak uralmat gyakorolhattak Nyugat-Szahara vagy Dél-Marokkó néhány nomád törzse felett, a határ közelében élő kaidok révén.⁸⁹³ (Marokkó számára ez a mondat jelentette a hivatkozási alapot Nyugat-Szahara elfoglalásához, annak ellenére, hogy egyetlen nemzetközi szervezet sem ismerte el az ehhez való jogát.) A nemzetközi szerződéseket illetően a bíróság szerint azok „nem tanúsítják Marokkó Nyugat-Szaharára vonatkozó területi fennhatóságának nemzetközi elismerését a spanyol gyarmatosítás időpontjában.”

888 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. p. 56.

889 Rezette, R.: The Western Sahara and the frontiers of Morocco. p. 151.

890 Mercer, J.: The Sahrawis of Western Sahara. p. 9.

891 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. pp. 11–12.

892 Laugel, M. G.: Sons of the Clouds. pp. 173–175.

893 Weiner, J. B.: The Green March in Historical Perspective. p. 23.

A mauritániai keresetét is elutasította a bíróság, mivel Mauritánia területén különböző emirátusok és törzsek voltak ugyan, de erős központi hatalom soha nem alakult ki, azaz „nem volt felismerhető jogi személyi vagy jogi egység jellege”, ezért semmiféle fennhatóságot nem gyakorolhattak Nyugat-Szahara felett. A bíróság véleménye szerint a tényektől függetlenül, ha történelmi jogok illetnék is meg a két országot, területi követeléssel akkor sem élhetnének, mivel a modern nemzetközi jog elsőbbséget biztosít a saharávi nép önrendelkezésének. A bíróság kétszer szavazott a döntéssel kapcsolatban, először 14 : 1 majd pedig 15 : 1 volt a szavazatok aránya.⁸⁹⁴ Így történhetett meg, hogy az ENSZ és a Hágai Nemzetközi Bíróság azonos véleményre jutott.

Az érintett országok szinte azonnal reagáltak a döntésre. Spanyolország kijelentette, hogy tudomásul veszi és elfogadja a határozatot, míg Mauritánia úgy érezte, a bíróság megerősítette jogos követeléseit a saharai területekre. Marokkó azonban csak az ítélet első részét fogadta el, amely a kaidok és néhány saharai nomád törzs közötti esetleges kapcsolatot megállapítja. Az iszlám törvények szerint ez pedig a szuverenitást fejezi ki, azaz a népszavazásra nincs szükség, így Nyugat-Szahara beolvasható a Marokkói Királyságba.⁸⁹⁵ A király így fogalmazott: „A bíróság határozata csak egy dolog... a Nyugat-Szaharának nevezett terület mindig is Marokkó szerves része volt”⁸⁹⁶. II. Hasszán már a bíróság döntése előtti héten elrendelte a hadsereg egyes alakulatainak a mozgósítását, sőt maga és katonai törzse Marrakechbe utazott, ahonnan az 1963-as Algéria elleni háborút irányította. Természetesen erről a világ közvéleménye semmit sem tudott, úgy gondolták, hogy a bíróság döntését – ígéretüknek megfelelően – az érdekeltek tiszteletben fogják tartani. Az uralkodó a bírósági döntés napján azt is bejelentette, hogy 350 000 fő részvételével békés menetet indít Nyugat-Szahara felé.⁸⁹⁷ Marokkó következetesen minden fórumon azt hangoztatja, hogy a Nemzetközi Bíróság megalapozottnak tekintette az igényét Nyugat-Szaharával kapcsolatban. Ezzel a spanyolok nem értettek egyet és az ország ENSZ nagykövete, Jaime de Piniés levelet írt a Biztonsági Tanácsnak, amelyben azzal vádolta a marokkói királyt, hogy a „Zöld Menettel” komolyan veszélyezteti a nemzetközi békét és biztonságot. A Biztonsági Tanács két napon belül foglalkozott a nyugat-szaharai helyzettel, és Costa Rica képviselője által javasoltaknak megfelelően egy olyan határozattervezetet készítettek, amely felhívta a marokkói felet, hogy ne tartsák meg a tervezett menetet.⁸⁹⁸ Ennek ellenére október 22-én a Biztonsági Tanács – az USA és Franciaország nyomására – elfogadta a 377. számú határozatot, amely felhívta a szem-

894 A Hágai Nemzetközi Bíróság honlapján található határozat. – <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=323&code=sa&p1=3&p2=4&case=61&k=69&p3=5> (Letöltés ideje: 2013-10-10)

895 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-intensity Conflict*. p. 33.
San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 103.

896 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 172.

897 <http://www.freeweb.hu/kul-vilag/2009/02/200902.pdf> (Letöltés ideje: 2013-11-03)

898 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 172.

benálló feleket, hogy tartózkodjanak az erőszaktól és felkérte a szervezet főtítkárát, hogy kezdjen konzultációt Marokkóval és Spanyolországgal.⁸⁹⁹ Mivel Spanyolország nem számíthatott az ENSZ hathatós támogatására, kénytelen volt közvetlen tárgyalásokba kezdeni a marokkóiakkal, amellyel elérték, hogy a menet megkezdését a marokkóiak novemberig elhalasztották. Még ezen a napon Kissinger helyettese, Alfred Aherton találkozott II. Hasszánnal Marrakechben, ahol arra a következtetésre jutott, hogy a két ország már valamiféle közös egyezsége jutott arról, hogy a „Zöld Menet” csak szimbólikus lesz, és a Spanyol-Szahara nem kap függetlenséget.⁹⁰⁰ Október végére azonban úgy tűnt, hogy az algériaiak ellenállása miatt meghússul az egyezés, így a marokkóiak folytatták a menet szervezését.

A „Zöld menet”

Amikor II. Hasszán bejelentette a „Zöld menet” akciót, az volt a titkolt célja, hogy előkészítse a nyugat-szaharai terület megszállását. A bejelentést Marokkó egész területén örömmel fogadták, és október végére több mint 600 000 fő iratkozott fel a menetben való részvételre.⁹⁰¹ Indulási helyként a szervezők a határtól alig 30 kilométerre lévő Tarfayát jelölték meg.⁹⁰² A spanyol kormány, számításba véve Franco közelgő halálát, szerette volna a helyzetet véglegesen megoldani, így mikor tudomást szerzett az akcióról, azonnal kérte a Biztonsági Tanács összehívását, hogy megakadályozzák a terület ellen tervezett intervenciót. Az ENSZ azonban csak önmérsékletre szólította fel a résztvevőket, kérve, hogy kerüljenek el minden egyoldalú lépést vagy más akciót, ami tovább súlyosbítaná a térségben kialakult helyzetet.⁹⁰³

A Polisario és a Dzsemma tagjai hivatalosan is követelték a spanyol hatóságoktól, hogy akár fegyveres erővel is, de akadályozzák meg a terület tervezett invázióját. A marokkói fenyegetés végleg közös táborba hozta az addig ellenségeskedő feleket, mind a Szaharában élő spanyolok, mind a PUNS és a Polisario képviselői is harcolni akartak a behatolók ellen.⁹⁰⁴ November 2-án János Károly trónörökös, akit akkor már ideiglenes államfővé neveztek ki, rövid látogatást tett El-Aaiunban, ahol szemlét tartott a spanyol csapatok felett, és kijelentette, hogy Spanyolország nem fogja magára hagy-

---

899 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/17/IMG/NR078217.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-01)

900 Egyes források szerint Franco és II. Hasszán az 1960-as évek elején egy titkos megállapodást kötöttek, amelyben a caudillo vállalta, hogy Ifni és Nyugat-Szahara dekolonizációját a spanyolok úgy fogják végrehajtani, hogy az Marokkónak kedvezzen. Mivel a spanyolok képtelenek voltak a Dzsemmán és a Szaharai Nemzeti Egységpárton keresztül kontrol alatt tartani a területet, illetve mint független erő megjelent a Polisario, amely nem volt hajlandó elfogadni a Marokkóhoz való csatlakozást, megromlott a marokkóiakkal való jó kapcsolatuk és ez vezetett az október-novemberben kialakult krízishelyzethez.

901 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 9.

902 Weiner, J. B.: *The Green March in Historical Perspective*. p. 27.

903 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. p. 169.

904 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 211.

ni az állampolgárait, és teljesíteni fogja kötelezettségeit Nyugat-Szaharában.⁹⁰⁵ Még ezen a napon a Világszervezet jóváhagyta a 379. számú határozatot, amely az eddigi határozatokhoz képest nem jelentett előrelépést, sőt külső megfigyelők szerint még bátoríthatta is a marokkóiakat.⁹⁰⁶ A következő napon János Károly és Ahmed Oszman marokkói miniszterelnök találkozott Madridban, ahol a további egyeztetésekben állapodtak meg.⁹⁰⁷ Ugyanezen a napon kezdte meg közvetítő tevékenységét az ENSZ főtitkár, Kurt Waldheim szóvivője, André Lewin, aki a szembenálló feleknek tolmácsolta a főtitkár személyes javaslatát. A javaslat szerint Nyugat-Szaharát ENSZ védnökség alá helyezték volna a terület jövőjéről tartandó népszavazásig. Ez a megoldás azonban nem felelt meg a marokkóiaknak, sőt II. Hasszán szóban jelezte Lewinnek, hogy a spanyolokkal már megállapodott, a „Zöld Menet” csak szimbólikus aktus lesz és semmi más.⁹⁰⁸ Az ENSZ határozatlanságát bátorításként értelmezve november 5-én a marokkói király agadiri rádióbeszédében kijelentette, hogy már másnap elindítja a „Zöld menet”-et. Erre válaszul a helyi spanyol kormányzó, Gomez de Salazar tábornok sajtótájékoztatót tartott, ahol nyíltan megfenyegette a menetben résztvevőket: amennyiben átlépi a Spanyol-Sahara határait, fegyveres erővel fog fellépni ellenük. Ezt alátámasztotta az a tény is, hogy a spanyol légió és a spanyolokhoz még hűséges saharai egységek katonáit a tábornok parancsára azonnal riadókézsültségbe helyezték. November 5-én a sürgősen összehívott Biztonsági Tanács üzenetet küldött a marokkói uralkodónak, amelyben helytelenítette a menet megtartását, és felkérte, hogy azonnal vonja vissza a menetet Nyugat-Sahara területéről. A Tanács továbbá minden, konfliktusban érintett felet felszólított az együttműködésre a korábbi ENSZ-határozatok alapján.⁹⁰⁹ II. Hasszán válasza minden volt, csak nem megnyugtató. A király közölte a Tanács tagjaival egészen addig folytatja a menetet, amíg a spanyolok nem hajlandóak kétoldalú megbeszéléseket kezdeni vele a terület jövőjéről.

A spanyol kormány másnapi közleményében már azt nyilatkozta, hogy „mindenekelőtt békét és nyugalmat akar, de nem mindenáron”. A békemenetnek álcázott agresszió természetesen folytatódott, a menetelők november 6-án átlépték a határt, és 12 kilométerre behatoltak Spanyol-Sahara területére.⁹¹⁰ Az ENSZ Biztonsági Tanácsa ismét felszólította II. Hasszánt, hogy állítsa meg a menetet, majd miután választ nem kaptak, elfogadták a 380. sz. határozatot, amely felhívta a marokkói kormányzat figyelmét, hogy „azonnal vonuljon vissza a Nyugat-Sahara területéről a menet ösz-

905 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 65.

Kamil, L.: Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict. p. 13.

906 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/22/IMG/NR078222.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-01)

907 Az új spanyol király ekkor már tudta, hogy október 30-án több marokkói katonai egység is behatolt Spanyol-Sahara területére és küszöbön állt egy katonai konfliktus kirobbanásának lehetősége.

908 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 173.

909 Hodges, T.; The Roots of a Desert War. p. 222.

910 Weiner, J. B.: The Green March in Historical Perspective. p. 29.

szes résztvevője.”⁹¹¹ Habár a határozat keményen fogalmazott, a Világszervezet mégsem tett semmit. Ekkorra már a sivatagban több mint 40 000 ember táborozott, akiket további tízezrek követtek. A menet megszervezése és annak logisztikai biztosítása komoly kihívás elé állította a marokkói vezetést, de nagy erőfeszítések árán sikerült a menet résztvevőinek ellátását megoldani.⁹¹² A marokkói kormány számításai szerint a „Zöld menet” finanszírozása 80 millió francia frankjába (8 millió angol font) került az államnak, és ebbe még a járulékos költségeket nem is számították bele. Egyes politikai elemzők szerint a menetet már hónapokkal előtte megszervezték, hiszen néhány nap leforgása alatt lehetetlen lett volna a tömeg ilyen szintű logisztikai ellátása, illetve mozgatása. A menetelőknak ugyanis 12,5%-a állami alkalmazott (43 500 fő) volt, és a menet teljes ellátását és biztosítását a hadsereg és a csendőrség (Gendarmie Royale) egységei végezték.⁹¹³

A hivatalos marokkói álláspont szerint az akciót az emberek spontán felháborodása váltotta ki, illetve az évszázadok óta Marokkó részét képező szaharai területek és lakóik iránti aggodásuk. Akárhogy is történt, a király részéről mesteri húzás volt ilyen módon kényszeríteni a spanyolokat a visszavonulásra, akiket katonai erővel esélyük sem lett volna legyőzni. Ezzel a húzással a király a hazai ellenzékét és a hadsereg egyre elégedetlenebbé váló főtisztjeit is elnémította,⁹¹⁴ ugyanis az akkori érzelmi leg felfokozott helyzetben életveszélyes lett volna a királlyal szembehelyezkedni.⁹¹⁵ Voltak ugyan olyan politikusok, akik nem támogatták a szaharaiak elleni akciót – sőt nyilvánosan fel is szólaltak az ellen –, őket azonban gyorsan elhallgattatták.⁹¹⁶ Az addig kevésbé vallásos király a muzulmánok szemében, mint egy szent háború meghirdetője és vezetője (amir al-muminin), az elszakadt területek újraegyesítője és az igazhitűek vezetője lett.⁹¹⁷ A menetelőket a király isteni harcosokként (mudzsaheddin) aposztrofálta, és a feltüzelt tömeg tagjai ezek után már akár a Koránnal a pusztában is vállalták volna a küzdelmet a gyarmatosító spanyolokkal szemben az e világi és a paradicsomi ellentételezések fejében.⁹¹⁸

A Szahara területén élő spanyol civilek és az ott szolgálatot teljesítő katonák úgy érezték, hogy a spanyol kormány elárulta és cserbenhagyta őket. Nemcsak ők, hanem még a Francohoz kötődő tábornokok és főtiszték nagy része is ellenezte Spanyol-Szahara átadását a marokkóiaknak és a mauritániaiaknak.⁹¹⁹ Sajnálatos módon az a személy, aki út-

---

911 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/27/IMG/NR078227.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-01)

912 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle.* p. 91.

913 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War.* p. 213.

914 Price, D. L.: *The Western Sahara.* p. 22.

915 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict.* p. 68.

916 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution.* p. 40.

917 Duigan, P. – Gann, L. H.: *The Middle East and North Africa. The Challenge to Western Security.* pp. 52–54.

918 Weiner, J.B.: *The Green March in Historical Perspective.* p. 27.

919 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara.* p. 9.

mutatást adhatott volna nekik, az agg Caudillo egy, az október 17-én tartott kormányülésen rosszul lett, majd az elkövetkezendő hét folyamán több szívrohamot is kapott.⁹²⁰ Bár a hívei szilárdan kitartottak politikája mellett, de mivel a halálos ágyán fekvő Franco ekkor már kómában volt, a megegyezést ellenzők elbizonytalanodtak, és nem mertek cselekedni. Igaz, ezekben a napokban fennállt a reális veszélye annak, hogy a hadsereg új államfőt választ a haldokló Franco helyett. Ez azt jelentette volna, hogy a Franco nevével fémjelzett korszak ugyan kisebb korrekciókkal, de fennmaradhatott volna. Az új király és a mellette álló erők felismerve ezt aényt, határozottan és gyorsan cselekedve esélyt sem adtak a régi rendszer számára. Egyenként egyeztek meg az új rendszerre legveszélyesebbnek tartott vezetőkkel, és saját oldalukra állították a még el nem kötelezett tábornokok és főtisztek jó részét. Így már a hadsereg sem képviselhetett egységes álláspontot a szaharai területek ügyében.⁹²¹ A királyt támogatták azok a vezető politikusok is, akik már a Franco időszak alatt jó kapcsolatokat áptak a marokkói uralkodóval; Carlos Arias Navarro, a minisztertanács vezetője, Antonio Carro Martinez, az elnöki ügyek minisztere és José Solís Ruiz, a falangista párt egyik vezetője. Ezek a politikusok meggyőzték a fiatal királyt, hogy a katonailag és diplomáciailag meggyengült ország nem bírná elviselni az ellene forduló Marokkó és más arab államok gazdasági bojkottját, az esetleges háborúval pedig komoly veszélynek tennék ki a Marokkóban élő közel 18 000 fős spanyol közösséget is. A marokkóiak a diplomáciai csatornákon keresztül jelezték a spanyoloknak, amennyiben azok a szaharaiak független államát támogatnák, ők azonnal visszakövetelnék Ceuta és Melilla városokat, és akár fegyveres erővel is kikényszerítenék azok visszajuttatását. A király pártján álló katonai vezetők véleménye szerint a hadsereg azonban megosztottsága és akkori állapota miatt képtelen lett volna egy esetleges háború eredményes megvívására. Arias Navarro miniszterelnök és csoportja nemcsak szimpátiából támogatta a marokkóiakkal való megegyezést, hanem azért is, mert tartottak attól, hogy a Polisario mint radikális nacionalista szervezet, a függetlenség elnyerése után bázist biztosítana a spanyol-ellenes Kanári-szigetek Függetlenségéért Mozgalomnak (Canary Islands Independence Movement – CIIM), amely akkor Algírban működött éppen.⁹²² Algériában más spanyol-ellenes szervezetek aktivistái is menedéket kaptak, pl. a baszk ETA (Euzkadi Ta Askatasuna) tagjai is.⁹²³ Ezt az álláspontot Federico Gomez de Salazar tábornok és a helyettese, Luis Rodrigues de Viguri y Gil ezredes is vitatták, szerintük Spanyolország megtarthatta volna Nyugat-Szaharában a befolyását, ha megegyeznek a Polisarioval. Egy 1978-ban adott interjúban Salazar tábornok nyilvánosan is sérelmezte, hogy a Madridi Szerződés aláírása előtt senki sem konzultált vele annak ellenére, hogy ő már a spanyol kormány támogatásával tárgyalásokat kezdett a Polisarioval a terület békés átadásá-

920 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 172.

921 <http://www.scribd.com/doc/132829922/Szakmai-Szemle-2009-2> (Letöltés ideje: 2013-09-03)

922 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. p. 65.

923 Később az algériaiak beleegyeztek, hogy ezekről a szervezetekről bizonyos információkat átadjanak a spanyoloknak, amiért cserében ők pedig az Algériából származó ellenzékéről szolgáltattak információkat.

ról.⁹²⁴A spanyolok több gesztust is tettek a Polisario vezetői felé, akik ezeket a náluk lévő spanyol foglyok elengedésével és a támadások felfüggesztésével „hálálták meg”⁹²⁵. A tábornok szerint az adott helyzetben, amennyiben a marokkói csapatok támadást indítottak volna, negyvennyolc órán belül megsemmisíthették volna őket. A spanyol tisztikar nagy része – főleg az Afrikában szolgáltak – sokáig úgy érezte, hogy Nyugat-Szahara átadásával a király és a politikusok cserbenhagyták, és megalázták őket.⁹²⁶

Október 29-én, amikor Francot a katolikus egyház képviselője az utolsó szentségben részesítette, az akkori marokkói külügyminiszter, Ahmed Laraki titkos tárgyalásokat kezdett a madridi diplomácia képviselőivel. Még azon a napon Laraki és Carro Martinez megállapodtak abban, hogy a spanyolok a saharai területeken egy 10 kilométeres sávot demilitarizálnak, ahová a menetben résztvevők jelképesen bevonulnak, de negyvennyolc órán belül el is hagyják azt. Így egyik fél sem szenvedett volna presztízsveszteséget egy esetleges meghátrálás következtében. A hónap végére Larakihoz csatlakozott Ahmed Dlimi ezredes, aki a „Zöld menet” logisztikai biztosítását irányította,⁹²⁷ illetve Hamdi Ould Mouknass, mauritániai külügyminiszter és több más marokkói és mauritániai diplomata is. Mivel a terület átadásáról szóló tárgyalások az utolsó fázisba érkeztek a spanyol kormánnyal, a marokkói király 1975. november 9-én elrendelte, hogy a menetelők térjenek haza, mert a menet elérte célját.⁹²⁸ Ekkor közel 350 000 marokkói tartózkodott a sivatagban, akiknek a nyugat-szaharai területre való bevonulás lehetősége jelentette a Kánaánt. A király elérte, hogy ezek az emberek visszaforduljanak az akkor még spanyolok uralma alatt lévő területekről. A menetben résztvevők számára a király felajánlotta a később Marokkóhoz kerülő saharai területen való letelepedést és kedvezményes földhöz jutást, amivel lecsillapította a tömeg kezdeti felháborodását. November 11-én hivatalosan is bejelentették a spanyol, a marokkói és a mauritániai kormányok közötti tárgyalásokat, majd három nappal később megkötötték a madridi hármass egyezményt,⁹²⁹ amelyben Nyugat-Szahara területét felosztották Marokkó és Mauritánia között, a spanyolok pedig bejelentették végleges kivonulásukat.⁹³⁰ Mint később kiderült, a Madridi Egyezmény

---

924 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 215.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 184–186.

925 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle*. p. 84.

926 A spanyol katonák egy része annyira nem értett egyet Nyugat-Szahara átadásával, hogy merényletet készítettek elő azok ellen a magasrangú marokkói katonák és politikusok ellen, akik a közigazgatás átvételére érkeztek és El-Aaiunban a Hotel Paradorban szálltak meg. A „Voladura” műveletben résztvevők bombát helyeztek el a szállodában – ami ha felrobban – valószínűleg megváltoztatta volna az eseményeket. A merényletet 1975. november 20-án néhány perccel a kitűzött időpont előtt függesztették fel, miután a résztvevők tudomására jutott Franco halálhíre.

927 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 119–121.

928 Price, D. L.: *The Western Sahara*. p. 22.

929 http://saharamonitor.net/the_madrid_accords.html (Letöltés ideje: 2013-09-07)

930 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute*. pp. 65–68.

garantálta a spanyolok gazdasági érdekeltségeit is, beleértve a halászati jogokat Nyugat-Szahara partjainál és a foszfát kitermelés 35%-ának megtartását.⁹³¹

Még a tárgyalási időszak alatt a spanyol idegenlégió egységei, a spanyol tengerészgyalogos, ejtőernyős és rendőri egységek El-Aaiun városában körbevették a helyiek által lakott negyedeket, majd elkezdték a fegyverek begyűjtését és a függetlenséget követelők őrizetbe vételét. Az addig spanyol szolgálatban álló helybéli katonákat azonnal lefegyverezték és elbocsátották. A terület kormányzója több, az őslakosokat hátrányosan érintő rendelkezést hozott, például megtiltotta az üzemanyagotöltő állomásoknak, hogy a helyi lakosoknak üzemanyagot adjanak el. A spanyol katonai vezetés azonnal megkezdte elkészíteni a civil lakosság kivonásának tervét (Golondrina-terv), majd megerősítették a foszfátbányák, a fontosabb épületek védelmét, és elkezdték a sivatagban lévő helyőrségek kiürítését.⁹³² A spanyolok november 8-ig több mint tizenkétezer polgári lakost evakuáltak a területről tengeri és légi úton a Kanári-szigetekre. Mire a szerződő felek bejelentették a Madridi Egyezmény megkötését, a hadsereg tagjain és a hivatalnokokon kívül más spanyol állampolgár már nem is tartózkodott a néhai Spanyol-Szahara területén. A Madridi Egyezményben foglaltaknak megfelelően a spanyolok jogilag nem adták át a terület adminisztratív irányítását sem a marokkóiaknak, sem pedig a mauritániaiaknak.⁹³³ Mindössze az szerepelt a dokumentumban, hogy a két megszálló ország a Dzsemma együttműködésével ideiglenes adminisztrációt fog működtetni. Ezt az egyezményt azonban az ENSZ hivatalosan sohasem ismerte el törvényesnek.⁹³⁴

November 15-én El-Vali, a Polisario vezetője jelezte, hogy a Madridi Egyezményt semmisnek tekintik, ettől függetlenül II. Hasszán november 25-én bejelentette, hogy a nyugat-szaharai dossziét becsukta, és kinevezte Ahmed Bensoudát a terület kormányzójának El-Aaiunba. A Polisarioval kapcsolatosan a király kijelentette, hogy vezetőik képtelenek a közel 60 000 szaharávit összefogni, legfeljebb néhány zsoldossal képesek akciókat szervezni, akik azonban alkalmatlanok a sivatagi harcra, az erre jól kiképzett marokkóiak ellen, ezért a szervezet léte nem jelenthet fenyegetést a marokkói állam számára. Ezt a kijelentését annak tudatában tette, hogy jelentették neki, a spanyol hadseregben alkalmazott kb. 2500 fő helyi katona és rendőr szinte egységesen, fegyvereivel együtt átállt a Polisario fegyvereseihez.⁹³⁵ Az őslakosok katonai képességével kapcsolatosan többen is megfogalmazták a kétségeiket, pl. az amerikai nagykövet a jelentésében a következőket írta: „A Polisario csak kevés gerillával rendelke-

931 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 6.

932 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 217–218.

933 A Spanyol Akadémia álláspontja szerint, mivel a Madridi Egyezményt sosem közölte le a „Boletín Oficial del Estado”, amely az összes spanyol törvényt kötelező jelleggel hivatalosan leközzöli, – megfelelő a Magyar Közlönynek – melyek csak ezután lépnek életbe, ezért a Madridi Egyezmény csak egy szándéknyilatkozatként értelmezhető a spanyol jogrend alapján.

934 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 106.

935 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 41.

zik, akik nem képesek tartósan ellenállni a sokkal jobb marokkói csapatoknak, és a légi felderítés könnyen képes lokalizálni a pozíciójukat”. Az International Institute for Strategic Studies állásfoglalása hasonló volt: „Egy gerillaháború a Spanyol-Szahara nyílt sivatagában szinte lehetetlen, mivel a védekező fél (marokkóiak) szinte teljesen képes kontrollálni a támadók mozgását.”⁹³⁶ A helyiek képességét bírálók azt azonban nem vették figyelembe, hogy a szaharáviak évszázadok óta a területen éltek, aklimatizálódtak ahhoz, ismerték az összes karavánutat, járható ösvényeket és a víznyerő helyeket, így a sivatag által nyújtott lehetőségeket mesterien kihasználták a marokkói csapatok ellen. Az elemzők szerint a marokkói hadsereg felkészültsége sokkal jobb volt, mint a szaharáviaké, mivel nem csak a franciák ellen folytattak éveken keresztül tartó felszabadító harcokat. Az ENSZ-erők keretében marokkói katonák szolgáltak Kongóban (1960–61), majd részt vettek az Algéria elleni rövid lefolyású határháborúban (1963), illetve harcoltak Szíriában az 1973-as arab-izraeli háború idején. A marokkói hadsereg felszerelése ekkor a térségen belül az egyik legkorszerűbbnek számított, így érthető, hogy mindenki az ő győzelmüket várta.

November közepén megkezdődött a marokkói hadsereg bevonulása Nyugat-Szaharába, a spanyolok pedig bejelentették, hogy néhány hónapon belül megszüntetik a polgári közigazgatást a területen. A bonyodalmakat növelte az a tény is, hogy november 28-án Gueltában a Dzsemma, annak ellenére, hogy a hármas egyezmény a rendezésben fontos szerepet szánt neki, feloszlatta magát.⁹³⁷ A Dzsemma 102 tagjából 67 – a tanács 65%-a! – jelent meg Gueltában, akik a feloszlátás mellett döntöttek, illetve létrehozták a 41 fős Szaharai Ideiglenes Nemzeti Tanácsot és kijelentették, hogy a szaharávik törvényes képviselője a Polisario.⁹³⁸ Mivel a Madridi Szerződés a Dzsemmát ismerte el az őslakosok hivatalos képviselőjének, azzal, hogy megszüntették a tanácsot, a szaharáviak elvették a lehetőséget Marokkótól, hogy az a szervezetet saját céljaira használja fel, és kellemetlen helyzetbe hozták a szerződés többi aláíróját is, mivel: „A felek tiszteletben tartják a nyugat-szaharai népnek a Dzsemmán keresztül kifejezésre jutó véleményét.” (3. cikkely)⁹³⁹

Ilyen körülmények közt történt meg az, hogy december 10-én az ENSZ két, egymásnak részben ellentmondó határozatot fogadott el.⁹⁴⁰ A 3458/A jelzésű első határozat megismételte a nyugat-szaharai népnek a korábbi határozatokban foglalt önrendelkezési jogát, amely kimondta, hogy Spanyolország és az ENSZ felelősek a terület dekolonializálásában. Felszólítja a spanyol kormányt, hogy az ENSZ-küldöttség ajánlásainak és a Hágai Nemzetközi Bíróság döntésének megfelelően kezdjen párbeszédet a konfliktusban érintett felekkel, majd adja meg az őslakosoknak az önrendelkezési jogot. Ugyanakkor figyelmeztette a konfliktusban érintetteket, hogy működjenek együtt egymással és tartózkodjanak

936 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. pp. 6–7.

937 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict*. p. 114.

938 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. pp. 106–107.

939 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 234–237.

940 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle*. pp. 98–100.

az egyoldalú lépésektől. Az egész folyamatot az ENSZ-nek kellett volna felügyelnie, ám ez soha nem valósult meg.⁹⁴¹ A határozatot 86 szavazattal, 41 tartózkodással, ellenszavazat nélkül hozták meg. A második határozat, amit a 3458/B számon iktattak, tudomásul vette a madridi hármas egyezményt, és kérte az abban résztvevő feleket, hogy tartsák tiszteletben a szaharai nép akaratát. Ugyanakkor felkéri a főtitkárt, hogy jelöljön ki képviselőt, aki részt vesz a szabad népválasztás lebonyolításában a Világszervezet képviselőletében. Ez a szavazás már nem volt olyan egyértelmű, mint az előző, ugyanis ezt csak 56 ország szavazta meg, 42 ellene szavazott, 34 pedig tartózkodott. Mire a határozatokat meghozták, addigra a terület nagy részét elfoglalták a marokkóiak.

Nyugat-Szahara megszállása

A szaharai területek egy részét a marokkói hadsereg 1975. november végére megszállta.⁹⁴² A bevonuló csapatok – együttműködve a kivonuló spanyol egységekkel – két irányból kezdték meg a terület elfoglalását. A tengerparton előrenyomuló csapatok célja El-Aaiun és a Bou Craa-i foszfátbányák elfoglalása volt. Az első hivatalos hadijelentés szerint a királyi csapatok 100 kilométerre hatoltak be a nyugat-szaharai területekre, majd november 28-án elfoglalták a második legnagyobb települést, Smarát.⁹⁴³ Nem egészen egy hónapon belül 25 000 fős kontingens, azaz a marokkói hadsereg harmada tartózkodott az általuk megszállt szaharai területeken. Ebből 15 000 fő a Saguiat-el-Hamra-i helyőrségekben (Farciya, Jdiriya, Hawza, Smara), 5000 fő El-Aaiunban, míg további 5000 fő a néhai Spanyol-Szahara déli határainál állomásozott. A csapatok előrenyomulását a lakosság tömeges elvándorlása kísérte. A területen tartózkodott a rabati amerikai nagykövetség egyik munkatársa, aki így írt az eseményekről: „A városok polgári lakossága szinte teljesen eltűnt”, míg maga az amerikai nagykövet a marokkóiak által megszállt El-Aaiun és Smara városokat „virtuális katonai táboroknak” nevezte.⁹⁴⁴ December 11-én a marokkóiak elfoglalták El-Aaiunt, míg az időközben szintén támadásba lendült mauritániai csapatok La Guerrát, majd Techlát szállták meg. A gyengén felfegyverzett nyugat-szaharaiak főként védekező harcokat folytattak (és folyamatosan evakuálták a polgári lakosságot),⁹⁴⁵ azonban egy kisebb egységük már december 29-én megtámadta a mauritániai Zouérat városát. A bányaközpontként funkcionáló város a sivatag közepén a fővárostól kb. 400 kilométernyire található. A támadás során kisebb károkat okoztak a bánya berendezéseiben, de a várost nem tudták elfoglalni. Ebben az időszakban a mauritániai hadsereg alig 3000 kiképzett katonával, 2000 csendőrrel és néhány előregedett vadászgéppel rendelkezett,

941 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/001/71/IMG/NR000171.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-02)

UN General Assembly Resolution 3458A, in Yearbook of the United Nations, Vol. 28, 1975, pp. 188–189.

942 Dean, D. J.: The Air Force Role in Low-Intensity Conflict. p. 33.

943 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 99.

944 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 113.

945 Durch, W. J.: The Evolution of UN Peacekeeping, Case Studies, and Comparative Analysis. p. 407

ezért könnyebb célpontot jelentett az őket folyamatosan gerilla harcmodorral zaklató szaharáviak számára.⁹⁴⁶ Ugyancsak a mauritániai katonák védték a híres régi idegenlégjós erődöt, Ain-Ben-Tilit is, amelyet körbevettek a szaharávi egységek. A szorult helyzetben lévő védők felmentésére Ould Daddah elnök a marokkói légierőtől kért harci gépeket. Azonban a légierő egységei sem tudták felmenteni az erődöt, sőt, egy Northrop F-5 típusú gépüket a gerillák le is lőtték. Az erődöt végül január 21-én elfoglalták a Polisario csapatai.⁹⁴⁷ A következő napokban a gerillák megtámadták Bir Moghreïn és Inal városokat, és bár számottevő kárt okoztak, azokat a mauritániai hadsereg összehangolt ellentámadása miatt elfoglalni nem tudták.

A mauritániaiak francia segítséggel átszervezték a csapataikat, és december harmadik hetében a nyugat-szaharai határnál ellentámadásba mentek át. Rövid, de annál véresebb harc után elfoglalták La Guerra városát, és megkezdték a Polisario katonák és a velük szimpatizáló civil lakosság elűzését a területről. A támadók a következő napon már Techlába vonultak be, azonban a Villa Cisneroshoz közeli Argoub kisvárost csak kétheti ostrom után, január 11-én tudták elfoglalni. Ettől kezdve a szaharáviaknak már csak egy választása maradt, a menekülés.⁹⁴⁸ A menekülők először Nyugat-Szahara Mauritániával határos északi területeire tartottak (Amgala, Guelta Zemmour, Oum Dreyga, Tifariti stb.), majd később az algériai hadsereg segítségével Algériába evakuálták őket.⁹⁴⁹ A menekültek szállítása mellett az algériaiak fegyverrel, élelmiszerral, ivóvízzel és gyógyszerekkel támogatták a szaharávi katonákat.⁹⁵⁰ Már ebben az időben látszottak az első repedések a marokkói-mauritániai szövetség falán. A marokkóiak ugyanis attól való félelmükben, hogy a mauritániai csapatok nem tudják a kitűzött határidőre elfoglalni Villa Cisnerost, Dlimi ezredes vezetésével bevonultak oda. Annak ellenére, hogy a Madridi Egyezmény szerint a város mauritániai fennhatóság alá került, a marokkóiak helyőrséget telepítettek oda.⁹⁵¹ 1976. január 27-én a marokkói hadsereg egységei megtámadtak egy „humanitárius tevékenységet” végző algériai konvojt Amgalánál (az első amgalai csata),⁹⁵² ahol a több napig tartó harc után a súlyos vereséget szenvedett algériai csapatok visszavonultak.⁹⁵³ A feldühödött algériai katonai vezetés azonnali visszacsapást követelt, és a háború kitörését a két ország között csak Bumédien algériai elnök határozott fellépése akadályozta meg. Ettől kezdve az algériai vezetés ugyan megsokszorozta a felkelőknek

946 A szaharáviak igen pontos információkkal rendelkeztek a mauritániai helyzetről, mivel több szaharávi származású vezetőjük – Ibrahim Hakim, Ahmed Baba Miske, aki korábban mauritániai diplomataként szolgált – Mauritániából származott, illetve az ott élő szaharáviak segítségére is számíthattak.

947 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 230–231.

948 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 231.

949 John Damis: *Conflict in Northwest Africa: The Western Sahara Dispute*, p. 42.

950 Macqueen, N.: *United Nations Peacekeeping in Africa Since 1960*. p. 237.

951 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 231.

952 Az algériaiak főként a szaharávi menekültek szállítását végezték, de emellett logisztikai támogatást is nyújtottak a Polisario fegyvereseinek.

953 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. pp. 26–27.

nyújtandó anyagi támogatását, de a további harcoktól következetesen távol tartotta a csapatait.⁹⁵⁴ A visszavágás nem sokat késett, ugyanis február 13-15. között a második amgalai csata során a Polisario egységei vereséget mértek a marokkói csapatokra.

Erőviszonyok tekintetében a marokkói és mauritániai szövetségesek jobban álltak, bár a francia fegyverekkel felszerelt és francia kiképzők által irányított mauritániai csapatok harcértéke alacsony szintű volt.⁹⁵⁵ A gerillák oldalán a szövetségesekkel szemben alig néhány ezer, a líbiai és algériai hadseregtől származó kézi fegyverekkel, aknavetőkkel és néhány páncélos és repülőelhárító rakétával felszerelt önkéntes állt.⁹⁵⁶ Mivel a sivatagi harcban a marokkói csapatok nem a II. Hasszán által elvártak szerint tevékenykedtek, a harcok mielőbbi lezárását elősegítendő, a marokkói légierő február 22-től több alkalommal is bombázta a menekülttáborok területét (Guelta Zemmour 1976. január; Tifariti január 16. és Oum Dreyga február 18–23.). A bombázásokat Dlimi ezredes hagyta jóvá, és ő engedélyezte a hagyományos bombáknál hatékonyabb foszfor- és napalmbombák használatát is.⁹⁵⁷ A bombázások katonailag szinte teljesen hatástalanok voltak, mivel áldozataik főleg a gyerekek, a nők és az idős, magatehetetlen emberek közül kerültek ki.⁹⁵⁸ A királyi marokkói csapatok azonban olyan, a spanyolok által már kipróbált és jól bevált módszereket is alkalmaztak, mint az ivóvizet adó kutak megmérgezése, a nyájak legéppuskázása, a civil lakosság fosztogatása, megkínzása és az esetenkénti kivégzések.⁹⁵⁹ Az ilyen és ehhez hasonló események hatására a polgári lakosság tömeges elvándorlása felgyorsult. Először csak 9000 menekült élt a sivatagban kialakított táborokban, majd 1975 végén már 70 000 főről van tudomásunk,⁹⁶⁰ de 1976. február végén már 100 000 fő tartózkodott az Algéria területén felállított menekülttáborokban, főleg nők, gyerekek és öregek.⁹⁶¹ A spanyolok, bár 1976. február 28-ig kellett volna elhagyniuk a területet, már sokkal előbb kivonultak, sorsukra hagyva a helyieket. Az ENSZ menekültügyi szervezete (UNHCR), jóllehet látta a táborokban élők kétségbeejtő helyzetét, nem tudott azonnal reagálni, így felhívásaiban kérte a szaharáviak iránt szánalmat érzők segítségét.⁹⁶² Az algériai kormány sem volt felkészülve a menekültek ilyen tömegű befogadására és ellátására, ezért a táborokban az egészségügyi helyzet rövid időn belül kritikussá vált.⁹⁶³ A menekülttáborokban lévő valós helyzetről jelentést készítettek egy svájci orvoscsoport tagjai, akik a Vöröskereszt támogatásával érkeztek a helyszínre segíteni

954 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. pp. 35–36.

955 Thompson, V. – Adloff, R.: *The Western Saharans*. p. 270.

956 Cordesman, A. H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb*. p. 59.

957 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. p. 29.

958 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. pp. 10–11.

959 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict*. pp. 50–151.

960 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 109.

961 John Damis: *Conflict in Northwest Africa: The Western Sahara Dispute*, pp. 40–41.

962 <http://www.scribd.com/doc/127198909/The-Occupation-of-Western-Sahara-by-Morocco-and-Mauritania> (Letöltés ideje: 2013-09-03)

963 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. pp. 113–114.

a menekülteknek.⁹⁶⁴ A menekülttáborokban dolgozott a kubai kormány és az Orvosok Határok Nélkül szervezet (Médecins sans Frontiers) által küldött 1-1 orvos-csoport is, akik bár erejüket megfeszítve dolgoztak a menekültek közt kitört járvány megállításán, több mint ezer kisgyermek halálával kellett szembesülniük. Olyan sokan haltak meg, hogy a táborban lévő férfiak képtelenek voltak elegendő sírgödört ásni a testek számára, amiket csak nagy nehézségek árán tudtak eltemetni. Ekkor még a menekültek ellátása csak „ad hoc” alapon történt, szervezett ellátásról csak 1977-óta beszélhetünk, amikor is a World Food Programme és az UNHCR munkatársai segítségével biztosították a táborlakók ételmezését. Sven Campell, aki a Vöröskereszt képviselőjeként érkezett a táborokba, meglepődve látta, hogy a saharáviak nem olyanok mint a többi menekült. Annak ellenére, hogy kevés volt a számukra kiosztható enivaló, nem látott verekedést, lopást, és korrupciót. Őt és társait is meglepte a saharáviak szervezettsége, a menekültek közötti szolidaritás és hogy az egymástól annyira eltérő háttérből jövő menekültek mennyire együttműködtek egymással.⁹⁶⁵

Kurt Waldheim, az ENSZ főtitkára a Világszervezet 1975 decemberében megtartott közgyűlése által megadott felhatalmazás alapján különmegbízottat küldött Madridba, Rabatba, Algírba és Nyugat-Szaharába, megkezdeni a tárgyalásokat az ENSZ határozatok mielőbbi végrehajtásáról.⁹⁶⁶ A meghatalmazott Olaf Rydbeck svéd ENSZ diplomata volt, aki február 7-én azzal kezdte munkáját, hogy ellátogatott El-Aaiunba, Smarába és Dakhlába. A főtitkár küldötte nagyon megdöbbent a marokkói és mauritániai csapatok által elfoglalt területeken történeken (menekültek bombázása, a gerilla háború kiszélesedése stb.), és a jelentésében egyértelműen megállapította, hogy a látottak alapján véleménye szerint a szabad népszavazást megtartani Nyugat-Szaharában lehetetlenség. A főtitkári küldött útja ezzel sikertelenül végződött, így Marokkó folytathatta a „nyugat-szaharai területek visszacsatolását az anyaországához.” Ezek után 1976 decemberében hozott 31/45 határozatával⁹⁶⁷ az ENSZ az Afrikai Egység Szervezete (AESZ) számára adta át a nyugat-szaharai kérdéssel kapcsolatos feladatokat, amit a következő három év során is megerősített a 32/22 (1977),⁹⁶⁸ a 33/31 (1978)⁹⁶⁹ és a 34/37 (1979) határozatokkal.⁹⁷⁰ A spanyolok kivonulása utáni években az AESZ teljességgel átvette a vezető szerepet a nemzetközi fórumokon a nyugat-szaharai kérdéssel kapcsolatosan. A szervezet nem volt könnyű helyzetben, mivel Marokkó és Mauritánia, Nyugat-Szahara katonai megszállásával egyértelműen megszegte az AESZ alapító okiratában fogalmazottakat, hogy a tagországok nem próbálják meg erőszakkal megváltoztatni

964 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 100.

965 San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 110.

966 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. pp. 235–237.

967 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/302/28/IMG/NR030228.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-03)

968 <http://www.un.org/documents/ga/res/32/ares32r22.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-02)

969 <http://www.un.org/documents/ga/res/33/ares33r31.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-02)

970 <http://www.un.org/documents/ga/res/34/a34res37.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-02)

a gyarmatosítóktól örökölt határokat. Ennek ellenére az AESZ a következő években sokkal hatékonyabban tevékenykedett, mint az ENSZ. Az általuk 1976 és 1984 közötti időszakban elérték alapozták meg a Világszervezet újbóli bekapcsolódását a rendezésbe és az 1991-ben Marokkó és a Polisario között megkötött tűzszünetet.

Február 16-án összehívták a Dzsemmát (az eredeti 102 főből összesen 57 jelent meg a tanácskozás helyszínén, és azok sem mind támogatták a marokkói és mauritániai területi követeléseket) úgy, hogy a felkelők mellé állt tagok megüresedett helyét a Marokkóhoz hűségese képviselőkkel töltötték fel.⁹⁷¹ A kiegészített tanács hűségesküt tett II. Hasszánnak, azonban sem az ENSZ, sem a Polisario, de még a spanyolok sem fogadták el az új Dzsemma jogosultságát a szaharáviak képviselőjeként. Ugyanis a valódi Dzsemma 1975 novemberében feloszlatta magát.⁹⁷² A spanyolok ekkor jegyzéket küldtek az ENSZ főtitkárának, és bejelentették a terület feladását. Válaszul a marokkói lépésre február 27-én Bir Lahlou település közelében, Ain-Ben-Tiliben egy menekülttábor főterén, Ould Ziou, a Szaharai Ideiglenes Nemzeti Tanács elnöke kikiáltotta a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaság létrejöttét.⁹⁷³ Ezután El-Vali, a Polisario vezetője sajtótájékoztatót tartott, ahol kijelentette, hogy a szaharai őslakosok az új állam létrehozásával kifejezték a függetlenség iránti óhajukat, és ezzel az akcióval megkezdődött a dekolonizáció. A Szaharai Arab Demokratikus Köztársaság (Sahrawi Arab Democratic Republic – SADR) létrehozása összhangban van az ENSZ és az AESZ alapokmányaival, így kormányzata törvényességéhez kétség sem férhet. Ugyanakkor jelezte, hogy minden lehetséges eszközzel harcolni fognak a marokkói király ellen. Az első állam, amely elismerte az új országot, Madagaszkár volt, azóta még másik 83 állam követte.⁹⁷⁴ Az AESZ 1976 elején tartott egy megbeszélést, ahol az afrikai államok vezetői ugyan nem ismerték el SADR-t, mint független államot, de minden államnak biztosították azt a jogot, hogy kétoldalú kapcsolatot építsen ki az új országgal. Sőt, a miniszterek tanácsa olyan határozatot szövegezett meg, amelyben a Polisariot a feltétel nélküli támogatásukról biztosítják, mint a nyugat-szaharai nép képviselőjét. Addigra azonban Marokkó és Mauritánia megszállta Nyugat-Szaharát, majd 1976. április 14-én hivatalosan is aláírták a terület felosztásáról szóló szerződést.⁹⁷⁵ Marokkó kapta meg a két legnagyobb várost, El-Aaiunt, Smarát és a foszfátbányákat, így az addig meglévő területeit megközelítőleg 35%-kal növelte meg.⁹⁷⁶ Míg Mauritánia – bár megkapta Villa Cisnerost és egy igen jó halászati adottságokkal rendelkező hosszú partszakaszt – az értéktelen sivatagi területekhez jutott.⁹⁷⁷ Te-

971 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict.p. 114. és San Martín, P.: Western Sahara, the refugee nation. p. 107.

972 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. pp. 234–235.

973 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute. pp. 43-44.

974 <http://www.arso.org/03-2.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-03)

975 Glassner, M. I.: The United Nations at Work. p. 268.

976 Cordesman, A. H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. p. 60.

977 Dean, D. J.: The Air Force Role in Low-Intensity Conflict. p. 36.

hát a területet felosztó szerződés egyértelműen a marokkóiaknak kedvezett. A térképen látható a Madridi Szerződés értelmében a marokkói és mauritániai kormányok között felosztott terület:

A nyugat-szaharai konfliktus eszkalálódása

Az új állam kikiáltása után az ENSZ főtitkára úgy döntött, hogy újra elküldi Olaf Rydbeck svéd ENSZ diplomatát a lehetséges megegyezés elősegítésére. A főtitkár 1976. március 25-i nyilatkozatában ismertette a delegáció célját, hogy kikérje a marokkói és a mauritániai kormányok véleményét az ENSZ közgyűlés 3458. számú határozatáról. A tervezett látogatás erős ellenérzéseket váltott ki a marokkói közéletben, és amikor március 31-én a svéd diplomata meglátogatta a Tindouf környéki menekülttáborokat, Ahmed Laraki marokkói külügyminiszter arról értesítette az ENSZ főtitkárát, hogy külön megbízottja Rabatban a továbbiakban nem jogosult küldetésének folytatására.⁹⁷⁸ Ekkor a mauritániai kormány is közölte, hogy a diplomata látogatása jelenleg időszertlenül. Ezután a főtitkár maga kezdett tárgyalásokat az érintett államok ENSZ nagyköveteivel, de nem sok eredményt tudott elérni. A közvetítés eredménytelenségét látva a Polisario újra elkezdte a harcokat. A május 20-i offenzívaként ismert támadássorozat május 11-én csúcsosodott ki, amikor összehangolt támadást indítottak El-Aaiun, Smara, Bou Craa, Bir Moghreïn és Chinguetti ellen, illetve megrongálták a foszfátszállító szalagrendszert.⁹⁷⁹ A győzelmüket azonban nem tudták kiaknázni, mivel vezetőjük, El-Vali Musztafa Szajed maga is elesett a támadás során.⁹⁸⁰ Ezzel egyidejűleg a Polisario az északi területen katonai akciókat hajtott végre Tan-Tan, Jdiriya és Guelta Zemmour ellen is. A szaharáviak ekkor már taktikát váltottak, ugyanis rájöttek, hogy a gépesített és korszerű technikával felszerelt marokkói egységek ellen nem tudják a még birtokukban lévő településeket hatékonyan védelmezni, és áttértek az általuk már ismertebb és nagyobb sikereket hozó gerilla hadviselésre.⁹⁸¹ Mivel mind a dél-marokkói, mind a mauritániai területeken is éltek szaharáviakkal rokon törzsek, szinte minden támadás során számíthattak a helyi lakosság egy részének támogatására. A Polisario néhány száz fős egységei így viszonylag könnyen mozoghattak nemcsak a megszállt, de a velük szembenálló ellenséges államok területein is. A marokkóiak a városokat és a spanyolok által átadott erődöket szilárdan kézben tartották, bár utánpótlási vonalaik állandó támadások alatt álltak.

A két ország közül a gyengébb a belső gazdasági és etnikai feszültségekkel is küszködő Mauritánia volt, ezért a Polisario az általuk megszállt területeken nagyobb aktivitást fejtett ki, mint a marokkóin.⁹⁸² Ez idő tájra befejeződött a szaharai menekült táborokban történő elhelyezése, így a szaharáviak megkezdhették a két megszálló ország gazdasági intézményeinek szisztematikus rombolását. A Polisario a szaharai arab hagyományok szellemében, kiképzettség és megfelelő nehéz fegyverzet hiányában gerilla akciókat (ghazzi) szervezett. Land Roverekkel és könnyű kézfegyverekkel felszerelt egységeik (kataeb, katib) több száz kilométer megtétele után váratlanul

976 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. p.109.

979 Dean, D. J.: The Air Force Role in Low-Intensity Conflict. p. 42.

980 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 11.

981 Price, D. L.: The Western Sahara. p. 33.

982 Clough, N.: Western Saharan Conflict: Prolonged Conflict and Prospects for the Future. p. 7.

jelentek meg, majd a gyorsan kivitelezett támadások után el is tűntek.⁹⁸³ Mivel a mauritániai sivatag majd kétszer akkora, mint Franciaország, a helyi hatóságok rendelkezésére álló katonai és rendőrségi erők elégtelenek voltak a terület ellenőrzésére. A felkelők által indított támadások a Bou Craa-i foszfátbányákból kitermelt foszfát elszállítását ellehetetlenítették, a mauritániai vasércbányákat a kikötővel összekötő vasútvonalat pedig folyamatosan megrongálták, ezzel súlyos problémákat okozva a mauritániaiaknak, akiknek fő bevételi forrását a vasérc jelentette.⁹⁸⁴ A mauritániai politikai vezetést a támadások ugyan megdöbbenették, de úgy gondolták, a hadsereg vezetésében gyorsan végrehajtott személycserével még orvosolható a helyzet. Így a vezérkari főnököt azonnal elmozdították beosztásából, és helyére Ahmed Ould Bouceif alezredest nevezték ki. Ekkor fogalmazta meg a mauritániai vezetés az első kritikáit a marokkói hadsereg tevékenységével kapcsolatban is, mivel azt várták, hogy a marokkóiak ellenoffenzívát indítanak a Polisario egységei ellen. Ők azonban védekezésre rendezkedtek be, és nem üldözték a sivatagba visszavonuló szaharavaiakat. Így történt, hogy a Polisario fegyveresei a marokkóiak által megszállt zónából indítottak támadást a mauritániai Nema és Tisit települések ellen. A fokozódó támadások miatt a mauritániai hadsereg létszámát 17 000 főre növelték (ebből 10 000 fő volt a fekete kisebbséghez tartozó tiszt, tiszthelyettes és katona, ami később komoly feszültséget hozott létre a hadseregen belül, és több lázadáshoz is vezetett), és korszerűbb fegyvereket vásároltak.⁹⁸⁵ A frissen toborzott katonák kiképzését a francia segítséggel létrehozott Atar városi katonai kiképző központban felgyorsították, de számottevő sikereket még ezek után sem értek el.⁹⁸⁶

Az algériaiak segítségével egy minimális sikereket hozó diplomáciai offenzívát indítottak a szaharavaiak, így a nyugat-szaharai államot 1977 első felére már 9 afrikai ország (Algéria, Angola, Benin, Burundi, Bissau-Guinea, Madagaszkár, Mozambik, Ruanda és Togo) ismerte el.⁹⁸⁷ A Szaharai Arab Demokratikus Köztársaság ekkor már úgy tekintette magát, mint egy független állam, amelyet egy idegen hatalom törvénytelenül megszállt, és a kormánya száműzetésben működik. A Polisario vezetői folyamatosan kihangsúlyozták, hogy az Algériában élő szaharvai menekültek csak biztonsági és humanitárius okokból élnek a menekülttáborokban, akik a tűzszünet megkötése óta szabadon mozoghatnak a táborok és a „Felszabadított Területek” között.⁹⁸⁸ A diplomáciai tevékenységgel egy időben fokozni próbálták a katonai támadások hatékonyságát is, így a felkelők 1977. május 9-én ismételten megtámadták a mauritániai Zouératot. A támadás során az ott működő vasércbánya berendezései olyan

983 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 42.

Thompson, V. – Adloff, R.: *The Western Saharans*. p. 253.

984 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 243–244.

985 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. pp. 43–44.

986 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 246.

987 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 307–308.

988 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 123.

súlyos károkat szenvedtek, hogy egy időre a termelést is le kellett állítani. A termelés leállítása komoly károkat okozott a mauritániai gazdaságnak. Mauritánia ekkor már csak a Marokkóval megkötött katonai egyezmény (1977. május 13.) által biztosított katonai segítséggel (kb. 10 000 jól kiképzett és felszerelt katona állomásozott mauritániai területen)⁹⁸⁹ és a Szaúd-Arábia, Kuvait és az Egyesült Arab Emírátságok pénzügyi támogatásaiból tudta a nyugat-szaharai helyzetből adódó problémáit orvosolni.⁹⁹⁰ A frissen érkezett marokkói segélycsapatok jelenléte ellenére a Polisario egységei ismételten megtámadták Nouakchottot, majd a sikeres támadás után veszteségek nélkül vonultak vissza.

A támadások kiváltották Franciaország tiltakozását, majd egy 200 fős katonai egységet küldtek a főváros biztosítására, és november végétől a dakari légi bázisról a „Lamantin hadművelet” keretén belül Jaguár típusú harci gépeket irányítottak a nagyobb mauritániai települések védelmének megerősítésére.⁹⁹¹ A kialakult mauritániai helyzet komolyan aggasztotta a franciákat, ugyanis a terület, az ő katonai és gazdasági érdekszférájukba tartozott. Annak ellenére, hogy Mauritánia függetlensége elnyerése után kihangsúlyozta a franciáktól való különállását, mégis ezer szállal kötődtek hajdani gyarmatosítójukhoz. Miután a Polisario egységek az ország fővárosát is megtámadták, az elnök a francia vezetéshez fordult katonai segítségért.⁹⁹² Rövidesen megkötötték a két ország közötti új katonai segélynyújtási és együttműködési szerződést, majd a franciák tizenöt katonai kiképzőt küldtek az atari katonai akadémiára a mauritániai tisztek kiképzését elősegítendő. Ezek a lépések azonban még inkább felbátorították a gerillákat, akik újabb, több Mauritániában dolgozó francia bányászati szakembert ejtettek foglyul. A franciák tárgyalásokat kezdtek a túszok szabadon bocsátása érdekében, és ezzel egyidejűleg csapatokat rendeltek Mauritániába a francia érdekek védelmére.⁹⁹³ A szenegáli Oukkam repülőtéren állomásozó francia szuperszonikus vadászgépek egy részét készülségbe helyezték, mivel azok alig 50 perc alatt elérhették Nouakchott térségét. A bázison települt 1300 francia katonából álló egységet pedig további 300 fővel megerősítették (köztük több zsoldos szolgált).⁹⁹⁴ November elsején éjszaka a gyorsreagálású erőkből álló egység Michael Forget tábornok vezetésével megérkezett a szenegáli bázisra, majd a tábornok 60 speciális kiképzettségű katonájával néhány napon belül áttelepült Mauritánia (Atar) területére. Az ouakkami bázis vezetését Huret ezredes vette át, aki a „Lamantin hadművelet” logisztikai biztosításáért is felelt. A marokkóiak a hadműveletet segítő további 600 katonát küldtek a mauritániaiak által elfoglalt területekre,⁹⁹⁵ ahol rövidesen 1200 marokkói kato-

989 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 101.

990 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute. p. 85.

991 Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 151–152.

992 Saxena, S. C.: Western Sahara. No alternative to armed struggle. p. 137–139

993 Mercer, J.: The Saharawis of Western Sahara. p. 13.

994 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 12.

995 Price, D. L.: The Western Sahara. p. 45.

na tartózkodott, és még további egységek érkeztek Marokkóból. 1978 januárjában már 2400 katona állomásozott Zouérat-Nouadhibou térségében, 600 katona az akjoujti vasércbányánál és további 2800 fő Tiris el-Gharbia területén. A marokkói légierő még három F-5 típusú vadászgépet is telepített Nouadhibou repülőterére, hogy azok a közös hadműveletben részt vehessenek.⁹⁹⁶

Úgy tűnt, hogy ilyen erővel a Polisario katonái nem vehetik fel a versenyt, ezért a mauritániai vezetés újraindította a vasúti forgalmat az ekkor már egy hónapja nem üzemelő Nouadhibou-Zouérat vasútvonalon. A saharáviak azonban már az első szállítmányt megtámadták, és a francia mozdonyvezetőt, a szállítmányt kísérő mauritániai katonákkal együtt foglyul ejtették. A felbőszült franciák november 25-én további négy Jaguár típusú harci repülőgépet irányítottak át touli bázisukról Mauritániába, hogy részt vegyenek a Polisario egységek elleni válaszcsepásokban.⁹⁹⁷ A Jaguárokat először december 2-án vetették be a vasútvonalat Boulanour helység mellett megtámadó gerillák ellen, majd december 12-én Zouérat város környékén.⁹⁹⁸ A támadások következményeként a Polisario felajánlotta a Mauritániában foglyul ejtett franciák szabadon engedését, ennek ellenére a franciák tovább folytatták a támadásokat. Ekkor a Polisario az ENSZ akkori főtítkárával, Kurt Waldheimmel tárgyalásokat kezdett, majd december 23-án feltételek nélkül szabadon bocsátotta a franciákat.⁹⁹⁹ A francia vezetés ugyan folytatni szeretne volna a hadműveletet, azonban a SADR sajtókampánya és több emberjogi szervezet tiltakozása miatt végül utasították a vezérkart a csapatok visszavonására. Ettől kezdve, bár továbbra is segítették a mauritániai kormányt, tevőlegesen már nem vettek részt a Polisario elleni harctevékenységekben.¹⁰⁰⁰

A francia légitámadásoktól már nem fenyegetett gerillák azonnal felújították a mauritániai célpontok (vasútvonal, bányák stb.) elleni támadásokat, amelyek elősegítették az ekkor már komoly gazdasági és belpolitikai gondokkal küzdő Mauritánia kilépését a nyugat-szaharai konfliktusból.¹⁰⁰¹

Mauritánia kilépése a konfliktusból, az Algíri Békemegállapodás

A „Lamantin hadművelet” ugyan sok kárt okozott a gerilláknak, megállítani mégsem tudta őket, sőt, azok a tapasztalatokat feldolgozva, kisebb csoportokra osztódva továbbra is támadták a mauritániai célpontokat.¹⁰⁰² Az 1977-1978. években támadásaikkal megbénították a közlekedést, és lehetetlenné tették a mauritániai költségvetés jelentős

996 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 251–253.

997 Price, D. L.: *The Western Sahara*. p. 62.

998 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 13.

999 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. pp. 254–255.

1000 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 43.

1001 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute*. pp. 87–88.

1002 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 257.

részét biztosító vasércbányászatot.¹⁰⁰³ Persze, nem csak a háború következménye volt az ország gazdaságának gyengélkedése. Az 1973-ban kirobbant nemzetközi olajválság is hátrányosan érintette az olajkincsekkel nem rendelkező, így azt vásárolni kénytelen Mauritániát. Ezen kívül 1976-óta folyamatosan esett a vasérc ára az acélipari válság miatt a nemzetközi piacokon. Mivel a réz világpiacon is nagyon alacsony volt, az ország Akjoujtban lévő rézbányáiban a réz kitermelése már annyira veszteségesé vált, hogy azokat nem érte meg működtetni, így a bányákat 1978 májusában bezárták. A bányabezárások nyomán még több ember veszítette el addig biztos munkáját.¹⁰⁰⁴ Annak ellenére, hogy az országban több olyan terület is található, amely alkalmas a földművelésre, a kezdetleges termelési eszközök használata és az évek óta tartó aszályos időszak miatt Mauritánia élelmiszeripari termékekből is behozatalra szorult.¹⁰⁰⁵ Annak ellenére, hogy a kormány bevételei jelentősen csökkentek, a katonai kiadásokat 1976-ban közel 50%-kal, majd 1977-ben további 26%-kal emelték, amely a kormány összes kiadásainak közel 30%-át jelentette. A költségek emelkedését valamelyest mérsékelte, hogy Szaúd-Arábia a fegyvervásárlások egy részét átvállalta, és a franciáktól vásárolt fegyverek ellenértékét segélyként biztosította az ország számára.¹⁰⁰⁶ Hogy a kormány többletbevételekhez jusson, 1976-ban egy új, speciális adófajtát vezettek be, amit találoán csak szolidaritási adónak neveztek el.¹⁰⁰⁷ Az új adó bevezetése a lakosságnak komoly terhet jelentett, és a mauritániai katonák és a civilek életszínvonala olyan mélyre zuhant, mint előtte még soha, és egyre többen kezdték nyilvánosan is hangoztatni a kormány és az államfő tevékenységével kapcsolatos aggályaikat.¹⁰⁰⁸ A kormány csak újabb marokkói segélycsapatok behívásával tudta a rendet fenntartani, de ezzel a gerillákat megállítani nem lehetett, és a hadsereg vezetőinek bizalma is megrendült az elnök Marokkóval folytatott szövetségi politizálásában.¹⁰⁰⁹ Az országban kialakult pánikot jól mutatja, hogy a mauritániai politikai vezetés 1978 májusában újra a francia légierő támogatását kérte a fővárost támadás alá vevő gerillák ellen.¹⁰¹⁰ Mauritániának nemcsak gazdasági nehézségekkel kellett szembenéznie, hanem a fekete bőrű kisebbség (a wolof, a soninke, a peuls és a toucouleuts törzsek) problémájával is.¹⁰¹¹ Az ország lakosságának 25%-a tartozott ide, többnyire a városokban élő értelmiség, a hadsereg tisztjeinek és katonáinak jó része és a földműveléssel foglalkozók közül kerültek ki.¹⁰¹² A fekete kisebbség komoly ellenérzésekkel figyelte a mauritániai vezetés arabizálási törekvéseit, és amikor 1966-ban kötelező lett az arab nyelv használata az állami oktatásban, tö-

1003 Mercer, J.: The Sahrawis of Western Sahara. p. 15–16 és Price, D.L.: The Western Sahara. p. 44.

1004 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 259.

1005 Élelmiszer fogyasztásának csak alig 60 %-át termelte meg ebben az időszakban.

1006 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute. p. 85.

1007 Thompson, V. – Adloff, R.: The Western Saharans. pp. 272–274.

1008 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 263.

1009 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. p. 101.

1010 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? p. 19.

1011 Cordesman, A. H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. p. 60.

1012 Hodges, T.: The Roots of a Desert War. p. 263.

megtüntetések törtek ki Mauritánia egész területén. Ez a probléma a mai napig sem oldódott meg teljesen, ezért is történhetett meg, hogy 1987-88-ban a hadseregből elbocsátott majd 500 fekete bőrű tiszt lázadást robbantott ki, amelyben mind az arab tisztek, mind pedig a lázadók közül is többen meghaltak. A fekete kisebbség kérdése miatt majdnem háború tört ki a szomszédos Szenegállal is, ezért a hadsereg fekete bőrű tisztjei az akkori helyzetet kihasználva 1978. július 10-én részt vettek az addigi elnök, Mokhtar Ould Daddah megbuktatásában.¹⁰¹³ A vértelen hatalomátvételt a márciusban frissen kinevezett vezérkari főnök, Mustafa Ould Mohamed Salek szervezte, így ő kapta meg az államfői és a miniszterelnöki posztot is.¹⁰¹⁴ Egyes vélemények szerint Salek által vezetett puccs, éppen csak megelőzte azokat a marokkó-barát tiszteket, akik maguk is puccsal akarták magukhoz ragadni a hatalmat.¹⁰¹⁵ A változásoknak Marokkó nem örült, azonban a Polisario július 12-i hatállyal egyoldalú tűzszünetet jelentett be Mauritániával szemben. Mivel Mauritánia területén legalább 8000 marokkói katona állomásozott,¹⁰¹⁶ az ország új vezetője még rendkívül óvatosan fogalmazott július 14-i rádióbeszédében: „Az új kormány célja a háború mielőbbi befejezése a nép érdekeinek figyelembevételével, a testvéri marokkói királysággal egyetértésben.”¹⁰¹⁷ Salek 16 főből álló kormánya új gazdaságpolitikát hirdetett meg, a külföldi tőke bevonásával elkezdte a mezőgazdaság fejlesztését, támogatta a magánkezdeményezések keretén belüli beruházásokat is. Az új államfő bejelentette, hogy az ENSZ határozatoknak megfelelően támogatná az általa megszállt Tiris el-Gharbija (Rio de Oro mauritániai elnevezése) területén a szabad népszavazás megszervezését.¹⁰¹⁸ Ugyanakkor felkérte a marokkói kormányt csapatainak kivonására a mauritániai területekről.¹⁰¹⁹ Ennek ellenére a két ország 1979. január 12-13. között tartott megbeszélésein több egyezményt ratifikáltak. Megállapodtak egy közös fejlesztési bank, valamint közös tengerhajózási és halászati vállalat létrehozásáról, a bányászati, lakásépítési, közúti és oktatási együttműködés fejlesztéséről. 1979. január 6-án az egyre türelmetlenebbé váló Polisario vezetőség felszólította a mauritániai vezetést a hivatalos béketárgyalások megkezdésére.

Mivel a fegyverszünet a marokkóiakra nem terjedt ki, a szaharávi csapatok január 4-én átlépték a történelmi és valós határként szolgáló Drâa folyót, és megtámadták a marokkói Assa városát. Bár a marokkói csapatok nem szenvedtek komoly vereséget, II. Hasszán másnap összehívta a Nemzetbiztonsági és Nemzeti Területvédelmi Tanácsot, néhány nappal később pedig panaszlevelet küldött Nimeri szudáni elnöknek, aki ekkor az Afrikai Egység Szervezete soros elnöke volt. A sikeres határmenti rajtaütés után a szaharáviak megindították a volt algériai elnökről elnevezett „Bumédien offen-

---

1013 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 20.

1014 McLean, V. – Adloff, T.R.: *The Western Saharans. Background to Conflict*. pp. 274–276.

1015 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 13.

1016 Kamil, L.: *Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict*. p. 36.

1017 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 268.

1018 Price, D. L.: *The Western Sahara*. p. 43.

1019 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 271.

zivat.”¹⁰²⁰ Az első támadást az El-Aaiuntól alig 100 kilométerre lévő Lem Seid település közelében hajtották végre (1979. január 16-17.). A csata két napja alatt két nagyobb marokkói hadoszlopot semmisítettek meg. Ez volt az első eset, hogy páncélos erőkkel is rendelkező, motorizált marokkói egység szenvedett vereséget nyugat-szaharai katonáktól. A Polisario közleménye 600 halott, 250 sebesült és 51 fogságba esett marokkói katonáról és tisztről számolt be. Zsákmányoltak 4 páncélozott harcjárművet, 60 terepjárót, megsemmisítettek 7 harckocsit, 96 teherautót, 1 F-5-ös vadászgépet és 4 helikoptert. Az algériai elnök, Bendzsedid Sadli, a nyugat-szaharaiak sikerein felbuzdulva kérte Ould Saleket a béketárgyalások mielőbbi megindítására. A Polisario január 28-án újra behatolt a marokkói területre egy kb. 1200 főből álló, 200 terepjáróval és korszerű fegyverekkel felszerelt egységgel. A nyugat-szaharaiak megtámadták, és néhány órára elfoglalták a Dél-Marokkó központjában lévő Tan-Tan városát, ami logisztikai központ és a marokkói légierő egyik bázisa is volt. A sikeres rajtaütést követően a támadók a foglyul ejtett marokkói katonákkal visszavonultak a sivatagba. Az, hogy több mint 500 kilométert tettek meg észrevétlenül a marokkói hadsereg által ellenőrzött területen, a nemzetközi sajtó érdeklődését is felkeltette, bár a marokkóiak tagadták a támadás tényét, a világ értesült róla.¹⁰²¹

Mauritániában 1979. április 6-án új kormányt iktattak be, amelynek az elnöke Ahmed Ould Buceif alezredes lett, aki a Marokkóval való szorosabb együttműködésre törekedett. Azonban május 27-én, amikor a CEDEAO (Centre Economique du Development de l’Afrique de l’Ouest), azaz a Nyugat-afrikai Gazdasági Fejlesztési Központ értekezletére indult, leszállás előtt a repülőgépe a tengerbe zuhant. A katasztrófát a gépen levők közül senki sem élte túl. Utóda az a Mohamed Khuna Ould Haidalla alezredes lett, aki Buceif kormányában a hadügyi tárca birtokosa volt. Az új miniszterelnök még megválasztása napján bejelentette az addigi államfő lemondását és a helyére Mohamed Mahmud Ould Ahmed Luli alezredes kinevezését.¹⁰²² Az új vezetés már inkább hajlott a békés megegyezésre, főleg azok után, hogy a Polisario egyik egysége július 12-én megtámadta a mauritániai hadsereg által megszállva tartott nyugat-szaharai terület legdélebbi helységét, Techlát, ahol a helyi prefektust és több katonát is foglyul ejtettek. A támadás meglepte a mauritániai vezetést, és a béketárgyalások megkezdésére ösztönözte őket.¹⁰²³ Mauritánia következő lépése mégis megdöbbenetett az egész világot, mert az Afrikai Egység Szervezetének 16. csúcsertekezletén képviselője megszavazta a tűzszüneti megállapodást és a függetlenségről szóló népszavazást Nyugat-Szahara területén. A határozatot az afrikai országok kétharmada, azaz 33 ország szavazta meg, így elutasították a marokkói álláspontot. A marokkói küldöttség tiltakozásként még az ülészak befejezése előtt elutazott

1020 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 44.

1021 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 285.

1022 McLean, V. – Adloff, T. R.: *The Western Saharans. Background to Conflict*. p. 285.

1023 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 13.

Monroviából.¹⁰²⁴ A monroviai határozat után, augusztus 5-én Algírban Mauritánia és a Polisario aláírták a békeszerződést, ami alapján Mauritánia elismerte a Polisariot, és visszavonta minden, Nyugat-Szaharával kapcsolatos területi követelését.¹⁰²⁵

A békekötés bejelentése után a marokkói király, bár fogadta a mauritániai kormányfőt, Mohamed Khuna Ould Haidallát, már a válaszlépéseket tervezte. Augusztus 10-én Mohamed Ould Bah Ould Abdelkader alezredes, a mauritániai légierő volt főparancsnoka, a Szabad Mauritániai Tisztek Bizottsága nevében egy Marokkót támogató közleményt adott ki. A közleményről tudomást szerzett mauritániai delegáció tagjai a tiszteletükre adott vacsoráról utaztak vissza Nouakchottba. A bizottságot órák alatt felszámolták, így a katonai puccs lehetőségét elhárították.¹⁰²⁶ A szerződés aláírása utáni napon öt Hercules C-130 típusú gép érkezett Dakhlába, több száz marokkói katonával a fedélzetén. A katonák hivatalosan a dakhlai helyőrségben szolgáló marokkói csapatok felváltására érkeztek, de valójában a város fontosabb épületei körül táboroztak le. Bár a mauritániai helyőrségparancsnoknak gyanús volt a szövetségesegek viselkedése, de mivel nem akarta az amúgy is feszült helyzetet élezni, nem reagált a történetekre, és a mauritániai csapatok számára nem rendelt el készülséget. Ez komoly hiba volt. A többségben lévő és a zairei Sába tartományból kivont 750 ejtőernyőssel és más csapatokkal is megerősített marokkói egységek rövid időn belül elfoglalták a várost, amit a mauritániai helyőrség tétlenül szemlél.¹⁰²⁷ A marokkóiak néhány napon belül hatalmukba kerítették a teljes mauritániaiak által megszállt területet, majd a dakhlai kádít és tizenhat törzsből összeszedett 360 nyugat-szaharait Rabatba vitték, ahol azok augusztus 14-én hűségesküt tettek a királynak, az elfoglalt területet pedig Oued-Eddahab néven azonnal Marokkóhoz csatolták.¹⁰²⁸ A mauritániaiak nem mertek fellépni a marokkóiak ellen, mivel az ország több településén is marokkói csapatok állomásoztak. Ezért Mauritánia ugyan nyilatkozataiban elítélte a terület megszállását, ellene nem tudott mit tenni. Az ország vezetői augusztus 20-án jegyzéket intéztek a Világszervezethez, és kérték, hogy a megkötött békeszerződést tekintse úgy, mint a Mauritánia semlegességének bizonyítékát.¹⁰²⁹ Majd pedig november 27-én tiltakozó jegyzéket nyújtottak be az ENSZ Biztonsági Tanácsához, amelyben Marokkót területi szuverenitásuk megsértésével vádolták. A világszervezett nyomására Marokkó végül december 26-án utolsó csapatait is kivonta Mauritánia területéről. Ezek után a kapcsolat a két ország között megromlott, még a diplomáciai kapcsolatokat is megszakították egy időre. A mauritániai kormány annyira tartott egy lehetséges marokkói támadástól, hogy segítséget kért a franciáktól, akik október végén egy újabb 150 fős katonai különítményt küldtek a mauritániai főváros védelmé-

1024 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 275.

1025 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 42.

1026 Besenyő J.: *Western Sahara*. p. 116.

1027 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara*. p. 44.

1028 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War*. p. 276.

1029 Mercer, J.: *The Sahrawis of Western Sahara*. p. 20.

re.¹⁰³⁰ Azonban akkor még a marokkóiak nem törődtek a korábbi szövetségeseikkel, hanem minden erejükkel azon voltak, hogy az újonnan megszerzett területek feletti hatalmukat megszilárdítsák. Erre válaszul a viszályban hivatalosan már nem érdekelt mauritániaiak, csendes beletörődéssel, a területeiket egyfajta logisztikai bázisként engedték használni a Polisario gerilláinak.¹⁰³¹ Ez természetesen nem tetszett a korábbi szövetségeseiknek, akik 1981. március 16-án egy újabb, sikertelen puccsot szerveztek Mohamed Khuna Ould Haidalla ellen. A feszültséget növelte, hogy a marokkói katonák a Polisario fegyvereseinek üldözése közben többször is átlépték a mauritániai határt, és Mauritánia területén folytattak fegyveres harcot. Ezek után a mauritániai elnök 1984. február 27-én hivatalosan is elismerte a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot és nyilvánosan támogatta a Polisario tevékenységét. Haidalla elnököt még az év decemberében elmozdították a posztjáról, helyére pedig a Polisarioval kevésbé barátságos érzülettel viseltető Maaouya Ould Sidi Ahmed Taya ezredes került, aki csökkentette a saharáviaknak nyújtott támogatást és helyreállította Marokkóval a korábban befagyasztott kapcsolatokat és semleges álláspontot képviselt a konfliktus további részében. Azóta Mauritánia nem csak Taya, de 2008-ban az őt követő Sidi Mohammed Ould Seik Abdallahi elnöksége idején is igyekezett egyenlő távolságot tartani mind a Polisariótól, mind pedig Marokkótól.¹⁰³² Úgy tűnik, hogy mióta Mauritánia kilépett a háborúból, nem foglalkozik azzal, hogy Marokkó vagy a Polisario szerzi-e meg a győzelmet Nyugat-Szaharában. Habár Mauritánia elismerte a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot, de a békefolyamat során tanúsított viselkedése alapján semleges pozíciót foglal el. Ha valamilyen oknál fogva a Polisario nyerne, Mauritánia jól jár, hiszen ő lenne az új ország egyik legközelebbi szomszédja, kereskedelmi partnere és „barátja”, hisz a Polisario vezetőinek jó részének élnek rokonai és családtagjai Mauritániában, akik meghatározó szereppel bírnak nemcsak a civil társadalomban, de a kormányzatban is. Ez pedig garantálja a két ország közötti jó kapcsolatot. Nyugat-Szahara a függetlenné válás után pedig ismét egyfajta ütköző zónaként szolgálhatna Marokkó és Mauritánia között és megszűnne a két ország közötti rejtett, de meglévő konfliktus is. Amennyiben Marokkó nyer, és a saharáviak integrálódnának a királyságban, vagy korlátozott autonómiában részesülnének, a béke mindenképpen pozitívumot jelentene Mauritánia számára, mivel több turista (és pénz) érkezne a régióba, fellendülne a kereskedelem a Marokkóval való közvetlen kapcsolaton keresztül és megkezdhetnék a terület ásványkincseinek kitermelését. Bármelyik változat is következik be majd, Mauritánia nyerni fog.

1030 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute. p. 118.

1031 McLean, V. – Adloff, T. R.: The Western Saharans. Background to Conflict. p. 292.

Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 13.

1032 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 14.

Nyugat-Szahara teljes megszállása

Miután a mauritániaiak elhagyták a saharai területeket a gerillák a marokkói csapatok ellen fordultak.¹⁰³³ Habár a Bir Anzarane melletti csatában komoly veszteségeket okoztak a marokkóiaknak, és lerombolták a helyőrség jó részét is, a terület elfoglalását csak késleltetni tudták. Miután a Polisario vezetői látták, hogy a településeket továbbra sem tudják megvédeni a jobban felszerelt marokkói csapatokkal szemben, újra visszatértek a már jól bevált gerilla harcmódszerhez.¹⁰³⁴ A jelentős túlerőben lévő marokkói hadsereg nem tudott felkészülni és sikeresen védekezni a saharávi egységek ellen, akik rajtaütéseikkel állandó nyugtalanságban tartották a megszálló erőket. A marokkóiak több helyőrséget alapítottak az általuk elfoglalt területeken, de a sivatagi területeket nem tudták hatékonyan ellenőrzésük alatt tartani, és a kis létszámú ellenséges egységek viszonylag szabadon mozoghattak.¹⁰³⁵ A saharávi támadások kedvelt célpontjai közé tartozott El-Aaiun, Tarfaya, és a Tan-Tan városát és Tarfayát összekötő híd az Oued Chebeika folyó fölött.¹⁰³⁶ Azonban a gerillák igazi célpontja a Bou Craa-i foszfátbányák voltak, ahol a mauritániai támadásokkal megegyező módon szinte lehetetlenné tették a foszfát kitermelését és elszállítását.¹⁰³⁷ A fő céljuk az a majd száz kilométernyi hosszúságú szállítószalag volt, amely a kibányászott foszfátot szállította a bányából az el-aiuni kikötő területére. A támadók a szállítószalagot több helyen is megrongálták, habár a marokkóiak igyekeztek a károkat kijavítani és járőrökkel védeni a területet, kézzelfogható eredményeket nem értek el.¹⁰³⁸ A Polisario egységek által végrehajtott támadások miatt a foszfátbányászat szinte teljesen szünetelt a nyugat-szaharai területeken, és csak a Dlimi tábornok által kiötlött védelmi falrendszer, a Berm létrehozása után indult újra a foszfát kitermelése. De mivel Marokkónak saját foszfátbányái is vannak, így a bányászatot és az exportot a Polisario által szervezett támadások teljes egészében sohasem tudták megállítani.¹⁰³⁹ A legkellemetlenebb az volt a marokkói vezetés számára, hogy a Polisario egységei már Marokkó déli területein lévő katonai és gazdasági célpontokat is támadás alá vettek.¹⁰⁴⁰ Ebben az időszakban a marokkói hadsereg morálja olyan alacsony szinten volt, hogy arról az elfogott marokkói tisztek nyíltan beszéltek a saharávi felkelőknek és arról is, hogy havi szinten 100-200 katonát veszítettek a Polisario fegyvereseivel történő összecsapások során.

Nem sokkal később egy szigorúan titkos jelentés került az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériumának vezetői elé, amely a Marokkónak adott katonai se-

---

1033 Cordesman, A. H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb.* p. 61.

1034 Macqueen, N.: *United Nations Peacekeeping in Africa Since 1960.* p. 238–239.

1035 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle.* pp. 161–162.

1036 Lawles, R. – Monahan, L.: *War and Refugees. The Western Sahara Conflict.* p. 103.

1037 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara.* p. 191.

1038 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict.* pp. 44–45.

1039 McLean, V. – Adloff, T. R.: *The Western Saharans. Background to Conflict.* p. 291.

1040 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War.* p. 285.

gély felhasználását vette górcső alá.¹⁰⁴¹ A jelentést Richard Knight írta, aki 1979 elején maga is a területen tartózkodott, és több fotót készített arról, hogy a marokkói csapatok az USA által szállított fegyverekkel harcolnak a helybéliek ellen.¹⁰⁴² A marokkóiak – mint Amerika megbízható arab szövetségesei – F-5 és C-130-as katonai repülőgépeket és az ehhez szükséges lőszereket, bombákat és rakétákat kaptak olyan feltételekkel, amely megtiltotta a fegyverek Marokkón kívüli felhasználását.¹⁰⁴³ Az USA ugyanis hivatalosan nem tekintette a saharai területeket Marokkóhoz tartozónak.¹⁰⁴⁴ A marokkói kormány mégis azzal indokolta a gépek bevetését sokszor a polgári lakossággal szemben is, hogy Nyugat-Szahara nem önálló állam, hanem a Marokkói Királyság szerves része. Az eset kapcsán Richard King nyílt levelet írt, amit a New York Times és a Washington Post leközölt. A cikkek komoly botrányt robbantottak ki a szenátusban. Bár az ügyet jegelték, a marokkóiak ezek után más fegyverszállítókat kerestek, akiket a dél-afrikai apartheid fegyvergyártó cégei között meg is találtak (tőlük vásárolták meg a ma is korszerűnek számító Ratel és Eland típusú páncélozott szállítójárműveiket és más kézfegyvereket is).¹⁰⁴⁵ Természetesen az amerikaiak a fegyverszállításokat sosem szüntették be, mind az USA, mind pedig Franciaország komoly piacnak tekintette a marokkói hadsereget, sőt egymás konkurenseként léptek fel. Franciaország például Valéry Giscard d'Estaing (1974–1981) elnöksége idején, pár héttel a Madridi Egyezmény előtt, több kérdésben is tárgyalásokat folytatott a marokkói uralkodóval, majd megállapodásokat kötöttek (Marrakech Terv), amely fegyverszállításokkal kapcsolatos kérdésekkel is foglalkozott.¹⁰⁴⁶

A megállapodás megkötése után Franciaország 50 db Mirage F1 vadászrepülőgépet, Puma helikoptereket, AMX páncélosokat, páncélozott járműveket, légvédelmi ütegeket, radarszközöket és nagy mennyiségű kézfegyvert szállított le a marokkói hadsereg részére. Amikor a Carter kormányzat bizonyos fegyverek Marokkónak való eladását korlátozta, a franciák 1,5–2 milliárd USD értékben szállítottak fegyvert a marokkói hadsereg számára.¹⁰⁴⁷ 1976-ban a két ország katonai megállapodást kötött, amelyben a franciák vállalták 250 katonai tanácsadó Marokkóba küldését, segítségnyújtást a kiképzés, felszerelés és felderítés területén. A nyugat-szaharai háború idején a marokkóiak által vásárolt/kapott fegyverek közel 50%-a származott a franciáktól, megközelítőleg 4 milliárd USD értékben.¹⁰⁴⁸ A háború végére azonban financi-

1041 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. pp. 64–65.

1042 <http://richardknight.homestead.com/files/westernsahara.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-03)

1043 Ohaegbulam, F. U.: *Ethnic Issues in U.S. Policy on the Western Sahara Conflict*. pp. 102–107.

1044 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 45.

1045 <http://richardknight.homestead.com/files/moroccosaarms.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-03)

1046 Kamil, L.: *Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict*. pp. 32–34.

1047 Damis, J.: *Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute*. p. 116.

1048 1975–1988 között a franciák 24 db F-1CH, 15 db F-1EH Mirage harcirepülőgépet, 24 db. SA-341 Gazelle harcihelikoptert, 24 db. Alpha-Jet gépet, 30 db. AMX könnyű páncélost, 400 db. VAB páncélozott szállító harcjárművet, és több mint 100 db AMX-F-3 155 mm önjáró löveget.

Zoubir, Y. S. – Volman, D.: *Foreign Arms Sales and the Military Balance in the Maghreb*. p. 218.

ális okokból csökkentették a támogatásukat, onnantól kezdve pedig ismét az amerikai fegyverszállítások domináltak. 1979-ben az amerikaiak 24 db „Hughes MD 500” helikopter leszállításáról egyeztek meg a marokkóiakkal, akik az egyezséget felrúgva mégis a franciák által ajánlott „Gazelle” helikoptereket vásárolták meg. A franciák emellett komoly felderítési (információszerzési) és kiképzési háttérrel szolgáltattak a marokkói hadsereg számára.¹⁰⁴⁹ Persze más országok is szállítottak fegyvert a marokkóiaknak, amelyeknek az ellentételezését nagyrészt a felettebb gáláns Szaúd-Arábia fizette ki.¹⁰⁵⁰ Ezek közé az országok közé tartozott Egyiptom, Irán (még a forradalom előtti időszakban), Belgium, Olaszország, Jordánia, Líbia¹⁰⁵¹, Irak és Brazília, sőt Nyugat-Szahara korábbi gyarmatosítói a spanyolok is szállítottak fegyvert a marokkói rezsim számára.¹⁰⁵² Egyes kutatók szerint Egyiptom, Irán és Jordánia nem a saját fegyvereiből adtak Marokkó számára, hanem a nekik jutott amerikai fegyverekből.¹⁰⁵³

A jól felszerelt marokkói csapatokkal szembenálló szaharáviak főként az Algériától (és kisebb részben Líbiától) kapott szovjet gyártmányú fegyverekkel rendelkeztek. Ilyenek voltak az SA-6 és SA-7 rakéták, a ZSU-23 önjáró légvédelmi géppuska, különböző páncéltörő fegyverek, lövegek, BMP-1 páncélozott járművek, és néhány T-54 és T-55 páncélos. Ezt az arzenált bővítették a marokkóiaktól szerzett francia és amerikai fegyverek is. Bár a marokkóiak főlénye vitathatatlan volt, mégis hiába növelték a csapatok létszámát és használták az akkor legkorszerűbb fegyvereket, a gerillák a jól megerősített Lebuirat helyőrséget augusztus 24-én mégis teljesen lerombolták.¹⁰⁵⁴ A marokkóiak vesztesége jelentős volt, a jelentések szerint 562 katonájuk halt meg, több harckocsi (T-54 típus) és páncélozott jármű semmisült meg, a támadók pedig 111 katonát ejtettek foglyul, 37 harckocsit és több száz kézfegyvert zsákmányoltak.¹⁰⁵⁵ A sikereken felbuzdulva a felkelők egységei továbbra is támadták a területet megszállva tartó marokkói csapatokat, és 1979. október 5-én megtámadták a dél-marokkói Zag városát, majd október 6-án elfoglalták a második legnagyobb nyugat-szaharai várost,

---

1049 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 17.

1050 A különböző támogatások és segélyek mellett Szaúd-Arábia 1991-ben nagylelkűen elengedte Marokkó összes adósságát, mivel az egy 2000 fős katonai kontingenssel részt vett az első öbölháborúban, amit az USA és szövetségesei folytattak a Kuvaitot megszállt Irak ellen.

1051 Líbia korábban támogatta a Polisario gerilláit, fegyvert, logisztikai támogatást és kiképzést biztosítván számukra, de 1984-ben Kadhafi megkötötte az Oujda-i egyezséget II. Hasszánnal, amelyben elismerte Marokkó jogát Nyugat-Szaharára, és vállalta, hogy fenntartja a nem sokkal korábban a szaharáviakkal szemben életbe léptetett embargót. Később Líbia és Marokkó között megromlott a kapcsolat, és Líbia ismét támogatta a Polisariot, de már szerényebb mértékben.

1052 A spanyolok emellett katonai és rendőri kiképzést is szerveztek a gyors létszámnövekedésen átment marokkói fegyveres erők tagjainak.

1053 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 87.

1054 Hodges, T.; *The Roots of a Desert War*. pp. 286–287.

1055 Saxena, S. C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle*. p. 164.

Smarát.¹⁰⁵⁶ A felkelők október 14-én az algériai határtól 60 kilométerre lévő Mahbas városnál egy újabb csatát nyertek meg. A következő támadást a Polisario egységei már Marokkó belsejében hajtották végre, a Bani-hegységben, majd azt követően Tata városát és a Mhamid oázist támadták meg. Ezekre a győzelmekre nem a felkelők ereje miatt került sor, hanem azért, mert a marokkói egységeket túl nagy területen szórták szét, szétforgácsolták a tűzerejüket, nem volt megfelelő logisztikai támogatásuk, így nem voltak képesek egységesen fellépni a lázadók ellen. A megújuló támadások szinte sokkolták a marokkói katonai és politikai vezetést, akik válaszul 1979. november 5-én megindították először az „Uhud”¹⁰⁵⁷ (az a hely, ahol Mohamed próféta híres csatáját vívta 625-ben), majd az „Imann” (hit) hadműveleteket a Polisario ellen.¹⁰⁵⁸ Ezeket pedig később a Larak és Zellaka nevű hadműveletek követték.¹⁰⁵⁹ A hadműveleteket az ekkor már tábornokká kinevezett Dlimi vezette, aki 7000 katonát és több Mirage és F-5-ös vadászgépet vetett be. A tábornok tanulva a korábbi műveletek hibáiból, a harcok folyamán a sivatagot jól ismerő szaharaiakat is alkalmazott. Bár a szaharaiak többsége a Polisariót támogatta, a marokkói királyi hadseregben többen szolgáltak, akikből külön egységeket szerveztek.¹⁰⁶⁰ Az újonnan felállított alakulatokba azonban olyan, korábban a Polisario egységekben szolgáló, majd foglyul ejtett helybéliek is beleszerültek, akik a saját és családjuk szabadságáért vállalták a szolgálatot a marokkói hadsereg kötelékében. A marokkóiak a lassan mozgó katonai konvojokat a jól fegyverezett, gyorsan mozgó dzsipes csapatokkal váltották fel.¹⁰⁶¹ Az Uhud művelet során egy 1500 páncélozott járműből álló konvoj és 6000 katona Tan-Tan városából haladt Dakhla irányába és közben több fegyveres csoportot is felszámolt.¹⁰⁶² A művelet több mint három héten keresztül tartott, de komoly ellenállásra sehol sem bukkantak. Az Uhud műveletet megerősítő Zelleka művelet során a marokkóiak a Drâa folyó völgyén keresztül közelítették meg a Quarkaziz-hegységben lévő lázadó táborokat, majd felmentették az ostromolt Zag városát. A Larak művelet során a marokkóiak stabilizálták a csapataik helyzetét a Zini-hegység és Smara városa közötti területeken, majd eljutottak az algériai határ közelébe, ahol erős védelmi állásokat építettek ki, de katonai műveleteket az algériai határ közelében már nem folytattak. A kiújuló harcok és több emberjogi szervezet követelésének eredményeként 1979. november 21-én az ENSZ közgyűlése felszólította Marokkót csapatainak kivonására Nyugat-Szaharából.¹⁰⁶³ A világszervezet ekkor ismerte el a Polisariót, mint a nyugat-szaharai nép képviselő-

1056 McLean, V. – Adloff, T. R.: *The Western Saharans. Background to Conflict.* p. 253.

1057 http://www.acig.org/artman/publish/article_352.shtml (Letöltés ideje: 2013-09-03)

1058 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict.* pp. 44–45.

1059 Saxena, S.C.: *Western Sahara. No alternative to armed struggle.* p. 163.

1060 Olson, J. S.: *The Peoples of Africa. An Ethnohistorical Dictionary.* p. 16.

Pazzanita, A.G.-Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara.* pp. 34–36.

1061 Cordesman, A. H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb.* p. 63.

1062 Pazzanita, A.G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara.* pp. 312–313.

1063 Hodges, T.: *The Roots of a Desert War.* p. 292.

jét, és javasolta a „teljes jogú félként való részvételét a nyugat-szaharai kérdés igazságos, tartós és végleges politikai megoldásának keresésében.”

Miután a katonai műveletek nem hozták meg a várt eredményt, II. Hasszán 1980 januárjában diplomáciai offenzívába kezdett. A király közel 25 afrikai országba küldte el képviselőit a marokkói álláspont ismertetése céljából. A marokkói küldöttek egy része sikerrel járt, ugyanis több ország is megszakította a kapcsolatot a saharávi „árnyékkormányral”. Ezek után az őslakosok által létrehozott államot inkább csak a harmadik világbeli, illetve a fejlődő államok (főként Afrikából és Dél-Amerikából) ismerték el, Európából pedig csak a néhai Jugoszláv Szocialista Köztársaság. Érdekes hogy a Szovjetunió soha nem ismerte el a saharai őslakosok által létrehozott államot, bár Algérián keresztül valamennyi fegyvert és anyagi támogatást biztosított számukra.¹⁰⁶⁴ Az Afrikai Egység Szervezete 1980 júliusában, Freetownban (Sierra-Leone) tartott ülésén több ország próbálta keresztülvinni a SADR elismertetését, ezt azonban a Marokkó által vezetett államok sikeresen megghiúsították, sőt azzal fenyegették meg a szervezetet, hogy kilépnék belőle.¹⁰⁶⁵ A veszélyes szituációt úgy oldotta fel a szervezet, hogy egy másik csúcsot szervezett még az év szeptemberében, szintén Freetownba. Itt Marokkó is képviseltette magát és az általa vezetett szövetség sikeresen elérte, hogy leszavazzák az Algéria által javasolt teljeskörű marokkói csapatkivonást, helyette pedig megszavazták azt, hogy a szembenálló felek vonják vissza a csapataikat és hagyjanak fel a fegyveres harccal. A szervezet vezetői annyira biztosak voltak Marokkó együttműködési készségében, hogy még a tűzszünet időpontját is kitűzték az év decemberére, ugyanis úgy gondolták, hogy a tűzszünet életbelépése után az ENSZ és az Afrikai Egység Szervezete képes lesz megszervezni és kivitelezni a referendumot. Azonban a tűzszünet nem jöhetett létre, mivel Marokkó nem volt hajlandó visszavonni a katonáit, így a Polisariónak sem maradt más választása, mint folytatni a harcot.

Habár a marokkóiak elértek bizonyos diplomáciai sikereket, a Polisario fegyvereseinek ez nem szegte a kedvét, ugyanis 1980. januárjában megtámadták Tarfayát, február 13-án Boujdour városát, majd március 1. és 11. között pedig a Ouarkiz-völgyben és a Tizert-fennsíkon állomásozó marokkói csapatokat.¹⁰⁶⁶ Akka városát még ez év szeptemberében ismét megtámadták, és sikeres rajtaütéseket szerveztek a nyugat-szaharai partok mentén halászó európai vagy más nemzetiségű halászhajók ellen is.¹⁰⁶⁷ A felkelők az egyik legnagyobb győzelmüket 1981. október 13-án aratták Guelta Zemmour mellett, ahol a jelentős létszámvesztés mellett a marokkóiak elveszítették 5 repülőgépjüket is (2 db F-1, 1 db F-5, 1 db C-130 típusú gép és egy csapatszállí-

---

1064 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 127–131.

1065 Ezek az országok Szenegál, Elefántcsontpart, Guinea, Kamerun, Zaire, Egyiptom, Szudán, Szomália és Tunézia voltak.

1066 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugess. The Western Sahara Conflict. p. 105.

1067 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p.16.

tó).¹⁰⁶⁸ A Polisario visszavonulásra kényszerült ugyan később, de a fegyveres harc mellett alkalmazott diplomáciai hadjárata is hozott bizonyos eredményeket, így a marokkói vezetésnek is át kellett értékelnie az eddig folytatott politikáját.¹⁰⁶⁹ Ezért 1980. március 3-án II. Hasszán először látogatott el a megszállt nyugat-szaharai területekre, ahol a hozzá lojális helyiek számára a marokkóiakkal azonos jogokat és lehetőségeket ígért. Megkezdték a már elfoglalt és biztosan ellenőrzött területek teljes beolvasztását a marokkói közigazgatásba, és Marokkóból származó szegény marokkóiak tömeges betelepítését is a városokba.¹⁰⁷⁰ A kormány a betelepülést különböző kedvezményekkel támogatta, hogy ezzel is vonzóvá tegye a sivatagban történő letelepedést.¹⁰⁷¹ Mivel nem volt kiépített infrastruktúra, munkalehetőségek, a telepések nagy része állami segílyt és élelmiszerjuttatást kapott és kap ma is.¹⁰⁷² 1980 májusában II. Hasszán Dlimi tábornok segítségével kidolgozta a „falak” stratégiáját az algériai és a mauritániai határon, amellyel hamarosan sikereket ért el, így az elfoglalt nyugat-szaharai területeket a marokkói királyi hadsereg ellenőrizni tudta.¹⁰⁷³ Az újonnan létesített erődítményrendszer célja nem a lázadók útanpótlási vonalának elvágása volt, hanem a Polisario gerillák távoltartása a már megszállt szaharai területekről. Először szögcsodát-falakat és árokrendszereket építettek a marokkóiak, később homokból és kőből kezdtek új falakat építeni.¹⁰⁷⁴ Az első falat 1982-ben fejezték be, ez Smara városától húzódva Boujdour város déli részén éri el az óceánt.¹⁰⁷⁵ Azóta további falakat építettek, így a falrendszer mára már elérte a 2700 km hosszúságot és több mint 300 megerősített erődítmény és figyelőposzt található rajta.¹⁰⁷⁶ Az erődrendszerben közel 120 000 katona teljesített szolgálatot.¹⁰⁷⁷ Ez a rendszer a világ leghosszabb falrendszere, amellyel a marokkóiak „elkerítették” Nyugat-Szahara „hasznos” részét (közel 80%-a a területnek), míg a Polisariónak meghagyták a lakatlan pusztaságot. Az elkészült fal sikeresen korlátozta a gerillák harci tevékenységét, bár megállítani azt teljesen nem tudta. A falrendszer építése során a Polisario folyamatosan támadta a marokkóiakat, például 1983 nyarán Lem Seid települést szovjet gyártmányú rakéta-

---

1068 Uo. p.17.

1069 Ezt jelzi az is, hogy az USA tárgyalást kezdeményezett a Polisario-val. Először Carleton Coon, a külügyminisztérium észak-afrikai osztályának vezetője találkozott Washingtonban a szervezet vezetőivel 1980-ban, majd Paul Simon vezetésével egy kisebb amerikai csoport még ez év végén Nyugat-Szaharában tárgyalt a szaharáviakkal.

Kamil, L.: Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict. pp. 59–60.

1070 Damis, J.: Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara dispute. p. 91.

1071 Cordesman, A. H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. p. 68.

1072 Száraz György: UN mission in Western Sahara (MINURSO), p. 58.

1073 Raymond W. Copson: Africa's Wars and Prospects for Peace, p. 61.

1074 Macqueen, N.: United Nations Peacekeeping in Africa Since 1960. p. 239.

1075 Dean, D. J.: The Air Force Role in Low-Intensity Conflict. p. 46.

1076 Cordesman, A. H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. p. 62.

Száraz Gy.: UN mission in Western Sahara (MINURSO), p. 63.

1077 Lawles, R. – Monahan, L.: War and Refugees. The Western Sahara Conflict. p. 3.

vetőkkel lőtték. Szeptemberben ismét támadást vezettek Smara városa ellen, majd egy hónap múlva ismét lelőttek egy marokkói F-1 Mirage típusú harcirepülőgépet. 1984-ben Dakhla és Argoub városok mellett hajtottak végre rajtaütéseket, majd ismét megtámadták Zag városát, sőt 1985 elején ismét lelőttek egy másik Mirage harcirepülőgépet is. További összecsapások zajlottak Mahbas, Auoussard, Guelta Zemmour, Farciya, Hawza és Jdiriya településeken. Ezek az összecsapások azonban nem tudtak változtatni azon a tényen, hogy a felkelőket a marokkóiak kiszorították Nyugat-Szahara területéről, így azok további katonai akciókat képtelenek voltak kivitelezni.

A következő térképen láthatók azok a falak, illetve a falrendszer, amely felosztotta, és így ellenőrizhetőbbé tette az elfoglalt területeket:

Ugyanebben az időben történt (1981), hogy Marokkó az Afrikai Egység Szervezete Nairobiban tartott ülésén bejelentette, hogy támogatja még az évben a szervezet és az ENSZ irányításával megvalósuló népszavazás megtartását. A csúcspártvevői örömmel üdvözölték a bejelentést, de mint kiderült II. Hasszának csak egy célja volt

a bejelentéssel, hogy az Afrikai Egység Szervezete ne ismerje el független államként a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot, illetve az USA, Franciaország és Szaharai-Arábia nyomást gyakorolt rá, hogy együttműködjön a szervezettel.¹⁰⁷⁸ Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a marokkóiak csak akkor fogadják el a Nyugat-Szaharával kapcsolatos népszavazás eredményét, ha az nekik kedvez és a saharáviak elfogadják a terület Marokkóhoz csatolását. Ennek ellenére az AESZ létrehozott egy bizottságot, amely a referendummal kapcsolatos kidolgozó munkát végezte. A csoport vezetője a kenyai elnök, Daniel Arap Moi volt, a tagjai, pedig a sierra-leonei elnök, Siaka Proby Stevens, valamint Guinea, Nigéria, Mali és Tanzánia korábbi elnökei.¹⁰⁷⁹ Ez persze nem elégítette ki Algériát és a Polisariot, akik továbbra is a marokkói csapatok és marokkói közigazgatás teljes visszavonulását követelték a szavazás idejére, sőt a tűzszünet életbelépése előtt a Polisario közvetlen tárgyalásokat akart Marokkóval.¹⁰⁸⁰ A Polisario vezetősége továbbá követelte, hogy a marokkói telepések a szavazás ideje alatt egy számukra elkülönített helyen tartózkodjanak, az AESZ és az ENSZ hozzon létre egy közös, ideiglenesen működő közigazgatási rendszert, ami szorosan együttműködik a Polisarioval, a tűzszünet megkötése után – de még a szavazás előtt – telepítsék vissza Nyugat-Szaharába a menekülteket, bocsássák szabadon a saharávi politikai foglyokat, és nemzetközi békefenntartók felügyeljék a választásokat. A bizottság 1982 februárjában, Nairobiban egyeztetett a konfliktusban érintett összes féllel, majd véglegesítette a rendezési tervet.¹⁰⁸¹ A bizottság ülése után az AESZ Addisz-Abeában tartott ülésén 1982. február 25-én teljes jogú tagjaként ismerte el a Szaharai Arab Demokratikus Köztársaságot. Ez a lépés azonban komoly tiltakozást váltott ki Marokkó és az öt támogató országok részéről, akik elhagyták az ülést.¹⁰⁸² Az AESZ még ez év augusztusában egy újabb ülést szervezett Tripoliban, amit azonban nem voltak képesek megrendezni, mivel azt Marokkó és a szövetségesei bojkottálták. Ekkor az algériai elnök rávette a SADR vezetőit, hogy „önkéntesen és ideiglenes jelleggel” vonuljanak vissza az Afrikai Egység Szervezetéből. Ennek ellenére a Tripoliba tervezett második ülés sem valósult meg, mivel annak megrendezését Kadhafi személye miatt Egyiptom, Szomália és Szudán bojkottálta. A következő Szenegálban tartott ülésen (1982. december), a Marokkóval szövetségben lévő ország megtagadta a SADR küldöttségének akkreditálását, így a Polisariot támogató országok elhagyták az ülést. Az újabb ülést Zimbabweban tartották, ahol a SADR már tel-

1078 Damis, J.: King Hassan and the Western Sahara. *The Maghreb Review*, Vol 25, No. 1–2, 2000 p.23.

1079 http://au.int/en/sites/default/files/ASSEMBLY_EN_24_27_JUNE_1981_ASSEMBLY_HEADS_STATE_GOVERNMENT_EIGHTEENTH_ORDINARY_SESSION.pdf (Letöltés ideje: 2013-09-04)

1080 Ez azt jelentette volna, hogy Marokkó de facto elismeri a Polisariot a nyugat-szaharai lakosság törvényes képviselőjeként. Ebbe természetesen a marokkói uralkodó a tekintélyének csorbulása nélkül nem egyezhetett bele, így a közvetlen tárgyalás a szembenálló felek között nem jöhetett létre.

1081 Ugyan az Afrikai Egység Szervezete sosem volt képes a tervben megfogalmazottakat megvalósítani, de kiinduló pontja lett az ENSZ által később elkészített rendezési tervnek, amely a rendezés alapját képezte az 1990-es évek elején.

1082 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. p. 320.

jes jogú tagként vehetett részt, így itt ismét a Marokkót támogató országok akadályozták meg a szervezet munkáját. Ez a huzavona majd két éven keresztül tartott, váltakozó eredménnyel.

A marokkóiak egyre inkább uralták katonai téren a konfliktust, de az ország politikai és gazdasági élete problémákkal küszködött. 1983-ban egy újabb sikertelen merényletet követek el a marokkói uralkodó ellen. A puccsot követő leszámolás során tisztázatlan körülmények között életét veszítette a rendszer leghűségesebb támogójának számító Dlimi tábornok, aki a királynál jóval nagy népszerűségnek örvendett a hadsereg berkein belül.¹⁰⁸³ Utódja az az Abdelaziz Bennani tábornok lett, akit korábban épp az uralkodó váltott le a Nyugat-Szaharában szolgáló marokkói csapatok éléről, mivel nem volt képes megállítani és felszámolni a Polisario egységeket. Mivel nem érdekelt a politika, és egyetlen hatalmi csoporttal sem ápolott jó kapcsolatokat, a király számára tökéletes jelölt volt Dlimi munkájának a folytatására.¹⁰⁸⁴ Az erős politikai elnyomás ellen bizonyos iszlamista csoportok szervezkedésbe kezdtek, de hamar lelepleződtek, többjüket kivégezték, illetve bebörtönözték. Ebben a felfokozott hangulatú időszakban történt, hogy az AESZ megunt, hogy Marokkó és szövetségesei folyamatosan ellehetetlenítik a szervezet munkáját, így 1984. november 12-én elfogadta a 104. számú határozatot, amely a saharávi nép önrendelkezéséről szól.¹⁰⁸⁵ A határozat egyben felszólította Marokkót, hogy azonnal kezdjen közvetlen tárgyalásokat a Polisarioval, mint a Nyugat-Szaharát képviselő egyetlen felszabadító mozgalommal, illetve ismét létrehozzák egy bizottságot, akik a tárgyalások megszervezéséért, lebonyolításáért feleltek.¹⁰⁸⁶ Ennek hatására Marokkó azonnal kilépett a szervezetből és azóta bojkottálja annak tevékenységét.¹⁰⁸⁷ Marokkó kilépését követően több volt francia gyarmat, mint Csád, Burkina Faso vagy Madagaszkár bojkottálta az AESZ munkáját, majd visszavonták a Saharávi Arab Demokratikus Köztársaságot elismerő nyilatkozataikat. Hozzájuk csatlakozott később Szudán, Egyiptom és a Kongói Demokratikus Köztársaság is. A SADR egyedül annak köszönhette, hogy Marokkó és szövetségesei nem tudták kizárni az Afrikai Egység Szervezetéből, hogy a kontinens nagyhatalmai, Algéria, Etiópia, Nigéria és Dél-Afrika soha nem vonták vissza az elismerésüket, sőt támogatták a saharáviak önrendelkezési jogát.¹⁰⁸⁸ Mióta a SADR tagsága nem kérdés az Afrikai Egység Szervezetén belül, Mohammed Abdelazizt kétszer is megválasztották a szervezet alelnökének (1985 és

---

1083 Kamil, L.: Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict. p. 83.

1084 Pazzanita, A.G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. p. 68.

1085 <http://saharadoc.files.wordpress.com/2010/12/oau-1983.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-04)

1086 A bizottságot úgy válogatták össze, hogy abban mindenféle irányultság megjelenhessen és az egyik fél támogatói se kerülhessenek túlsúlyba. Ezek az országok: Szudán, Guinea, Szenegál, Tanzánia, Mali és Sierra-Leone.

1087 Jensen, E.: Western Sahara: Anatomy of a Stalemate. p. 33.

1088 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution. p. 125.

1990), sőt a SADR az Afrikai Unión belül is aktív tevékenységet folytat.¹⁰⁸⁹ Az AESZ tevékenységéről elmondható, hogy bár igen aktívan próbálta a megegyezést létrehozni Marokkó és a Polisario között, igen kevés eszköz állt rendelkezésére. Amikor a SADR elismerésével nyomást próbált Marokkóra gyakorolni, az inkább kilépett a szervezetből, mintsem hogy együttműködött volna vele. Mivel a szervezet soha nem rendelkezett elegendő anyagi forrással a referendum lebonyolításához (adminisztráció, elegendő méretű békefenntartó erő létrehozásához, stb.), mindenki tudta, hogy azt csak az ENSZ bevonásával lehetséges végrehajtani.¹⁰⁹⁰ Ennek ellenére elmondható, hogy az AESZ a lehetőségeihez képest jól teljesített.

Bár a saharáviak diplomáciai téren sikert arattak, de katonai téren egyre inkább hátrányba kerültek, mivel 1986-ban az olajárak jelentős esése miatt az algériai kormány jelentősen csökkentette a számukra nyújtott pénzügyi és katonai támogatást. Az algériai gazdaságot sújtó válság a saharáviakat sem kerülte el, akik „túlélése” nagyrészt az Algériától kapott támogatáson múlt. Ez a helyzet szintén hozzájárult ahhoz, hogy a saharáviak csak kisebb volumenű támadásokat tudtak végrehajtani a marokkói csapatok ellen. Ekkor már a saharáviak is tudták, hogy katonai eszközökkel képtelenek lesznek győzelmet aratni. A Polisario vezetője, Mohammed Abdelaziz egy interjú során kijelentette, hogy: „Fegyverrel győzelmet aratni ebben a konfliktusban nagyon nehéz, ha éppenséggel nem lehetetlen!”¹⁰⁹¹ A marokkóiak is felismerték a háború folytatásának kilátástalanságát, mert bár a Berm megépítésével „kizárták” Nyugat-Szaharából az ellenük harcoló őslakosokat, csak úgy arathattak volna végleges győzelmet, ha megtámadják az Algériában berendezkedett Polisariót, de azzal egy megnyerhetetlen háborút kockáztattak volna Algériával.

Közben 1987 októberében elkészült a hatodik fal, amelyet a marokkóiak Nyugat-Szaharában emeltek,¹⁰⁹² és ez azonnal politikai és diplomáciai válságot okozott Marokkó és Mauritánia között. Ugyanis a fal két helyen is áthalad Mauritánia területén, az egyik pont Nyugat-Szahara déli határánál, míg a másik északon, Bir Moghrein közelében található, sikeresen elválasztva egymástól a Polisario által kontrollált zóna északi és déli részét. A fal megépítésével a marokkóiak egy független ország területéből foglaltak el egy darabot önkényesen, a nemzetközi jogot megsértve.¹⁰⁹³ Mindemellett Marokkó diplomáciai sikerként könyvelhette el, hogy 1987-ben szaúd-arábiái közvetítéssel helyreállította a kapcsolatait Algériával, majd rövidesen a két ország

---

1089 Lipert, A.: *Western Sahara: Efforts Continue to Resolve the Conflict in Western Sahara*. p. 13.

1090 de Cuellar, J. P.: *Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir*. p. 334.

1091 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 24.

1092 Ebben az évben történt meg a Polisario egyik utolsó nagyobb rajtaütése, amelynek során több mint 200 marokkói katona vesztette az életét Mahbas mellett. Ezután már csak néhány kisebb támadásra futotta a lázadók erejére amiket Oum Dreyga, Guelta Zemmour és Amgala településeknél található erődök ellen vezettek.

1093 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara. War, nationalism and Conflict Irresolution*. p.21.

közötti határátkelőket is megnyitották.¹⁰⁹⁴ Marokkó szintén részt vállalt az Algéria által vezetett tárgyalásokban, ahol a Magreb régió 5 állama: Mauritánia, Marokkó, Algéria, Tunézia és Líbia, próbáltak közös válaszokat keresni a térséget sújtó gazdasági és más jellegű problémákra.¹⁰⁹⁵ Habár ezek az országok politikailag nem voltak azonos platformon, de a gazdasági kényszer rávette őket az együttműködésre. Ennek egyetlen gátja Nyugat-Szahara volt, a SADR képviselőit ezért nem hívták meg az egyeztetésekre, illetve Algéria nem bírálta nyilvánosan a marokkói megszállást.¹⁰⁹⁶ Így 1989 februárjában ezek az országok Marrakechben létrehozták az Arab Magreb Uniót (AMU) (Union du Maghreb arabe – UMA). A megállapodás foglalkozott a vízumszabályok könnyítésével – elősegítendő a kereskedelmet, a turizmust, az egymás közötti munkavállalást, a migrációt, az adók és vámok csökkentésével, a közös úthálózat kiépítésével, sőt egy közös régiós repülőtársaság létrehozását is elhatározták. Az AMU több konferenciát és egyeztetést tartott 1994-ig, amikor Algéria és Marokkó ismét megszakították egymással a diplomáciai kapcsolatot, és kölcsönösen lezárták a határaikat. Az AMU ennek ellenére nem szűnt meg – habár csak technikai szinten működik tovább –, sőt szerepet vállalt az Európai-Mediterrán Dialógusban is.

Az Algéria és Marokkó közötti tárgyalások, több esetben is felkellették a Polisario gyanakvását, azonban az helyzeténél fogva képtelen volt tiltakozni.¹⁰⁹⁷ Így történt meg az, hogy a 2003-ban a nem sokkal később nyugalomba vonult korábbi algériai vezérkari főnök, Khalid Nezzar¹⁰⁹⁸ egy sajtótájékoztatót az taláta mondani, hogy Algériának nincs szüksége egy új államra a határai mentén.¹⁰⁹⁹ A tábornok így fogalmazott: „Fel kéne végre hagyni az álmodozással a Szaharávi államról, mivel annak létrehozása ellentétes Algéria kívánságával és érdekeivel.”¹¹⁰⁰ Ez a kijelentés hetekig komolyan foglalkoztatta a világ diplomatait és a Polisario vezetőit is. De mivel az al-

---

1094 Cordesman, A. H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb.* p. 61.

1095 Ilyen problémának tekinthető a nevezett országok lakosságának nagyarányú létszámnövekedése, a munkanélküliség magas aránya, az államadósságok magas szintje, a muzulmán szélsőséges csoportok térnyerése, és a politikai pluralizmus iránti igények megerősödése.

1096 Az Arab Maghreb Uniót létrehozó 5 állam közül 3 (Algéria, Mauritánia és Líbia) elismerte Nyugat-Szaharát független államként, ezért is tekinthette diplomáciai győzelemnek II. Hasszán, hogy rávehette őket a SADR mellőzésére. Persze ez nem befejezett kérdés, hisz az AMU alapító okirata lehetővé teszi más országoknak is akár a megfigyelő státusz (Egyiptom és Szudán) vagy a tagság megszerzését.

1097 Ohaegbulam, F. U.: *Ethnic Issues in U.S. Policy on the Western Sahara Conflict.* p. 110

1098 Khalid Nezzar, akkor még az algériai hadsereg vezérkari főnökeként 1992 januárjában puccsot szervezett az akkori algériai elnök, Bendjedid ellen, aki egy évvel korábban engedélyezte Algériában a többpártrendszer létrejöttét és az Iszlám Megmentési Front (Front Islamique du Salut - FIS) és más muzulmán szervezetek indulását a választásokon. Amikor a választásokat a FIS nyerte, a hadsereg akcióba lépett, eltörölte a választások eredményét és megfosztotta hatalmától az elnököt, majd a nekik tetsző Liamine Zeroualt juttatták az elnöki székbe. Habár Khalidot nyugállományba helyezték, továbbra is nagy befolyással bírt a hadseregben szolgáló tábornokok és főtisztek irányába, ilyen formán magánemberként nem igazán tehetette meg a nyilatkozatát.

1099 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara.* p. 40.

1100 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution.* p. 120.

gériai kormányzat hivatalosan nem erősítette meg a volt tábornok kijelentéseit, így azok a magánvélemény kategóriában maradtak. Néhány szakértő szerint a háttérben egy esetleges hatalmi harc állhat az algériai-USA szövetséget és az algériai-francia szövetséget támogató, de egymással szembenálló politikai erők között. Amikor Bouteflika elnököt újra megválasztották, a Polisario számára nyújtott támogatások továbbra sem csökkentek, ami köszönhető volt annak is, hogy a korábbi tábornok nem erőltette a Marokkóval meglévő kissé hűvös kapcsolatok normalizálását. Mindenesetre kérdés, hogyan alakul Bouteflika után az algériai belpolitikai élet, és hogy a politikusaik számára meddig marad a marokkóiakkal szemben a „Polisario kártya” kijátszható.¹¹⁰¹

Az ENSZ ismételt bekapcsolódása a rendezésbe

Habár 1976 és 1984 között úgy tűnt, hogy csak az Afrikai Egység Szervezete foglalkozik a nyugat-szaharai kérdéssel, az ENSZ figyelemmel kísérte a térségben zajló eseményeket. Ezt bizonyítja az 1980 novemberében hozott 35/19. számú határozat, amiben a Polisariót és Marokkót nevezi a nyugat-szaharai lakosok képviselőjének.¹¹⁰² A határozat megszületéséhez az is hozzájárult, hogy több afrikai állam úgy gondolta, az ENSZ talán nagyobb nyomást tud helyezni Marokkóra, hogy rávegyék az együttműködésre. 1985-ben az akkori ENSZ főtitkár, Javier Perez de Cuéllar éppen ezért látogatást tett Marokkóban, majd részt vett az Afrikai Egység Szervezete addisz-abebāi ülésén és javaslatot tett egy New York-i közös tárgyalásra. Ezt Marokkó azzal utasította vissza, hogy semmilyen módon nem kíván együttműködni az Afrikai Egység Szervezetével. A főtitkár annyit azonban elért, hogy II. Hasszán kijelentette, hajlandó egy a Világszervezet által szervezett referendumot támogatni.¹¹⁰³ A szintén megszólított Polisario sem tűnt különösebben együttműködőnek, csak Marokkóval közvetlenül voltak hajlandóak tárgyalni. 1987 novemberében, amikor az ENSZ egy technikai missziót küldött Nyugat-Szaharába, a Polisario már hajlandó volt az együttműködésre, miután meggyőződtek a vezetői arról, hogy a misszió tagjai semleges álláspontot képviselnek a konfliktussal kapcsolatban. A technikai misszió, amikor befejezte a munkáját, jelentést készített a főtitkár számára, amelyben azt állították, hogy a tűzszünet megkötése esetén a Világszervezetnek komoly problémákkal kell majd szembesülnie.¹¹⁰⁴ A misszió megállapítását figyelembe véve készített el egy rendezési tervet – „Proposals of a Settlement of the Question of the Western Sahara” – a főtitkár különleges tanácsadója, a guineai Issa Diallo –, aki korábban a technikai missziót vezette.¹¹⁰⁵ A rendezési terv nagyrészt az Afrikai Egység Szervezete által készített terve-

1101 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. pp. 40–43.

1102 <http://www.un.org/documents/ga/res/35/a35r19e.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-04)

1103 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 179.

Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: Historical Dictionary of Western Sahara. pp. 454–456.

1104 De Cuellar, J. P.: Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir. p. 339.

1105 De Cuellar, J. P.: Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir. p. 347.

zeten alapult, amely szerint először az ENSZ főtitkára tűzszünetet hirdet, ekkor a marokkói csapatok jelentős létszámcsökkentést hajtanak végre a Nyugat-Szaharát megszálló csapatoknál, a maradék marokkói és Polisario csapatok visszavonulnak a körleteikbe, amit a Világszervezet békefenntartói ellenőriznek majd. Ezután a főtitkár különleges megbízottat jelöl ki, aki a referendum lebonyolítását irányítja, amelyben egy speciális rendőri egység segítségére is számíthat, majd az 1974-es spanyol népszámlálás adatai alapján a UNHCR felméri a szavazásra jogosultakat, majd segítkezik a menekültek hazatelepítésébe az algériai menekülttáborokból. Végezetül az összes szaharávi számára – 18 éves kortól – lehetőséget biztosítanak a szavazáson részt venni, ahol dönthetnek arról, hogy a függetlenséget, vagy a Marokkóba való teljes integrációt választják.¹¹⁰⁶

A szembenálló felek 1988 augusztusában kapták kézhez a rendezési terv véglegesített változatát, bár II. Hasszán és az algériai elnök, Chadli Bendjedid már korábban megkapták a saját használatukra készült példányokat Pérez de Cuéllartól. A marokkói király több kifogást is megfogalmazott a tervvel kapcsolatban, de leginkább az zavarta, hogyan lesznek képesek a Világszervezet munkatársai eldönteni, hogy kik jogosultak szavazni Nyugat-Szahara jövőjével kapcsolatban. Ekkor a főtitkár ajánlotta, hogy egy harmadik opcióval bővíthetik a tervezetet, mégpedig az autonómia lehetőségével Marokkón belül. Ezt II. Hasszán azonnal visszautasította, arra hivatkozva, hogy akkor Marokkó többi része is joggal követelhetne magának autonómiát. Érdekes módon az algériai elnöknek inkább tetszett az autonómia tervezet, mivel ő meg attól tartott, hogy valahogy Marokkó megnyerheti a szavazást.¹¹⁰⁷ A főtitkár 1988. szeptember 1-ig adott időt a feleknek, hogy elfogadják vagy elutasítsák a rendezési tervet, amit azok végül elfogadtak.¹¹⁰⁸ Ugyanis felismerték, hogy katonai eszközökkel képtelenek lezárni a konfliktust, így más eszközöket kellett használniuk. Az ENSZ által ajánlott lehetőség biztosította, hogy a békefolyamatot „megnyerő” fél mindent visz, mivel a referendum arra biztosított lehetőséget, hogy a nyugat-szaharaiak szabadon eldönthessék, független államként vagy pedig Marokkó egyik tartományaként kívánják-e a továbbiakban létezni. 1989 elején a király találkozott a Polisario vezetőivel is, akikkel az esetleges Marokkóhoz történő csatlakozásról tárgyalt. Egy évvel később az ENSZ Biztonsági Tanácsa elfogadta a 158/90. és 160/90. határozatokat, amelyek a Nyugat-Szaharai Rendezési Tervet és a szabadon kiírt népszavazást tartalmazzák.¹¹⁰⁹ 1990-ben az ENSZ BT elé került az összes olyan irat, amit a szembenálló felek a rendezési terv kapcsán a Világszervezethez betérjesztettek, illetve ekkor nevezték ki a főtitkár különleges megbízottját, Hector Gros Espiellét, aki a főtitkár

---

1106 Gouling, M.: The Evolution of United Nations Peacekeeping. p. 200.

1107 De Cuellar, J. P.: Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir. pp. 341–342.

1108 Zoubir, Y.: Solution Needed for Western Sahara. p.38.

1109 Zoubir, Y. H. – Benabdallah-Gambier, K.: The United States and the North African Imbroglío: Balancing Interests in Algeria, Morocco, and the Western Sahara. p. 185.

közvetlen alárendeltségében foglalkozott Nyugat-Szaharával.¹¹¹⁰ Ez azt jelentette, hogy ellentétben más békeműveletekkel, itt a főtitkár a Politikai Ügyek és Békefenntartó Igazgatóság kikerülésével direkt módon beavatkozhatott a Nyugat-Szaharával kapcsolatos ügyekbe. A főtitkár nem meglepő módon Algéria megnyerését fontosabbnak tartotta a referendumra való felkészülés során, mint a Polisarioét, aki az öslakosokat képviselte. Véleménye szerint, ha Algériát sikerül megnyerni, akkor a Polisariónak nincs más lehetősége, csak alkalmazkodni a támogatója döntéseire. A négy év során, amíg hivatalban volt, Pérez de Cuéllar 132 megbeszélést folytatott a marokóiakkal, 128-at az algériaiakkal és csak 33-at a Polisario képviselőivel.¹¹¹¹ Úgy tűnik a főtitkár egy idő után egyre kevésbé hitt abban, hogy a nyugat-szaharaiak érdekét szolgálná a függetlenség elnyerése, szerinte ennél akár az autonómia, akár a Marokkóba való integráció jobb lehetőségeket kínált volna.¹¹¹² Mindenesetre a közvetlen alárendeltségébe tartozó szervezeti egység (Task Force for Western Sahara) a legjobb tudása szerint készítette elő a referendummal kapcsolatos dolgokat Issa Diallo vezetésével.¹¹¹³

A marokkói uralkodó 1989 januárjában Szaúd-Arábia közvetítésével személyesen is találkozott a Polisario vezetőivel Marrakechben, Bashir Musztafa Szajeddel, Mahfoud Ali Beibával és Ibrahim Ghalival. Ugyan a találkozó rövid ideig tartott, de a résztvevő felek mindegyike másképp emlékezett az ott történetekre. A saharaiak szerint a találkozással II. Hasszán – rajta keresztül Marokkó is! – elismerte hivatalosan a Polisario-t a nyugat-szaharaiak törvényes képviselőjeként. Míg Hasszán szerint semmilyen tárgyalás nem történt, csak néhány áruló marokkóival beszélgetett.¹¹¹⁴ A tárgyalások nem folytatódtak tovább, így a Polisario azzal fenyegette meg a Világszervezet képviselőit, hogy ismét harcot kezd a marokkóiak ellen, majd több helyen is támadást indítottak a Berm ellen, amelyben az azt védő marokkói katonák jelentős veszteségeket szenvedtek.¹¹¹⁵ Ezután az ENSZ főtitkár körutazást tett Algériában, Mauritániában és Marokkóban még az év júniusában, ahol a szembenálló felekkel megállapodtak a további egyeztetésekben. 1990 márciusában a főtitkár ismét körbeutazta az említett országokat, ahol bemutatta az új különleges megbízottját, az elismert svájci diplomatát, Johannes Manzot. A rendezési terv végleges változata 1990. június 18-án került a Biztonsági Tanács elé (S/2130), amely részletesen tartalmazta a referendummal és annak majdani lebonyolításával kapcsolatos összes információt.¹¹¹⁶ Amint a főtitkár jelentése hamarosan nyilvánosságra került, Marokkó és

1110 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 197–198.

1111 De Cuellar, J. P.: *Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir*. pp. 338–343.

1112 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. p. 42.

1113 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. p. 39.

1114 Zoubir, Y.: *The Western Sahara Conflict: A case study in Failure of Prenegotiation and Prolongation of Conflict*. pp. 200–201.

1115 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 183.

1116 De Cuellar, J. P.: *Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir*. p. 344.

a Polisario is vehemensen kritizálta.¹¹¹⁷ Ezeket az ENSZ képviselői igyekeztek beleépíteni a rendezési tervbe, de időközben megkezdődött az iraki háború, így a világ-szervezet egyelőre jegelte Nyugat-Szahara kérdését, így csak 1991. április 19-én került a végleges rendezési terv a Biztonsági Tanács tagjai elé. Ugyan a bizottság tagjai nem értettek egyet a misszióval kapcsolatos kérdések egy részében,¹¹¹⁸ de a tervet a tanács megvitatta, majd április 29-én a 690. számú határozat elfogadásával létrehozta a MINURSO (Mission des Nations Unies pour l' Organisation d' un Referendum au Sahara Occidental) missziót, így megkezdődhetett a szembenálló felek közt a tűzszünet.¹¹¹⁹ A határozat megszületésekor az ENSZ tisztviselői meg voltak győződve arról, hogy a szembenálló felek mihamarabb le akarják zárni a konfliktust – mint később kiderült ez inkább csak vágyálom maradt –, illetve a pénzügyi megszorítások miatt igen optimista tervet hagytak jóvá. A tervek szerint a főtitkár a szembenálló felek egyetértésével megállapít egy „D-napot”, amikor is életbe lép a tűzszünet és megkezdődik az „átmeneti időszak” tizenkét héttel a referendum előtt. A „D-napon” a MINURSO vezetője veszi át a teljeskörű irányítást a referendum lebonyolításával kapcsolatosan, ő irányítja a rendőrök, a békefenntartók és a polgári adminisztráció munkáját.¹¹²⁰ Az átmeneti időszak megkezdése után Marokkó és Polisario kicseréli a katonai és politikai foglyait, majd a D-naptól számított 11 héten belül Marokkó lecsökkenti a Szaharában állomásozó csapatainak létszámát 100 000 főről 65 000 főre, illetve visszavonja a félkatonai szervezeteket és a rendőrséget.¹¹²¹ Ekkor a már elkészülnek a szavazásra jogosultak listái, és az UNHCR megkezdí a menekültek visszatelepítését, majd a „D napot” követő 17 héten belül a kampány időszak is lezajlik. A népszavazás a „D naptól” számított 20. héten kerül lebonyolításra, majd az eredmény ismertetése után 72 órával megkezdődik a MINURSO kivonása, ami 6 hétig tart. Ha a szavazók a függetlenséget választják, Marokkónak vissza kell vonulnia, ha pedig a Marokkóba történő integrációt, akkor a Polisario-nak fel kell oszlatnia magát.¹¹²² Az eredeti tervekben a MINURSO tervezett létszámában 800–1000 civil alkalmazott, 1700 katonai megfigyelő és egy 300 fős rendőri egység szerepelt.¹¹²³

A tervezettel kapcsolatosan a Polisario kifejezte az egyet nem értését, mivel az szerintük a megszállóknak kedvez, és kétségeik voltak, 1700 békefenntartó hogyan lenne képes a referendum lebonyolítását szavatolni, illetve 65 000 marokkói katonát felügyelet alatt tartani. Joggal tartottak attól, hogy a marokkóiak erővel is fellépnének az elle-

1117 http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/21360 (Letöltés ideje: 2013-09-04)

1118 A BT tagjai sokallták az ENSZ békefenntartásai költségeit, így az eredetileg 36 hetes műveletre tervezett misszió 260 millió USD keretét lecsökkentették 177 millió USD-ra.

1119 Solá-Martin, A.: Lessons from MINURSO: A Contribution to New Thinking. pp. 370–371.

1120 Durch, W. J.: The Evolution of UN Peacekeeping, Case Studies, and Comparative Analysis. p. 415.

1121 De Cuellar, J. P.: Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir. p. 347.

1122 http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/21360 (Letöltés ideje: 2013-09-04)

1123 Coulon, J. – Aronoff, P. – Scott, H.: Soldiers of Diplomacy: The United Nations, Peacekeeping, and the New World Order. p. 61.

Száraz Gy.: UN mission in Western Sahara (MINURSO). p. 64.

nük szavazó szaharáviak ellen. Nehezményezték azt is, hogy a referendum lebonyolításában komoly logisztikai szerepet kapott Marokkó – kikötők használata, a misszió logisztikai kiszolgálása stb. –, mivel ők az ENSZ vagy más semleges állam részvételét preferálták volna inkább. Komoly gondot jelentett a marokkói adminisztráció (és a titkosszolgálat) munkatársainak helyben maradása is, mivel azok negatívan befolyásolhatnák a szavazás rendjét. Kifogásolták azt is, hogy az „eltűnt szaharáviak” kérdését nem fűszírozta az ENSZ, sem pedig a független választási megfigyelők, sem a média munkatársainak jelenlétét nem biztosította a terv.¹¹²⁴ A marokkóiak hozzáállása sokkal pozitívabb volt ebben az esetben. A király kijelentette, hogy főbb vonalakban egyetért a tervvel, és annak kivitelezését nem kívánja megakadályozni, így az ENSZ – a két szembenálló fél tényleges beleegyezése nélkül – létrehozta a MINURSO-t. A szaharáviak, akik nem csak a menekülttáborokban, de a világ minden táján győzelemként tekintettek a referendumra, hatalmas ünnepeket rendeztek. A Polisario abban bízva, hogy 1992 elején a menekülttáborok lakóinak többsége már Nyugat-Szaharában lesz, a felét sem kérte a szokásos élelmiszersegélyeknek, sőt a meglévő készleteket is átcsoportosította. Csak 1992 közepére derült ki, hogy a referendum nem kerül megtartásra, így a menekülteknek ismét a segélyszervezetekhez kellett fordulnia élelmiszerért.

1991 nyarán a Marokkó és a Polisario között ismét elmérgesedett a helyzet, mivel a szaharáviak nem voltak hajlandók a fegyvereseiket Tindoufba visszavonni, sőt a marokkói erődrendszertől keletre eső területeken új bázisokat hoztak létre. A marokkói hadsereg egységei augusztusban Bir Lahlou és Tifariti térségében támadást indítottak az őket „provokáló” felkelők ellen, akik pedig ellentámadásra készültek.¹¹²⁵ A kezdeti sikerek után a marokkói csapatok visszavonultak a Berm mögé.¹¹²⁶ A helyzet eszkalálódását elkerülendő Pérez de Cuéllar tárgyalásokat kezdett Marokkóval, majd a Polisario tudta nélkül tüzszünetet hirdetett szeptember 6-i hatállyal, ami után 240 békefenntartó telepítésére adott utasítást. A főtitkár így a szembenálló felek beleegyezése nélkül kettéválasztotta a tüzszünetet és a rendezési terv többi részét, ezzel együtt a Biztonsági Tanács által jóváhagyott terv az értelmét veszítette. A Polisariónak ebben a helyzetben nem maradt más választása – ha nem akart úgy tenni, hogy ő ássa alá az ingatag békét –, hogy elfogadja a tüzszünetet.

Az ENSZ nyugat-szaharai missziója

Az ENSZ diplomáciai erőfeszítéseit a békekötéssel kapcsolatosan végül siker koronázta, így mégis létrejött a hivatalos tüzszünet Marokkó és a Polisario között. A megállapodást követően 100 katonai megfigyelőt küldtek a tüzszünet betartásának ellenőrzésére, de ezt a létszámot rövidesen 228 főre bővítették, amely a területre telepített

1124 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 187.

1125 Pazzanita, A. G. – Hodges, T.: *Historical Dictionary of Western Sahara*. pp. 617–618.

1126 Copson, R. W.: *Africa's Wars and Prospects for Peace*. Armonk, NY. M.E. Sharpe, 1994, p. 63.

Chopra, J.: *Peace-maintenance. The Evolution of International Political Authority*. p. 165.

logisztikai és adminisztratív részlegekkel is kiegészült.¹¹²⁷ A létrejött tűzszünet eredményeként mindenki megtartotta az általa birtokolt területet, a határt pedig a marokkóiak által felépített falrendszer, a Berm képezte. A faltól a Polisario oldalára eső terület 5 kilométeres sávját tiltott területté nyilvánították, ahol csak az ENSZ megfigyelői közlekedhetnek. A fal marokkói oldalán további 30 kilométeres, a Polisario oldalán pedig 25 kilométeres sáv található. Ezeken a helyeken csak az ENSZ engedélyével lehetséges bármilyen katonai gyakorlatot tartani, vagy a harcállásokat és egyéb katonai objektumokat karbantartani.

A MINURSO az alábbi feladatok ellátását volt hivatott végrehajtani:

- Ellenőrizni a tűzszünetet, és hitelesíteni a marokkói csapatok létszámának csökkentését a nyugat-szaharai területeken.
- A marokkói és a Polisario csapatok figyelése a megadott területeken, különös tekintettel az esetleges csapat-összevonásokra vagy a készülődő támadásokra.
- Lépéseket tenni a marokkói börtönökben lévő politikai foglyok szabadon bocsátásának ügyében.
- Felügyelni – a Nemzetközi Vöröskereszt bevonásával – a hadifoglyok (POW) cseréjét.
- Megvalósítani az ENSZ által szorgalmazott hazatelepítési akciót, amelynek keretén belül biztosítanak a menekültek szabad visszaköltözését korábbi lakóhelyeikre.
- Azonosítani és nyilvántartásba venni azokat, akik jogosultak lesznek részt venni a terület jövőjéről tartandó népszavazáson.
- Megszervezni és biztosítani a szabad és tiszta szavazást, majd közzétenni a hivatalos eredményt.¹¹²⁸

Ebben az időszakban a MINURSO feladata a tűzszüneti megállapodás ellenőrzése és a lehetséges összecsapások megelőzése volt. A misszió főhadiszállását El-Aaiun városában hozták létre, míg az ellenőrzött saharai területeken két szektorparancsnokságot létesítettek Dakhla (Déli szektor) és Smara (Északi szektor) központokkal. Ezen kívül az algériai Tindoufban egy összekötő irodát állítottak fel, hogy könnyebben együttműködhessenek az algériai hatóságokkal és a Polisario-val.¹¹²⁹ A misszió felállítását azonban Marokkó minden lehetséges módon hátráltatta, nemcsak a békefenntartók mozgását korlátozta, de az országba sem akarta beengedni a művelet számára szükséges eszközöket, felszereléseket. Például Agadir kikötőjében a marokkóiak nem engedélyezték az ENSZ által bérelt hajónak, hogy kirakodja a MINURSO számára hozott felszereléseket, vagy a misszióban dolgozó tisztviselők nem kaphattak beutazási engedélyt Nyugat-Szaharába. Sőt, a marokkói katonák nem csak meg-

1127 <http://minurso.unmissions.org/Default.aspx?tabid=3952> (Letöltés ideje: 2013-09-06)

1128 http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/22464 (Letöltés ideje: 2013-09-06)

1129 Besenyő J.: Magyar Logisztikusként az ENSZ nyugat-szaharai missziójában. p. 210.

figyelték és lehallgatták a békefenntartókat,¹¹³⁰ de azok szabad mozgását is gyakran korlátozták, sőt volt olyan, hogy fegyvert is fogtak rájuk.¹¹³¹ Így a MINURSO a helyett, hogy a marokkói és Polisario-erőket felügyelte volna, a logisztikai hiányosságokat próbálta meg pótolni.¹¹³² Marokkóval ellentétben a Polisario ekkor még minden segítséget megadott a békefenntartóknak. Természetesen ezeknek az eseményeknek a nyilvánosságra hozatalát az ENSZ és a konfliktusban érintett nagyhatalmak igyekeztek meggátolni.¹¹³³ James Bolton, aki az USA kormányzata részéről a nemzetközi szervezetekkel tartotta a kapcsolatot, elismerte, hogy 1991-1992-ben a marokkóiak nem voltak túlságosan segítőkészek a MINURSO irányában, de mivel Marokkó megbízható szövetségese az amerikaiaknak, azok így nem tettek ellenük komolyabb lépéseket. Ennek ellenére az amerikaiak is megszavazták azt a határozatot, amely kemény szavakkal bírálta Marokkót, amiért az akadályozta a békefolyamatot.¹¹³⁴

Közben a marokkói uralkodó, hogy a számára kedvező népszavazási eredményt megszerezze, folytatta a már régebben elkezdett betelepítési programot, amelynek keretében a marokkói lakosok ezreit telepítették le a nyugat-szaharai városokban.¹¹³⁵ A betelepítési programtól azt várták, hogy az új telepesek az ősidők óta itt élőkkel azonos szavazati jogot kapnak, és így Marokkó számára előnyösen befolyásolják a majd megtartandó választásokat.¹¹³⁶ Ezért a szaharáviak ragaszkodtak ahhoz, hogy az 1974-ben megtartott spanyol népszámlálás adatait vegyék alapul, azaz csak az akkor összeírtak és közvetlen leszármazottaik legyenek jogosultak a szavazásra (73 497 fő).¹¹³⁷ A Polisario ugyanis okkal gyanakodott, hogy a marokkóiak olyan, Dél-Marokkóban élő szaharáviakat próbálnak a szavazó listákra feltetetni, akiknek soha semmi köze nem volt Nyugat-Szaharához.¹¹³⁸ Mint később kiderült, a feltételezés megállta a helyét, ugyanis II. Hasszán azzal bízta meg a belügyminiszterét, Deriss Basrit, hogy ilyen embereket készítsen fel a szavazásra, akiknek azt is meg kellett ta-

---

1130 Besenyő J.: Magyar békefenntartók Afrikában. p. 57.

1131 Durch, W. J.: *The Evolution of UN Peacekeeping, Case Studies, and Comparative Analysis*. pp. 427–429.

1132 Az első időkben sokat panaszkodtak a békefenntartók az élet- és lakókörülményeikre, nem volt elegendő víz, étel és gyógyszer, sőt az aknamezők pontos elhelyezkedését sem ismerték, így mindennap az életüket kockáztatták, ha járőrbe kellett kimenniük.

1133 A MINURSO parancsnokhelyetteseként szolgáló – egyben a térségben legmagasabb ranggal bíró amerikai tiszt – Albert Zapata ezredest az amerikai kongresszus meg kívánta hallgatni a misszió működésével kapcsolatosan, illetve arról hogy Marokkó hogyan blokkolta a békeműveletet. Az ezredes részvételét azonban a kormányzat megtiltotta.

1134 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 69.

1135 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* pp. 85–86.

1136 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. pp. 59–60.

1137 Mundy, J. A., *Siezed of the Matter: The UN and the Western Sahara Dispute*. p. 131–132

1138 Több esetben megtörtént, hogy a marokkói jelentkezők szaharávinak adták ki magukat, de a területtel kapcsolatos kérdésekre nem tudtak válaszolni. Volt olyan, aki azt állította, hogy Nyugat-Szahara déli részén lévő Dakhla városából származik. Megkérdezték tőle a sejkék, hogy az óceán a város melyik oldalán található, a keleti vagy a nyugati oldalán? Erre az egyszerű kérdésre ő semmit sem tudott válaszolni.

mulniuk hogyan kell magukat született szaharávinak kiadni.¹¹³⁹ A marokkói hatóságok akkor azt próbálták bebizonyítani, hogy a területről régebben elüldözött szaharáviak marokkói területen telepedtek le. Véleményük szerint nekik és a leszármazottaiknak származásuk miatt szavazati joggal kell bírniuk a terület végleges sorát rendező népszavazáson.¹¹⁴⁰ A marokkóiak 1991-ben átadtak egy, a belügyminisztérium által készített 120 000 nevet tartalmazó listát, amelyen szerintük azoknak a szaharáviaknak a nevei szerepeltek, akiket a szavazásra jogosultak listájára fel kell venni, különösebb vizsgálat nélkül. A Polisario képviselője tiltakozott, szerinte ugyanis csak egyénileg lehetséges jelentkezni a népszavazásra. Ezt a hatalmas létszámot az Azonosítási Irodában dolgozó tisztviselők évek alatt sem lettek volna képesek feldolgozni, de végül is 10 000 főt hozzáadtak a revidiált 1974-es listához.¹¹⁴¹ A marokkóiak eltökéltségét bizonyította, hogy II. Hasszán szeptember 15-én megfenyegette Pérez de Cuéllart, hogy 170 000 ember részvételével egy újabb „Zöld Menetet” szervez.¹¹⁴² Az ENSZ akkori képviselője, Johannes Manz tiltakozott a szerinte csak taktikázásnak nevezett lépés ellen. A tiltakozás élét az akkori főtitkárnak, Javier Pérez de Cuéllarnak kellett tompítania, Manz azonban lemondott a megbízásáról, mert szerinte a Világszervezet hiteltelenné vált.¹¹⁴³ Így az 1992-ben tervezett választások a szavazásra jogosultságról vallott nézeteltérések miatt elmaradtak, ugyanis a Polisario szerint továbbra is csak az őslakosoknak van joga dönteni a terület jövőjéről, a frissen betelepült marokkóiaknak nincs.¹¹⁴⁴ Ezt az álláspontot képviselték a MINURSO munkatársai is, sőt a főtitkár S/22464. jelentése is tisztán leszögezte, csak azok szavazhatnak, akik az 1974-es spanyol censusban szerepeltek vagy azok közvetlen leszármazottjai.¹¹⁴⁵

A spanyol népszámlálás eredményeit az ENSZ igen akkurátusan leellenőrizte, majd frissítette azt. Ekkor derült ki, hogy a 74 343 főből 1498 elhalálozott, 484-en pedig kétszer is szerepeltek a listán. Ha elfogadták volna a marokkói javaslatot, akkor a korábbi megállapodások és az ENSZ minden erőfeszítése kárba veszett volna. A marokkói hatóságok vitatták ezt, és az utóbbi években a nyugat-szaharai területre betelepült marokkóiaknak is azonos jogokat követeltek. Végül a főtitkár meghajolt a nyomás előtt és az ENSZ BT számára készített utolsó jelentésében javasolta a szavazási kritériumok megváltoztatását.¹¹⁴⁶ A főtitkár jelentése alapján jogosultak voltak mindazok szavazni, akik: az 1974-es listán szerepelnek, illetve azok vérszerinti leszármazottai, az a személy, akinek az apja – szaharávi – Nyugat-Szaharában született, mind-

1139 Dunbar, C.: *Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict*. p. 25.

1140 Mullen, C. A.: *Unrepresented Nations and Peoples Organization Yearbook 1996*. p. 237.

1141 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. p. 74.

1142 De Cuellar, J. P.: *Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir*. p. 349.

1143 Solá-Martin Andreau: *Lessons from MINURSO: A contribution to new thinking*. p. 372.

1144 Chopra, J.: *Breaking the Stalemate in Western Sahara*. pp. 310–311.

1145 Besenyő J.: *Western Sahara*. p. 132.

1146 <http://membres.multimania.fr/tomdsm/s23299.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-08)

azok a személyek, akik 1974. december 1. előtt 6 éven keresztül folyamatosan Nyugat-Szaharában éltek és azok, akik 1974. december 1. előtt kisebb-nagyobb megszakításokkal 12 évet éltek Nyugat-Szaharában. A Tanács megköszönte a főtítkár javaslatát, de mivel annak a mandátuma lejárt, az újonnan megválasztandó főtítkár illetékességi körébe utalta a jelentés elfogadását. A következő főtítkár a korábbi egyiptomi külügyminiszter, Boutros Boutros-Ghali lett, aki az Afrikai Egység Szervezetében éveken keresztül Marokkót támogatta. Úgy tűnt, a főtítkár már csak a múltja miatt sem tud elfogulatlanul közvetíteni a szembenálló felek között, és ezt azok is tudták. Ghali első kijelentése is ezt támasztotta alá, mivel úgy vélte, a rendezési terv kivitelezhetetlen, mivel Marokkó számára csak Nyugat-Szahara teljes beolvasztása elfogadható. Éppen ezért az új különleges megbízottja az a Vernon Walters lett, aki nemcsak hogy közeli kapcsolatban állt II. Hasszánnal, de az 1975-ös Madridi Egyezmény megkötésében is szerepet játszott, sőt a Carter kormányzat ideje alatt a Marokkónak a különböző tilalmakat kijátszva fegyverszállítmányokat juttatott.¹¹⁴⁷ Érthető módon a Polisario tárgyalni sem volt hajlandó vele, így Ghali kénytelen volt a posztot átadni a korábbi pakisztáni külügyminiszternek, Sahabzda Yaqub Khannak. Hamarosan kiderült, hogy semmivel sem bizonyult jobb választásnak, mint Vernon. Az általa vezetett egyeztetések egyike sem hozott eredményt, a Polisario és Algéria nem bízott benne – kétségbe vonták a semlegességét –, így az 1992-es év eredménytelenül zárult. Ennek eredményeként a főtítkár három lehetőséget ajánlott fel a szembenálló feleknek:

1. További tárgyalások megkezdése, aminek eredményességéhez maga sem fűzött sok reményt.
2. A rendezési terv végrehajtása úgy, hogy abba beleépítik a Pérez de Cuéllar által javasolt változtatásokat.
3. Egy alternatív lehetőséget tárna az ENSZ a szembenálló felek elé, aminek azonban semmi köze sem lenne a már elfogadott rendezési tervhez.¹¹⁴⁸

A Polisario válasza egyértelmű volt. Mohammed Abdelaziz kijelentette, hogy a javaslatok elfogadhatatlanok az őslakosok számára, akik inkább visszatérnek a fegyveres harchoz. Ekkor az ENSZ BT elfogadta a 809. számú határozatot, amelyben újabb egyeztetésekre hívták a feleket, de egyben meg is fenyegették a Polisariót, ha nem működik együtt, akkor egyszerűen elfogadják a főtítkár második javaslatát.¹¹⁴⁹ A viták oda vezettek, hogy majdnem felmondták a Világszervezet által nagy nehezen létrehozott tűzszünetet, és bár a szembenálló felek végül megegyezésre jutottak, a légkör közöttük jó ideig fagyos maradt.¹¹⁵⁰

1147 Kamil, L.: Fueling the Fire: U.S. Policy and The Western Sahara Conflict. p. 11., 31.

1148 <http://membres.multimania.fr/tomdsm/s25170en.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-08)

1149 <http://www.worldlii.org/int/other/UNSCRsn/1993/10.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-08)

1150 Ferguson, G. B. – Kennedy, T.: North Africa at Risk as Western Sahara Peace Plan Stalls. p. 50.

1993 májusában Boutros-Ghali meglátogatta a konfliktusban érintett országokat, és egy kompromisszumos javaslatot tett eléjük, amibe beépítette ugyan Pérez de Cuéllar javaslatait, de az 1974-es census maradt a leglényegesebb része. A javaslat 5 kritériumot tartalmazott arra vonatkozóan, hogy kik kapnának jogot a terület sorsát eldöntő népszavazáson részt venni:

- Olyan személyek, aki szerepelnek az 1974-es spanyol népszámlálásban.
- Olyan személyek, akik 1974-ben valamelyik szaharái törzs tagjaként a területen éltek, de valamilyen okból a spanyolok nem rögzítették az adataikat.
- Az első két csoportba tartozó személyek közvetlen családtagjai.
- Olyan személyek, akik Nyugat-Szaharában születtek szaharái apától.
- Olyan szaharávik, akiknek a törzse Nyugat-Szaharában él, illetve akik 1974. december 1. előtt vagy 6 egybefüggő évig, vagy kisebb-nagyobb megszakításokkal 12 évig élt.

Még ez a javaslat sem elégítette ki a szembenálló feleket, de már közeledtek az álláspontok. A változást az 1993-ban hatalomra jutott Clinton kormányzat hozta el, aki az elődeinél konstruktívabban támogatta a nyugat-szaharai rendezést, sőt aktívan részt vett a Polisario és Marokkó között 1993 júliusában El-Aaiunban megtartott tárgyalások lebonyolításában, emellett a marokkói uralkodót arra is rávette – jószándékát bizonyítván –, hogy csökkentse az akkoriban bebörtönzött szaharái politikai foglyok büntetését.¹¹⁵¹ Ebben az időszakban az USA több vezető pozíciót is megszerzett a MINURSO szervezetén belül, amelyeket arra használt, hogy a konfliktust megnyugtató módon lezárhassák. Ekkor jött létre az Azonosítási Iroda is. A pozitív fejleményeket jelezte a főtitkár S/1994/819. számú jelentése is, mely szerint hamarosan megkezdik a szavazásra jogosultak nyilvántartásba vételét.¹¹⁵² Ez előtt azonban még egy problémát meg kellett oldani. Az Afrikai Egység Szervezetének megfigyelői a rendezési terv alapján részt vettek volna az azonosítási folyamatban, semlegességüket megkérdőjelezte a marokkói kormányzat.¹¹⁵³

A marokkóiak szerint, amíg a SADR az Afrikai Egység Szervezete tagja – míg Marokkó nem – addig a szervezet pártatlansága kétséges. Csak akkor engedélyezik a szervezet megfigyelőinek részvételét, ha a SADR kilép a szervezetből. Az Afrikai Egység Szervezete végül úgy oldotta meg a kérdést, hogy a megfigyelőket átnevezték az akkori tunéziai elnök, Zinedine Ben Ali személyes küldötteinek, így az azonosítási eljárás megkezdésének már nem volt akadálya.¹¹⁵⁴ Az ENSZ alkalmazottai végül 1994. augusztus 28-án megkezdhatték a szavazásra jogosultak összegyűjtését, illetve

1151 Chopra, J.: A Chance for Peace in Western Sahara. In: *Survival* 39, p. 57.

1152 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/276/81/PDF/N9427681.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-11)

1153 Durch, W. J.: *The Evolution of UN Peacekeeping, Case Studies, and Comparative Analysis*. p. 433.

1154 Zoubir, Y. – Pazzanita, A. G.: *The United Nations Failure in Resolving the Western Sahara Conflict*. In: *Middle East Journal* 49, pp. 614–28., 625.

adataik rögzítését.¹¹⁵⁵ Az előkészítő munkát 1994 augusztusára befejezték, és elkezdték a szavazásra jogosultak adatainak összegyűjtését, majd feldolgozását.¹¹⁵⁶ Munka közben elég sok gondot okozott az a tény, hogy a szembenálló felek több esetben is neheztelték az iroda munkatársainak tevékenységét, illetve vitatták a másik oldal által delegált szavazókat.¹¹⁵⁷ A szervezés nemcsak Marokkóban, hanem Mauritániában is folyt, a főtitkár képviselőjében Erik Jensen találkozott a mauritániai elnökkel, Maaouya Ould Sidi Ahmed Tayával. A találkozó célja az volt, hogy Mauritánia területén is létrehozassanak egy azonosító irodát az ott élő szaharávi származásúak nyilvántartásba vételére. A tárgyalások eredményeként Nouadhibouban az ENSZ megnyithatta azt a hivatali helyiséget, ahol az állam területén élő, szavazásra jogosult szaharávi nemzetiségűek adatait gyűjtötték össze. A szavazásra jogosultak jelentkezésének a határideje 1994. október 25-e volt, amikor is az utolsó percben Marokkótól 130 000 kérelem érkezett be a MINURSO munkatársaihoz. Marokkó így 180 000 kérelmet nyújtott be (83 971 fő Nyugat-Szaharából és 99 225 fő Marokkó területéről.). A Polisario részéről 42 337 kérelem érkezett, így az eredmény 233 487 fő lett, amely háromszor akkora, mint az 1974-es népszámlálás eredménye. Ekkor már mindenki tudta, hogy a referendumot legkorábban csak 1995 októberében lehet majd megtartani.¹¹⁵⁸ Annak ellenére, hogy a szavazásra jogosultak adatait összegyűjtő iroda majdnem teljesen befejezte a munkáját, a folyamatot 1994. december 22-én a marokkói kormány tiltakozása miatt megszakították. 1995. március 12. és 25. között II. Hasszán az USA-ba utazott. Ezt megelőzően tárgyalt Washingtonban Mohamed Abdelaziz, a Polisario főtitkára, aki azzal vádolta az ENSZ-et, hogy lehetővé tette, hogy Marokkó 180 000 nem szaharávi választót Nyugat-Szaharába vihessen a népszavazásra.¹¹⁵⁹

Így a Világszervezet és a Polisario közötti kapcsolat rendkívüli módon elhidegült, és a különböző korlátozások miatt a katonai megfigyelők munkája szinte ellehetetlenedett a felkelők által ellenőrzött területeken.¹¹⁶⁰ A helyzetet az is bonyolította, hogy az ENSZ alkalmazottak nem tudták folytatni a választásra jogosultak összeírását, mivel mind a Polisario, mind a marokkói kormány bojkottálta a munkájukat (1996).¹¹⁶¹ Ekkor az ENSZ főtitkára 1996 májusában javaslatot tett az azonosítási tevékenység

---

1155 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1156 Dunbar, C.: Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict. p. 529.

1157 Chopra, J.: Breaking the Stalemate in Western Sahara. pp. 307–311.

1158 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/500/62/PDF/N9450062.pdf?OpenElement> (Letöltési ideje: 2013-09-11)

1159 Mullen, C. A.: Unrepresented Nations and Peoples Organization Yearbook 1996. pp. 238–239.

1160 Shelley, T.: Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? p. 140.

1161 Dunbar, C.: Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict. pp. 523–545.

megszüntetésére,¹¹⁶² amit az ENSZ BT tagjai el is fogadtak.¹¹⁶³ Szeptemberre az azonosítási központok mind megszűntek, és a marokkói hasereg és a Polisario egységek is éles lögyakorlatokat tartottak a demilitarizált zóna közelében. Boutros-Ghali a misszióval kapcsolatos utolsó jelentésében arról értesíti az ENSZ BT tagjait, hogy a katonai megfigyelők létszámát 26%-kal csökkenti, a rendőrök létszáma a korábbi 91 főről 9 főre csökken és a polgári dolgozók létszámát is lecsökkenti 410 főről 170-re.¹¹⁶⁴

A kialakult helyzet miatt egyre több nyomás érte Marokkót, hogy kezdjen tárgyalásokat a Polisario-val és próbáljanak meg valamilyen közös megoldást keresni a konfliktus lezárására. A MINURSO vezetője Erik Jensen 1996 májusában, algériai támogatással titkos megbeszéléseket kezdeményezett Marokkó és a Polisario között. Marokkót Basri, a belügyminiszter, a Polisariot Bashir Musztafa Sayed képviselte. A találkozás feltétele az volt, hogy egyik fél sem említi a függetlenség vagy a teljes integráció kérdését. A tárgyalásra augusztusban, Genovában került sor, ahol már elkezdték a szervezését egy Rabatban tartandó csúcstalálkozóknak is. A Polisario képviselői találkoztak Mohammed koronaherceggel (a mostani uralkodó) is, de a királlyal nem. Végül a felek nem egyeztek meg és a találkozóról – szokás szerint – mindenki másképp tudósította a külvilágot.¹¹⁶⁵ Jensen közvetítése ugyan nem hozott eredményt, de arról győzte meg az ENSZ vezetőit, hogy az 1991-ben elfogadott referendum-terv nem valósítható meg, a szervezetnek ezért más megoldást kell keresnie a konfliktus lezárására. Bár Boutros-Ghali a MINURSO megszüntetését javasolta, ebbe az ENSZ BT nem egyezett bele, hanem lehetőséget adtak az új főtitkárnak, hogy a tények tükrében maga tehessen javaslatot a misszió további sorsával kapcsolatban.¹¹⁶⁶ Ezt a vizsgálatot az új főtitkár, Kofi Annan lelkiismeretesen el is végezte.¹¹⁶⁷

Annan úgy gondolta, hogy az ENSZ képes lesz a feleket ismét tárgyalóasztalhoz ültetni, hogy valamilyen megoldást találjanak.¹¹⁶⁸ Gyanakvásuk és a bizalmatlan légkör ellenére 1997 szeptemberében az amerikai Houston városában újabb tárgyalások kezdődtek a terület sorsának rendezéséről.¹¹⁶⁹ A tárgyalások sikerrel zárultak, eredményeként elfogadták, és nyilvánosságra hozták a Houston-i Egyezményt, amely az

---

1162 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/118/98/IMG/N9611898.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-11)

1163 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/134/12/PDF/N9613412.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-11)

1164 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/304/77/IMG/N9630477.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-11)

1165 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. pp. 87–89.

1166 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 156.

1167 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/046/84/IMG/N9704684.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-11)

1168 Theofilopoulou, A.: *The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair*. – <http://www.usip.org/files/resources/srl166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1169 William, Z. I.: *Time for a solution in the Western Sahara Conflict*. p. 179.

1991-ben elfogadott ENSZ béketerv ismételt megerősítése volt.¹¹⁷⁰ Még az egyezmény megkötése előtt, ebben az évben történt még egy igen fontos esemény, mivel ezután a további egyeztetéseket James Baker, az USA néhai államtitkára, az ENSZ főtitkár különleges megbízottja koordinálta.¹¹⁷¹ Ugyan Baker az amerikai kormány támogatásával került a posztjára, teljes egészében bírta az akkor főtitkár, Kofi Annan bizalmát és támogatását.¹¹⁷² Baker igen határozottan kezdett neki a munkájának és miután meggyőződött arról, hogy a szembenálló felek meg akarják tartani a referendumot, aláíratta velük a konfliktus során köztük létrejött egyetlen megállapodást, a Houston-i Egyezményt. Ugyanebben az évben tárgyalásokat folytattak Londonban is,¹¹⁷³ és megtörtént az, amire senki sem számított. A Marokkói Királyság és a Polisario képviselői több évtizedes, gyűlölettel teli háborúskodás után június 23-án közvetlen kapcsolatba léptek egymással, és tárgyalásokat folytattak Lisszabonban.¹¹⁷⁴ Ezután történt meg a Houston-i Egyezmény megkötése, majd az ENSZ-alkalmazottak a menekülttáborokban is elkezdték a potenciális szavazásra jogosultak összegyűjtését, így a SADR által szaharávi származásúnak elismert törzsek szavazóképes, szavazásra jogosult tagjait teljes egészében felmérték, és azok felkerültek a szavazólistákra (1998 augusztus). 1998 februárjában Jensen helyére a korábban amerikai külügyi szolgálatban tevékenykedő Charles Dunbar került, aki megpróbálta Marokkót rávenni a Houston-i Egyezmény betartására. Ez azonban nem mindig sikerült, mivel azok több esetben is igyekeztek az Azonosító Iroda munkatársait kijátszani.¹¹⁷⁵ Még ez év novemberében az ENSZ főtitkár, Kofi Annan látogatást tett a területen, és személyes jelenlétével próbálta előremozdítani az állandóan akadozó rendezési tervet, azonban az útját le kellett rövidítenie az iraki események miatt. Mivel a marokkóiak minden a rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek megakadályozni a Houston-i Egyezményben foglaltakat, Dunbar 1999 márciusában lemondott a posztjáról. Baker azonban nem adta fel, további egyeztetéseket szervezett, majd megállapodott a marokkóiakkal, amelyek eredményeképpen megszületett a főtitkár 483. számú jelentése.¹¹⁷⁶

1170 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/248/08/IMG/N9724808.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-11)

1171 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. p. 16.

1172 Baker megbízatását a Polisario kitörő örömmel fogadta, mivel úgy gondolták, hogy a konfliktusban az 1991-es tűzszünet óta ténylegesen is semleges álláspontot képviselő USA által támogatott médiátort a marokkóiak nem lesznek képesek megfélemlíteni. Marokkó tényleg nem örült Bakernek, de a kinevezése ellen nem tudott mit tenni. Baker nem cáfolt rá a várakozásokra, 1997 áprilisában meglátogatta a szembenálló feleket, akikkel közösen további egyeztetéseket tartottak Londonban (június 10–11), Lisszabonban (június 23), újra Londonban (július 19–20), majd ismét Lisszabonban (augusztus 29–30). Mire megkötötték a Houston-i Egyezményt, már az összes vitás kérdést lerendezték. Ez a szerződés azért is számít mérföldkönek a konfliktus történetében, mert mind a két fél aláírta azt.

1173 Dunbar, C.: *Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict*. p. 523.

1174 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* p. 143.

1175 Dunbar, C.: *Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict*. p. 531.

1176 <http://www.arso.org/S-99-483.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-13) és <http://www.arso.org/S-99-483add.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

Június 15-én nevezték ki a főtitkár új különleges megbízottját, William Eagletont, aki szintén az USA külügyi szolgálatának tagja volt korábban. A találkozók eredményeként 1999. június 15-én a MINURSO munkatársai elkezdtek annak a három törzsnek a nyilvántartásba vételét, akiknek a származásával kapcsolatban viták merültek fel.

Az ENSZ nyilvántartásaiban a H41 (Ait Baamaran), H61 („Varias del norte”) és J51/52-es („Idegob y otras del sur”) elnevezésű csoportokként,¹¹⁷⁷ míg Marokkónál az a’ it Usa, aft Baamrane, aft en-Nos, azoafit, cheraga, aft yarra, beni buvahl, beni zerual, chenacla, entifa, rif, r’hamna, seraghna, oulad settout, ghomara, zanti és lamiar törzsek néven tartották őket nyilván. A spanyol népszámlálás idején a H41 csoport létszáma 609 fő, a H61 csoport létszáma 536 fő, míg a J51/52 csoport létszáma 1387 fő volt, mindösszesen 2532 fő. A marokkóiak ezzel ellentétben 60 000 jelentkezőt állítottak ezekből a csoportokból, akiknek a kétharmada Dél-Marokkóból származott. A Polisario gyanúsna tartotta a népesség ilyen méretű növekedését és kérte a MINURSO munkatársait, hogy igen alaposan vizsgálják meg a jelentkezők saharáviak-e egyáltalán.¹¹⁷⁸

A viták ellenére, még az évben elkészült az első nyilvánosságra hozott lista, amely pontosan 86 381 választásra jogosult személy nevét tartalmazta.¹¹⁷⁹ A szavazásra 147 249 fő jelentkezett, adataikat az ENSZ munkatársai rögzítették, és az előre meghatározott kritériumok alapján (nemzetiségi hovatartozás bizonyíthatósága) felkerülhettek a szavazólistákra.¹¹⁸⁰

A marokkói kimutatások szerint ellenben csak 84 251 fő jogosult szavazásra az alábbiak szerint:

- a Marokkó területén élő saharávi származású személyek: 46 255
- a menekülttáborokban élő szavazóképes saharáviak: 33 786
- a Mauritánia területén élő saharávi származású személyek: 4210

Mindenesetre a vitatott hovatartozású törzsekből több mint 79 000 fő jelentkezett, de csak 51 220 fő töltötte ki a szavazásban részt venni kívánók űrlapját, és közülük csak 2130 főt ismertek el szavazásra jogosultnak.¹¹⁸¹ A marokkói kormány arra alapozta azt a követelését, hogy a vitatott hovatartozású törzsek tagjai is szavazhassanak, mivel azok a korábban marokkói területekre menekült saharáviak leszármazottai.

A marokkóiak az alábbi eseteket tárták bizonyítékként az ENSZ tisztviselői elé:

- 1884-ben, amikor a spanyolok elfoglalták Dakhla városát, több száz helybéli menekült az oulad slim törzsből marokkói területre.

1177 Jensen, E.: *Western Sahara: Anatomy of a Stalemate*. pp. 98–99.

1178 Dunbar, C.: *Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict*. pp. 528–530.

1179 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/301/87/IMG/N0030187.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

1180 Mundy, J. A., *Siezed of the Matter: The UN and the Western Sahara Dispute*. p. 133.

1181 Cordesman, A. H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb*. p. 66.

- Amikor a spanyol csapatok Penez ezredes vezetésével elfoglalták Tarfaya városát, a környéken lakók jelentős része Marokkóba menekült.(1919)
- Abban az évben, amikor a spanyolok létrehozták az első katonai helyőrséget El-Aaiun-ban, több szaharávi települt át a marokkóiak fennhatósága alá tartozó területekre.(1934.)
- A francia hadsereg „Ecouvillon” hadműveletének következtében több szaharávi harcolt a marokkói felkelők közt, és a családjaik marokkói területen éltek.(1958)

A marokkói állításokat – bizonyíthatóság hiányában – az ENSZ képviselői nem fogadták el, így a vitatott törzsek tagjainak jelentős része nem került fel a szavazásra jogosultak listájára. A lista elkészítése hatalmas győzelmet jelentett a Polisario számára, akik annyira bíztak a népszavazás közeli megtartásában, hogy elkezdték a menekültek Nyugat-Szaharába történő visszatelepítését megszervezni. Természetesen Marokkó vitatta a listák alaposágát és azt követelte, hogy az ENSZ minden jelentkezőnek az adatát – akár rajta van a listán, akár visszautasították annak felvételét – vizsgálja át újra. A szavazással kapcsolatos huzavonák miatt 1999 szeptemberében a marokkóiak által megszállt terület városaiban spontán tüntetések törtek ki, amiket a marokkói hadsereg egységei és a rendőrség gyorsan elfolytott. A tüntetéseken történtek azonban sok kérdést is felvetettek, ami Marokkót is és a Polisariót is elgondolkoztatta. Az egyik legérdekesebb momentum az volt, hogy a tüntetésben résztvevő szaharáviakat a betelepített marokkóiak nagy része is aktívan támogatta. Ekkor nem csak Marokkó, de az ENSZ is láthatta, hogy egy esetleges szavazás – hiába nagyobb létszámú a marokkói közösség Nyugat-Szaharában – nem biztos, hogy a megszállók győzelmét hozná, hiszen a betelepedett marokkóiak akár a független Nyugat-Szahara állampolgárai is lehetnének. Egyszóval Marokkó nemhogy nem nyerte meg a megszállt területeken élő szaharáviak hűségét, de a saját telepeseinek egy részét is elveszítette.¹¹⁸² Talán ezzel magyarázható Kofi Annan 1999 végén tett kijelentése, hogy a referendum 2002 előtt nem hajtható végre.¹¹⁸³ A tüntetéseket sikerült ugyan elfolytani, de még 2000 februárjában és márciusában is történtek olyan esetek, amikor szaharávi fiatalok a marokkói biztonsági erők, illetve a MINURSO békefenntartóinak autótól közel dobálták meg, sőt egy rendőrautót fel is gyújtottak.

Miután a szavazatra jogosultak nyilvántartásba vétele befejeződött, világosan látszott, hogy Marokkó nem tartja be a Houston-i Egyezményt, és nem fogja hagyni a népszavazás lebonyolítását sem, ezért az ENSZ új megoldásokat keresett.¹¹⁸⁴ A Világszervezet főtákarának nyomatókos kérésére 2000 áprilisában James Baker, John Bolton és William Eagleton társaságában látogatást tett Algériában, Marokkó-

1182 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. pp. 152–153.

1183 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/372/65/IMG/N9937265.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

1184 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/301/87/IMG/N0030187.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

ban és a Polisario által felügyelt területeken. Bár minden, a vitában érdekelt féllel tárgyalta, kézzelfogható eredmények nélkül tért vissza New Yorkba. Később a marokkói kormány és a Polisario képviselői Londonban újra tárgyalóasztalhoz ültek, de a tárgyalásokat hamarosan félbeszakították.¹¹⁸⁵ Ezután Baker egy új találkozót kezdeményezett Genovába, ahol a terület további jövőjéről, a marokkói hadifoglyok elengedéséről és a megszakított rendezés folytatásáról tárgyaltak.¹¹⁸⁶ Ez év szeptember 28-án a szembenálló felek Berlinben találkoztak ismét, ahol a marokkói kormány jelezte, hogy hajlandó tárgyalni a Houston-i Egyezmény lehetséges alternatívájáról. Baker erre felszólította a marokkói küldöttséget, hogy tegyenek le konkrét javaslatot az asztalra, mert annak hiányában a Houston-i Egyezményt fogja kikényszeríteni az ENSZ.¹¹⁸⁷ Baker ugyanakkor a Polisario képviselőit biztatta, hogy legyenek nyitottak a tárgyalásokra, mert az önrendelkezést több fajta módon is meg lehet szerezni.¹¹⁸⁸ A tárgyalások lezárása után mégis világos volt mindenki előtt, ahogy az 1991-es Rendezési Terv, úgy a Houston-i Egyezmény – mivel az nem Marokkónak kedvezett – sem fog megvalósulni, így más megoldást kellett keresni a konfliktus lezárására. A törékeny béke 2001 januárjáig tartott, amikor a Párizs-Dakar Rally megrendezésével kapcsolatos problémák miatt a Polisario majdnem újra kezdte a háborút. A konfliktus elsimítása után Baker ismét tárgyalásokat kezdett a felekkel, de különösebb eredmény nélkül, mivel a Polisario csak a Houston-i Egyezmény megvalósításában volt érdekelt, míg Marokkó semmilyen módon nem volt hajlandó megosztani a Nyugat-Szahara fölötti hatalmát. Bár az USA, Franciaország és Nagy-Britannia nyomást gyakoroltak Marokkó irányába, az eleinte nem kívánta elfogadni Baker javaslatait, de májusban a külügyminiszter, Abderrahmane Youssoufi nyilvánosan kijelentette, Marokkó hajlandó az autonómia kérdését komolyan venni. Ennek ellenére a tárgyalások továbbra sem hoztak eredményt, így Baker a saját kezébe vette az irányítást és 2001 júniusában egy harmadik utas variációt ajánlott a Polisariónak (Framework Agreement avagy Baker-tervként is ismert terv),¹¹⁸⁹ amelynek keretén belül a marokkói kormány egy lényegesen kibővített autonómiát ajánlott fel a nyugat-szaharai területeknek. A Baker által elkészített tervezet az ENSZ által korábban Kelet-Timor számára készített autonómia javaslat módosított változata volt.¹¹⁹⁰

A „harmadik út” néven is ismert tervezet 5 évre szóló, Marokkón belüli autonómiát ajánlott fel, ahol a védelmi, a külügyi és néhány belügyi kérdésekben a marokkói

---

1185 Chopra, J.: *Peace-maintenance: The Evolution of International Political Authority*. p. 183.

1186 Dunbar, C.: *Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict*. p. 528.

1187 Theofilopoulou, A.: *The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair*. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (letöltés ideje: 2013.09.27)

1188 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/704/61/IMG/N0070461.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

1189 Clough, N.: *Western Saharan Conflict: Prolonged Conflict and Prospects for the Future*. p. 7., 15.

1190 Ez már csak azért sem volt túl jó választás, mert ezt a tervezetet a kelet-timoriak egységesen elutasították, mivel függetlenséget és nem Indonézián belüli autonómiát akartak.

kormányzat lett volna jogosult dönteni, míg a többi kérdésben a szabadon választott szaharávi kormányzatnak. A kormányzat tagjait az őslakos szaharáviakból és az időközben betelepült marokkóiakból választanák. Az 5 év letelte után az összes Nyugat-Szaharában lakó – beleértve az évtizedek óta folyamatosan betelepülő marokkói állampolgárokat is – jogosult szavazni a terület jövőjéről. A lakosság három opció közül választhatott volna: függetlenség, az autonómia meghosszabbítása és a Marokkóban való teljes integráció. A szavazásra jogosult lenne mindaz, aki a szavazást megelőző évben folyamatosan Nyugat-Sahara területén lakott.¹¹⁹¹ A marokkóiak támogatják a tervet,¹¹⁹² de Algéria és a Polisario csak az 1991-ben elfogadott Rendezési Terv alapján volt hajlandó tárgyalásokat kezdeni. Az autonómia terve már korábban is felmerült ugyan, de arról a Polisario képviselői még csak tárgyalni sem voltak hajlandóak.¹¹⁹³ A referendum többszöri elhalasztása miatt a feszültség oly mértékben növekedett, hogy a Polisario a fegyveres harc újratekzésén gondolkozott, és jelentős katonai erőket vont össze a Berm közelében.¹¹⁹⁴ A probléma megoldását James Baker továbbra is abban látta, ha a szaharávi nép elfogadna egy széles körű autonómiát Marokkó fennhatósága alatt, a terület jövőjéről szóló választásokat pedig egy későbbi időpontban tartanák meg, akkor az összes helyi lakos jogosult lenne szavazni, akik legalább egy éve folyamatosan a nyugat-szaharai területeken élnek.¹¹⁹⁵ A marokkóiak némi gondolkozási idő után elfogadták a javaslatot, a Polisario viszont ismételten visszautasította az eddigi ENSZ-határozatok ilyen irányú módosítását, sőt javaslatokat tettek a Houston-i Egyezmény módosítására, majd pedig kivitelezésére. Baker a Polisario-nak menedéket adó algériai elnököt, Abdelaziz Bouteflikát is felkereste, és próbálta meggyőzni az új javaslat előnyeiről, a tárgyalások mégis megakadtak.¹¹⁹⁶ Ekkor Mauritánia, Algéria és a Polisario meghívást kapott Pinedaleba (USA, Wyoming), ahol a Framework Agreement továbbviteléről tárgyaltak, megint csak eredmények nélkül (2001. augusztus 27–29.).¹¹⁹⁷ A tárgyalások során a Polisario és Algéria is írásos észrevételeket tett a Baker-tervről és további pontosításokat kértek.¹¹⁹⁸ Időközben

---

1191 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/414/44/IMG/N0141444.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

1192 Ez érthető, mivel így a referendum kiírása előtti egy év alatt annyi marokkói lakost telepíthettek volna át Nyugat-Szaharába, amennyi képes lett volna Marokkó javára befolyásolni a végső szavazást.

1193 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1194 Cordesman, A.H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. p. 66.

1195 Mundy J.: Stalemate in the Desert. Western Sahara: Against Autonomy. – <http://www.counterpunch.org/mundy04272007.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1196 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1197 Marokkót nem hívták meg a tárgyalásokra, mivel az korábban már elfogadta a Framework Agreementet, illetve Baker el akarta kerülni, hogy a marokkóiak provokálhassák a Polisariot, és az erre hivatkozva megszakíthassa a tárgyalásokat.

1198 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/205/44/IMG/N0220544.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-13)

a szeptember 11-ei terrortámadás után pozitív irányba változott az USA és Algéria kapcsolata, mivel a támadás után Algéria az első országok között ajánlotta fel segítségét az amerikaiaknak, így a tárgyalások léghőre is más lett. Ekkor tette meg Bouteflika elnök Bakernek azt a javaslatot, hogy osszák meg Nyugat-Szaharát Marokkó és a Polisario között. Ezt a javaslatot Baker továbbította a marokkóiaknak, de azok némi hezitálás után visszautasították.¹¹⁹⁹ Ekkor nevezték ki William Eagleton helyére William Lacy Swinget, aki egészen 2003-ig töltötte be a posztot, majd őt a perui Alvaro de Soto váltotta.

A tárgyalások során a marokkói uralkodó, II. Hasszán elhalálozott (1999. július. 23.), és a trónon az addig alig ismert fia, a tábornoki ranggal bíró és az európai divatot követő VI. Sidi Mohamed követte.¹²⁰⁰ Az új uralkodó kezdeti lépéseit sokan örömmel fogadták, mivel az apja régi tisztviselői közül elbocsátott olyanokat, akikről köztudott volt, hogy ellenzik a Polisarioval való békekötést, köztük volt Driss Basri, a belügyminiszter, Mohammed Azmi belügyminiszter helyettes, és Benbrahim Allabouche, aki a titkos rendőrség irányítója volt.¹²⁰¹ A bebörtönzött politikai foglyoknak amnesztiát hirdetett, így trónra lépésével sokan visszanyert szabadságukat is ünnepelhették. Több börtönt is bezárattatott, köztük a hírhedt Qul'at M'gounát és a Tazmamart erődöt.¹²⁰² Trónra lépését követően az új uralkodó beszédet tartott, amelyben elismerte, hogy apja rezsimje több esetben is megsértette az alapvető emberi jogokat, beleértve az „eltűntek” ügyeit, és megígérte az áldozatoknak és azok családjainak, hogy jóváteszi elődje bűneit. Hogy jóindulatát bizonyítsa, visszahívta száműzetéséből Abraham Serfaty-t és a Rif-Köztársaságot irányító Abdelkarim Khattabi fiát is. Nagy médianyilvánosság előtt jelentette be a róla elnevezett karitatív alapítvány létrehozását és a tevékenységével kapcsolatos terveit. Ezekkel a tetteivel olyan hatalmas népszerűséget szerzett nem csak külföldön, de Marokkóban is, amellyel apja sosem rendelkezett. Sajnos, a gyors békekötésben reménykedőknek csalódnia kellett, ugyanis az új uralkodó, bár másképp, de apja politikáját folytatja Nyugat-Szaharával kapcsolatosan.¹²⁰³ Ezt bizonyítja az is, hogy amikor 2003. május 16-án öngyilkos merényleteket szerveztek Casablanca belvárosában nyugati célpontok ellen, ahol 45 – 33 polgári áldozat és 12 öngyilkos merénylő – ember vesztette az életét, a király vaskézrel csapott le. Több mint 5000 embert tartóztattak le rövid időn belül, akik közül 2112 ellen eljárást is indítottak. Bár a Polisariot is kapcsolatba hozták

---

1199 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1200 Darbouche, H. – Zoubir, Y.: Conflicting International Policies and the Western Sahara Stalemate. p. 93.

1201 Dunbar, C.: Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict. p. 524.

Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, nationalism and Conflict Irresolution. p. 54.

1202 <http://www.amnesty.org/en/library/asset/ACT33/001/1994/en/4ae38b08-ec14-11dd-85b9-0939011eabc9/act330011994en.pdf> (letöltés ideje: 2013. 09.23)

1203 Cordesman, A. H.: A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb. pp. 73–74.

az akcióval, mint kiderült azt nem ők követték el.¹²⁰⁴ A szervezet ugyanis egészen eddig nem támadott polgári célpontokat, csak a „megszálló” marokkói katonákkal és rendőrökkel csaptak össze. Ma már VI. Mohammed szinte ugyanúgy uralkodik, mint az apja, ha pedig bárki a különböző korlátozások okát firtatja, akkor a növekvő iszlamista veszélyre hivatkozva hallgattatják el. Mivel a nagyhatalmakat leköti a muzulmán világ radikalizálódása, nem igazán foglalkoznak a megszállt Nyugat-Szaharával, ahol Marokkó azt csinál, amit akar.

Sajnos, egyre többen vannak a Polisario vezetői között is, akik azt vallják, hogy az ENSZ impotens szervezetként működik, illetve a marokkóiakat támogatja, ezért célszerűbb lenne újra fegyverrel érvényt szerezni jogaiknak. Ez részben abból a frusztrációból fakad, hogy a marokkói kormány, bár komoly terhet ró rá a megszállás, mégis képes azt finanszírozni.¹²⁰⁵ Az elfoglalt területeket bizonyos mértékig fejlesztették, alapvető, élhető életszínvonalat teremtettek, így az emberek többsége belenyugodott a megszállás tényébe, és élvezi annak gazdasági előnyeit. Fontos azt is látni, hogy Marokkó a nemzetközi diplomáciában sikeresen használja ki azt a tényt is, hogy ő az USA legrégebbi és egyik legértékesebb arab szövetségese 1787 óta,¹²⁰⁶ mivel stratégiai elhelyezkedésénél fogva, és mint a második legnagyobb arab ország a Magreb-térségben (közel 30 millió lakossal) fontos szerepet tölt be a muzulmán világban. Most meg főleg fontos szerepe lehet, amikor az USA szövetségeseinek jó részéről kiderült, hogy vezetőik közül néhányan az amerikai érdekeltségeket támadó terrorszervezeteket támogatja, illetve azokkal szoros kapcsolatban áll.¹²⁰⁷ Ennek tükrében mindjárt érthető, hogy Marokkó 1950 óta az ötödét kapja az afrikai kontinens számára folyósított USA segélyeknek, és csak Egyiptom kap nála nagyobb amerikai támogatást.¹²⁰⁸ A Marokkónak nyújtott katonai segély összege az évek folyamán megközelítőleg 1 billió dollár, míg a gazdasági segély összege 1,3 billió dollár volt.¹²⁰⁹ Főleg a Reagan időszakban hangsúlyozták különösen Marokkó értékét, mint biztos szövet-

---

1204 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, nationalism and Conflict Irresolution.* p. 164.

1205 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* pp. 54–55.

1206 Marokkó az első államként 1777-ben ismerte el az Amerikai Egyesült Államokat, majd 10 év múlva barátsági szerződést kötöttek egymással, ami az egyik legrégebbi megállapodás az USA történelmében. Marokkó a II. világháború során is hasznos szövetségese volt az amerikaiaknak, akik Dwight D. Eisenhower vezetésével az észak-afrikai műveleteiket Casablancában kezdték meg. Ez egy újabb fejezetet nyitott az amerikai-marokkói kapcsolatok történetében, ezért is tekinti magát az Alavita dinasztia az USA legmegbízható szövetségésének, aki nem csak kulcs szereplője az amerikai politikának Afrikában és Közel-keleten, hanem sokszor formálója is azt. Marokkó stratégiai elhelyezkedésénél fogva, Spanyolországgal és Nagy-Britanniával közösen ellenőrzi a Gibraltári-szorost, ezért is fontos szerepet tölt be, mint a nyugati államok szövetségese.

1207 Theofilopoulou, A.: *The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair.* – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1208 Zoubir, Y. H. – Benabdallah-Gambier, K.: *The United States and the North African Imbroglio: Balancing Interests in Algeria, Morocco, and the Western Sahara.* pp. 188–189.

1209 Cordesman, A. H.: *A Tragedy of Arms. Military and Security Developments in the Maghreb.* pp. 79–84.

ségest, mivel ebben az időszakban az USA hadereje korlátlanul használhatta a marokkói légteret, repülőtereket és tengeri kikötőket.¹²¹⁰ Az USA 1946 és 2006 között 3,53 milliárd USD támogatást adott gazdasági és katonai segélyként Marokkó számára.¹²¹¹ A két ország között évtizedekre visszatekintő titkosszolgálati kapcsolatok alakultak ki, amiből Marokkó szintén sokat profitált.¹²¹² Habár az USA a Marokkóban található négy légi bázisát 1963-ban, illetve az utolsó hírközlési bázisát 1978-ban bezárta, korlátlanul használhatja a marokkói hadsereg bázisait, légtereit és kikötőit. A marokkói uralkodó több esetben is biztosította az amerikaiakat, hogy országának területét bármilyen katonai művelet során felhasználhatják, mindenféle korlátozás nélkül. Az 1982-ben megkötött amerikai-marokkói szerződésben Rabat biztosította, hogy a casablancai repülőtér katonai része és a légierő Sidi Slimane bázisa állandóan elérhető az amerikai hadsereg és légierő egységei számára. Az USA tengerészeti egységei pedig rendszeresen állomásoznak Tanger kikötőjében, amelyet a legnagyobb amerikai hadihajó is képes igénybe venni.

A marokkóiak másik komoly szövetségese a mindenkori francia kormány, amely 1980 és 1984 között 300 millió frankos vissza nem térítendő segínyt (főleg saját gyártmányú fegyvereket) nyújtott nekik. Franciaország azért is ellenezte Nyugat-Szahara függetlenné válását, mert ha a térségben létrejönne egy Algír-barát állam, az csökkentené a franciák befolyását Nyugat-Afrikában, mivel elválasztaná egymástól a francia érdekszférába tartozó Marokkót és Mauritániát. Az is meghatározó volt a franciák számára, hogy Marokkó relative „békésen” hagyta el a francia gyarmatbirodalmat, míg Algéria több éven keresztül, véres harcban vívta ki függetlenségét. A franciák érthető módon inkább támogatták Marokkót, mintsem Algériát (és vele együtt a szövetségeseiknek számító Nyugat-Szaharát). Nyugat-Szahara megszállásakor az akkori francia miniszterelnök, Valéry Giscard d'Estaing minden fórumon támogatta Marokkót, mivel szerinte a „mikro-államok szaporítása” nem lehet reális cél Afrikában.¹²¹³ Amikor 1981 májusában a szocialisták jutottak hatalomra Franciaországban, a SADR vezetői abban reménykedtek, hogy a franciák csökkentik a Marokkónak nyújtott támogatásukat, hiszen a francia Szocialista Párt több fórumon is kijelentette korábban, hogy támogatja Nyugat-Szahara függetlenné válását. Úgy tűnt a reménykedés nem volt alaptalan, mivel az új kormány külügyminisztere még az év augusztusában találkozott a Polisario képviselőivel, hozzájárultak ahhoz, hogy a szervezet irodát nyithasson Párizsban és a Palesztin Felszabadítási Szervezethez hasonlóan felszabadító mozgalomnak ismerte el őket. Az új francia elnök, Francois Mitterand (1981–1995) Algériával is helyreállította a diplomáciai és főként a gazdasági kapcsolatokat, ez pe-

1210 Dean, D. J.: *The Air Force Role in Low-Intensity Conflict*. p. 55.

1211 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 71.

1212 Kamil, L.: *Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict*. pp. 5–10.

1213 Tette úgy ezt a kijelentést, hogy ugyanabban az évben támogatta a két korábbi francia gyarmat függetlenné válását, a Comore-szigeteket 1975-ben, Dzsibutiét pedig 1977-ben. A két ország lakosságának létszáma hasonló volt, mint Nyugat-Szaharác.

dig ahhoz vezetett, hogy a francia-marokkói kapcsolatok kissé elhidegültek, de a katonai együttműködés azért megmaradt. Bár a franciák közvetlenül nem avatkoztak bele a nyugat-szaharai konfliktusba, az ENSZ BT állandó tagjaként továbbra is minden támogatást megadott Marokkónak, főként azután, hogy a konzervatív Jacques Chirac (1995–2007) került hatalomra. Ez csak erősödött, amikor Nicolas Sarkozy 2007 májusában hatalomra jutott. Még az év októberében meglátogatta a marokkói uralkodót, ahol azt mondta, hogy: „Franciaország vállvetve áll ki Marokkó mellett Nyugat-Sahara kérdésben.”¹²¹⁴ Ugyan vannak olyan francia politikai és karitatív szervezetek, akik támogatják a saharáviak önrendelkezési jogát, de a kormányzat politikáját érdemben befolyásolni nem tudják.

Sokan nem értik, miért támogatja az USA és Franciaország töretlenül Marokkót, annak ellenére, hogy az milyen gyakran sérti meg a nemzetközi törvényeket, normákat. Ennek egyszerű oka van: a hidegháború idején úgy gondolták, hogy a Marokkói Királyság destabilizációja magával rántaná a teljes régiót, és a szovjetekkel szoros kapcsolatban álló Algériát és Líbiát a Nyugat csak Marokkón keresztül képes fékentartani. A hidegháború idejében a baloldali (kommunista) irányultságú országok és csoportok jelentették a veszélyt Nyugatra, mára pedig a radikális iszlám szervezetek. Marokkó pedig mind a két esetben sikeresen elhitette a nyugati országokkal, hogy ezekkel az erőkkel szemben Észak-Afrikában biztosan csak rá számíthatnak. Az USA és Franciaország hivatalosan semleges a nyugat-szaharai konfliktusban, hiszen sem a marokkói felsőbbiséget nem ismerték el Nyugat-Sahara felett, sem pedig a Szaharai Demokratikus Arab Köztársaságot. De semmiféleképpen sem nevezhetjük őket semlegesnek, hisz az egyik fél számára (Marokkó) hatalmas mennyiségű hadianyagot, pénzügyi és diplomáciai támogatást nyújtottak/nyújtanak. A két országgal való kapcsolat sosem hagyott kétséget afelől, hogy Marokkóban megbíznak, Algériában pedig nem. A Polisario-t pedig a térség olyan destabilizálós szervezetének tartják, amely ellen küzdeni kell.¹²¹⁵ Érdekes módon azon egyik állam sem akadt fenn, hogy Marokkó igen jó kapcsolatokat ápolt azzal a Szovjetunióval, akinek a térséget meg kellett volna akadályoznia a hidegháború ideje alatt.¹²¹⁶ Az amerikaiak éppen azért a Marokkó által nyújtott szolgálatokért nem támogatták Nyugat-Sahara függetlenné válását. Legjobban Kissinger által elmondottak fejezték ki az amerikaiak ál-

---

1214 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 79.

1215 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 105.

1216 A hidegháború ideje alatt Marokkó tagja volt egy „elitklubnak” amelyet nyugatbarát közel-keleti államok hoztak létre, amit „Szafari Klubnak” neveztek. Miután Dél-Afrika sikertelenül próbálta Angolát megszállni (1975–76), a francia titkosszolgálat az akkori amerikai külügyminiszter, Henry Kissinger jóváhagyásával egy titkos szövetséget hozott létre 1976 szeptemberében, amelynek a tagjai az USA, Franciaország, Szaúd-Arábia, Irán, Egyiptom és Marokkó voltak. A szövetség célja a szovjet befolyás ellenőrzése volt az afrikai kontinensen. Marokkó egyébként több esetben is az USA kinyújtott karjaként működött, pl. az USA rajta keresztül juttatott fegyvereket a dél-angolai felkelőknek, de Kadhafi líbiai ellenzékét is rajta keresztül támogatták pénzzel és fegyverekkel az amerikaiak.

laspontját Nyugat-Szaharával kapcsolatosan: „Az Amerikai Egyesült Államok nem engedheti meg egy újabb Angola létrejöttét az Atlanti-óceán keleti partján!”¹²¹⁷ Perse történt valamelyest változás az amerikaiak álláspontjában is, hiszen a 2001-es szeptember 11-ei merénylet után a Szahara-Száhel régió az egyik fő frontvonala lett a terrorizmus elleni harcban. 2004-ben az USA egy programot kezdeményezett, amely keretén belül az olyan szegény saharai államok határőrizetét és hadseregét fejlesztették komoly pénzekkel, mint Mali, Csád, Niger, valamint Mauritánia. 2006-ban a büdzsét jelentősen megnövelték és a részt vevő országokhoz csatlakozott Marokkó és Algéria is, majd a programot átnevezték Szaharai Terrorizmus Elleni Együttműködésnek (Trans-saharan Counter Terrorism Initiative/Partnership).¹²¹⁸ Ez a program a térség stabilitását segíti elő ugyan és az USA ebben az esetben együttműködik a két szembenálló országgal, mind Marokkóval, mind pedig Algériával, de továbbra is tartanak egy független Nyugat-Szahara létrejöttétől, mivel az gyenge, instabil állam lenne, amely az USA ellenes erők számára egyfajta hátszínként működhetne. Éppen ezért jelentette ki 2008 júniusában Bush elnök, hogy csak a Marokkón belüli autonómiát támogatják, mivel egy újabb független állam létrehozása a Szaharában minden realitást nélkülöz.¹²¹⁹

A másik ok, amiért a saharáviakat támadják és Marokkót támogatják, az illegális migráció kérdése. A Magreb régióan keresztül érkező illegális bevándorlás okozza a legnagyobb problémát a nyugat-európai államoknak.¹²²⁰ Mivel Nyugat-Szahara közel van az EU déli határaihoz (alig 100 kilométerre található a Kanári-szigetek), az európai országok felé irányuló nemzetközi migráció egyik csomópontjává vált. A migránsok az évszázadokon keresztül karavánútként használt útvonalakon érkeznek. Az egyik fő gyűjtőpontja a szubsaharai menekülteknek Accra, illetve Bamako, ahonnan a kisebb-nagyobb csoportok az Algéria déli részén található Tamanrasset városába mennek, majd Marokkó (Oujda városán keresztül), Tunézia és Nyugat-Szahara (Mauritánia) felé indulnak tovább.¹²²¹ A nyugat-saharai menekültáradat az 1990-es évek közepén kezdődött, amikor a korábban a Földközi-tengeren próbálkozó migránsok¹²²² egyre inkább az Atlanti-óceán kikötőiből próbáltak meg lélekvesztőikkel európai területre átjutni. Mivel a Polisario ellenőrzése alatt lévő területen nincs

1217 Kamil, L.: Fueling the Fire. US policy and the Western Sahara conflict. p. 10.

1218 Besenyő J.: Háború Európa előterében: a Mali krízis, **Sereg Szemle**, XI. évfolyam, 1. szám, 2013. január–március pp. 105–134.

1219 Zunes, S. – Mundy, J.: Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution. p. 74.

1220 <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=230> (Letöltés ideje: 2013-09-21)

1221 <http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?id=484> (Letöltés ideje: 2013-09-21)

1222 A fő migráns „útvonal” a sivatagon keresztül a Marokkó területén található spanyol enklávék (Ceuta és Melilla) felé tartott, majd onnan kisebb haláshajókkal és egyéb más lélekvesztőkkel próbáltak Európába átjutni. A spanyol kormányzat együttműködve a marokkói hatóságokkal és más afrikai országokkal próbálta megállítani a menekültáradatot, sokszor igen kemény módszerekkel (hatalmas radar és kerítés-rendszer kiépítése, különböző kényszerintézkedések használata, közös járőrözés a marokkói hatóságokkal, a tengeri járőrözés megerősítése a Gibraltári-szorosban, menekültek bebörtönzése, stb.)

központi kormányzat, a mauritániai határőrség pedig szinte csak jelképes, egyre több menekült nem Marokkó, hanem Nyugat-Szahara és Mauritánia felől indul Európa felé.¹²²³ A marokkói kormányzat éppen ezért, többször is megvádolta a SADR és Algéria vezetését, hogy a menekültek Marokkóba való bejutását aktívan támogatják, hogy azzal is destabilizálják az országot. Ezt az érintett felek visszautasították, de az illegális bevándorlókat továbbra sem állították meg.¹²²⁴ A MINURSO békefenntartói többször is jelentették, hogy a megszokott csempészek és Polisario fegyveresek mellett egyre több fekete afrikai menekülttel – néha egész karavánokkal – találkoznak a sivatagban a járőrözések során. Az ENSZ többször szólította fel a Polisario vezetőségét, hogy akadályozzák meg az illegális migránsok áradatát. Végül a saharáviak engedtek és 2004-ben Tifariti környékén elfogtak egy pakisztáni és bangladesi menekültekből álló csoportot, amelynek tagjait először bebörtönözték, majd a mauritániai határnál elengedték.¹²²⁵ Persze a menekültáradat nem állt meg, sőt 2005–2006 során egyre több menekült érkezett a területre, Szenegálból, Gambiából, Sierra Leonéból, Libériából, Maliból, az Elefántcsontpartról, Ghánából, Nigériából, a Kongói Demokratikus Köztársaságból, Kamerunból, Szudánból, sőt még a távoli ázsiai országokból is.¹²²⁶ Csak 2006 januárja és szeptembere között 24 000 illegális bevándorló érkezett a Kanári-szigetekre, az egy évvel korábbi 4472 helyett. A menekültek közül, akiket visszafordítanak a Magreb országok hivatalos szervei, nem mennek vissza hazájukba, hanem letelepednek helyben (számuk több millióra tehető Algériában, Mauritániában, Marokkóban, Szudánban, Líbiában és Tunéziában), majd később ismét megpróbálnak valamelyik európai országba átjutni. Több emberjogi szervezet (UNHCR, Amnesty International és a Human Rights Watch) szerint a menekülteket mind az észak-afrikai, mind pedig az európai államok határőrei, rendőrei bántalmazták, gyakran megsértve az alapvető emberi normákat is.¹²²⁷ Ezt nem enyhíti az a tény sem, hogy Európának elege lett az egyre inkább radikalizálódó muzulmán tömegekből, akik egy szempillantás alatt képesek véres összeütközést provokálni egy rendőri ellenőrzésből, akik bevallottan ellenségesek az őket befogadó államokkal szemben.¹²²⁸

1223 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6228236.stm> (Letöltés ideje: 2013-09-21)

1224 http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1575&context=isp_collection (Letöltés ideje: 2013-09-21)

1225 <http://www.afrol.com/articles/15408> (Letöltés ideje: 2013-09-21)

1226 http://mmo.gr/pdf/news/Migration_in_the_Middle_East_and_Mediterranean.pdf (Letöltés ideje: 2013-09-21)

1227 2005 októberében több száz szubszaharai menekült átverekedte magát a spanyol hatóságok által épített kerítésrendszeren. A határt őrző spanyol katonák közt pánik tört ki, és a megszokottnál erőteljesebben léptek fel a migránsokkal szemben, akik közül többen az életüket veszítették. Ezzel egy időben a marokkói hatóságok, több mint 1500 elfogott migránst kivittek a sivatag egy elhagyott pontjára és otthagyták őket boldoguljanak, ahogy tudnak.

1228 Erre jó példa az elmúlt években történt gyűjtogatások, rongálások és rablások, amelyeket főként muzulmán bevándorlók kezdtek, majd később csatlakoztak hozzájuk a különböző háttérű bűnöző csoportok is, először Londonban, majd Nagy-Britannia több nagy városában is.

Ezért az európaiak egyre inkább biztonsági és nem gazdasági, politikai szempontból közelítik meg az illegális migrációt, amely számukra minimális pozitívumot és egyre több negatívumot hordoz magában.¹²²⁹

A Polisario által felügyelt területeken ellenben nem történt számottevő fejlődés, a szervezet Algérián kívül mástól nem kap komolyabb segítséget. Az emberek többsége még mindig az algériai menekülttáborokban él, ahogy azoknak a katonáknak a családtagjai is, akik a „felszabadított” területen (Liberated zone) szolgálnak.¹²³⁰ A „felszabadított területen” többnyire csak beduinok élnek, és néhány kis lélekszámú város (falu) található.¹²³¹ A szervezet nemcsak gazdasági téren (erős függés Algériától és más segélyszervezetektől), hanem diplomáciai téren is hátrányba került, mivel a terület jövőjével kapcsolatos döntések az ENSZ-ben születnek meg. Ez kényszerű várakozásra készíti a Polisariot, amivel egyfajta előnyt biztosít a marokkóiak számára a már meglévő pozícióik erősítésére. A 2003-as Baker-látogatás után (január–február) az ENSZ Biztonsági Tanácsa további két hónapra hosszabbította meg a MINURSO mandátumát (2003. május 27.), majd később ismételtén 2004. április 31-ig, azóta pedig a világszervezet folyamatosan hosszabbítja a békefenntartóknak adott mandátumot. Árulkodó az a tény, hogy a Világszervezet vezetőinek döntése értelmében 2003. október 31-ével a népszavazással kapcsolatos tevékenységet folytató iroda és a rendőri részleg „ideiglenesen” megszűnt, az általuk feldolgozott és összegyűjtött anyagot – az összes szavazásra jogosult adata, a szavazó listák stb. – Genovába, az ENSZ központba szállították.¹²³² Állításuk szerint, ha megegyeznek a szembenálló felek, az irodát újra felállítják, hogy a népszavazás lebonyolításában részt vegyen.

Azt azonban látni kell, hogy 12 év és közel 500 millió USA dollár elköltése után a Világszervezet több tagországa és vezető tisztségviselői közül is többen eredményt szerettek volna látni. Így nem rejtették véka alá csalódásukat, és Franciaország minden ellenállása dacára a Baker-terv finomított változatát a Biztonsági Tanács 2003-ban tartott értekezletén elfogadták (Peace Plan).¹²³³ A tervet Baker és tanácsadói, Hurst Hannum professzor – aki az ENSZ kelet-timori autonómia tervezetét is kidolgozta korábban – bevonásával 2002 végére készítették el, majd miután a főtitkár jóvá-

---

1229 dr. Böröcz Miklós: Az illegális migráció és a terrorizmus közti összefüggések vizsgálata, (Terror & Elhárítás, 2014/II, – http://tek.gov.hu/tt_pdf/2014/Borocz_Miklos_Az_illegalis_migracio.pdf (Letöltés ideje: 2014-11-21)

1230 A felszabadított területek Nyugat-Szaharának azon részei (25%), amit a SADR tart az ellenőrzése alatt, oda az 1991-ben megkötött tűzszüneti megállapodás értelmében a marokkóiak nem léphetnek be. A terület nagysága 70 000 km², amely megfelel Írország vagy Dánia méretének.

1231 European Strategic Intelligence and Security Center (ESISC), The Polisario Front – Credible Negotiations Partner or After-Effect of the Cold War and Obstacle to a Political Solution in Western Sahara? – <http://www.esisc.org/documents/pdf/en/the-polisario-front.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

1232 <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume7/Issue1/pdf/12bese.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

1233 Zoubir, Y.H.-Benabdallah-Gambier, K.: The United States and the North African Imbroglio: Balancing Interests in Algeria, Morocco, and the Western Sahara. pp. 194–195.

hagyta, a szembenálló felekkel is ismertette. Az új javaslatot a lehető legnagyobb körültekintéssel készítették, hogy egyik fél se tudja visszautasítani.¹²³⁴ Habár a csoport a legnagyobb titokban dolgozott a tervezeten, úgy tűnt, hogy Marokkót valakik informálták az abban foglaltakról. Például a „Zöld Menet” 27. évfordulóján, a marokkói uralkodó kijelentette, hogy Nyugat-Szaharában a referendum soha nem lesz megtartva.¹²³⁵ Baker a terv ismertetése során meglátogatta Marokkót, Algériát, Mauritániát és a Polisario vezetését, hogy megszerezze a támogatásukat. A Béketervet 2003. május 23-án hozták nyilvánosságra, amelyről Kofi Annan úgy nyilatkozott, hogy az mind a két oldalt kielégítheti.¹²³⁶

Az új terv ugyan mindkét fél számára tett engedményeket, de független politikai elemzők és más szakértők szerint még mindig Marokkónak kedvez. A végleges terv szerint négy vagy maximum öt év elteltével népszavazást tartanának a terület jövőjéről, addig pedig Nyugat-Szahara széles körű autonómiával rendelkezne a Marokkói Királyságon belül.¹²³⁷ Létrehoznának egy szervezetet, amely a területtel kapcsolatos döntéseket készítené elő, szervezné a mindennapi életet és tartaná a kapcsolatot a marokkói hivatalos szervezetekkel (Western Sahara Authority-WSA). Ennek a szervezetnek sokkal kiegyensúlyozottabb lenne az összetétele, mint amelyet a Framework Agreement keretei között hozhattak volna létre, ahol a marokkói menekültek könnyen túlsúlyba kerülhettek volna, az őslakos saharáviakkal szemben. Az átmeneti időszak alatt a helyi pénzügyek, a helyi adók, oktatás, halászat, biztonsági kérdések és más, a terület életét befolyásoló ügyek a WSA hatáskörébe tartoznának, míg a külügyek és a védelmi terület – beleértve a fegyverviselés kérdését is, kivéve a WSA rendfenntartó erőinek fegyverzetével kapcsolatos kérdéseket – továbbra is Marokkó irányítása alatt maradna. Itt is előrelépés történt a korábbi megállapodással kapcsolatban, hisz a saharávi autonómia jogi rendszere teljesen független lenne Marokkótól. Miután véget ér az átmeneti időszak, népszavazást tartanának, amely eldönti a terület végleges sorsát. Közben az ENSZ felügyelete alatt megkezdődne a menekültek visszatelepítése is a nyugat-szaharai területekre. A helyiek választhatnának az új államként a teljes függetlenség, a Marokkón belüli autonómia, illetve a Marokkóba való teljes beolvadás között. Szavazásra jogosult lesz minden olyan 18. életévét betöltő és Nyugat-Szahara területén élő lakos, aki 1999 óta állandó lakosként van nyilvántartva, akiket az ENSZ nyilvántartásba vett és szavazásra jogosultnak minősített, és azok a menekülttáborokban élők, akik a menekültügyi iroda által készített „visszatelepítendő lakosok hivatalos listáján” szerepelnek.¹²³⁸ Bár a marokkói szervek nem tudták elér-

---

1234 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1235 Jensen, E.: Western Sahara: Anatomy of a Stalemate. p. 110.

1236 <http://www.arso.org/S-2003-565e.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

1237 Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara. A Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1238 <http://www.arso.org/S-2003-565e.pdf> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

ni, hogy az itt szolgálatot teljesítő katonák (120 000 fő) szavazhassanak, de a marokkói területekről betelepültek miatt a szavazás igen szoros lesz mindkét fél számára.¹²³⁹ Ezt a veszélyt jelzi, hogy a Marokkói Külügyminisztérium hivatalos tiltakozó jegyzéket jutatott el a világszervezet akkori főtitkára, Kofi Annan-nak, amelyben kritizálták a Baker-tervet és az algériai kormány szerepét a terv kidolgozásában. Az azóta eltelt években persze finomodott az álláspontjuk, már támogatják a tervezetet amennyiben az csak az autonómia kérdését érinti, és nem a függetlenséget pártolja.

Míg a marokkói vezetés hivatalosan nem adott választ, a Polisario mindenkit megdöbbsentett azzal, hogy hivatalos nyilatkozataiban üdvözölte és elfogadta az új tervezetet.¹²⁴⁰ A Polisario éppen 2003-ban tartotta a tizenegyedik konferenciáját Tifaritiben, ahol nemcsak Mohammed Abdelazizt választották meg ismét a SADR és a Polisario vezetőjének, hanem komoly vitát követően Baker ajánlatát is megszavazták.¹²⁴¹ Ugyan sok menekült állította, hogy csak a marokkói csapatok teljes kivonulása után hajlandó visszatérni Nyugat-Szaharába, de később hajlandók voltak a megegyezésre, ha az ENSZ által szavatolt biztonsági garanciákat megkapják a négy éves átmeneti időszakra. A saharáviak megegyezési készségét több szakértő azzal magyarázta, hogy a Polisario véglegesen kimerült, és képtelen a további fegyveres harcra, illetve belső torzszalkodások bomlasztják, a közemberek és a vezetők jelentős része is belefáradt a majd három évtizede folyó harcokba. Az azóta eltelt időszakban Marokkó a kivárási politikáját választotta abban a biztos tudatban, hogy az általa elfoglalt területekről úgysem tudja senki kivonulásra kényszeríteni.¹²⁴² A 2003 és 2005 közötti időszakban a Polisario több alkalommal is jelezte, elfogadhatónak tartják a Baker-terv finomított változatát, és hajlandóak is lettek volna megkezdeni a tárgyalásokat ezzel kapcsolatosan, de a marokkói diplomácia nem reagált, csendben kivárt.¹²⁴³ Baker a tervének bukása után még egy éven keresztül győzködte a szembenálló feleket, de miután kudarcot vallott,¹²⁴⁴ 2004. június 1-jével lemondott a megbízásáról, helyét pedig John Bol-

---

1239 Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* pp. 53–54.

1240 Darbouche, H. – Zoubir, Y.H.: *Conflicting International Policies and the Western Sahara Stalemate.* p. 93.

Shelley, T.: *Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony?* pp. 161–162.

1241 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution.* p. 121.

1242 Mundy, J. A.: *Stalemate in the Desert. Western Sahara: Against Autonomy.* – <http://www.counterpunch.org/mundy04272007.htm> (Letöltés ideje: 2013-09-27)

1243 A Polisario képviselői – tévesen – úgy gondolták, ha elfogadják a Baker tervet, akkor az USA támogatását megszerezhetik, amivel képesek lennének egyensúlyozni a Marokkó számára nyújtott feltétel nélküli francia támogatást.

1244 Marokkó ugyan betervezte saját autonómia tervezetét, de az még a Framework Agreement által ajánlottnál is kevesebbet tartalmazott, így az tárgyalásztalra sem kerülhetett, hisz Baker nem tudta volna elfogadtatni sem a Polisario-val, sem Algériával. A tervet Hannum professzor segítségével próbálták valamelyest átalakítani a marokkóiak, de 2004. április 2-án szinte az előzővel megegyező tervet raktak Baker elé, aki nem fogadta el és új tervezet elkészítésére kérte fel a marokkóiakat, akik két hét múlva ismét ugyanazt a tervezetet adták át.

ton vette át.¹²⁴⁵ Bolton ugyan meg akarta tartani a terület sorsáról rendelkező népszavazást, de rövid időn belül rájött, hogy ez nem valósulhat meg, mivel a Bush kormányzat határozottan a Marokkón belüli autonómiát támogatta.¹²⁴⁶ Időközben a Polisario álláspontja is változott, mivel a pártot és a menekülttáborokat irányító „öregek” ellenfélre letek a főként fiatalokból álló, militáns Khatt al-Shahid (Mártírok sora) szervezetben. A Polisario belül 2004-ben létrejött reformszervezetet főként a marokkói megszállás alatt élő és az európai saharávi közösségek tagjai támogatják, akik sokkal erőteljesebben lépnének fel a marokkóiak ellen, sőt a háborúhoz való visszatérést szorgalmazzák. Egyelőre a szervezet képtelen hatékonyabban fellépni Abdelaziz és a béketárgyalások mellett következetesen kitartók ellen, de a léte lehetőséget biztosít a marokkóiaknak, hogy kritizálhassák a Polisariót.

A Polisario vezetőit szintén komoly kihívás elé állította a marokkóiak által megszállt területeken 2005 májusában kirobbanó „Szaharávi Intifáda,” amire a marokkóiak még keményebb elnyomással válaszoltak, közben a Polisario vezetői pedig semmilyen módon nem voltak képesek támogatást nyújtani a saját népüknek. Ugyan Mohammed Abdelaziz többször is megfenyegette a MINURSO vezetőit, hogy visszatérnek a fegyveres harchoz, amennyiben folytatódik a marokkói hatóságok brutális fellépése a tüntetők ellen, de szavait a szervezet vezetői nem vették komolyan. Az intifáda akkor robbant ki, amikor a marokkói belbiztonságiak egy saharávi politikai foglyot, Ahmed Mahmoud Haddit, az el-aiuni börtönből egy dél-marokkói börtönbe kívántak átszállítani.¹²⁴⁷ A fogoly rokonai és egy kis létszámú saharávi politikai aktivistákból álló csoport 2005. május 21. és 22-én tüntetést tartottak a börtön előtt, követelvé, hogy a foglyot ne szállítsák el. A marokkói hatóságok azonban nem teljesítették a követelést, sőt erőszakkal feloszlatták a tüntetést, amit már egy sokkal nagyobb és jobban megszervezett követett. Hamarosan az utcák megteltek a függetlenséget követelő saharáviakkal, akik a SADR zászlaját lengették és autógumikat égettek a város több pontján is. A marokkóiak ismét szétverték a tüntetést és több száz embert bebörtönöztek. Ez azonban nem csökkentette az emberek dühét, Marokkó elleni tüntetések törtek ki a megszállt Nyugat-Szahara összes nagyobb településén, sőt több dél-marokkói városban is (Tan-Tan és Assa). A saharávi tüntetők csak rövid időre keltették fel a nagyvilág figyelmét, így Marokkó többé-kevésbé sikeresen elfolytatta a megmozdulásokat és több saharávi aktivistát ismét bebörtönöztek. A konfliktus lenyugodni tűnt, amikor októberben az egyik tüntetőt, Hamdi Lembarkit a marokkói rendőrök a nyílt utcán, fényes nappal halálra verték. Lembarki 2006 januárjára

---

1245 Baker nemcsak azért mondott le 2004 júniusában, mert nem bírta egyezsége rávenni a szembenálló feleket, hanem mert az USA és az ENSZ BT is kifáradt mögüle, és egyfajta légüres térbe került. Az amerikai és francia kormányzatok képviselői világosan Baker tudomására hozták, hogy nem hajlandók Marokkót arra kényszeríteni, hogy egy a saharáviak által megnyert szavazás után függetlenséget adjon Nyugat-Szahara számára.

1246 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War, Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 239.

1247 Száraz Gy.: *UN mission in Western Sahara (MINURSO)*, p. 74.

ban tartott temetése tömegdemonstrációvá fajult, mint ahogy Aminatou Haidar szabadon bocsátása is. 2007-ben a szaharáviak szinte minden nap újabb tüntetéseket szerveztek, amelyeknek többsége ugyan békésen zajlott le, de több olyan eset is történt, amikor a marokkói rendőrök által megtámadott tüntetők maguk is botokkal és kövekkel támadtak a rendfenntartó erők tagjaira.¹²⁴⁸ A tüntetésekről készült mobiltelefon-felvételek szinte azonnal felkerültek a különböző filmmegosztó portálokra, ahol bárki nyomon követhette az eseményeket. A szaharáviak nem csak ilyen módon voltak képesek felkelteni a világ figyelmét, 2009 novemberében a Szaharávi Emberi Jogok (Saharawi Human Rights) egyik aktivistája, Aminetu Haidar meghívást kapott az Amerikai Egyesült Államokba, ahol rangos kitüntetésben részesült emberjogi tevékenységéért. Amikor hazaérkezett, a marokkói hatóságok kitoloncolták Spanyolországba, és nem akarták visszaengedni Nyugat-Szaharába. Haidar ügye heteken keresztül foglalkoztatta a világ közvéleményét, és a figyelmüket ráirányította a nyugat-szaharai kérdésre.¹²⁴⁹ Ugyanakkor, hogy eltökéltségüket bizonyítsák, a marokkói integritás védelmében hadgyakorlatot tartottak az ENSZ által ellenőrzött tűzszüneti zónában, ezzel is fenyegető üzenetet küldve a Polisario-nak és a megszállt területeken élő szaharáviaknak.¹²⁵⁰

Mivel a világ figyelmét nem tudták tartósan felkelteni a tüntetők, valamelyest nyugodtabbá vált a helyzet a megszállt területen, de 2010 őszén újra kezdődtek a tüntetések, amikor a szaharávi aktivisták a főváros közelében létrehozták a Gdeim Izik nevű táborukat, ahol október 9. és november 8. között a Marokkói elnyomás ellen tüntettek. Az első héten csak néhány száz sátrat vertek fel a tüntetők, de hamarosan több ezer sátor állt a táborban, ahol több mint 5000 tüntető rendezkedett be. További táborok alakultak Boujdour, Dakhla és Smara városok közelében is. Október 14-én néhány fiatal élelmiszert vitt a tüntetők számára, amikor a tábor közelében települt marokkói biztonsági erők tüzet nyitottak rájuk. Egy 14 éves fiú, Nayem Elgarhi az életét

---

1248 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution*. pp. 154–161.

1249 Haidart azzal vádolták a marokkói hatóságok, hogy az útlevelében a nemzetisége rovatot nem töltötte ki, illetve címének azt írta, hogy Nyugat-Szahara. Ez a marokkóiak szemében áruságnak számít, mivel Haidar „megtagadta” a marokkói nemzetiségét. A hivatalnokok erre elkobozták az útlevelét, majd visszakényszerítették a spanyol Lanzarote szigetére. Haidar kíséretében tartózkodó két spanyol újságíró szintén bebörtönözték, majd kiutasították El-Aaiunból. November 14-én Haidar éhségsztrájkot kezdett Lanzarote repterén, követelve, hogy engedjék vissza Nyugat-Szaharába, majd pedig megvádolta a spanyol hatóságokat, hogy akarata ellen kényszerítették – elrabolták – a szigeten maradásra. Haidar sztrájkja majdnem egy hónapig tartott, amit Marokkó nemzetközi reputációja igencsak megcsinylett. Az események miatt egyre több sajtóorgánium tudósított a marokkóiak elnyomó politikájáról Nyugat-Szaharában, aminek következtében nemcsak emberjogi szervezetek, hanem több állam is elítélte Marokkót. Végül a marokkóiak meghátráltak és december 18-án Haidart visszaengedték El-Aaiunba. Bár megpróbálták rávenni, Haidar nem volt hajlandó V. Mohamed bocsánatát kérni, sőt megérkezésekor számonkérte Marokkón a szaharávi eltünteteket, a kínzásokat és a marokkói elnyomást, és kijelentette, a királynak kell bocsánatot kérnie a szaharáviaktól.

1250 San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. p. 8.

vesztette, egy másik társa pedig súlyosan megsebesült.¹²⁵¹ A tüntetők csak még elszántabbak lettek és mivel nem voltak hajlandók felosztatni a táborukat, a marokkói biztonsági erők november 8-án támadást indítottak ellenük, amely során 36 saharávi életét vesztette, 723 megsérült és 163 főt letartóztattak.¹²⁵² 2011 februárjában ismét elkezdődtek a tüntetések, amikor Nyugat-Szahara második legnagyobb városában, Dakhlánban a „tenger és sivatag” zenei fesztivál után felfegyverzett marokkóiak garázdálkodtak a saharáviak lakónegyedében.¹²⁵³ Másnap már a saharáviak kezdtek tüntetésbe, amit a rendőrség sikertelenül próbált meg felosztatni, és amely gyorsan továbbterjedt a többi nyugat-szaharai városra is. Például március 2-án a fővárosban üléssztrájkot szerveztek, amit a marokkói rendőrség brutálisan felosztatott. Azóta folyamatosan tartanak kisebb-nagyobb megmozdulásokat a saharáviak, de egyelőre még nincs olyan személy, aki képes lenne összefogni és vezetni őket.

Az új fegyveres harc megkezdésének lehetősége egyre távolabb kerül a bizonytalan jövőbe és ez már a táborokban és a Marokkó által megszállt területeken élőket nem elégíti ki. Szemükben a Polisario vezetőségének hitelessége lassan megkérdőjeleződik. Az a diplomáciai győzelem, amit a Baker-terv elfogadásával szerzett meg a Polisario, az elmúlt évek során erodálódott. Peter Van Walsum, akit a főtitkár 2005-ben nevezett ki különleges megbízottjának de Soto távozása után, nem volt képes előrelépést elérni, sőt 2007-ben az ENSZ BT – az USA és Franciaország nyomására – a Marokkó által javasolt autonómiát volt csak hajlandó felkínálni a saharáviak számára. A Világszervezet felhívta az őslakosokat képviselő szervezeteket, hogy feltételek nélkül kezdjen tárgyalásokat Marokkóval.¹²⁵⁴ Ezért 2007-ben a Polisario részt vett a New-Yorkban (Manhasset) tartott tárgyalásokon, amelyek végül eredmény nélkül zárultak. A patthelyzet miatt 2008-ban VI. Mohamed levelet írt Bush elnöknek, amelyben tudomására hozta, hogy a konfliktus egyetlen megoldási lehetősége a saharáviak számára a Marokkón belül biztosított autonómia, amelyet ki is dolgoztak számukra.¹²⁵⁵ Ekkor Walsum kijelentette, Nyugat-Szahara számára a függetlenség elérhetetlen álmom marad csak.¹²⁵⁶ Később visszakozott és elismerte, hogy a nemzetközi jog a Polisario oldalán áll, de a függetlenséget akkor sem kapják meg a realitások miatt.¹²⁵⁷ A Biztonsági Tanács nem kommentálta Walsum kijelentését, de a MINURSO mandátumát nem a szokásos 6 hónappal hosszabbította meg, hanem

---

1251 <http://allafrica.com/stories/201010290106.html> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

1252 <http://af.reuters.com/article/mauritaniaNews/idAFN1513669920101115?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0&sp=true> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

1253 <http://www.english.rfi.fr/africa/20110226-protests-western-sahara-against-moroccan-violence> (Letöltés ideje: 2013-09-23)

1254 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/325/21/PDF/N0732521.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1255 <http://www.autonomy-plan.org/the-autonomy-plan-for-sahara> (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1256 http://med-atlantic.blogspot.com/2008_05_01_archive.html (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1257 Besenyő J.: A nyugat-szaharai válság egy Magyar békefenntartó szemével. p. 193.

egy teljes évvel.¹²⁵⁸ A Polisario válasza sem késett, amelyben világossá tették, hogy Walsum személye elfogadhatatlanná vált számukra, mint semleges közvetítő. Az ENSZ hivatalosan nem reagált a Polisario kommunikéjére, de amikor Walsum szerződése lejárt, azt nem hosszabbították meg, így megbízatása végleg megszűnt. Pár héttel később az akkori amerikai külügyminiszter, Condoleeza Rice kijelentette, hogy az USA támogatja a nyugat-szaharai autonómiát Marokkón belül és 2009-ben kinevezték a közel-keleti ügyek specialistájaként ismert Christopher Rosst, hogy képviselje az Amerikai Egyesült Államokat a nyugat-szaharai kérdésben.¹²⁵⁹ Az ő kinevezése sem hozott túl sok változást, mivel a szembenálló felek álláspontja nem változott, így 2009-ben ismét egy évvel hosszabbította meg a misszió mandátumát a Biztonsági Tanács.¹²⁶⁰ 2010-ben ismét tartottak egyeztetéseket az ausztriai Dürnsteinben és az amerikai Westchester-ben, de megegyezésre itt sem került sor, így az ENSZ BT a MINURSO mandátumát ismét meghosszabbította egy évvel.¹²⁶¹ Ugyanez történt 2011, 2012 és 2013-ban is. Bár megtartották a „kötelezően előírt” megbeszéléseket, semmilyen pozitív változás nem történt, az ENSZ képtelen a feleket kimozdítani a jelenlegi állapotukból, így az elmúlt években létrejött helyzet – „se béke, se háború” – áll továbbra is fenn.¹²⁶² Bár az általa megszállt területeken jelentősen megerősödött a Polisario-val szimpatizáló tábor, és már-már intifádát hirdetnek a függetlenségük megszerzéséhez,¹²⁶³ azonban a világ közönye vagy éppen a konfliktus kerülése miatt (egyszerűbb egy békefenntartó missziót működtetni, mint egy fegyveres konfliktust felszámolni!)¹²⁶⁴ a jelenlegi helyzet úgy tűnik, hogy továbbra is fennmarad, akár szavazással, akár anélkül.

1258 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/325/46/PDF/N0832546.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1259 Ross kinevezésével kapcsolatosan a marokkóiak „komoly” aggályokat fogalmaztak meg, mivel szerintük Ross közismerten Algéria párti, illetve olyan kijelentést tett, hogy a konfliktust végre le kell zárni a szembenálló felek érdekeit egységesen figyelembe véve, ezért nem vehető semlegesnek. 2009 júniusában Ross látogatást tett a régió országaiban, de Rabatban VI. Mohamed nem volt hajlandó fogadni, ezzel is kifejezván, hogy nem ért egyet sem a jelölésével, sem pedig a lehetséges irányvonalával. Ugyan az Obama kormányzat Marokkót továbbra is a közeli szövetségesei között tartja számon, de a Bush kormányzat által többször hangoztatott „autonómia Marokkón belül” szlogen valahogy feledésbe merült, így sokan úgy gondolják, az USA inkább semleges álláspontot képvisel az elkövetkezendő időszakban Nyugat-Szahara kérdésében.

San Martín, P.: *Western Sahara, the refugee nation*. pp. 7–8.

1260 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/320/16/PDF/N0932016.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1261 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/339/42/PDF/N1033942.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1262 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/313/24/PDF/N1131324.pdf?OpenElement> (Letöltés ideje: 2013-09-24)

1263 Zunes, S. – Mundy, J.: *Western Sahara, War. Nationalism and Conflict Irresolution*. p. 250.

1264 Dunbar, C.: *Saharan Stasis: Status and Future Prospects of the Western Sahara Conflict*. p. 537.

Solá-Martín, A.: *Lessons from MINURSO: A Contribution to New Thinking*. p. 377.

Felhasznált források

- Abott, P.*: Colonial Armies in Africa 1850-1918: Organisation, Warfare, Dress and Weapons. Foundry Books, 2006
- Adloff, R.*: West Africa: The French-Speaking Nations. Yesterday and Today, Holt, Rinehardt and Winston, 1964
- Bank, A. – van Heur, B.*: Transnational Conflicts and the Politics of Scalar Networks: Evidence from Northern Africa. Third World Quarterly, Vol.28, No.3, 2007
- Besenyő J.*: A nyugat-szaharai válság egy Magyar békefenntartó szemével. Publikon Kiadó, 2012
- Besenyő J.*: Colonisation of Western Sahara, Études Sur La Région Méditerranéenne. (Mediterrán Tanulmányok), Szegedi Tudományegyetem, Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, 2011
- Besenyő J.*: Háború Európa előterében: a Mali krízis. Sereg Szemle, XI. évfolyam, 1. szám, 2013. január-március
- Besenyő J.*: Magyar békefenntartók Afrikában. Katonai nemzetbiztonsági Szolgálat Tudományos Tanács kiadványa, Budapest, 2013
- Besenyő J.*: Magyar logisztikusként az ENSZ nyugat-szaharai missziójában. Katonai Logisztika, 12. évfolyam, 2004.1. szám
- Bowen, W. H.*: Spaniards and Nazi Germany: Collaboration in the New Order. University of Missouri Press, 2000
- Bowen, W. H. – Alvarez, J. E.– Payne, S. G.*: A Military History of Modern Spain. Greenwood Publishing Group, 2007
- Cabot Briggs, L.*: Tribes of the Sahara. Harvard University Press-Cambridge, 1960, Library of Congress Catalog Card Number 60-7988
- Chiviges, N. P.*: Spain, France and the Western Sahara: A Historical Narrative and Study of National Transformation. In: International Dimensions of the Western sahara conflict, edited by Yahia Zoubir and Daniel Volman, 17-51, Westport, Praeger
- Chopra, J.*: A Chance for Peace in Western Sahara. In: Survival 39
- Chopra, J.*: Breaking the Stalemate in Western Sahara. International Peacekeeping Vol.1, No. 3. Autumn 1994
- Chopra, J.*: Peace-maintenance: The Evolution of International Political Authority. Routledge, 1999
- Copson, R. W.*: Africa's Wars and Prospects for Peace. Armonk, N.Y.:M.E. Sharpe, 1994
- Cordesman, A. H.*: A Tragedy of Arms, Military and Security Developments in the Maghreb. Greenwood Publishing Group, 2002
- Cordesman, A. H. – Nerguizian, A.*: The North African military balance: force developments in the Maghreb. CSIS, 2009

- Coulon, J. – Aronoff, P. – Scott, H.:* Soldiers of Diplomacy: The United Nations, Peacekeeping and the New World Order. University of Toronto Press, 1998
- Damis, J.:* Conflict in Northwest Africa. The Western Sahara Dispute. California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1983
- Damis, J.:* King Hassan and the Western Sahara. The Maghreb Review, Vol 25, No. 1-2, 2000
- Darbouche, H. – Yahia, Z. H.:* Conflicting International Policies and the Western Sahara Stalemate, The International Spectator, Vol. 43, No. 1, March 2008
- de Cuellar, J.P.:* Pilgrimage for peace: a Secretary-General's memoir. Palgrave Macmillan, 1997
- Dean, D. J.:* The Air Force Role in Low-intensity Conflict. Air University, Air University Press, Maxwell, Air Force Base, Alabama 36112-5532, 1986 október
- Douglas, P.:* The Conquest of the Sahara. Knopf, New York, 1984
- Duigan, P. – Gann, L. H.:* The Middle East and North Africa. The Challenge to Western Security. Hoover Institution Press, 1983
- Dunbar, C.:* Saharan Status: Status and Prospects in the Western Sahara. The Middle East Journal, 2000. Ősz. 4. szám
- Durch, W. J.:* The Evolution of UN Peacekeeping, Case Studies and Comparative Analysis. New York: St. Martin's Press, 1993
- Fage, J. D. – Tordoff, W.:* Afrika története. Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- Ferguson, G. B – Kennedy, T.:* North Africa at Risk as Western Sahara Peace Plan Stalls. The Washington Report on Middle East Affairs, Vol. XI, No.3, August/September 1992
- Futó J.:* Afrika. II. kiadás Gondolat Kiadó, Budapest, 1965
- Garlake, P.:* Afrikai királyságok. Helikon Kiadó, 1988
- Glassner, M. I.:* The United Nations at Work, Greenwood Publishing Group, 1998
- Goulding, M.:* The Evolution of United Nations Peacekeeping. In: International Affairs 69
- Hart, M. The social structure of the Rgibat Bedouins of the Western Sahara. Washington D.C., Middle East Journal, XVI. évfolyam, 4. szám, 1962. ősz*
- Hodges, T.:* The Roots of a Desert War. Lawrence Hill & Company, 1983
- Jensen, E.:* Western Sahara. Anatomy of a Stalemate. International Peace Academy, Lynne Rienner Publishers, 2005
- Kamil, L.:* Fueling the Fire: U.S. Policy and the Western Sahara Conflict. Trenton, N. J, The Red Sea Press, 1987
- Laugel, M.G.:* Sons of the Clouds. Philosophical Library, New York, 1986
- Lawles, R. – Monahan, L.:* War and Refugees. The Western Sahara Conflict. Pinter Publishers, London and New York, 1987
- Lipert, A.:* Western Sahara: Efforts Continue to Resolve the Conflict in Western Sahara. In: Association of concerned African Scholars Bulletin, no. 32 winter

- Macqueen, N.:* United Nations Peacekeeping in Africa Since 1960. Pearson Education, 2002
- Magone, J. M.:* Contemporary Spanish Politics. Routledge, Taylor & Francis Group, 2004
- Mepham, R. – Hughes, R. H.:* A Directory of African Wetlands. IUCN-UNEP-WCMC, 1992
- Mercer, J.:* Spanish Sahara. London. George & Unwin Ltd, 1976
- Mercer, J.:* The Sahrawis of Western Sahara. Minority Rights Group, Report No. 40. 1979. London, Bib.
- Mullen, C.A.:* Unrepresented Nations and Peoples Organization Yearbook 1996. Martinus Nijhoff Publishers, 1997
- Mundy, J. A.:* Neutrality or Complicity? The United States and the 1975 Moroccan Takeover of the Spanish Sahara. Journal of North African Studies 11 (3)
- Mundy, J. A.:* Siezed of the Matter: The UN and the Western Sahara Dispute. Mediterranean Quarterly, Summer 2004
- Norris, H. T.:* The Arab Conquest of the Western Sahara. Librairie du Liban Publishers, 1986
- Ohaegbulam, F. U.:* Ethnical Issues in U.S. Policy on the Western Sahara Conflict. Mediterranean Quarterly: Fall 2002
- Olson, J. S.:* The Peoples of Africa. An Ethnohistorical Dictionary. Greenwood Publishing Group, London, 1996
- Olsson, C.:* The Western Sahara Conflict, The Role of Natural Resources in Decolonization. Current African Issues No.33, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, 2006
- Pazzanita, A. G. – Hodges, T.:* Historical Dictionary of Western Sahara. (2. kiadás) Metuchen, N.J., Scarecrow Press, 1994
- Price, D. L.:* Morocco and the Sahara: Conflict and Development, Conflict Studies, no. 88 1977 oktober
- Price, D. L.:* The Western Sahara, The Washington Papers, 1979
- Rákóczi I.:* Tengerek Tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15-16. században. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest-2006
- Rezette, R.:* The Western Sahara and the frontiers of Morocco. Nouvelles Editions Latines, Párisz, 1975
- San Martin, P.:* Western Sahara, The refugee nation. University of Wales Press, Cardiff, 2010
- Saxena, S. C.:* Western Sahara. No alternative to armed struggle. Kalinga Publications, Delhi, 1995
- Scurr J.:* The Spanish Foreign Legion. Osprey, 1985
- Shelley, T.:* Endgame in the Western Sahara. What Future for Africa's Last Colony? Zed Books, London&New York, 2004
- Sík E.:* Fekete-Afrika története.,I-II. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964

- Sík E.*: Fekete-Afrika története. III. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972
- Sík E.*: Fekete-Afrika története. IV. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973
- Solá-Martín, A.*: Lessons from MINURSO: A Contribution to New Thinking, International Peacekeeping. Vol.13, No.3, September 2006
- Száráz Gy.*: UN mission in Western Sahara (MINURSO). In: The future of development policies and changing priorities: Africa, United Nations Association of Hungary, HUNIDA kht, 2006
- Thompson, V. – Adloff, R.*: The Western Saharans. Background to Conflict. Taylor & Francis, 1980
- Weiner, J. B.*: The Green March in Historical Perspective. Washington D.C., The Middle East Journal, Vol. 33, No. 1, 1979
- Wiedener, D. L.*: A History of Africa South of The Sahara. Random House, New York, 1962
- William, Z. I.*: the Sahara-bridge or barrier? International Conciliation. Carnegie Endowment For International Peace, 1963. január
- William, Z. I.*: Time for a solution in the Western Sahara Conflict. Middle East Policy, Winter 2007, Number 4
- Zoubir, Y.*: Solution Needed for Western Sahara. New African, No. 261. June 1989
- Zoubir, Y.*: The Western Sahara Conflict: A case study in Failure of Prenegotiation and Prolongation of Conflict. In: California Western International Law Journal 26.
- Zoubir, Y. H. – Benabdallah-Gambier, K.*: The United States and the North African Imbroglio: Balancing Interests in Algeria, Morocco and the Western Sahara. Mediterranean Politics, Vol.10, No.2, July 2005
- Zoubir, Y. H. – Volman, D.*: Foreign Arms Sales and the Military Balance in the Maghreb. (North Africa in Transition). Gainesville, FA: University of Florida Press, 1999
- Zoubir, Y. – Pazzanita, A. G.*: The United Nations Failure in Resolving the Western Sahara Conflict. In: Middle East Journal 49
- Zunes, S. – Mundy, J.*: Western Sahara. War, nationalism and Conflict Irresolution. Syracuse University Press, 2010

Internetes források

- Algeria-Western Sahara (Spanish Sahara) Boundary. International Boundary Study-No. 84. – July 30, 1968 The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research – <http://www.law.fsu.edu/library/collection/limitsinseas/IBS084.pdf>*
- Amnesty International report (1994): „Disappearances” and Political Killings: Human Rights Crisis of the 1990s, a Manual for Action. ACT 33/01/94,*

- Amsterdam: AI Dutch Section – http://www.amnesty.org/en/library/asset/ACT33/001/1994/en/4ae38b08-ec14-11dd-85b9-0939011eabc9/act_330011994en.pdf
- Baddyr, M. – Guenette, S.:* The Fisheries off the Atlantic Coast of Morocco 1950–1997. – http://www.seaaroundus.org/report/datasets/Morocco_Baddyrl.pdf
- Besenyő J.:* Hungarian logistics specialist working for UN’s Western Sahara mission. AARMS Miklós Zrínyi National Defence University, Volume 7, Issue 1. 2008 – <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume7/Issue1/pdf/12bese.pdf>
- Besenyő J.:* Hungarian logistics specialist working for UN’s Western Sahara mission. AARMS (Miklós Zrínyi National Defence University), Volume 7, Issue 1. 2008 – <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume7/Issue1/pdf/12bese.pdf>
- Besenyő J.:* The society of the Sahrawians. AARMS Miklós Zrínyi National Defence University, Volume 7, Issue 4. 2008 – <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume7/Issue4/pdf/08bese.pdf>
- Besenyő J.:* A nyugat-szaharai konfliktus, az önállósodási küzdelem kezdete, a Nemzetközi Bíróság döntése és a „zöld menet.” *Kül-Világ, a Nemzetközi Kapcsolatok Folyóirata*, VI. évfolyam, 2009/2. – <http://www.freeweb.hu/kulvilag/2009/02/200902.pdf>
- Besenyő J.:* Nyugat-Szahara: A „zöld menet” és az azt követő események. *Szakmai Szemle*, 2009. 2. szám – <http://www.scribd.com/doc/132829922/Szakmai-Szemle-2009-2>
- Besenyő J.:* Western-Sahara under the Spanish empire. AARMS Miklós Zrínyi National Defence University, Volume 9, Issue 2. 2010 – <http://www.zmne.hu/aarms/docs/Volume9/Issue2/pdf/01.pdf>
- Besenyő J.:* The Occupation of Western Sahara by Morocco and Mauritania. *Periodical of the Scientific board of Military Security Office*, 2010, Special Issue – <http://www.scribd.com/doc/127198909/The-Occupation-of-Western-Sahara-by-Morocco-and-Mauritania>
- Besenyő J.:* Western Sahara, Publikon Publishers, Pécs, 2009
Besenyő János: Economy of Western Sahara, *Periodical of the Scientific board of Military Security Office*, 2011, 1. Special Issue – <http://www.scribd.com/doc/127200567/Economy-of-Western-Sahara>
- Böröcz Miklós:* Az illegális migráció és a terrorizmus közti összefüggések vizsgálata, (T)error & Elhárítás, 2014/II – http://tek.gov.hu/tt_pdf/2014/Borocz_Miklos_Az_illegalis_migracio.pdf
- Clough, N.:* Western Saharan Conflict: Prolonged Conflict and Prospects for the Future. Air Command and Staff College, Air University, Maxwell Air Force Base, Alabama, 2008. április – https://www.afresearch.org/skins/rims/q_mod_be0e99f3-fc56-4ccb-8dfe-670c0822a153/q_act_downloadpaper/q_obj_0d62ffaa-7cb0-45c9-ba27-b9de2df7fb46/display.aspx?rs=enginespage

European Strategic Intelligence and Security Center (ESISC): The Polisario Front - Credible Negotiations Partner or After-Effect of the Cold War and Obstacle to a Political Solution in Western Sahara? – <http://www.esisc.org/documents/pdf/en/the-polisario-front.pdf>

Igaz L.: Egy elfelejtett válság politikai háttere: Nyugat-Szahara. Kül-Világ-a nemzetközi kapcsolatok folyóirata, III. évfolyam, 2006/1. – <http://epa.oszk.hu/00000/00039/00008/pdf/igaz.pdf>

Mundy, J. A.: Stalemate in the Desert, Western Sahara: Against Autonomy. – <http://www.counterpunch.org/mundy04272007.htm>

Theofilopoulou, A.: The United Nations and Western Sahara – Never-ending Affair. – <http://www.usip.org/files/resources/sr166.pdf>

<http://af.reuters.com/article/mauritaniaNews/idAFN1513669920101115?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0&sp=true>

<http://allafrica.com/stories/201010290106.html>

http://au.int/en/sites/default/files/ASSEMBLY_EN_24_27_JUNE_1981_ASSEMBLY_HEADS_STATE_GOVERNMENT_EIGHTEENTH_ORDINARY_SESSION.pdf

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/001/71/IMG/NR000171.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/005/32/IMG/NR000532.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/152/88/IMG/NR015288.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/218/35/IMG/NR021835.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/270/13/IMG/NR027013.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/302/28/IMG/NR030228.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/738/94/IMG/NR073894.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/17/IMG/NR078217.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/22/IMG/NR078222.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/782/27/IMG/NR078227.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/301/87/IMG/N0030187.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/704/61/IMG/N0070461.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/414/44/IMG/N0141444.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/205/44/IMG/N0220544.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/325/21/PDF/N0732521.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/325/46/PDF/N0832546.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/320/16/PDF/N0932016.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/339/42/PDF/N1033942.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/313/24/PDF/N1131324.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/276/81/PDF/N9427681.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N94/500/62/PDF/N9450062.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/118/98/IMG/N9611898.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/134/12/PDF/N9613412.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/304/77/IMG/N9630477.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/046/84/IMG/N9704684.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N97/248/08/IMG/N9724808.pdf?OpenElement>

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/372/65/IMG/N9937265.pdf?OpenElement>

http://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1575&context=isp_collection

http://med-atlantic.blogspot.com/2008_05_01_archive.html

<http://membres.multimania.fr/tomdsm/s23299.pdf>

<http://membres.multimania.fr/tomdsm/s25170en.pdf>

<http://minurso.unmissions.org/Default.aspx?tabid=3952>

http://mmo.gr/pdf/news/Migration_in_the_Middle_East_and_Mediterranean.pdf

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6228236.stm>

<http://richardknight.homestead.com/files/westernsahara.htm>

<http://richardknight.homestead.com/files/wsletters.htm>

<http://saharadoc.files.wordpress.com/2010/12/oau-1983.pdf>

http://saharamonitor.net/the_madrid_accords.html
http://www.acig.org/artman/publish/article_352.shtml
<http://www.afrol.com/articles/15408>
<http://www.arso.org/03-2.htm>
<http://www.arso.org/S-2003-565e.pdf>
<http://www.arso.org/S-99-483.htm>
<http://www.arso.org/S-99-483add.htm>
<http://www.autonomy-plan.org/the-autonomy-plan-for-sahara>
<http://www.english.rfi.fr/africa/20110226-protests-western-sahara-against-moroccan-violence>
<http://www.havc.se/res/SelectedMaterial/20081205pretoriawesternsahara1.pdf>
<http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=323&code=sa&p1=3&p2=4&case=61&k=69&p3=5>
<http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?ID=230>
<http://www.migrationinformation.org/feature/display.cfm?id=484>
<http://www.un.org/documents/ga/res/32/ares32r22.pdf>
<http://www.un.org/documents/ga/res/33/ares33r31.pdf>
<http://www.un.org/documents/ga/res/34/a34res37.pdf>
<http://www.un.org/documents/ga/res/35/a35r19e.pdf>
http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/21360
http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/22464
<http://www.worldlii.org/int/other/UNSCRSn/1993/10.pdf>
Orosz Zoltán: A Magyar Honvédség helikoptereinek alkalmazási lehetőségei balkáni hadműveleti területen, *Hadmérnök*, II. évfolyam, 2. szám, 2007. június, pp.70–79. – http://hadmernok.hu/archivum/2007/2/2007_2_orsz.html
Orosz Zoltán: Helikopterek alkalmazása a Balkánon, *Repüléstudományi Közlemények*, különszám, 2007. április 20. – http://www.repulestudomany.hu/kulonszamok/2007_cikkek/orsz_zoltan.pdf
Orosz Zoltán: Helikopterek alkalmazása a terrorizmus elleni harcban, *Hadtudományi Szemle* 2008. 1. évf. 3. szám On-line kiadvány pp. 28–33. – http://epa.oszk.hu/02400/02463/00003/pdf/EPA02463_hadtudomanyi_szemle_2008_3_028-033.pdf

A nem feltétlenül tudományos köröknek szánva – inkább a térség iránt érdeklődők számára – megírt kötetben két – Észak-Afrika nyugati részén elhelyezkedő politikai-gazdasági territórium bemutatására vállalkoztak a szerzők. Az arab tavasz által talán kevésbé megérintett Marokkó belső és külső jellemzőinek, változó történelmi gazdasági términtáinak felvázolásán túl a nyugat-szaharai politikai tér fejlődése is külön hangsúlyt kapott. A két nagy egységből álló munka arra törekszik, hogy megfelelő regionális helyzetképet, útmutatást nyújtson az egymással különleges viszonyban álló entitásokról.

A szerzők igyekeztek tartózkodni a direkt állásfoglalástól, mivel a két politikai teret a közös kulturális, történelmi kapcsolatokon túl sajátos módon kapcsolja össze az az összetett okokra visszavezethető konfliktus, amelynek megoldása jelen állás szerint nem tűnik túlzottan sikeresnek. Mindezek rövid összefoglalásával a kötet szerzői nagy hangsúlyt fektettek a biztonságpolitikai dilemmával kapcsolatos jelenségek bemutatására annak érdekében, hogy az Olvasókat pontosabb ismeretekkel vértessék fel. Tették mindezt oly módon, hogy egyikőjük maga is tevékeny részese volt az 1991-től működő MINURSO-nak. A kötet kiadása abban a reményben történt, hogy alkalmazható ismereteket nyújtson a térség iránt érdeklődők számára.